

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

VII. évfolyam

Főszerkesztő
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Felelős szerkesztő
TÖRÖK TAMÁS

Szerkesztőbizottság

Csanda Gábor, Gyurgyík László, Hunčík Péter, Hushegyi Gábor, Kiss József,
Lanstyák István, Liszka József, Mészáros András, Szarka László, Tóth Károly,
Vadkerty Katalin, Varga Sándor, Végh László

Tartalom

A pozsonyi magyar tanszék (*Fazekas József*).....3

Tanulmányok

ZEMAN LÁSZLÓ	
Nyelvtudomány és nyelvoktatás	5
JAKAB ISTVÁN	
A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei és szerepük az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonyának tisztázásában	21
SIMA FERENC	
A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez	43
LANSTYÁK ISTVÁN	
A nyelvi tévhitekről – röviden	55
SZABÓMIHÁLY GIZELLA	
Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés.....	67
MISAD KATALIN	
A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban	77
CSEHY ZOLTÁN	
Enea Silvio Piccolomini, a szerelem költője	93
MÉSZÁROS ANDRÁS	
A bűn és a bűnhődés motívuma a Don Juan-művekben	101
GARAJ LAJOS	
Az <i>ember tragédiája</i> a cseh és a szlovák színpadon	111
DUSÍK ANIKÓ	
EötvösRegény	127

GRENDÉL LAJOS	
A modernizmus kezdetei a magyar prózában	135
HIZSNYAI TÓTH ILDIKÓ	
Egy isteni jó színjáték a glogovai hegyen. „Mistico viaggio” a <i>Szent Péter esernyőjében</i>	151
TURCZEL LAJOS	
Hagyományszemléletünk változásai 1919–1938 között	165
HUSHEGYI GÁBOR	
Brogányi Kálmán – a művészet, a nép, a nemzet és a politika szolgálatában. 100 éve született a két világháború közötti korszak vitatott csehszlovákiai magyar személyisége	173
JAROSLAVA PAŠIAKOVÁ	
Utópia és valóság Karel Čapek és Karinthy Frigyes életművében.....	189
CSANDA SÁNDOR	
Ethey Gyula helytörténet-írói tudományos munkássága.....	195
FÓNOD ZOLTÁN	
Tózsér Árpád indulása és első költői korszaka	209
ZALABAI ZSIGMOND	
Küzdelem a kisprózával	225
TÓZSÉR ÁRPÁD	
Bejáratok. Olvasáspróba Várady Szabolcs <i>A rejtett kijárat</i> című könyvéhez	235

Műhely

Hagyomány és kontextus. Beszélgetés Mészáros Andrással (<i>Fazekas József</i>)	245
---	-----

Agora

PAVOL BUJNÁK	
Az összehasonlító irodalomtörténet alapfogalmai.....	255
RUDOLF CHMEL	
Új kapcsolatok – régi problémák?	265

Dokumentum

SAS ANDOR	
A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez.....	269
Ismeretlen Sas-kézirat a pozsonyi zsidóság történetéről (<i>Gaucsík István</i>)	285
A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék kiadványai	287

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: fazekas@foruminst.sk, torok@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár • Nyomta: EXPRES-PRINT s. r. o., Partizánske • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma és az Ilyés Köz-alapítvány (Bp.) támogatásával • Példányszám: 1000 • Ára: 80 Sk • Reg. szám: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: fazekas@foruminst.sk, torok@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: EXPRESPRINT, s. r. o., Partizánske • S finančným príspevkom MK SR • Náklad: 1000 • Cena: 80 Sk • Reg. číslo: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

A pozsonyi magyar tanszék

A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalmi Tanszéke minden bizonnyal a szlovákiai magyarság legrégebb intézménye. A Csehszlovákia megalakulása után alapított egyetemen 1920-ban magyar szemináriumot hoznak létre a cseh Vojtech Cvangroš vezetésével a Szláv Intézet keretében. A magyar szeminárium az 1930/1931. akadémiai évtől, Pavol Bujnák egyetemi tanárrá történt kinevezésétől önálló tanszékként működik (ugyancsak Bujnák vezeti a prágai Károly Egyetemen a magyar filológiai szakot 1924-től, docenssé történő kinevezésétől). Bujnák a 19. századi magyar regényről és a finnugor összehasonlító nyelvészetből hirdet meg előadást, régi szövegek olvasása címmel pedig szemináriumot tart. Bujnák magyar tárgyú művei közül kiemelkedik a *Ján Arany v literatúre slovenskej* [Arany János a szlovák irodalomban] (Praha, 1928), a *Literatúra maďarská na území ČSR* [A magyar irodalom a Csehszlovák Köztársaság területén] (Praha, 1933), valamint a *Praefixa verbalia v jazykoch ugrofínskych a zvláště v maďarskom* [Az igeekötők a finnugor nyelvekben, főként a magyarban] (Praha, 1928) című. 1933-ban bekövetkezett halála után a magyar tanszék vezetője a világhírű orientalista, Ján Bakoš, aki a nyelvészeti előadásokat tartja; az irodalmi tárgyakat František Jančovič, a pozsonyi magyar állami reálgimnázium nyugalmazott igazgatója adja elő. 1948–1950 között megbízott előadóként a modern magyar költészetéről tart előadásokat Emil Boleslav Lukáč költő, a magyar irodalom kiváló ismerője és fordítója. 1951-ben az egyetem újonnan alakult pedagógiai karán Sas Andor vezetésével magyar tanszék nyílt, amely – az addigiaktól eltérően – magyar nyelvű képzést biztosított. 1959-ben a pedagógiai kar Nyitrára költözik, a magyar tanszék a bölcsészkarhoz kerül, egyesül az ott működő s immár magyar nyelven oktató magyar szemináriummal, és Sas Andor vezetésével önállósodik. Azóta a tanszék a kar egyik tanszékeként működik.

A magyar tanszék (és elődje: a magyar szeminárium) oktatástörténetének feldolgozása mindmáig várat magára. A tanszék két világháború közötti történelméről csupán Turczel Lajos és Csanda Sándor dolgozataiból szerezhetünk tudomást, de ugyancsak feldolgozatlan a tanszék második világháborút követő, a tanszék életét a politikai események által erőteljesen befolyásolt időszaka is. A *pozsonyi magyar tanszék múltja és jelene* címmel 2001-ben megrendezett konferencia visszaemlékezései ugyan sok mindent felvillantottak az elmúlt negyven év történelméből, de igénylődik a teljes kép felvázolása, nem is szólva a tudománytörténeti feldolgozásról. Ennek kapcsán pedig megkerülhetetlen annak a sajátos helyzetnek a taglalása, amely a magyar tanszék tudománytörténeti helyét alapvetően meghatározta. A két

világháború közötti cseh és szlovák nyelv- és irodalomtudomány, a strukturalizmus, a prágai iskola hatásáról, eredményeinek alkalmazásáról van szó, s még tágabban: annak a módszertani elvnek a felismeréséről, hogy a nyelvészeti kutatás a szlovák–magyar összevető nyelvtudományra alapozva nemcsak didaktikailag lehet gyümölcsöző, hanem komoly tudományos hazadéka is lehet. Itt elég, ha csak arra utalunk, hogy 1931–1937 között Jan Mukařovský a pozsonyi egyetemen adott elő (s itt is nevezték ki egyetemi tanárrá), Josef Kořínnek ugyancsak itt oktatott 1935–1945 között, Václav Vážny professzornak két magyar tanítványa is volt, Arany A. László és Sima Ferenc, Zeman László Prágában, Vladimír Skaličkánál doktorált...

Amikor elhatároztuk, hogy a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* Műhely rovatában a pozsonyi egyetem magyar tanszékét bemutatjuk, tudatában voltunk annak, időben és térben mennyire szerteágazó területekről, kutatásokról számolhatunk be. Az itt közölt, a tanszék egykori és jelenlegi oktatóinak tanulmányai (s a névsort még bővíthettük volna) megítélésünk szerint jól érzékeltetik azt a tudományos színvonalat és szellemiséget, amely a tanszék több évtizedes tevékenységét jellemezte (a tanszék oktatóinak válogatott bibliográfiáját helyszűke miatt kénytelenek vagyunk mellőzni).

A magyar tanszék mindig a szlovákiai magyarság egyik legrangosabb intézménye volt. Egykori hallgatói a mindenkori szlovákiai magyar tudományos, oktatási és kulturális élet szinte valamennyi területén fontos tevékenységet fejtettek ki és fejtenek ki ma is. A tanszék ügyét – tiszteletben tartva az egyetemi autonómiát – a szlovákiai magyarság nem tekinti, nem is tekintheti az egyetem belső ügyének. A pozsonyi egyetem magyar tanszéke a szlovákiai magyarság közös ügye. Múltja mindnyájunkat kötelez jövőjét, oktatói gárdájának összetételét és tudományos színvonalának alakulását illetően.

Fazekas József

Nyelvtudomány és nyelvoktatás

LÁSZLÓ ZEMAN
LINGUISTICS AND LANGUAGE TEACHING

811.511.141`38
81`38:811.511.141
371.3

Sentence patterns, dependency grammar, verb-frame, text, style, confrontation.

1. *A kérdéskör.* A dolgok állását követve megállapíthatjuk, hogy a 20. század második felében egyre fokozódott a nyelv iránti érdeklődés. Újból nyilvánvalóvá lett a nyelv sokrétűsége, amihez igazodott a vizsgálata is. Elvontabb matematikai-logikai felfogásában és az ebből következő alkalmazást tekintve – mint a tudományos és műszaki haladásnak alapvető tartozéka – a szemiotikai és a kibernetikai vizsgálódás középpontjába került. A nyelvtudományt is átható tudományközi kutatások révén szabatosabban rajzolódtak ki a természetes nyelvek sajátosságai, valamint leírásuk korszerű módozatai. A formális leírást igénylő számítógépes kódolásnak, az információs és dokumentációs nyelveknek megteremtése a természetes nyelvek teóriájára olyan értelemben hatott serkentőleg, hogy benne is érvényesült a szabályok egzakt meghatározása. A váltást a nyelvtudomány belső fejlődésében a matematikai és a számítógépes nyelvészet kialakulása és térnyerése jelzi.

A közlésigényeknek és az egyre fokozódó információcsere követelményeinek megfelelően e folyamat a nyelvoktatásban elsősorban az idegen nyelvek didaktikájában jelentkezett, míg az anyanyelv oktatásának elmélete – úgy tűnik – mintha fáziskésésbe került volna. Az általános elvek ugyan viszonylag tisztázottak, a részletezés és a tartalmi kérdések tekintetében azonban elbizonytalanodást érzünk.

A tantárgyelméleti vizsgálatokban egybehangzóan állapítjuk meg, hogy az anyanyelv oktatásának, a nyelvi nevelésnek a társadalom követelményeivel és feltételeivel összhangban ki kell alakítania a tanulók nyelvi-kommunikatív viselkedésének, felfogó és kifejező készségének hatékony formáit.

Amint tudjuk, az anyanyelv jellemzője teljességjellege, s ennek didaktikai vetülete, hogy mindegyik használati módját tanítjuk. S csak természetes, ha túlnyo-

mórészt az írott nyelvváltozatra korlátozódó hagyományos gyakorlattal szemben a hangos nyelv, a szóbeli közlésformák árnyaltabb elsajátíttatásának, a beszédművelésnek szükségességét hangoztatjuk.

Az anyanyelv teljességjellege nyilatkozik meg abban, hogy mindennemű oktatás-nevelés előfeltétele és együtthatója, oktatása ekképpen nem pusztán tantárgyszerű. Továbbá oktatásában valamennyi tantárgy részesedik, s didaktikájának valójában át kell hatnia a tantárgyak egész rendszerét. A tantárgyi célkitűzésben ezért hangsúlyozzuk a nyelvi kommunikációban való gyakorlati és elméleti képzésként kijelölt anyanyelvoktatásra vonatkozóan a tantárgy-koncentráció elvét. Tantárgyunk kölcsönösségében a másik nyelv (a szlovák mint környezeti nyelv), valamint az idegen nyelvek elsajátítását szolgáló szempontok érvényre juttatását és a nyelvvel természetesen és lényege szerint is átmetsződő természettudományi tantárgyaknak a jelentőségét. Hogy a szókinccs és általában a kifejezőkészség fejlesztésében mennyire központi az egyes szaktárgyak szerepe, itt csak egy nyelvtani-nyelvhelyességi (vagy ha úgy kívánjuk, stilisztikai-szövegtipológiai) példát ragadva ki: hogy az „amely ~ ami” vonatkozó névmás szabatos kötőszói használata mennyire fedődik fel és vésődhet be a matematika oktatásakor, közvetlen tapasztalatunk (a két alak szembeállíthatósága-megkülönböztethetősége, amely a köznyelvben feloldódhat, a matematikai leírásban, definícióban kényszerű).

S a vázoltak örvén említhetjük, miszerint a szakemberek egyértelműen utalnak arra, hogy függetlenül attól, vajon az anyanyelv és az irodalom oktatása egyetlen vagy két önálló tárgyként szerepel, az anyanyelvi nem irányulhat olyannyira túlzóan csak a szépirodalom anyagára, amint az lenni szokott. Miközben tömören ehhez még annyit, hogy a szépirodalom nyelvhasználatát és a benne kifejeződő esztétikumot és kreativitást mindenkor a nem szépirodalminak a háttérével fogjuk fel és értékeljük, valamint hogy a nyelvnek egyetemességéből annak mint szemiotikai és kommunikatív s nem csupán „nyelvi”, hanem más humán tevékenységek akciómintáit szolgáltató alapmodellnek az ismérve is következik. Még tömörebben tehát: a nyelv és az irodalom oktatásának szoros egymásra utaltsága úgyszintén fennáll.

Az elmondottakat összegezően és egyben differenciálva tételként fogadhatjuk el, hogy az anyanyelv oktatásának biztosítania kell a nyelv hatékony használatát, s ezzel minél szervezesebb kapcsolatban kell kialakítania és alkalmaznia a nyelv leírását, a szükséges nyelvelméleti-nyelvtani alapfogalmaknak, kategóriáknak (a megfelelő „metanyelvnek”) operatív elsajátítását. A készségek és jártasságok tálajába a képzésfok haladványában fokozott jelleggel kell beépülniük a nyelvtani ismereteknek és stílusmintáknak. Ezekkel együtt kell a tanulóknak „belátnia”, hogyan használjuk és használja a nyelvet (a kérdéskörhöz lásd Halliday et al. 1964; Fülei-Szántó 1976).

De épp a két összetevő arányát és tartalmi megoldását illetően a válaszformálás nem egységes. Ha a „nyelvtan és fogalmazás” vagy a „nyelvtan és stílustan” szinonim jelöléssel élünk mint az anyanyelvi oktatás két meghatározó összetevőjének a megnevezésével, azt kell mondanunk, hogy megítélésükben jelentős eltérés mutatkozik. A gyakorlati nyelvi képzést, a kifejezőkészség fejlesztését, a fogalmazás oktatását a tantárgy- és tantervelméleti dolgozatok vagy elsődlegesként tüntetik fel, s csak ebbe épül be a nyelvtan, vagy pedig a nyelvtani képezi a rendszerjellegű keretet („tantárgyszervező”), s evvel társulnak a fogalmazás, nyelvhelyesség

és stílusban fejezetei. Mindezt természetesen módosítja még az oktatás foka és az iskolatípus szerinti eloszlás és arányítás. A tartalmi kérdések részletezésekor pedig további problémák merülnek fel, elsősorban az alkalmazandó nyelvtan típusának a kérdése, valamint hogy a nyelvtan mely körzeteit kell leginkább súlypontoznunk, s azokat milyen egymásutánban kell tárgyalni. S nyomban megjegyezhetjük: megfelelően értelmezve a bevezetesként felsoroltakat a nyelv közlő funkciójáról, magától értetődőnek valljuk a fenti viszonylatokban a stílustannal társuló, jelentés-tani megalapozottságú mondattannak a központúságát.

Érvelésünket e helyütt nem tekinthetjük elégségesnek, még kevésbé kimerítőnek, de már annak az alapján is, hogy a tantárgyak didaktikája az adott szak és a pedagógiai diszciplínák metszetében konstituálódik, mindenképpen indokolt, ha az anyanyelv oktatásának taglalását, a felmerülő kérdések megválaszolásának lehetséges módjait a nyelvtudomány felől kíséreljük meg. Igaz, hogy épp az anyanyelv oktatása célkitűzésének és tartalmának a tisztázásakor – lévén a nyelv egyrészt egyetemes, másrészt összetett jelenség – a nyelvtudományi megközelítés önmagában egyoldalúnak minősülhet, hisz ez esetben sokkal tágabb körzetű jelenségekről és tényezőkről van szó. Ne feledjük azonban, hogy a nyelvtudomány sem jelenti ma csupán a grammatikai vagy lexikológiai viszonylatok zárt rendszerének tanulmányozását, hanem átmetsződik az antropológiai és pragmatikai vonatkozásokkal, átváltva az etno-, szocio- és pszicholingvisztikai kutatásra (amit Hjelmslev sem felejtett ki sarkítottan képletszerű *Prolegomenájából*; 1961, 127).

G. Helbig szerint a 20. század hetvenes éveitől beszélhetünk a nyelvtudományban a nyelv belső, rendszerszintű tulajdonságainak a vizsgálatát felváltó, a nyelvre mint cselekvésre-használatra irányuló ún. kommunikatív-pragmatikai fordulatról. A szövegnyelvészet kibontakozása (tárgya a szöveg mint a nyelv közvetlenül megjelenő formája), a nyelvet közlésfunkciójában-irányultságában (illokutív funkciójában) definiáló beszédaktus-elmélet és újabban a párbeszéd kutatás (alaptétele, hogy épp a dialógus a nyelv természetes egysége) – mind ennek a változásnak a része. A közlésfolyamat tényezőinek, feltételeinek, vagy mondjuk egyszerűen: a rendszeren kívüli kontextusnak a számbavételéről van szó, a nyelvet mint a humán tevékenység formáját vagy legalább előfeltételét értékelendő (vö. Helbig 1986, 13, 148 skk.). De a szerző a kötet végén olvasható „Kitekintés”-ben a nyelvtudomány szűkebb, a nyelvi rendszerre korlátozódó („grammatikaközpontú”) és pragmatikai („használatközpontú”) pólusát egymást feltételezőnek és kiegészítőnek tekinti. Továbbá utal arra, hogy a vizsgálat szakszerűsége mindenképpen a nyelv grammatikájának rendszerszintű elemzésétől függ, azaz a rendszerről mint meghatározó vonatkozási háttérről nem mondhatunk le (311 skk.). Amint kivehetjük, a nyelvoktatás elméletében és gyakorlatában a nyelvtan és fogalmazás-stílus kettősségének a nyelvtudomány szintjén megfogalmazott párhuzamáról szoltunk, s tulajdonképpen a *langue* és *parole*, nyelv és beszéd ismert és tudva tudott egymásra vonatkoztatásának követelményéről. A számítógépes nyelvhasználat, amely a nyelvi jelentésnek logikai-matematikai módszerekkel eszközölt rögzítését feltételezi, tulajdonképpen a rendszerszintű grammatika ilyenmú megtoldása-kiteljesedése. Jelentőségére egyebek közt az automatikus információfeldolgozás, szövegolvasás, -értelmezés vagy a gépi fordítás mutathat rá.

Az oktatásban minden a kellő arányításon múlik. S a nyelvnek már a meghatározása, jelrendszer volta is magában foglalja, hogy a nyelven kívülre irányul, s a nyelvi szerkezet nem ragadható meg teljességében, ha eltekintünk a használatától. A közlésfunkció eszerint a nyelv elsődleges funkciója, amint azt a funkcionális nyelvszemléletben s a funkcionális stílusok teóriájában elfogadják, s amit a szociolingvisztikai vizsgálatokkal kifejezetten ötvöződő nyelvváltozatoknak a számbavétele teljességében tükröz. Munkásságával a finnugor és magyar tipológiai vizsgálatokat megalapozó Vladimír Skalička professzor egyik tanulmányának már a címe is erre vonatkozólag tüneti (*The Need for a Linguistics of la parole*, 1948; magyar fordításban Antal László [szerk.]: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény. I. [A prágai iskola]*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 181–193).

Ekképp tájolódvá vizsgált tárgykörünkben kíséreljük meg a következőkben összefoglalni mindazt, ami a részletezés tisztázásakor a szó retorikai értelmében is közhelyszerű.

2. Ha a filológiai hagyományt és az oktatási tapasztalatot, tárgyunk történetiségét is bevonjuk az értékelésbe, a dialektika – grammatika – retorika egységét és kölcsönösségét képviselő *trivium* tűnik fel mint az oktatás modellje. Tudniillik a három fogalom kellő értelmezésével le lehet fedni az anyanyelv oktatásának problémakörét. A dialektika átfogalmazásunkban az ismeretinek, gnoszeológiai-logikainak a tartományát s a nyelvnek ilyenmű vonatkozását jelenti, a grammatika pedig e tartománynak, tehát végül is a valóságnak sajátosan nyelvi leképezését, a valóság „első” vagy „elsődleges” nyelvi stilizálásának eszközét és rendszerét. Míg a retorika, a tulajdonképpeni nyelvhasználat, a „második” stilizálás szabályzata; elődje a stilisztikának, amely a nyelvi nyilatkozatnak, a nyilatkozat céljának és feltételeinek megfelelő formáltságát vizsgáló szakágazat. A kettőt mint nyelvi és mint stilisztikai *szűrőt* tartjuk számon, amely az „ars recte” és az „ars bene scribendi et loquendi scientia” (Quintilianus) ránk hagyományozott megkülönböztetésének felel meg.

Tovább elemezve e hármas tagolódást eljuthatunk annak a megállapításához, hogy a nyelv valóságvonatkozása a beszédhelyzettel (beszédhelyzet-típussal) egyeztethető nyelvi egységben, a *kijelentésben* s elvont mintája a *mondat* által ragadható meg a legközvetlenebbül. S tételünk körül rendezhetjük a folytatásban a többi „közhelyet”. Mivelhogy e lényegi összefüggés nyilatkozik meg a nyelvtudomány jelentés- és mondatközpontúságában, abban, hogy a nyelv belső sajátosságát alkotó jelentést elsősorban a mondat szintjén, tehát kifejezetten a közlésfunkció, a használat függvényében vizsgáljuk, ami nyilvánvalóan didaktikailag is követendő.

A mondat jelentéstani szerkezete és alaki formáltsága kölcsönösségének az elemzésekor az *igekalak* (*verbum finitum*) fedődik fel mint a mondat szervező központja. Eszerint a mondat-kijelentés – vagy elemi és elvont formája: a mondatmodell, mondatképlet, mondatminta – nem más, mint az igealaknak és bővítményeinek az együttese. Ekképpen a nyelvtan tengelyében az általános (jelentéstani és szintaktikai) értelemben vett *igevonzatok* fejezete áll. Az adott szintagmatika, az igealak mint sarokpont körül szerveződő jelentéstani-nyelvtani funkciók és kitevők révén feltárhatjuk a nyelv és az anyanyelv meghatározó tulajdonságait, beleértve tipológiai teljesítményét. Az oktatás során az ily módon felfogott jelentéstani-mondattani kapcsolatban a nyelvtani paradigmák könnyen tárgyalhatók és szemléltethetők. Az ismert iskolai „Helyezzük mondatba!”, „Képezzünk mondatot!” ráveze-

tés és gyakorlás épp a mondat ebbeli értékének ösztönös felismerése. (A vonzatban a nyelv két rendező elve, a paradigmatis és a szintagmatis, szorosan egymásra vonatkoztatva jelentkeznek.)

Következésképp mind a nyelv törvényszerűségeinek a leírását, mind ennek az oktatásban hasznosítható módszerét a legcélszerűbben *A Duna torkoll. A Duna árad. Péter unatkozik. Péter olvas. Péter könyvet olvas. Péter könyvet ajándékoz Máriának. Péter találkozik. Péter tegnap találkozott Máriával* típusú kijelentésekben mondatokban kifejeződő jelentéstani összefüggések, más szóval az igealak és a kötelező (ezen belül a kényszerű és a lehetséges), valamint a nem kötelező (esetleges) bővítmények, szabad határozók kapcsolatának vizsgálatával tehetjük a leginkább beláthatóvá. Egyszerre ragadva meg így viszonylag egész jellegében a nyelv lényegi sajátosságát, és tisztázva a részelemek szerepét, az igei alaptagú szó szerkezet – s a magyarban érthető okból talán még hangsúlyozottabban a tárgy szerkezet – alkalmas keretnek, nyelvi és oktatásbeli mikromodellnek minősül.

2.1. Mindazt, amit szóvá tettünk, egységes nyelv- és grammatikateóriává formálva vizsgálja a valenciaelmélet. Eredetében a szakirodalomban W. Porzigot idézik, aki a szavak-szójelentések kölcsönösségét a nyelv szervező princípiumaként fogta fel. Tehát például az *ugat* ige feltételezi a hozzá tartozó *kutya*, vagy a *szőke*, *füledt* melléknév a társítandó *haj*, *levegő* főnevet stb. (vö. Porzig 1934, 70 skk.). S a társításban az igét elsődlegesnek tartja, mivel az „igében az alany, a tárgy vagy némely határozói bővítmény már adva van, függetlenül mondatbeli kitételüktől, illetve attól, vajon kényszerűek-e vagy hiányozhatnak” (uo. 74). A jelentések mine-műségének, a jelentésvizonyoknak vizsgálatában, amelyek a nyelvi rendszer szintjén „jelentésmezőkbe” rendeződnek, kiemeli az ige irányultságát, teljes szituációt leképező képességét (uo. 74–76; 1957, 123–125), minek folytán a szójelentésnek az igéből kiinduló elemzése egyértelműbb (uo.). A ténnyel az oktatásban lépten-nyomon találkozhatunk, gondoljunk például arra, hogy már az alsó tagozatos feladatok közé tartozik az állatok hangadását jelölő ige és az állatfaj megnevezésének egymásra vonatkoztatása. Eközben azonban a fajnév nem implikálja olyan szorosan a jellemző igét, „szituációt”, a *kutya* mint főnév a *harap*, *csontot rág*, *meg van kötve* stb. állítmánysorral kapcsolható, míg az *ugat* ige csak a *kutyára* vonatkozik, a *nyerít* csak a *lóra*.

Egy másik változatban a szerző az előbbieket úgy összegezi, hogy „Az alanyoknak és a tárgyaknak csak bizonyos körét rendelhetjük hozzá az igéhez, de a többi meghatározó tag (Bestimmung) is, amelyekkel a mondatban társul, az ige tartalmából következik” (1957, 124). Az idézetekből összeállíthatjuk a valenciaelmélet tartozékait, beleértve azt a végső tételét is, miszerint a kötelező vonzatokat-bővítményeket az igejelentésből mint az ige („mélyszerkezeti”) jelentéstani összetevőinek szintaktikai-mondattani vetületét azonosíthatjuk. A szójelentés és a mondat ezáltal közel kerül egymáshoz, sőt még egyetemesebb érvénnyel: A külső forma és a jelentés („hangalak és jelentés”) egymásra vonatkoztatása, egymáshoz rendeltsége – mint ami aszimmetriájával együtt nyelvvé teszi a nyelvet – a tanuló nyelvszemléletének és valóságismeretének a kialakítása szempontjából jelentős.

A Porzigéhoz hasonló kezdeményezés a kijelölt irányban a bühleri „üres helyeknek” a fogalma. Ezen azt kell értenünk, hogy minden nyelvben léteznek bizonyos „vonzások és választások” (Wahlverwandschaften...), „a határozó keresi a hozzá il-

lő igét” stb. Vagyis a szavak valamely osztálya környezetében egy vagy több szintaktikai pozíciót, „üres helyet” nyit, amelyeket egy másik osztály szavai kitölthetnek. A jelenséget Bühler már a sztoikusoknál és a skolasztika (majd J. S. Mill) logikájából ismert konnotáció (együttjelölés) értelmében magyarázza (Bühler 1934, 173, 226 skk.).

A valenciafogalom meghatározása és a valenciaelmélet megalapozása azonban csak L. Tesnière nevéhez fűződik. Szintaxiselméletének első vázlata 1934-ből származik, a teljes változatot az 1953-as és főképpen az 1959-es posztumusz kötet tartalmazza. Tesnière az igét téve meg a mondat irányító központjának, követi az általa meghatározott függőségi viszonyokat, azt, ahogy az ige kiosztja a résztvevőknek (aktánsoknak; alanyoknak, tárgynak, részeshatározónak) a történésben (folyamatban, cselekvésben, állapotban) a „drámai szerepeket”. Ugyanezt a valencia kémiai értelmezésében az atom szerkezetére utalva szemlélteti. Grafikai ábrázolásában az igét helyezve a szerkezeti ágrajz, szemtemma csúcsába, balra írja a valenciaszerkezet tagjait képviselő aktánsokat, amelyek az igével együtt értelmes mondatná állnak össze, s jobbra a mondatból elhagyható körülményhatározókat („cirkumsztánsokat”). Bár a két csoport különválasztása felemás maradt (a szerző az átmeneti formákat sem zárta ki, vö. 1976, 127), az elv az újabb kutatásokra ösztönzőleg hatott, akárcsak az igéknek valenciaszám szerinti osztályozása: érték nélküli (avalens; ilyenek az időjárást jelölők – *fagy, havazik*), egyértékű (monovalens), két-, valamint háromértékű igék. Részletekbe itt nem bocsátkozhatunk, esetleg még annyit, hogy a cselekvőszenvető igejelentésnek (diatézisnak), továbbá Tesnière-nek az ún. aktánsváltásra, -cseréire vonatkozó számos megállapítása bizonyult maradandónak.

Az így képzett „függőségi nyelvtan”, azaz az ige „vegyértékeire” épülő mondatniti tipológia mind a nyelvtudományban, mind az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásában bizonyos hagyománnyá fejlődött. Tudniillik olyan osztályozó és mondatképző eljárást jelent, amely lehetővé teszi az egyszerű, elemibb nyelvi szerkezetekre és elsajátításukra támaszkodva variálásukat és összefűzésüket, összetettebb mondatok létrejöttét. A módszer a múlt század hatvanas éveiben főleg a generatív-transzformációs nyelvi modellt alkalmazó eljárásokkal nagymértékben egybevágott. A generatív, „összetevős” (részvétel a magasabb szintű egységben) és az összetevők alá- és fölérendeltségét, a függőség irányát kifejezetten számításba vevő függőségi grammatika ugyanis egymásra leképezhető. A két elv egymást nem zárja ki, ahogy ezt Fülei-Szántó Endre „szerkezeti-műveleti” grammatikájában is észrevehetjük. Az – bár általában az előbbi képezi hivatkozásrendszerét – „függőségileg” is értelmezhető (lásd Fülei-Szántó 1964; szlovák nyelvű változatban: 1965; 1973; a német mondat típusainak felsorolását nyújtja Helbig 1976, monografikusan 1982; a francia nyelv oktatására nézve lásd Happ 1978; a valencia explikálását és didaktikai alkalmazását illetően Bondzio 1976, 1977, 1977a).

A valenciafogalomnak az elemek vegyértékéhez hasonlításában az elsőség R. Bräuer szerint (1974, 270) Sz. D. Kacnelson (1948, 32, 132) illeti; történetiségét viszonylagos teljességében taglalja monográfiájában Vilmos Ágel (2000). A külföldi kiadványok nem említik E. Paulinyak a témakörben kifejtett nézeteit az ige intenciójáról, s az ekképpen definiált igejelentésből levezethető mondatfűzésnek a koncepcióját (Pauliny 1943). Annál inkább méltányoljuk H. Molnár Ilona tájékozottságát, aki a vonzat problémáinak fellapozásában a Pauliny-féle igei intenciót

pontosan jellemzi mint „szintaktikailag többféleképpen kifejezhető általános irányjelentést”, „amely ma sem veszítette el aktualitását. Rá épül például a szlovák akadémiai leíró nyelvtan igei típusana. De még fontosabb, hogy kiderült, Paulinynek sikerült egy olyan általános, szintaktikailag és szemantikailag egyenértékű jegyet találnia, amelyhez azóta más úton mások is eljutottak. – Pauliny szerint fel kell tételezni, hogy minden eseménynek három összetevője van: a cselekmény, az agens és a patiens. Ezek sokféleképpen kombinálódhatnak. Az intenció nem egyéb, mint az ige jelentésének az a sajátossága, hogy megkívánja-e az agensnek, illetőleg a patiensnek külön szóval való kifejezését az igei állítmány mellett vagy sem. Ha igen, extern, ha nem, intern módon adott agensről, illetve patiensről kell beszélni” (1973, 127). Hivatkozásai cseh szerzők munkáira is kiterjednek (Křížková, Daneš, Mrázek). Eközben kiemeli Brassai Sámuel mondat- és igeszemléletének jelentőségét (uo. 128).

A szerzőnek a tárgykörrel foglalkozó írásaiban a valenciaelmélet valamennyi kérdése felmerül. S már az egyik korábbiiban megtalálhatjuk a valenciafogalomnak, vonzatnak szintekre bontását: „hogyan voltaképpen jelentéstani, logikai vagy grammatikai jelenség-e az igevonzat, vagy pedig mindhárom egyszerre, illetőleg olyan jelentéstani-logikai jelenség, amely grammatikai szabályszerűségeiben nyilvánul meg” (H. Molnár 1966, 159). S másutt is a végső kérdéseket veti fel: „Vajon milyen mértékben determinálhatja az ige vonzatkörét a jelölt valóság-részlet természete, illetőleg lehetnek-e általános érvényű szabályai annak, hogy valamely szituáció hogyan tükröződik a nyelv szintaktikai szintjén?” (uo. 1972, 104). A nyelvben tükrözés áttételességét (amelyet az előbbieknél „nyelvi szűrőként” jegyeztünk) nem veszítve szem előtt, az ige irányulásjelentését mint tranzitivitást úgy fejt ki, miszerint „tranzitivitáson az ige az azt a tulajdonságát kell érteni, hogy a valóságot mint valahonnan és/vagy valahová (valamely objektumra, helyről helyre, állapotból állapotba stb.) irányuló cselekvést, folyamatot ragadja meg” (uo. 106). A vázolttal kapcsolatban utal Halliday tranzitivitáselvére (1973, 129), s ugyancsak Fillmore esetgrammatikájára („amely az igevonzat egyfajta elmélete is egyben”; 1972, 105; 1973, 129). Megállapítja, hogy felfogásuknak szerves része tulajdonképpen másokkal együtt az a tétel, hogy a mondat szemantikai és szintaktikai formája valamely nyelven kívüli szituációt jelöl; úgy, hogy mind a szemantikai, mind a szintaktikai „nyelv” „szavai” a valóságbeli viszonykapcsolatok komponenseire vonatkoznak. Az ige valenciája, értelmi kiegészítési szükséglete tehát végső fokon attól függ, hogy milyen a viszony az ige jelentése és a jelölt szituáció között. Mennél több elemét jelöli már maga az ige a szituációnak, annál kevésbé szorul kiegészítésre (1973, 136).

Sőt az anyaggal kapcsolatosan az alapvető kettéosztást (kötelező és nem kötelező) árnyaló jelenségeket is feldolgozta, mint amilyen a tárgy elhagyása a mondatból, miáltal az ige sajátos jelentést szerez (H. Molnár 1969, 242–243; 1973, 133. A kérdést lásd Daneš 1971, 133 skk.; Daneš – Hlavsa et al. 1981, 66–69; Panevová 1980, 36 skk.).

Visszatérve a valencia fogalmának szintek szerinti megkülönböztetéséhez, meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgálódásokban a nyelvi-jelentéstani és a szemantikai-logikai értelmezése vagy összemosódik, vagy az elemzés éppen hogy kifejezetten különválasztásukra igyekszik (lásd Helbig 1982, 11–24, 50, 62. skk.). Eközben a szlo-

vák és a cseh szerzőknél az intenció jelölés mint az ágens–pátiens stb. viszonyban megadott jelentéstani szintre vonatkozó rögzült.

Az előzőekben „nyelvi szűrőnek” nevezettnek, illetve az általa megszűrtnek és a nyelven kívülinek, a nyelvi jelentésnek és az ismereti tartalomnak az összefüggése H. Molnár tanulmányainak egyik leitmotívuma. A nyelvtudományban mindenképpen a szabatos körülhatárolás, a límes megvonása a cél (Hlavsa 1982). Daneš a mondat rendszerszintű leírásaként hangsúlyozza a mondatképlet függetlenségét a szituációtól (1970, 408). De az oktatásban a nyelvnek és a valóságnak az egymásra vonatkoztatásában a szituáció (amely különböző fokú elvonatkoztatást jelenthet) jellegét tekintve vállalnunk kell az antropomorf ráértést és belemagyarázást. A kutatók a mathesiusi nyelvszemlélet hagyományához igazodva utalnak arra, hogy a nyelvi szerkezeteket „a valóság tartalmi struktúráinak” hátterével kell értékelnünk (Dokulil – Daneš 1958, 232 skk.; Daneš – Hlavsa – Kořenský 1973, 133), ami elől főleg a nyelvek közti összemérésben körülményes volna kitérnünk (vö. Mühlner – Sommerfeldt 1981, 11–12).

2.2. A kifejtettek kontúrjainak éleesebb megvonása végett térünk rá a Daneš-féle koncepció ismertetésére, dolgozatunk tudománytörténeti és metodológiai szándékosságát mélyítve.

F. Daneš a 20. század hatvanas éveitől kezdve – s később másokkal együtt – kidolgozta a szintaxis és a mondat tárgyalásának azt a módszerét, amely a cseh akadémiai grammatika (1987) adott fejezetét képezi, s amelyet elemeiben az oktatásban és a tankönyvírásban alkalmaznak (a didaktikai vonatkozásokat lásd Daneš – Kořenský – Hlavsa 1982; Hlavsa 1982–1983; Müllerová 1983–1984, 1985). Az ún. grammatikai mondatképletet bemutató dolgozatát (1963) követően önálló és társszerzőkkel írt tanulmányainak sorozatában rajzolódik ki egyre részletesebben az ige jelentésére épülő mondatvizsgálat.

Szerinte az ige jelentésének szintaktikailag (a mondat szervezése szempontjából) releváns összetevői vonzati sajátosságai által határozhatók meg. Modelljezükben Daneš grammatikai mondatképletet (ezt mondatmintának is neveztük, H. Molnár Ilonánál „mondatforma”; 1973, 132), jelentéstani mondatképletet és jelentéstani (szemantikai) formulát különböztet meg és vonatkoztat egymásra. A grammatikai mondatképlet (GMK) az ige formális-grammatikai vonzattárának s egyben az ige jelentéséből következő szintaktikai szerkezetnek absztrakt kifejezése:

$$S_{\text{nom}} - \text{VF} - S_{\text{acc}}$$

(Anyánk meglátogatta barátnőjét)

$$S_{\text{nom}} - \text{VF} \begin{cases} S_{\text{acc}} \\ S_{\text{dat}} \end{cases}$$

(Péter könyvet ajándékoz Máriának)

Ha az ige körül rendeződő szintaktikai helyeket mint a cselekvő (ágens), az objektum („tárgy”, pátiens), a címzett stb. jelentéstani funkciókban adjuk meg, megkapjuk a mondat jelentéstani képletét (JMK). A két képlet egymásra vonatkoztatva az ún. komplex mondatképlet (ennek „számlálójába” írjuk a grammatikai és „nevezőjébe” a jelentéstani mondatmintát, -képletet.¹ Teljességében határozza meg a mondat szerkezetét és típusát, feltüntetve a grammatikai és a szemantikai szint közötti megfelelést, illetve eltérést. A következő mondatban az ige tárgyasságát csak a jelentéstani szint, képlet jelzi (bővebben a továbbiakban):

Subj – VF

Ág – akció – Pát

(*Ez a kutya nem harap*)

Más szóval: a grammatikai mondatképlet pozícióiban – az ige vonzatkörében – mondatjelentéstani funkciók, szerepek rendeződnek, amelyek az ige kategóriális jelentésének szintaktikai vetületei, azaz azoknak a jelentéstani összetevőknek, amelyek nyomán az igék – például az *ad*, *elad*, *kölcsönöz*, *ajándékoz* stb. – egyazon csoportba sorolhatók. Ami a felsorolt igék jelentését megkülönbözteti egymástól, tudniillik hogy a birtokváltás jellege szerint tartós-e, térítéssel történő vagy anélkül, már az egyes igék saját, „idioszinkrázisos” jelentése. Az *ajándékoz* elvont jelentése tehát annyi, hogy a birtoklás tárgya az eredeti birtokostól a végső birtokos tulajdonába kerül, miközben a cselekvésben az első birtokos az eszközlő (cselekvő, ágens). A szemantikai formula ezt a relációs logika szimbólumaival fejezi ki – $x:1$ (zPx) T (zPy) esetleg (zPx) TÁ (zPy). A nagybetűk jelölik az állandókat (P – possessivítás, birtoklás; T – transitio, átmenet; Á – ágens), a kisbetűk a változókat (x – Péter, y – Mária, z – könyv). A mondatképletben meg nem jelenő zPx előfeltevés, hogy Péternek „van könyve” (lásd Daneš 1968 56 skk.; 1968a; 1970; Daneš – Hlavsa – Kořenský 1973, 130–133).

A grammatikai mondatképlet a legkisebb és egyúttal teljes mondat szerkezet lejegyzése. Ehhez a mondatban-kijelentésben az ige jelentéséből nem következő, tehát nem kötelező (fakultatív) bővítmények törlésével juthatunk el (< *Anyánk tegnap meglátogatta egyik régi barátjánőjét*). A kötelező bővítmény, a vonzat (a tárgyon kívül elsősorban az eredet- és az eredményhatározó) egyik fajtája a mondatból (kivéve a szövegösszefüggésből kiolvasható aktuális ellipszist) nem hiányozhat, mivel a mondat ezáltal értelmetlenné válna (**A Duna torkoll.* **Péter származik.* **A tanuló viselkedik.*), azaz kényszerű (obligát) bővítmény, szoros vonzat. Más kötelező, ún. lehetséges (potencionális) bővítmények viszont elmaradhatnak anélkül, hogy a mondat elveszítené grammatikai jólformáltságát (laza vonzatok; a kérdéshez lásd Havas 1973). A tárgyi bővítmény ilyen jellegű viselkedését a magyarban a hagyományos nyelvtannak „A tárgy kitétele és odaértése” fejezete tartalmazza. A *Péter olvas* mondatból hiányozhat a lehetséges tárgy, ez jelentése folytán ez esetben „általános” (a jelenséget lásd Daneš 1971, 132; Daneš – Hlavsa et al. 1981, 62–63). Különböző típusainak elemzésével felfedhetjük a mondat formájának és jelentésének kapcsolatát. Fő típusai (a) képességnek-készségnek mint a modalitás sajátos fajtá-

jának a jelölése – *A fiam már olvas* ('tud olvasni'), *Péter rosszul lát*. A tárgy közvetlen, grammatikai szinten ebben nem szerepelhet; hasonló a szokványos, uzuális tevékenység (b) – *Anya takarít*. *Anya főz* és az alkalmasság (c) kifejezése – *Ez a kés jól vág*. *A sütő jól süt*. A hiányzó tárgy minősíti a cselekvőt (d) a *Mária fest*. *Péter tanít* (tanár), *János iszik* (iszákos, részeges) mondatokban. Amint jeleztük, az összetetés fényt vet a nyelvtani és a jelentéstani szint egyezésére vagy éppen aszimmetriáira (lásd a komplex mondatképletnél, ezenkívül: Panevová 1980, 35–41). Helyesen jegyzi meg Daneš, hogy a kitételnél-elhagyásnál a kötelezőség fokozataival kell számolni, sőt ugyanaz a mondat önmagában többféleképpen osztályozható-értelmezhető, a *Mária olvas* jelentheti, hogy „már tud (bármit) olvasni”, „szeret olvasni” vagy „éppen olvas” (Daneš 1971, 137; Daneš – Hlavsa et al. i. m. 69).²

A kötelező és ezen belül a kényszerű (obligát) bővítmény, szoros vonzat azonosítására-kimutatására többfajta próba szolgál. Általában olyan bővítmény, amely különféle igékhez egyaránt kapcsolódik, nem lehet kötelező. Az ismérvek közül Daneš felhívja figyelmünket arra, hogy a kényszerű bővítményt nem emelhetjük ki a mondatból, nem iktathatjuk ún. önálló mondatrészként (*A Duna torkoll*. *A Fekete-tengerbe*.), míg a lehetőséggel ezt elvégezhetjük: *Anyá olvas*. *Újságot*. (lásd Daneš – Hlavsa et al. i. m. 62; Havas i. m. 173–178). Különválasztásukra Panevová a párbeszédbe ágyazott kérdés módszerét ajánlja. A kényszerű vonzatra történő rákérdezésre ugyanis nem lehet tagadó választ adnunk anélkül, hogy a dialógus értelmetlenné ne válna – A: *Megjöttek a vendégek* (aktuális ellipsis); B: *Hová?*; A: *Nem tudom*.

Amint kivehető, a dialógus „művi”; s nemcsak azért, mivel normálhelyzetben aligha fordulhat elő, hogy a megszólaló önmagát tagadja, de a rákérdezés is csak kivételesen jelenhet meg (ha a kérdező a pontosabb helymegjelölést igényli). Felfedő értékét azonban főképpen akkor tudatosítjuk, ha a kérdést a nem kötelező bővítményre vonatkozó *Mikor?*, *Miért?* (*mi okból?*, *mi végett?*) kérdésre cseréljük, amelyet tagadni lehet. A dialógus-teszttel, a „nem tudom” kizárásával vagy elfogadásával elválaszthatjuk egymástól a kötelező és a nem kötelező bővítményeket, s ugyanakkor a szemantikailag kényszerűt, de a felszíni szintaktikai szerkezetből elhagyhatót a mindkét szinten kényszerűtől (*Éva találkozik*. *Budapest fekszik*; vö. Panevová 1980, 29 skk.).

A tárgykör pásztázása dolgozatunkban nyilvánvalóan csak utalásszerű, célunk csupán a legalapvetőbb tételek és fogalmak összefoglalása és kitekintés a szakirodalomra. De talán elégséges annak az indoklásához, miszerint a mondat szerkezetének s a mondattípusoknak az ige vonzatkerete (slovesný rámeč, verbal frame) és következésképp az igék jelentése szerinti osztályozás az alapja (részletesebben lásd Daneš 1971a 199 skk.; Daneš 1974; Daneš – Hlavsa et al. 1981, 69 skk.).

Didaktikailag összegezve a tárgyalatokat azt mondhatjuk tehát, hogy a valenciaelméletre támaszkodó oktatásban a grammatika egyetemesebb nyelvelméleti és szemléleti megalapozást nyújt. A többé-kevésbé csupán azonosító-osztályozó oktatás helyett a jelentésből kiinduló a forma és a tartalom egymásra vonatkoztatását, egy részterület feltáró és mélyebb megértését teszi lehetővé, amely a nyelvvel való bánásmódnak, nyelvi műveleteknek értelmező-operatív elsajátíttatását szolgálja. A valenciának mint az ige „vegyértékeinek” metaforáját folytatva ötlük fel ben-

nünk a régi vegytankönyvek utolsó lapjának ábrája, a hidrogénatom bemutatása, míg ma az atomszerkezet a bevezető fejezetet képezi.

Amikor szintagmatikus szemléletmódról szóltunk, arról, hogy a szó szerkezet – s meghatározólag az igei alaptagú (a valenciafogalom kiterjesztését a többi szófajra nem említettük) – célszerű mikromodell az oktatásban, olyan megoldásra gondoltunk, mint amilyennel Tompa József professzor egyik régebbi nyelvkönyvében találkozhattunk (Magyar *nyelvismeret*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1948). Aurélien Sauvageaut ugyancsak „erős” szintagmatikájú magyar nyelvtanában (*L'esquisse de la langue hongroise*. Paris, C. Klincksieck, 1952) kiváló bevezetésnek mondja a magyar nyelvbe (328).

3. *Szöveg, stílus, összevetés*. A mondatközpontúság egyben a szövegre tájolást jelenti, a szövegnyelvészeti vizsgálódás figyelembe vételét. S itt nemcsak az egy-mondatos szöveg státusáról van szó, hanem arról, hogy a szövegi szintű jelenségeket mindenkor a szöveg mondataiban érzük el. A mondatminta vagy a mondat-kijelentés egyes tagjainak elhagyása-felvétele, az aktuális tagolást jelölő szórendváltás, -változtatás, a határozott névelő alkalmazása s nem kevésbé a transzformációs műveletek mind határozott szövegbe ágyazottságot feltételeznek. A mondatból így elindulhatunk a szöveg felé, miközben a fordítottja is érvényes: a szöveg témája, jellege, műfaja meghatározza mondatai szerkesztésének programját. A szövegnyelvészet központi témája épp az utóbbit foglalja magában, a közlőhelyzetekből levezethető, azokhoz hozzárendelhető szövegtypológia kialakítása. De ugyanezt lefedhetjük a stílust a közlésfunkció differenciálásaként definiáló funkcionális stilisztika kategóriáival; miközben az elvont kommunikatív jellemzőknek meg kell adnunk konkrét szövegbeli nyelvi realizációját.

Ismételjük: a nyelv lényegéből, jelrendszer voltából és használatából következik, hogy a nyelven kívültre vonatkozik, annak leképezése. Ilyen összefüggésben beszélünk a valóságnak az egyes nyelvek szerinti sajátos stilizálásáról, amely mind a megnevezésben, mind a nyelv grammatikai szerkezeteiben kifejezést nyer. A nyelvhasználatban, a nyilatkozatban-szövegben pedig ezzel az elsődleges nyelvi stilizálással társul a másodlagos stilizálás, a tulajdonképpeni stílus. E két szűrő működése alapján magyarázza a stilisztikumot Enkvist (1964). Egyik markáns példáját variálva (lásd uo. 41) szemléltethetjük a csak nyelvi és a helyzet-használat függőségében megvalósuló „szűrést”. A *Kérek egy csipetnyi sőt. Kérek egy csipetnyi konyhasót. Kérek egy csipetnyi nátrium-kloridot* mondatok nyelvileg mind elfogadhatók. De étkezésnél csak az elsőt választhatjuk (a másik kettő legalábbis modoros volna), míg a kémiai laboratóriumban, még ha benne a csipetnyit egy grammra cseréljük is, használhatatlan, értelmetlen marad; a második szűrő, a szakszerű és egyértelmű megnevezés igénye kizárja (s a triviális *konyhasónak* ugyancsak megvan a speciális eloszlása-használata). A nyelv használatának e kettős függőségét érvényesítve biztosíthatjuk az oktatás hatékonyságát. A mondat- és szövegközpontúság által meg lehet teremteni a nyelvtan és a fogalmazás-szerkesztés (stílustan, a szövegek befogadása és képzése) közötti szerves kapcsolatot. Martinkó András javallata szerint: átvezetni a nyelvtant a stilisztikába (1976, 172). Most nem bolygatjuk a minta és a realizálás viszonyát vagy a spitzeri szállóigét – *nihil est in grammatici, quod non fuerit in stylo* –, hanem újból csak egy példát hozunk fel. A szaknyelvi és a hivatali stílus jellemzőjeként tárgyalt személytelenység követelménye a cselekvőt

(ágenst) kiiktató mondatszerkesztés. Közvetlen kitevői: a szenvedő igealak, az ún. középigék és más szenvedő jellegű kifejezések (gyakori az üres jelentésű igével képzett igei-névszói szerkezet). A funkció ekképpen együvé hozza a nyelvi eszközök megfelelő tárárt (*ebben bennfoglaltatik, a csíralemez betüremlik, a táplálék felszívódik, a cső bedugult, a feltételek adva vannak, a feltételek adottak, elsősegélynyújtásban részesül, kifejezésre jut*), miáltal a nyelvi formának és teljesítményének a jelentősége és alkalmazása könnyen rögzül. Az alaktani, szófajtani, a szóképzési kategóriák, akár a határozottság, a birtoklás kategóriája, a jelöltség-jelöletlenség, a mondatszerkesztés és a szöveg stílusa közti összefüggések felfedéséhez-begyakorlásához a vázolt súlypontozás kellő alapot és integráltságot teremt.

Látszólag megint csak a nyelvtudomány szemszögéből közelítjük meg a kérdést, amikor hangoztatjuk, hogy az anyanyelvi oktatásban – s főképpen bizonyos pedagógiai helyzetekben (mint amilyen a nemzetiségi nyelvoktatás) – hatásos tényezőként hasznosítható a nyelvközi hasonlítás, az összevető nyelvvizsgálat. A vonzatszerkezetek ebben is az egyik lehetőséget kínálják. A szószerkezetben és mondatban mint nyelvi egységben követhető a legkézzelfoghatóbban a nyelvek funkcionális egyenértékűsége, és tudatosodik különműködésüknek jellege, tipológiájuk; miközben fennáll, hogy a különműködés ellenére a szintaktikai szint általában együvé tartó, s alkalmas keretet jelent az eltéréseket leginkább felmutató alaktani sajátosságok konfrontatív-kontrasztív tárgyalásához. A nyelvközi összevetésben továbbá kifejezetten tükröződik az, ahogy az egyes nyelvek az ismereti-logikai kategóriákat mint közös bázist rendszerükkel összhangban formalizálják-stilizálják. S épp az absztrakt értelemben felfogott „tartalmiak” az azonos volta teszi lehetővé a nyelvközi megfeleltetést, amit többek közt a nyelvi univerzálék elmélete és a fordíthatóság ténye bizonyít.

A nyelvek érintkezése és egymásra hatása természetes és közismert jelenség, amely a két- vagy többnyelvű környezetben élő személynél átvételt válthat ki. Az összevető elemzés azonban a negatív előjelű interferencia kivédésében nemcsak a tanár eszköze, hanem a tanuló, a két nyelvet használó személy tudatos és szabatos nyelvhasználatának aktív tényezője lehet. Például ha rámutatunk arra, hogy a magyarban az „iskolában – iskolán” egyféle szembeállítás jelent (középiskolában, de főiskolán), míg a szlovákban ilyen megkülönböztetés hiányzik, illetve csak egy „szupresszívuszi” vonzat létezik (*učí na strednej škole, na vysokej škole*), ezzel a negatív, s amint észleljük, eléggé gyakori átvétel kiküszöbölhető. Vagy a legegyszerűbb, helyesírási-grafikai oppozíciót idézve: a sorszámnevek jelölésében a magyarban az „1–4. versszak”-nak a szlovákban „1.–4.” felel meg, s a szabály a kontraszt révén jobban vésődik be.

A stílus szintjén, akárcsak mondatszinten, különösképpen nagymérvű az analógia, átfedődés és azonosság. A funkcionális stílusok, az egyes szövegtípusok és műfajok jellemzői az adott nyelvtől többé-kevésbé függetlenül érvényes stilisztikai univerzálék. A szaknyelvi stílusban a jelentés és a mondatszerkesztés elvontságát biztosító egyik módozatával, a jelentésanilag üres, kopulaszerű igealak, igei összetevő használatával a magyarban, a szlovákban és más nyelvekben egyformán találkozhatunk. Így a magyar *hat, kelt, függ, képez, alapszik, tevődik össze* igének (a tulajdonképpeni jelentést ez esetben az igével egységet alkotó, bizonyos fokig frazeológiai kötöttségű névszói egészítvény hordozza; verbonominális szerkezetek) a

szlovák *pôsobí, budí, vzbudzuje, závisí, tvorí, zakladá sa, skladá sa* a megfelelője. Vessük össze: *kelt valamit – vzbudzuje niečo; alapszik valamin – zakladá sa na niečo; képez valamit – tvorí niečo; hat valamire – pôsobí na niečo; függ valamitől – závisí od niečoho; tevődik össze valamiből – skladá sa z niečoho!* Természetesen a nyelvtipológiai adottságokból kifolyólag az „erős kontraszt” sem hiányozhat, a magyarban a nominalizálás legsarkítottabb formáját képviselő főnévi szóösszetételt a szlovák csak periferikusan alkalmazza; szóképzési, terminusképzési és nevezékteni mintáiban főleg idegen szavaknál. A szaknyelvi stílust, nyelvhasználatot esetleg túlságosan művinek tarthatjuk ahhoz, hogy az anyanyelv tulajdonságainak megismerésére, megismertetésére igénybe vegyük. Az anyanyelvnek valójában „interlingvális” sávját képezi. A nyelvtudománynak, a nyelvművelésnek mind gyakorlati, mind bizonyos elméleti megfontolásból azonban egyre inkább magára vonja a figyelmét. Az idegennyelv-oktatásban már szinte önálló diszciplína. S a nyelv differenciálódásában és fejlődésében betöltött szerepét tekintve, az irodalmi szintű nyelvhasználat és a beszélt nyelv jelenségeinek-státusának megmérettetésében nem nélkülözhetjük.

Újabbann ennél fogva az anyanyelv oktatásában is előtérbe került. És sajátos a pozíciója a nemzetiségi anyanyelvi oktatásban a másik nyelv elsajátításához mérve, mivel épp ebben a közléstartományban a legfontosabb és a legkönnyebben érhető el a reális kétnyelvűség.

A dolgozatunkban tárgyalatakat főleg a középiskolai anyanyelvi oktatásra vonatkoztathatjuk, de a felsoroltak egyetemes érvényűek. Didaktikai vonatkozásban – ismételjük – a tanulók nyelvszemléletét, beleértve az értékelő-motiváló mozzanatokat a legközvetlenebbül és a legtermészetesebben az anyanyelv sajátosságainak és teljességjellegének alapján alakíthatjuk ki. Az anyanyelv által és viszonyításában más nyelvekhez, sőt a matematikai-algebraikus nyelvfogalomhoz fogjuk fel a nyelvet mint egyetemesen humán jellegűt, mint egyikét a szemiotikai rendszereknek s egyben alapját is valamennyinek. Látszólagos paradoxon, hogy az anyanyelv „kiteljesülésébe” a másik nyelv is beletartozik. S mind e végett a szakdidaktikának fel kell zárkóznia a nyelvtudomány újabb és tudományközi szakaszához.

Jegyzet

1. A grammatikai képlet (mondatminta) szintaktikai pozícióit a szófaj latin megnevezésének kezdőbetűjével jelöljük (S – substantivum, esetleg N – nomen, VF – verbum finitum). Daneš a mondatrész felvételét csak a mondat szintjén, a lexikai behelyettesítéssel feltöltött komplex mondatképletnél látja célszerűnek (Daneš – Hlavsa et al. 1981, 59; Daneš 1978). A grammatikai és a szemantikai mondatképlet feltünteteti a mondatban kötelező bővítményeket, vagyis meghatározza a mondatbázist. Az oktatásban a koncepció és a jelölés bizonyos módosításával-egyszerűsítésével élhetünk, s a vázolt kitevő (a szófaj és alakja, névszói eset) helyébe írhatjuk a mondatrészt. Hivatkozhatunk eközben arra, hogy szemléletünkben a daneši mondatvizsgálattal egyeztetjük a Sgall-féle funkcionális-generatív nyelvtannak sztratifikációs, az egyes nyelvi szintekre és átírási szabályaikra összpontosuló elemzését, amelyben a mondatrészeket önálló szintnek tekintik (vö. Panevová 1980, 13 skk.). A csoport összefoglaló kötetében a kortárs irányzatokkal és a fillmore-i

- koncepcióval egybevetve a tartalmának és a nyelvi jelentésnek a különválasztása rajzolódik ki (vö. Sgall – Hajičová – Panevová 1986, 122 skk.).
2. Ha az igecselekvés önmagában kerül előtérbe, az eredetileg tárgyias ige tárgy nélküli (int-ranzitív) használata gyakori – lásd „A küldöttség koszorúzott”, „Az atléták átmozgatnak”, „A DAC újból bizonyított”.

Irodalom

(A hivatkozások a monografikus műveken kívül kiterjednek a kisebb, folyóiratokban közöltekre. A folytatódó vizsgálatok eredményeiről számol be egy gyűjteményes kötet: *Issues of Valency and Meaning: Studies in Honour of Jarmila Panevová*. Red. Eva Hajičková. Praha, Karolinum, Charles University Press, 1998.)

- Ágel, V.: *Valenztheory*. Tübingen, Gunter Narr Verlag, 2000.
- Bondzio, W.: Valenz, Bedeutung und Satzmodelle. In: G. Helbig (Hrsg.): *Beiträge zur Valenztheory*. Halle (Saale), Niemeyer, 1971, 85–104. p.
- Bondzio, W.: Abriss der semantischen Valenztheory als Grundlage der Syntax. I–III. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 29. évf. (1976), 354–363. p.; 30. évf. (1977) 261–274. p.; 31. évf. (1978) 2–33. p.
- Bondzio, W.: Sprachlerntheoretische Überlegungen und Ergebnisse im Umkreis eines Valenzorientierten syntaktischen Modells. In: *Potsdamer Forschungen*, Reihe A, Heft 27, Potsdam, 1977, 139–154. p.
- Bondzio, W.: *Tyeorija valentnosztyi i obucsenyje jazika. Inosztrannije jaziki v skole*. Moszkva, 1977a, 4. sz. 14–25. p.
- Bräuer, R.: Die Valenztheorie. Ihre Geschichte, ihr aktueller Stand und ihre Möglichkeiten. *WZ der Humboldt-Universität zu Berlin*. Gesellschafts- und sprachwiss. Reihe, XIII. évf. (1974) 3–4. sz. 267–280. p.
- Bühler, K.: *Sprachtheorie*. Jena, 1934.
- Daneš, F.: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: B. Havránek (red.): *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha, Academia, 1963, 115–124. p.
- Daneš, F.: Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence. *Lingua*, 21. évf. (1968) 55–69. p.
- Daneš, F.: Semantic Considerations in Syntax. In: A. Gaur (red.): *Actes du Xe Congres International des Linguistes*. Bucarest, 1967. Bucarest, 1970, II., 407–413. p.
- Daneš, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní. In: M. Komárek (red.): *Miscellanea linguistica Universitatis Palackianae Olomucensis*. Facultas Philosophica. Philologica Supplementum. Ostrava, Profil, 1971, 131–138. p.
- Daneš, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významu. *Slovo a slovesnost*, 32. évf. (1971a), 193–207. p.
- Daneš, F.: Sémantická struktúra slovesa a struktúra věty. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Philologica*, roč. 23–24, 1971–1972, Bratislava, SPN, 1974, 17–25. p.
- Daneš, F.: Satzglieder und Satzmuster. In: G. Helbig (Hrsg.): *Beiträge zu Problemen der Satzglieder*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1978, 7–28. p.
- Daneš, F. – Hlavsa, Z. – Kořenický, J.: Postavení slovesa v struktuře české věty. In: B. Havránek et al. (red.): *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. *Lingvistika*. Praha, Academia, 1973, 129–139. p.
- Daneš, F. – Hlavsa, Z. – Kořenický, J. et al.: *Práce o semantické struktuře věty*. Praha, Academia, 1973.

- Daneš, F. – Hlavsa, Z. et al.: *Větné vzorce v češtině*. Praha, Academia, 1981.
- Daneš, F. – Kořenský, J. – Hlavsa, Z.: Nové tendence v oblasti syntaktického bádání a jazykové vyučování. In: J. Oravec (red.): *Syntax a jej vyučovanie*. Nitra, SPN, 1982, 27–41. p.
- Dokulil, M. – Daneš, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: B. Havránek et al. (red.): *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha, Academia, 1958, 231–246. p.
- Enkvist, N. E.: On defining style. In: Enkvist, N. E. – Spencer, J. – Gregory, M.: *Linguistics and Style*. London, Oxford University Press, 1964, 3–56. p.
- Fülei-Szántó E.: A szerkezeti-műveleti nyelvtan. *Modern nyelvoktatás*, 1964, 5–6. sz. 146–149. p.
- Fülei-Szántó, (E. Kovacsicsová, J.): Vyučovanie nemčiny na základe vzorových viet a operácií so štruktúrnymi modelmi. *Cizí jazyky v škole*, VII. évf. (1964/1965) 9. sz. 394–401. p.; 10. sz. 445–449. p.
- Fülei-Szántó E.: A szerkezeti-műveleti grammatika. In: Telegdi Zs.–Dezső L. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 87–121. p.
- Fülei-Szántó E.: Gondolatok anyanyelvoktatásunk korszerűsítéséről. In: Szépe Gy. (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 97–140. p.
- Halliday, M. A. K. – McIntosh, A. – Strevens, P.: *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London, Longman, 1964, 1965.²
- Happ, H.: Théorie de la valence et enseignement du français. *Le française moderne*, 46. évf. (1978) 97–134. p.
- Havas F.: A magyar igei bővítmények rendszeréről. *Magyar Nyelv*, LXIX. évf. (1973) 172–182. p.
- Helbig, G.: Valenz, Semantik und Satzmodelle. *Deutsch als Fremdsprache*, 13. évf. (1976) 2. sz. 99–108. p.
- Helbig, G.: *Valenz – Satzglieder – semantische Kasus – Satzmodelle*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1982.
- Helbig, G.: *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1986.
- Hjelmslev, L.: *Prolegomena to a Theory of Language*. University of Wisconsin Press, 1961.
- Hlavsa, Z.: The means of verbs, semantic sentence patterns and the structure of situation. In: *Probleme der Satzsemantik II* (Linguistische Studien A 92), Berlin, 1982, 22–36. p.
- Hlavsa, Z.: Nový pohled na skladbu a vyučování českému jazyku. *Český jazyk a literatura*, 33. évf. (1982/1983) 3. sz. 120–129. p.
- Kacnelson, Sz. D.: O grammatyčeszkov katygoriji. *Vesztnyk Leningradszkovo Unyverszityeta*. Szerija isztoriji, jazika i lityeraturi. Leningrad, 1948 2. sz. 1–32. p.
- Martinkó A.: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítése az irodalom felől nézve. In: Szépe Gy. (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 169–176. p.
- H. Molnár I.: A vonzat és jelentés kérdéséhez. In: Telegdi Zs. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 157–165. p.
- H. Molnár I.: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Károly S.–Telegdi Zs. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 229–270. p.
- H. Molnár I.: Az ún. mélyszerkezet kategóriájának kérdéséhez, különös tekintettel az igére. *Nyelvtudományi Közlemények*, LXXIV. évf. (1972) 1. sz. 91–120. p.
- H. Molnár I.: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. In: Telegdi Zs.–Dezső L. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 123–145. p.

- Mühlner, W. – Sommerfeldt, K. E.: Zu den Beziehungen zwischen Semantik, Valenz und Sprachkonfrontation. In: Mühlner, W. – Sommerfeldt, K. E. (Hrsg.): *Semantik, Valenz und Sprachkonfrontation des Russischen mit dem Deutschen*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1981, 9–14. p.
- Müllerová, E.: Větný rozbor a nové pojetí syntaxe. *Český jazyk a literatura*, 34. évf. (1983/1984) 1. sz. 29–38. p.
- Müllerová, E.: K novému pojetí syntaxe. In: *Sborník Pedagogické fakulty University Karlovy, Filologické studie XIII*. Praha, 1985, 77–93. p.
- Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha, Academia, 1980.
- Pauliny, E.: *Štruktúra slovenského jazyka*. Bratislava, SAVU, 1943, 1948.²
- Porzig, W.: Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur Bd. 58*. H. n. 1934, 70–97. p.
- Porzig, W.: *Das wunder der Sprache*. Bern u. München, A. Francke, 1957.
- Sgall, P. – Hajičová, E. – Panevová, J.: *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Praha, Academia, 1986.
- Sgall, P. et al.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Praha, Academia, 1986a.
- Skalička, V.: The Need for a Linguistic of la parole. In: *Recueil linguistique de Bratislava I*. H. n., 1948, 21–28. p.
- Tesnière, L.: Comment construire une syntaxe. In: *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 1934, 217–229. p.
- Tesnière, L.: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, C. Klincksieck, 1959, 1976.²

LÁSZLÓ ZEMAN

LINGUISTICS AND LANGUAGE TEACHING

The autor clearly sketches a fan of relationships, including language and speech, and thereby also a multidimensionality and interdisciplinarity of reviewing them. It shows and justifies possibilities, being provided for the language teaching by a valency frame of the verb or dependency grammar. It makes references to works by Tesnière, Pauliny, Dneš, Sgall, and Panevová; stating an evaluation by Ilona H. Molnár. The identification of obligatory, potential actors, facultative, rfee verb supplementation, deepens skills of students in working with sentences and texts, having its style dimension as well.

A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei és szerepük az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonyának tisztázásában

ISTVÁN JAKAB

THE RULES OF LINKING ATTRIBUTIVE STRUCTURES AND THEIR ROLE IN CLEARING OUT
THE WORD COMPOSITION RELATIONSHIP

811.511.141`367.623.6

81`367.623.6:811.511.141

Attributive structure, reduction, language teaching.

E tanulmányban két, tematikailag összefüggő dolgozatom tartalmának lényegét tárom az olvasók elé. Az elsőben magát az összevonás jelenségét írom le komplex formában: a tankönyvekben szétszórtnan előforduló részjelenségekről kimutatva, hogy azok egy egységes jelenség szétszabdalt részei, illetve azt, milyen törvényszerűségek hatására és miképpen megy végbe az egyes jelzőszerkezet-fajták redukciója. A dolgozatom a *Magyar Nyelvőrben* való megjelenése (1972) után egyetértéssel fogadták a nyelvészek.

Már ennek az írásomnak a megjelenésekor láttam, hogy az összevonás törvényszerűségeinek alkalmazása hozzásegít bennünket az értelmezett és az értelmező szó szerkezeti viszonyának a meghatározásához is. Néhány nyelvész ezt a viszonyt mellérendelőnek tartotta, jóllehet kellőképpen nem tudta bizonyítani, a nagy többség ellenben alárendelést feltételezett közöttük: ez a felfogás számított hagyományosnak, s ezt támogatta Károly Sándornak *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* című munkája is. Vizsgálataim eredményei lehetővé tették, hogy kiálljak a mellérendelő felfogás mellett, s bizonyítsam annak helyességét. Ez a felfogás természetes magyarázatot ad az alárendelő felfogás által támasztott minden kételyre, problémára. Dolgozatom megjelenésekor (1977-ben) sokan fejezték ki egyetértésüket bizonyításaimmal. Károly Sándor – talán ez az ő szempontjából érthető is – nem volt ezek között. Inkább támadó, mint kritikus hangvételű cikkben reagált írásomra a *Nyr.* 1978/1. számában közölt *Valóban mellérendelés az értelmező?* című cikkében. Mivel komoly ellenérvei nem voltak, válaszomat egy rövid (fél)cikkben hoztam tudomására a *Nyr.* 1978/3. számában *Igen, az értelmező mellérendelés* címmel. (A kérdés iránt érdeklődőknek ajánlom e két cikk elolvasását is.) Több egyetemen és főiskolán oktatják mellérendelőként a két tag viszonyát, de – sajnos – a közép- és általános iskolákban alárendelőként kezelik az értelmezői szerkezettagokat,

mert az irányadó nyelvtankönyvekben még a hagyományos felfogás az uralkodó: nemhogy új könyvek jelenhettek volna meg, de még a régiek átdolgozására és újrakiadására sincsenek anyagi eszközök. Napjainkban csak a legújabb egyetemi nyelvtan, a több szerző által írt *Magyar grammatika* című 2000-ben kiadott mű szentel kellő figyelmet ennek a felfogásnak, s több cikkemre támaszkodva részletesen ismerteti ezt. Én már ezt a tényt is eredménynek tartom.

I. A jelzős szerkezetek redukciójának szószerkezeti vizsgálata

Sok középiskolai tanár és egyetemi oktató tapasztalhatja, mennyi problémát és nehézséget okoz a tanulóknak, hallgatóknak a jelzős szerkezetek redukciója folytán mondatrészi és szófaji szerepet váltott szintagmatagok szintaktikai és szófaji hovatartozásának megállapítása. Nemcsak az egyszerű mondatok elemzésekor találkozunk ezekkel az esetekkel, hanem az alárendelő összetett mondatok főmondataiban is; ezekben ugyanis gyakran csak az utalószóra redukálódik a jelzős szerkezet, s a megváltozott szintaktikai szerepű utalószó dönti el a változás folyamán formailag érintetlen maradt mellékmondat hovatartozását.

De lássuk a problémát egy kicsit szemléletesebben is!

Aránylag kevés baj van az egyszerű mondatokban található jelzős szerkezetek (*Piros pulóvert* vettem fel) vagy a jelzői szerepű utalószós szerkezetet tartalmazó alárendelő összetett mondatok (*Olyan pulóvert* veszek fel, amilyen van) elemzésével. Az első példában a *piros pulóvert* szerkezetben a *piros* a *pulóvert* tárgy minőségjelzője. Az alárendelő összetett mondat főmondatában meg az *olyan* jelzői szerepű, tehát melléknévi helyzetű utalószava a *pulóvert* tárgynak, ezért jelzői mellékmondat követi a főmondatot. A problémát az okozza – még sok középiskolai tanárnak is –, ha az eredetileg jelzői szerepet betöltő, tehát melléknévi helyzetű mondatrész főnévi helyzetűvé válik, vagyis szófaji átcsapás történik, mint például ezekben az esetekben: *Pirosat* vettem fel; *Hármat* ettem meg; *Olyat* vettem fel, amilyen van; *Annyit* ettem, ahányat kaptam; stb. Még az egyszerű mondatok *pirosat*, *hármat* mondatrészeit is sokszor minősítik jelzőnek tárgy helyett; az említett összetett mondatokat meg az esetek nagy részében a jelzői alárendelőkhöz sorolják, nem a tárgyiakhoz. Még inkább zavarják az elemzőket azok a példák, amelyekben határozóragosan fordul elő az alkalmilag szófajt váltott melléknév, számnév vagy az eredetileg ilyen jellegű névmási utalószó, mint pl. ezekben a mondatokban: *Kékkel* festette be a falat; *Háromra* számított terítéskor; *Olyannal* ment el, akit nem ismert; *Annyinak* terített, ahányan voltak; stb. A szó jelentése és eredeti helyzete, szerepe arra csábít sok elemzőt, hogy jelzőt, illetve jelzői mellékmondatot lásson vagy inkább érezzen az említett esetekben, ne határozót, illetve határozói mellékmondatot.

Hasonló a probléma a birtokos jelzős szerkezetek, mellékmondatok, illetve az ezekből keletkezett mondatrészek és mellékmondatok minősítését illetően is. „A szomszéd kerékpárját használom”; „A János fiának adtam a csokoládét” típusú egyszerű mondatokban a birtokos jelzős szerkezeteket egyetlen szóval is helyettesíthetjük, ha a birtok ismert vagy odaérthető: A *szomszédét* használom; A *Jánosénak* adtam a csokoládét. Ugyanígy alapon redukálódhat a közlésben az efféle alárendelő összetett mondat főmondata is: *Annak a holmiját* vitte el a víz, *akinek* amúgy is kevese volt: *Azét* vitte el a víz, *akinek*... Sőt néha szószerkezetcsoportok (ponto-

sabban: szószerkezetláncok) is helyettesíthetők egyetlen szóval: A *szőke lány tollával* írtam: A *szőkével* írtam; *Olyan embernek a fiával* barátkozik, akivel nincs jó viszonyban: *Olyanéval* barátkozik, akivel...; stb. Ezekben az esetekben is (*szomszédét, Jánosénak, azért, olyanéval*) gyakran elvétik a minősítést a birtokos jelző javára, illetve a tárgy vagy a határozó rovására. Megjegyezzük, hogy ez a tévedés pl. az „*Olyanéval barátkozik, akivel nincs jó viszonyban*” típus esetében érthető is, mert maga a mellékmondat a főmondatbeli szerkezetlánc redukálása után sem változott tartalmában és formájában, azaz nem a határozót (*fiával*) fejt ki, sőt nem is a birtokos jelzőt (*embernek*), hanem ez utóbbinak a minőségjelzőjét, hiszen a főmondat eredeti (teljes) formájában az *olyan* minőségjelzői utalószó áll.

A) Nézzük meg, mit tudunk erről a jelenségről, milyen szempontokból vizsgálta ezt eddig a nyelvtudomány!

1. Közismert tény, hogy a közlésben fontos szerepet játszik a beszédelőzmény vagy a beszédhelyzet. Ez a két körülmény olykor még a fő mondatrészek elhagyását is lehetővé teszi (MMNyR. – *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1962, II, 56). Az is magától értetődő tehát, hogy azok a bővítmények, amelyek a közlésben már valamilyen formában előfordultak, vagyis odaérthetők, illetve a hallgatónak a fogalomhoz tartozó dologra való rámutatással tudomására hozhatók, szintén elmaradhatnak. Hiszen ezen a jelenségen alapszik a jelentésátvitelnek az a fajtája is, amely a nevek szószerkezetbeli kapcsolatának alapján megy végbe. Foglalkozik ezzel a jelentéstan is. Az MMNyR. bőven hoz fel példát a jelzős szerkezetekben létrejött jelentéstepadásra, amely lehet alkalmi (pl. *nagy adag, kis adag* helyett, ha a beszédhelyzet világos, kérhetünk a vendéglőben „Három nagyot”; „Két kicsit”; a *negyedik emelet* szerkezetet a *negyedik* helyettesítheti), de lehet állandósult is (pl. a *dupla, pörkölt, liptói, debreceni* a *dupla adag feketévé, pörkölt hús, liptói túró, debreceni kolbász* szerkezetek helyett (MMNyR. I, 188). Más nyelvtankönyvek is foglalkoznak ezzel a jelenséggel, sőt a jelentéstepadásnak más fajtáival is (pl. a tárgy képzetének az igei állítmányhoz való tapadásával stb.), de minket most közelebbről csak a jelzős szerkezetek érdekelnek.

2. A szófajtanban közismert a szófaji átcsapás jelensége. „Például főnévi szerepben használhatunk alkalmilag minden más szófajhoz tartozó szót: A *jóbból* is megárt a sok (melléknév); *Hármat* vettem egyszerre (számnév)... ” (Jakab István, Kazimírné Pesthy Mária, Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana* – a továbbiakban: MnyLNy. –, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964, 114). „Általában azt mondhatjuk, hogy bármely szó szerepelhet alkalmilag főnévi használatban, ha mondatbeli szerepe, toldalékolása, névelőhasználata a főnevekével egyező” (Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv* – a továbbiakban: MMNy. – Budapest, Tankönyvkiadó, 1968, 30). A mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások közt vannak ugyan főnévi, melléknévi és számnévi jellegűek, de használat tekintetében itt is ismert jelenség az átcsapás.

3. Szóalaktani, közelebbről: ragozástanai szempontból is ismert az a jelenség, hogy a melléknév és a számnév – ha alkalmi főnévi szerepben áll – felveszi a főné-

vi jeleket, ragokat. A MMNyR. szerint „a melléknév általában ugyanolyan módon toldalékolható, mint a főnév, ez azzal is összefügg, hogy sok szavunk egyaránt járatos fő- és melléknévi szerepben, s hogy a kettő néha alig vagy nem is határolható el egymástól” (I, 227); „...a számnév toldalékolása és mondatbeli használata is többnyire a melléknévével azonos” (I, 234). (Vö. MMNy. 34, 42; MnyLNY. 92, 95.)

Ezek általános megállapítások, tehát szófajonként bizonyos eltérésekkel számolhatunk. Egy azonban biztos: mind a melléknév, mind a számnév, mind pedig a névmások felveszik az elsősorban főnévhez járuló -é birtokjelet, -t tárgyragot és a főnévi határozóragok nagy részét.

4. Az alanya, tárgya, határozóra – mint mondatrészekre, illetve a mondatokban található jelzős szerkezetek leggyakoribb jelzett szavaira – nézve szintén találkozunk a nyelvészeti szakmunkákban olyan megállapításokkal, hogy ezek milyen szófajúak, illetve szófaji értékűek lehetnek. Az alany viszonyrag nélküli (nominativusi alakú) főnév (*Péter* lépett be) vagy főnévi értékben vett más szó (esetleg egyéb alakulat), tehát többek között főnévi szerepű melléknév (*A barna* tetszik nekem) és számnév is (*Három* ment el), sőt névmás is. A tárgy szerepét betöltő szó is főnév a legtöbb esetben (*Főzi az ebédet*), de lehet más, főnévként használt szó is, tehát ilyen értékben használt melléknév (*A pirosat* kedveli), számnév (*Kettőt* hámozott meg), illetve melléknévi igenév és melléknévi névmás, számnévi névmás stb. A határozó igen különböző lehet szófaját tekintve, a leggyakrabban mégis névszó, s a névszók közül is főképp főnév (*Az asztalnál* ülünk), de sok esetben szerepel melléknév és számnév is (sőt névmási, igenévi stb. szófajú szók is) főnévi szófaji értékben, a főnévre jellemző raggal vagy névutóval (pl. *Az idősebbnek* ítélték oda a házat; *Négygel* udvaroltatott egyszerre; stb.). (Vö. MMNyR. II, 109, 147, 162–163; MMNy. 231–232; 271–272; 286–287; stb.)

5. Az alárendelő összetett mondatok főmondatának utalószavával kapcsolatos, a bevezetésben ismertetett problémára is a fentiekhez hasonló eligazítást kaphatjuk az irányadóbb nyelvtankönyvekből. Az alanyi mellékmondatokkal kapcsolatban megállapítja a MMNyR., hogy ez „mindig főnévi mondatrészt fejt ki, tehát »főnévi« mellékmondat. Ezen az sem változtat, hogy némelykor főnévi szerepű melléknévi vagy számnévi utaló- vagy kötőszó tartozik hozzá: »*Olyan kell, amilyen ez*»; »*Annyi szent, hogy máskor nem ugratsz be!*« (Közny.) Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmasszerűen egész jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: *Olyan* [menetvágó] *kell, amilyen* [menetvágó] *ez*; stb.” (II, 346–347). „Utalószava a főmondatban alanyként szereplő, alanyesetben álló távolra mutató névmás, mégpedig rendszerint főnévi mutató névmás (*az, azok, azé* stb.), de lehet melléknévi vagy számnévi mutató névmás is, főnévi értékben (*olyan, olyanok, olyané* stb.; *akkora, akkorák, akkoráé* stb; *annyi, annyié* stb.)... A mondat elemzésekor a főmondat állítmányához kapcsolt *kí?, mí?, kik?, mik?, kié?* stb., esetleg *milyen?, milyenek?, milyené?, mennyi?, mennyié?, mekkora?, mekkorák?* stb. kérdő névmással kérdezhetünk az alanyi mellékmondatra” (MMNy. 369).

A tárgyi alárendelő összetett mondatok főmondatában levő utalószóval kapcsolatban a MMNyR. ezt állapítja meg: „A vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt mondatok szokásos utalószava az *azt, mindazt, ugyanazt, azokat, mindazokat* stb. névmás... Azokra a tárgyi összetett mondatokra, amelyek a jelzői összetett mondatdal érintkeznek, főként az *olyat, annyit, akkorát, olyanét, azét, azokét* stb. – *aki, ami* (és

ezek toldalékos alakjai), valamint az *olyat*, *annyit*, *akkorát*, *olyanét* stb. – *amilyet*, *amennyit*, *amekkorát*, *amilyenét* (és ezek további toldalékos alakjai) rámutató szói–kötőszói párok jellemzők” (II, 358). Hasonlóképpen vélekedik a MMNy. is: „Utalószava a főmondatban tárgyragos távolra mutató névmás; mégpedig rendszerint főnévi névmás (*azt*, *azokat*, *azét*), de lehet melléknévi vagy számnévi névmás is, többnyire főnévi értékben (*olya/n/t*), *olyanokat*, *akkorát*, *akkorákat*, *annyit* stb.). – Elemzéskor a föléje rendelt főmondatbeli mondatrészhez kapcsolt *kit?*, *mit?*, *kiket?*, *miket?*, *kiét?* stb.; esetleg a *milye/n/t?*, *milyeneket?*, *milyenét?*, *mekkorát?*, *mekkorákat?*, *mennyit?* stb. kérdő névmással kérdezőnk a tárgyi mellékmondatra” (375).

A határozói alárendelő összetett mondat főmondatának utalószavára vonatkozólag a MMNyR-ben csak ezt az általános megállapítást találtam: „A határozói mellékmondatra a főmondatban sokszor valamilyen utalószó (szófaját tekintve névmási határozószó) utal, amely a főmondatnak mindig olyan határozója, amelyet aztán részletesen a mellékmondat kifejt” (II, 368). „Az állandó határozót kifejtő mellékmondat” című fejezetben találunk utalást arra is, hogy „a főmondatban gyakran fellelhető utalószó legtöbb esetben az *az* mutató névmásnak olyan raggal, illetőleg névutóval létrejött alakja, amilyen ragos vagy névutós egyszerű határozót az illető ige vagy névszó vonz” (II, 390) – tehát nem zárja ki a mutató névmási utalószókat sem, de csak az *az* ragos alakjaiból keletkezettekre találunk a könyvben példát, az *olyan*, *annyi* ragos alakjaiból keletkezett utalószósakra nem sikerült találnom, ha csak a számhatározói *annyiszor* vagy a számállapothatározói *annyian* utalószót nem számítom ide, de ezek a mi vizsgálódásunkat nemigen viszik előbbre. A MMNy-ben viszont találunk ilyen példákat is. A praedicativust kifejtő állapothatározói mellékmondatok utalószói között találjuk az *annak* utalószón kívül az *olyannak*, *akkorának*, *annyinak* utalószót is (*Olyannak* látlak most is, mint *amilyen* fiatal korodban voltál”; „*Annyinak* látszik éveinek száma, *amennyi* a tied”; illetőleg: „Hát *akkorának* tartod a *hibát*, hogy súlyos következményektől kell félned?” (389). Találkozunk hasonlókkal a társhatározói mellékmondatnál foglalkozó részben is: „Utalószava rendszerint az *azzal*, *azokkal*, *olyannal*, *olyanokkal* stb. (...) *Olyannal* barátkozz, *akitől* jót tanulsz!” (391). Az eredményhatározóiak közt szintén előfordul az *azzá*, *annak* mellett az *olyanná*, *olyannak*, *olyanra* (390), a részeshatározóiak közt az *annak*, *azoknak* mellett az *olyannak* (401).

Bár az *annyi* határozóragos alakjából alkotott utalószóra nemigen akad példa a könyvekben, a gyakorlatban előfordulhat ez is, pl.: *Annyitól* szedte be a pénzt, *ahányan* voltak; *Annyinak* adott belőle, *ahány* jelen volt; stb.

6. Körülbelül ennyit tudunk és tanítunk a bevezetésben említett problémáról. A „*Pirosat* vettem fel”; „*Háromnak* adtam belőle”; „*Olyat* veszek fel, *amilyen* van”; „*Annyinak* adok, *ahányan* jelen vannak”; stb. típusú mondatokban kimaradt a közlésből egy odaérthető szó, s ennek jelentése a jelzős szerkezetek esetében az eredetileg jelzőként álló szóhoz vagy ugyanilyen jellegű utalószóhoz tapad. S ha a szóban forgó szerkezetben a kihagyott jelzett szó főnév vagy ilyen értékű, akkor szófaji átcsapás történik: az eredetileg jelzői szerepet betöltő melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmilag főnévi szerepet fog betölteni, felvéve a főnévhez járuló jelet, viszonyragot, és természetesen átveszi a szófajának és a viszonyragjának megfelelő mondatrészi funkciót is. A *pirosat*: tárgy; a *háromnak*: határozó; az *olyat* utalószó

tárgyi, az *annynak* pedig határozói mellékmondatra mutat rá. Talán a legtöbb, amit a MMNyR. így fogalmaz meg a problémáról: „Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmyszerűen egész jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: *Olyan [menetvágó] kell, amilyen [menetvágó] ez...*” (II, 347).

Írnak tehát az irányadó nyelvtankönyvek a jelentéstapadásról, szófaji átcsapásról (alkalmi főnévi szerepről) s az ennek megfelelő toldalékok felvételéről, továbbá a mondatrészi funkciónak a felvett viszonyraghoz igazodó megváltozásáról, sőt arról is, hogy az ilyen szó egész jelzős főnévi kifejezés helyett áll, de mindezekről a jelenségekről külön-külön, őket egymástól elválasztva szólnak. Nem vizsgálják a kérdést komplex módon, a szó szerkezeti összefüggéseket minden szempontból, holott az említett jelenségek szoros egységben, egymástól elválaszthatatlanul jelentkeznek. A következőkben ilyen vizsgálatokra törekszünk, hogy a valóságnak megfelelő képet kaphassunk és adhassunk erről a kérdésről.

B) Hangsúlyozni szeretném, hogy vizsgálatunk csak a jelzős szerkezetekre korlátozódik, tehát a megállapított törvényszerűségek is csupán ezekre vonatkoznak majd.

1. Induljunk ki a bevezetésben példaként felhozott egyszerű mondatból: „Piros pulóvert vettem fel.” Szó szerkezetekre bontva a mondatot, a következő sémát kapjuk:

(én) ↔ vettem fel
 ↗
 pulóvert
 ↗
 piros

...vagyis a *vettem fel* állítmánynak tárgyi determinánsa a *pulóvert*, ennek viszont minőségjelzői alárendelt tagja a *piros*. A *vettem fel* állítmány tárgyias szerkezetet alkot a *pulóvert* taggal, ez utóbbi viszont minőségjelzős szerkezetet alkot a *piros* alárendelt taggal mint ennek alaptagja. A „Pirosat vettem fel” mondat megfogalmazásakor azonban a *pulóvert* tárgyat, a volt jelzős szerkezet alaptagját mint odaértettet elhagyjuk; helyébe lépett a determináns *pirosat* formában, vagyis átvéve az alaptag jelentését is (tehát 'piros pulóvert' értelemben), átvette továbbá az alaptag szófaját, *-t* tárgyragját s ezzel együtt tárgyi mondatrészi szerepét is. A séma tehát már ez:

(én) ↔ vettem fel
 ↗
 pirosat

...azaz a *vettem fel* állítmány itt a *pirosat* taggal alkot tárgyias szó szerkezetet. Ez azt jelenti, hogy ez a tag (megváltozott mivoltában) egy szinttel feljebb került, vagyis már nem másod-, hanem elsőrendű bővítmény.

Ha a „Három almát ettem meg” mondatot így fogalmazzuk át „Hármat ettem meg”, szintén a fentebb leírt jelenséggel van dolgunk; a *három almát* mennyiségjelzős szerkezet *almát* tárgyi alaptagja odaértés folytán elmarad, s a jelentése mellett a szófaját, toldalékát és tárgyi funkcióját is átveszi a *három* volt alárendelt tag, természetesen *hármat* formában. Jelentése a két jelentés összetapadása után: három almát.

A „Kékkel festette be a falat” mondatban is ez a folyamat ment végbe: az eredeti *kék színnel* jelzős szerkezet *színnel* határozói alaptagját hagytuk el, s a volt jelző a helyébe lépett, a magáé mellé átvéve annak is a jelentését, átvette továbbá szófaját, határozóragját és mondatbeli funkcióját.

„A sárga tetszik nekem” mondatban a *sárga ing* jelzős szerkezetet helyettesítheti a *sárga* tag, ha az *ing* alaptagot odaértés folytán elhagyjuk. A *sárga* ugyanis – a sajátja mellé – átveszi az *ing* tag jelentését is, felveszi továbbá az *ing* szófaji értékét és mondatrészi funkcióját; alaki változás nem történik (az alanynak nincs viszonyragja; jel sincs a szóban).

Az azonosítást kifejező „Ez a sárgám” mondatban a szerkezetes állítmányi *sárga ingem* jelzős szerkezetet vontuk össze. A *sárgám* alak 'sárga ingem' jelentésű, az (*ingem*) alaptagtól átvett birtokos személyjel (személyrag) a *sárgám* alkalmi főnévi szerepének is bizonyítéka (viszonyraggal itt sem kell számolnunk).

Nézzük most meg „A szomszédét használom” típust ebben az értelemben: a szomszéd kerékpárját használom. Itt birtokos jelzős szerkezetet vonunk össze, ezt: *a szomszéd kerékpárját*. Ennek a redukciója eltér az eddig tárgyalt jelzős szerkezetekétől két szempontból is. Az egyik eltérés abban áll, hogy mivel a birtokos jelző is főnév, akárcsak az alaptag (jelzett szó), szófajváltás nem történik, amikor az előbbi az utóbbinak a szerepét átveszi. A másik eltérés: nyelvünkben az -é birtokjelenek az a funkciója, hogy jelezze a birtokos jelzős szerkezet összevonását, illetve az összevonással létrejött szóalakban (*szomszéd-é*) utaljon az odaértés folytán elmaradt birtokszóra (jelen esetben a *kerékpárja* alakra). Majd ezt követi az esetleges többi toldalék (esetünkben a -t tárgyrag: *szomszédé-t*. A 'szomszéd kerékpárját' jelentésű *szomszédét* alakban a tanulók, hallgatók „érik” a birtokviszonyt, és sokszor birtokos jelzőnek minősítik a hasonló típusú mondatrészeket, de ha felhívjuk a figyelmüket a viszonyrag – ez esetben a -t tárgyrag – mondatrész-meghatározó szerepére, könnyen eligazodnak a kérdésben.

Folytassuk vizsgálódásunkat olyan mondattal, amelyben a jelzős szerkezet jelzett szavának viszonyragja előtt jel (pl. többesjel) van: Kedvelem a tarka virágokat. A redukció után a mondat formája ez lesz: Kedvelem a tarkákat. Vagyis itt a *tarka* a *virágokat* jelzett szónak a jelentésén, valamint szófaján kívül átveszi a -k többesjelét és a -t viszonyragját, s az új mondatformában tárgyi szerepe lesz.

Előfordul a jelzett szóban birtokos személyjel (személyrag) is, mint pl. ebben a mondatban: Adok neked a legújabb könyveimből is. A jelzett szó ismeretében érthetővé válik ez a mondatforma is: Adok neked a legújabbjaimból is. Tehát az előbbi változatban jelzői szerepű *legújabb* szóalak a szerkezet-összevonás folytán – a -ból határozói viszonyrag elé – felveszi a volt jelzett szó (*könyveimből*) személyjelét, illetve e toldalék megfelelő szerepű, de az új szóalakhoz illeszkedő -jaim változatát.

Ha a birtokos jelzős szerkezetnek több birtokot kifejező jelzett szava (birtokszava) van, mint. pl. ebben a mondatban: A kollégám horgászbotjaira volna szükségem,

ez is kifejezhető a mondat redukált változatában. A szerkezet-összevonás után ez lesz a mondat formája: A kollégáméira volna szükségem. A birtokost kifejező (itt most szintén birtokos személyjeles) *kollégám* szó nem csupán az egy birtokra utaló *-é* birtokjelet veszi fel, hanem ez után a több birtokra utaló *-i* birtoktöbbsesítő jelet is a *-ra* határozói viszonyrag elé, így az *-éi* jelegyüttes a volt birtokszó (*horgászbotjai*) többes voltát fejezi ki a *kollégáméira* alakban. Láttuk, hogy a birtokos jelzős szerkezet helyére került volt birtokos jelző (*kollégám*) személyjeles alakban fordult elő, s ehhez az alakjához vette fel az *-éi* jelegyüttest, majd pedig a volt birtokszó határozói viszonyragját. Ha *-k* többesjel lett volna a személyjel helyén (*kollégák*), akkor az ezzel ellátott alakhoz járultak volna az említett toldalékok. De ha történetesen a birtokos jelző viszonyragja fordul elő a szerkezet helyettesítésére szánt birtokos jelzón, mint pl. ebben a szószerkezetben: a *kollégának a horgászbotjaira*, akkor ezt elveszíti (az eddigi mondatrészi funkciójával együtt), illetve az említett toldalékok a viszonyrag nélküli alakhoz járulnak (*kollégáéira*). Lehetségesek tehát az ilyesfajta szerkezet-összevonások: a *könyv lapjai* > *könyvéi*, *könyved lapjai* > *könyvedéi*, *könyvek lapja* > *könyvekéi*, de a *könyvnek a lapjai* szerkezetnek nem lehet *könyvnekéi* redukált formája, csak az a forma, amely a *könyv lapjai* viszonyrag nélküli szerkezetnek is megfelel (*könyvéi*).

Előfordul, hogy a birtokos jelző, amelynek birtokszava (jelzett szava) odaértés folytán elmarad, már maga is összevont birtokos jelzős szerkezetet helyettesítő szó, tehát eleve *-é* birtokjeles. Ilyen pl. ebben a mondatban: A szomszédénak a motorját javítottam. Itt a *szomszéd autójának a motorját* szerkezetlánc két birtokos jelzős szerkezete közül az elsőt (*a szomszéd autójának*) vontuk össze az *autója* birtokszó odaértése miatt, s ezáltal keletkezett a *szomszédénak* alak, vagyis a *szomszéd* volt birtokos jelző a birtokszó jelentését helyettesítő *-é* birtokjel után átvette e birtokszó *-nak* viszonyragját is, szintén birtokos jelzői mondatrészi szerepével együtt. De ha ismert és a közlésbe érthető a *szomszédénak a motorját* birtokos jelzős szerkezet birtokszava (*motorját*) is, újabb szerkezet-összevonással ez is kihagyható a közlésből. Ennek a szerkezetnek az összevonása során a volt birtokos jelző *-nak* viszonyragját vesztett *szomszédé* alakjához újabb *-é* birtokjel kerül, amely a *motorja* volt birtokszó jelentését helyettesíti benne, majd ez után a birtokszó (alaptag) *-t* tárgyragja járul. (Megjegyezzük, hogy a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának személyjelét nem veszi át külön a volt determináns, mert az *-é* birtokjel az egész birtokszót, tehát a birtokos személyjeles szóalakot helyettesíti, példánkban a *motorja* alakot.) A *szomszédénak a motorját* birtokos jelzős szerkezetet helyettesítő szóalak a fentebb leírtak alapján ez lesz: *szomszédééit*. A mondat – ennek beleszerkesztése után – így alakul: A *szomszédééit* javítottam.

Itt most két birtokos jelzős szerkezetből álló szószerkezetláncnak a „kétlépcsős” összevonását írtuk le, vagyis a birtokos jelzős szerkezetek egyenkénti, illetve egymás utáni összevonásával foglalkoztunk. Az ilyen „kétlépcsős” összevonást kezdetjük a második birtokos jelzős szerkezet összevonásával is: az *autójának a motorját* szerkezet redukálásával. Először az alaptagot (a *motorja* birtokszót) helyettesítő *-é* birtokjel, majd a *-t* tárgyrag kerül a volt birtokos jelzőnek a viszonyrag nélküli *autója* alakjához; a mondat tehát így fog alakulni: A szomszéd autójáét javítottam. Második lépésként a *szomszéd autójáét* szerkezetet vonjuk össze. Először az alaptagot (az *autója* birtokszót) helyettesítő *-é* birtokjelet illesztjük a volt birtokos

jelzői szerepű *szomszéd* szóhoz (*szomszédé*), majd ehhez a szóalakhoz hozzáteszük az *autójáét* birtokszónak az előző szerkezet összevonásából származó *-é* birtokjelét és *-t* tárgyragját is: *szomszédéét*. A mondat a kettős redukció után ezt a formát kapja: A szomszédéét javítottam. De ugyanehhez az eredményhez jutunk, ha egyszerre vonjuk össze az egész szó szerkezetláncot. A két birtokos jelzős szerkezet egyenkénti redukálása után kapott végeredmény alapján ugyanis megállapíthatók olyan törvényszerűségek is, amelyek a teljes szó szerkezetlánc összevonási eljárásának módját is meghatározzák. „A szomszéd autójának a motorját javítottam” mondatnak a *szomszéd autójának motorját* szerkezetláncból úgy lesz *szomszédéét* szerkezettag, hogy az odaértés miatt elmaradt két birtokszó jelentését helyettesítő két *-é* birtokjelet, továbbá az egész szerkezetlánc volt alaptagjának *-t* tárgyragját és mondatrészi szerepét felveszi a szerkezetlánc alacsonyabb szintű volt determinánssá, a *szomszéd* szóalak. Mondatba illesztve e szerkesztett szóalakat, a következő mondatformát kapjuk: A szomszédéét javítottam.

Vegyünk egy olyan példát is, amelyben a jelzős szerkezetek vegyes, nem tisztán birtokos jelzői szerkezetláncot alkotnak: A hanyag tanuló bizonyítványában sok a rossz jegy. A *hanyag tanuló bizonyítványában* már szerkezetlánc (vö. MMNy. 264). Ha a *bizonyítványában* határozói alaptag az odaértett, ennek a funkcióját veszi át a *tanuló* mondatrész a *-ban* viszonyraggal együtt, de a viszonyrag előtt egy *-é* birtokjel azt is jelzi, hogy a két tag között birtokos jelzős szó szerkezeti viszony volt. Már maga a *tanulóé* alak a *tanuló bizonyítványa* szerkezet jelentését sűríti magába. A hozzájáruló *-ban* viszonyrag meg e szóalak mondatbeli szerepét határozza meg, vagyis határozóvá teszi azt. A mondat tehát így fog módosulni: A *hanyag tanulóéban* sok a rossz jegy. Itt a *tanulóéban* tag már határozói funkciót tölt be.

Ha pedig mind a *bizonyítványában*, mind pedig a *tanuló* mondatrész odaérthető, akkor a *hanyag* volt minőségjelző lép a helyükre megfelelő formában. Az *-é* birtokjellel kiegészült alak (*hanyagé*) a *hanyag tanuló*nak a *bizonyítványa* szerkezetlánc jelentését magába sűríti, tehát a *hanyagéban* a határozói szerepű *hanyag tanuló*nak a *bizonyítványában* szerkezetláncot helyettesítheti. Az új mondatforma tehát: A *hanyagéban* sok a rossz jegy. Ugyanehhez az eredményhez jutunk, ha a már egyszeri redukcióval kialakított fentebbi mondatnak (A *hanyag tanulóéban* sok a rossz jegy) a *hanyag tanulóéban* minőségjelzős szerkezetét vonjuk össze. A *hanyag* volt jelzői tag a *tanulóéban* alaptag jelentésének, szófajának, toldalékainak és mondatrészi szerepének átvételével *hanyagéban* alakban jelenik meg a mondatban: A *hanyagéban* sok a rossz jegy.

2. Igen nagy segítségünkre lehet ez a módszer az alárendelő összetett mondatok tanításában is. Ezen a területen ugyanis – mint már említettük a bevezető rész végén – igen sok bonyodalmat okoz a „jelzőivel érintkező” mellékmondatfajtához sorolása. A megoldás ugyanaz, mint az egyszerű mondatok összevont jelzős szerkezetek esetében, csak itt a főmondatbeli utalószó tölti be azt a szerepet, amelyet az egyszerű mondatban a jelző.

Tulajdonképpen még az az és ennek viszonyragos alakjaiként álló utalószós, tehát a tipikus alanyi, tárgyi, határozói alárendelő összetett mondatok is kapcsolatba hozhatók az olyan minőségjelzőikkel (pontosabban: kijelölő jelzőikkel), amelyekből hiányzik a szó szerkezeti alaptag: Az vesse rá az első követ, aki maga jobban csinálná: Az az ember vesse rá...; Azt láttam tegnap, akivel már rég nem találkoztam: Azt

a barátomat láttam...; Abban nem csalódtam, aki a legcsintalanabb volt az osztályban: Abban a tanítványomban nem csalódtam... A „teljes” változatokat minőségjelzői (kijelölő jelzői) alárendelő összetett mondatoknak minősíthetjük. Az első mondatból tulajdonképpen úgy lett alanyi, hogy kihagytuk a főmondatából az *ember* alanyt, a másodikból tárgyi lett, mert a főmondatból kimaradt a *barátomat* tárgy, a harmadikból pedig határozói, mert kiesett a főmondatból a *tanítványomban* határozó. S mivel mindezek az egyes jelzős szerkezeteknek az alaptagjai voltak, a jelzői helyzetben álló utalósók alanyi, tárgyi, illetve határozói utalósói szerepet vettek fel. (A toldalékokkal kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a kijelölő helyzetű utalósók, illetőleg főnévi névmási jelzők egyébként is felveszik a jelzett szó toldalékait.)

Az „Azét vitte el a víz, akinek amúgy is kevese volt” mondat második tagmondata tárgyi mellékmondat, de nehéz megmagyarázni a tanulónak, hallgatónak, hogy miért, ha csupán arra szorítkozunk, hogy az utalósó főnévi névmási értékben áll, és a tárgy ragja van a végén. Ha ellenben megvilágítjuk, hogy a következő teljes jelzős szerkezetből redukálódott: *annak a holmiját*, akkor könnyen megérti, hogy az *azét* utalósóban az elmaradt *holmiját* tárgyi alaptag -t ragját, előtte meg a *holmija* birtokszó helyett álló -é birtokjelet találja. Természetesen az *azét* a hiányzó tárgyi alaptag szerepét veszi át (a kiteljesített szerkezet jelentésében), tehát tárgyi mellékmondat utalószava lesz. Persze lehetséges ilyen változat is: Azét az emberét vitte el a víz..., de itt magyarázatra szorul az *emberét* tárgy: ez szintén összevonás eredménye, ugyanis az *embernek a holmiját* szerkezet redukálódott; az *azét* pedig kijelölő jelzői utalósó, amelynek toldalékai egyeznek az *emberét* alaptagéival.

Megjegyezzük, hogy az „Annak a holmiját vitte el a víz...” változat így is kiegészíthető: Annak az embernek a holmiját vitte el a víz... „Kétlépcsős” redukcióval – az előző bekezdésben ismertetett módon – itt is eljuthatunk az „Azét vitte el a víz...” típusú főmondati formához. Első fokozatban ehhez: Azét az emberét vitte el a víz... Majd ebből ehhez: Azét vitte el a víz... De ennek a formának az *azét* utalószavát fel foghatjuk az egész (*annak az embernek a holmiját*) szerkezetlánc redukációjával létrejött alakulásnak is (lásd később).

Az az utalósósakhoz hasonlóan viselkednek az *olyan*, *annyi* stb. utalósós alárendelő mondatok is. Az „Olyan látogatott meg, akit már rég nem láttam”, illetve az „Annyi érkezett, hogy el sem fogyott mind” típusú mondatok főmondatából hiányzik az alanyi alaptag (visszateljesítve: Olyan barátom látogatott meg...; Annyi áru érkezett...), így a volt jelzői helyzetű utalósó alanyi funkciót kapott. Az „Olyat evett, amelyet még sohasem”, illetve az „Annyit vett, hogy nem bírta hazavinni” típusúak tárgyiak, mert a tárgyi alaptag hiányzik a főmondatukból (visszateljesítve: Olyan ételt evett...; Annyi holmit vett...), s ennek szerepébe lépett a tárgyragot felvett utalósó. Az „Olyannal barátkozz, aki jó hatással van rád”; „Annyinak adott, ahányan jelen voltak” típusok esetében szintén azért határozó mellékmondatra mutat rá az *olyannal*, *annyinak*, mert a főmondatbeli jelzős szerkezet határozói alaptagja maradt el (Olyan emberrel..., Annyi embernek...), s ennek a ragja és szintaktikai szerepe kapcsolódott az *olyan* és az *annyi* utalósóhoz.

Természetesen itt is előfordulhat -é birtokjellel kombinált utalósó: „Olyané megy kirándulni, aki nem törődik semmivel (Olyannak a fia megy kirándulni...). Az *olyan* -é birtokjele megszűnt birtokviszonyt jelez ugyan, de a teljesebb mondat *fia* tagja – mint a volt birtokos jelzős szerkezet alaptagja – alanyi szerepben állt. Ha ez

elmarad, akkor szerepét a birtokos jelzői viszonyragját és funkcióját elvesztett *olyan* utalószó veszi át *olyané* alakban (az *-é* birtokjellel az összevont birtokos jelzős szerkezet volt alaptagjának 'fia' jelentésére utalva), így ez az utalószó már nem birtokos jelzői, hanem alanyi mellékmondatra mutat. (Az alanynak nincs viszonyragja; a birtokjel nem határoz meg mondatrészi szerepet. Ha azonban ez a birtokos jelzős szerkezet olyan főmondatban fordul elő, amelyben a *fia* alaptag állítmányi szerepet tölt be (pl. *Ő olyanak a fia...*), akkor a leírt folyamat eredményeként létrejött *olyané* állítmányi mellékmondatra fog utalni (*Ő olyané...*). Az *Olyané*t lopták el típus *olyané*t utalószava szószerkezetteni szempontból így is visszateljesíthető: olyan embernek a holmiját, tehát az *olyané*t – a szerkezetlánc alaptagjának a szerepében – tárgyi mellékmondatra utal. Az „*Olyané*nek adta a lányát... ” típusú főmondat így kerekíthető ki: *Olyan ember fiának adta a lányát...*, ezért az *olyané*nek utalószó az eddigiekből következően részeshatározói szerepű. Az „*Annyi*ének ígérte oda, hogy már maga sem emlékszik a számukra” mondatban az *annyi*ének pl. az *annyi szülő gyermekének* szerkezettel helyettesíthető, tehát az utalószó szintén részeshatározói mellékmondatot jelez (vö. azét...).

De az *-é* birtokjel duplán is előfordulhat az utalószóban (is). Az „*Olyané*t lopták el...” típusú főmondat pl. ilyené is visszateljesíthető: *Olyan ember fiának a holmiját lopták el...* Az *olyan ember fiának a holmiját* szerkezetláncban két birtokos jelzős és egy minőségjelzős szerkezet van. A lépcsőzetes redukció ilyen eredményekkel járhat: *olyan ember fiának a holmiját* > *olyan ember fiáét*; *olyan ember fiáét* > *olyan emberéét*; *olyan emberéét* > *olyanéét*. Az *olyanéét* alakhoz azonban eljutunk úgy is, ha az egész szerkezetláncot egyszerre vonjuk össze: a teljes szerkezetlánc legalacsonyabb szintű (*olyan*) tagja átveszi a két odaérthető birtokszó (*holmiját, fiának*) jelentését, s ezt két *-é* birtokjel felvételével is jelzi; ezzel egy időben bekövetkezett a szófajváltás is (a melléknévi névmásból alkalmilag főnévi névmás lett), sőt e névmás átveszi a legmagasabb szintű alaptag *-t* viszonyragját és szintaktikai (tárgyi) szerepét.

3. Az eddigi vizsgálódások talán hiányosak, mégis elvonhatunk belőlük bizonyos törvényszerűségeket:

a) Ha a minőség- vagy mennyiségjelzős szószerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt jelzői tag, illetve az alárendelő összetett mondat főmondatának eredetileg minőség- vagy mennyiségjelzői utalószava alkalmilag átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését, a volt alaptag szófaji értékét, toldalékait és mondatrészi szerepét.

b) Ha a birtokos jelzős szerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk, a volt birtokos jelzői tag, illetve az alárendelő összetett mondat főmondatának eredetileg birtokos jelzői szerepű utalószava átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését oly módon, hogy *-nak, -nek* viszonyrag nélkül alakjához *-é* (ill. *-éi*) birtokjelet vesz fel a kihagyott birtokszó (birtokos személyjeles alaptag) jelentésére utaló toldalékként, s e jellel (jelegyüttessel) ellátott alakjához átveszi a volt alaptag (birtokszó) esetleges viszonyragját és mondatrészi szerepét is (szófajváltás nem történik).

c) Minőség- és birtokos jelzős, illetve mennyiség- és birtokos jelzős szerkezetből álló szerkezetlánc egyszerre történő összevonásakor (vagyis ha a láncot alkotó két jelzős szerkezet mindkét alaptagja odaérthető a közlésbe) a szószerkezetlánc alacsonyabb szintű determinánsa átveszi az egész lánc jelentését, a kihagyott birtok-

szóét *-é* (ill. *-éi*) birtokjellel jelezve, átveszi továbbá a szerkezetlánc magasabb szintű alaptagjának szófaji szerepét, (esetleges) viszonyragját, valamint szintaktikai funkcióját.

d) Két összeszerkesztett birtokos jelzős szó szerkezetből álló láncnak az összevonása a c) pontban leírtakhoz hasonlóan megy végbe azokkal a különbségekkel, hogy a két kimaradó birtokszó miatt két *-é* birtokjel kerül a szerkezetláncot helyettesítő taghoz (az esetleges viszonyrag elé), továbbá szófajváltás nem történik.

e) A minőség- és két birtokos jelzőből, illetve a mennyiség- és két birtokos jelzőből felépülő szerkezetláncnak az összevonására a c) és a d) pontban leírt jelenségek kombinációja jellemző: a láncnak a legalacsonyabb szintű, két birtokjellel ellátott, szófajilag és szintaktikailag a legmagasabb szintű alaptaghoz igazodó tagja válik önálló mondatrészé.

C) Kiegészítés

Néha nem könnyű, sőt lehetetlen a redukált jelzős szerkezetek visszateljesítése. Különösen az absztrakt jelentésű melléknemekre vonatkozik ez a megállapítás. Hadrovics László *A funkcionális magyar mondatlan alapjai* című művében – a továbbiakban: FMMA. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969) – a tárgy s a határozó érintkezésével foglalkozva megállapítja, hogy „az absztrakt jelentésű melléknemek oly módon állnak tárgyként, hogy odaértjük melléjük a megfelelő főnevet, legtöbbször egy elvont vagy igen általános fogalmat, mint pl. *gondolat, érzés, dolog*. Ezt helyettesíthetik a *valami, annyi, sok* s hasonló névmások: *furcsát gondol, bolondokat beszél, valami rosszat tett*. Némelyik melléknév valójában főnevesülhet: *a jó, a rossz, a szép, a hideg*” (85). Tehát a *furcsát érzett, olyanokat mondott* értelmezhető és visszateljesíthető így: *furcsa érzést érzett, olyan dolgokat mondott*, de „A jót szívesen elfogadjuk”; „A szépet élvezni kell” mondatoknak a *jót, a szépet* mondatrészeit akár főnévnek is felfoghatjuk, viszont ki is egészíthetjük a fenti módon (a *jó dolgokat, a szép dolgokat* stb). Megjegyzi a szerző, hogy ezek a melléknévi tárgyak „gyakran érintkeznek a határozóval... (*ostobákat mond = ostobán beszél, hasonló tesz = hasonlóan cselekszik*). Az ilyen kapcsolatokból az analógia a tárgyragot átviszi olyan esetekre is, amikor annak csak módhatározó funkciója lehet: *jóízűt eszik valakinek a főztjéből; jóízűt alszik, nevet.*” Szinte kettős funkciót (tárgyit és határozóit) „tölthet be néhány melléknévünk és névmásunk tárgyragos alakja: *sokat, nagyot, kicsit, keveset, eleget, többet, annyit, valamit, egyet*. Ha ezek a szavak olyan igék mellett állnak, amelyek akár afficiálnak akár efficiálnak valamit, a mondat tárgyának szerepét töltik be. Főnévi tárgy nem áll mellettük, de odagondolható: *sokat ettem (= sok ételt); kártyán sokat nyert (= sok pénzt); eleget süttöt (= elég kenyeret)*. Ha azonban az ilyen szó tárgyatlan ige mellett áll, vagy tárgyas ige mellett, de annak nem közvetlen tárgya, akkor funkciója a határozóiba megy át, s a cselekvés időbeli elnyúlását vagy rövidségét, ismétlődését, a ráfordított testi vagy szellemi erő mértékét, a cselekvő személy érzelmi érdekeltségének fokát fejezi ki: *eleget dolgoztam; keveset aludtam; sokat van távol; eleget emlegetjük...*” (FMMA. 86–87).

Megjegyezzük, hogy némelyik tárgy még ez utóbbi esetben (tehát határozói funkcióban) is visszateljesíthető *-t* tárgyragos, de határozói szerepet betöltő alaptagú jelzős szerkezetté – esetleg némi módosítással: *keveset aludtam = kevés időt alud-*

tam; sokat van távol = sok időt van távol; stb., sőt az a határozó is, amely a tárgyragos formát helyettesítheti, határozói alaptagú jelzős szerkezetből redukálódottnak fogható fel olykor: *sokat van távol = sokszor van távol = sok ízben van távol; stb.*

Máskor olyan állandósult szó szerkezetekbe ütközhetünk, amelyeket bizonyos mondattani helyzetekben lexikalizálódottnak tekinthetünk, pl.: Ez az ember *nagyra tör*; A fiú még *sokra viszi*; stb. Ezeknek a szókapcsolatoknak a határozói tagjait ilyenkor nem igyekszünk már jelzős szerkezetté visszateljesíteni, hanem az egész ígés szókapcsolatot az igei tag szerepének megfelelő (rendszerint állítmányi) mondatrészi kategóriába soroljuk be. Más mondattani helyzetekben azonban az egyes ilyen állandó szókapcsolatok is felbomlanak, azaz az említett példák esetében az igei és határozói tag nem tekinthető lexikalizálódottnak, pl. az ilyen helyzetben: *igen nagyra tör, nagyon sokra viszi*. Ilyenkor tehát a szókapcsolat szerkezeti tagokra bontva elemezhető, de a *nagyra, sokra* tagokat így is nehéz, sőt lehetetlen jelzős szerkezetekké visszateljesíteni, mert pl. a *nagyra tör* már bizonyos jelentésváltozáson is átment (tehát nem pontosan a 'nagy dologra tör' jelentés felel meg neki, hanem inkább a 'hatalomra, dicsőségre, hírnévre, rangra, vagyonra stb.-re tör', 'karriert igyekszik csinálni'; a *sokra viszi* meg akkora jelentésváltozáson ment át, hogy a *sokra* tagját már nem tudjuk olyan jelzős szerkezetté sem visszateljesíteni, amely a *viszi* igealak mellett jelentés tekintetében legalább megközelítőleg helyettesíthetné az említett tagot.

Még egy személyes megjegyzést: 1969 óta a II. pontban bemutatott szerkezeti vizsgálati módszerrel tanítom a mondattannak a szóban forgó részeit, s azt tapasztalom, hogy az egyetemi hallgatók így könnyebben megértik a probléma lényegét, sőt a pedagógus-továbbképző tanfolyamok hallgatói is hasznosnak tartották ezt a módszert a középiskolai oktatásban való felhasználás szempontjából.

II. Az értelmező és az értelmezett mellérendelő szó szerkezeti viszonya

1. Nem könnyű megfejtetni az értelmező mibenlétét, és kijelölni a helyét a szó szerkezeti tagok között. Néhány szerző ma is mellérendelőnek minősíti az értelmező és az értelmezett viszonyát – többek között Szabó Dénes és Deme László is –, de általánosabb az a felfogás – Károly Sándornak *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* című műve még megerősítette ezt –, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek. Általában ezt fogadják el irányadóbb nyelvtanaink is, noha akadémiai nyelvtanunkban mindkét felfogás helyet kapott: Tompa Józsefnek a szó szerkezeteket és Károly Sándornak az értelmezőket tárgyaló fejezetei mint az értelmezett alárendelt tagját mutatják be az értelmezőt (MMNyR. II, 65–93 és 295–313). Deme Lászlónak a szórendről írott fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Csak a minőség- és mennyiségjelző helye kötött: ez mindig a jelzett szó előtt áll, illetőleg azon testesebb rész előtt, amelynek magva a jelzett szó. [...] A minőség- és mennyiségjelző ezt a helyet nem hagyhatja el. Ha hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész...” (i. m. II, 483). Talán hangsúlyoznom sem igen kell, hogy Demének ezt a véleményét azért idéztem, mert ellentmondásban van a már említett két másik szerzőével, noha ezt az ellentmondást egy megszorító kifejezés: a „szórendi szempontból” tompítani igyekszik.

Nem célom, hogy részletesen ismertessem itt az értelmezővel kapcsolatos nézeteket, csupán a ma általánosnak mondható felfogás „gyengéire” szeretnék rámutatni; azokra a funkcionális és a velük összefüggő rendszertani ellentmondásokra, amelyekbe minduntalan beleütközünk az értelmezőnek az értelmezett alárendelt tagjaként való kezelése miatt, és felhívnám a figyelmet néhány olyan tényre, amely azt bizonyítja, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelt tagja az értelmezettnek, nemcsak „szőrendi szempontból”, hanem funkcionálisan is.

2. Az értelmezőt az értelmezett alárendelt szerkezettagjának minősítő felfogás szerint a „jelzői szerepű” értelmezőnek két jól elkülöníthető típusa van: az egyik típusban két főnév kerül egymással értelmezetti–értelmezői viszonyba, s az értelmezőnek azonosító szerepe van az értelmezettel való kapcsolatában (Péter, a barátom); a másik típusban melléknév, számnév, illetve szintén főnév kerül mint értelmező egy főnévi értelmezettel szószerkezeti kapcsolatba, s ezek az értelmezettnek – általában szófajuktól függően – a minőségét, mennyiségét fejezik ki, vagy a birtokosát nevezik meg, s – a jelzőhöz hasonló módon – *megszorító* szerepük is van a fölrendelt taggal – ez esetben az értelmezettel – való kapcsolatukban (*ruha, tarka; alma, három; a toll, a Jánosé*). Hangsúlyozzák e szerzők, hogy az értelmező tulajdonképpen „hátravetett jelző”, s mint ilyen alaktani szempontból megegyezik a jelzett szóval, felveszi annak toldalékait: többesjelét, viszonyragját, esetleg birtokjelét és névutóját is (pl. *házak, emeletesek; asztalt, barnát; Péteré, a barátomé; a szekrény alatt, a fiókos alatt*). Meg szokták még említeni a két tag közötti beszédszünetet, sőt azt is, hogy mindkét tag külön hangsúlyt kap. Vagyis: amit az értelmezőről és az értelmezetről elmondanak, az nagyjából már önmagában is éppen **nem az alárendelő (különösen nem a jelzős), hanem a mellérendelő szerkezetet alkotó tagokra jellemző.**

A legszembetűnőbbek a *rendszertani* ellentmondások.

Kénytelen minden szerző elismerni, hogy az értelmező és az értelmezett közé kötőszót is tehetünk. Az azonosító értelmező elé az *azaz, vagyis* stb., a megszorító elé a *mégpedig* stb. kötőszókat. Ezt a tényt akadémiai nyelvtanunk is rögzíti. Utal olykor arra is, hogy különösen az azonosító értelmezők közel állnak a mellérendeléshez, a kötőszós értelmezőkről meg egyenesen elismeri, hogy „a kötőszó még lazábbá teszi az értelmező és az értelmezett összekapcsolási módját; jobban közelíti a többtagú (halmozott) mondatrészekéhez” (MMNyR. II, 305). A kötőszós értelmezővel alkotott értelmezős szerkezetet „az értelmezős szerkezettel meg a magyarázó utótagú szerkezettel rokon” típusként *mellérendelő kötőszós azonosításnak* nevezi (i. m. II, 326). Elismeri tehát a két szerkezet közötti rokonságot, különösen a kötőszós értelmezők esetében, de azért fenntartja azt a véleményét, hogy az értelmező az értelmezettnek alárendelt szerkezettagja (a kérdés részletesebb kifejtését lásd később, a **4.** pontban). Furcsa rendszertani ellentmondást szül ez a vélemény, mert az *azaz, vagyis, mégpedig, éspedig* kötőszók, ha mondatokat kapcsolnak, kifejtő magyarázó, tehát mellérendelő tagmondatok kötőszavai, az egyszerű mondatban pedig alárendelő kötőszói szerepben találkozunk velük. Nem értem, miért lehet az azonosítás mellérendelő viszony a tagmondatok esetében, s miért kell alárendelő viszonyt lennie a szószerkezetek esetében; továbbá miért csak okadó magyarázó viszonyt hajlandók egyesek elismerni a magyarázó szerkezettagok ese-

tében (s azt is éppen az alárendelő *mert* kötőszóval), s miért ne lehetne kifejtő magyarázó viszonyról is beszélni.

Ezeket a rendszertani ellentmondásokat általában funkcionális okokra hivatkozva nem számolják fel a szerzők. Nem gondolnak arra, hogy ha a rendszer ellentmondásos, az okot talán nem is magában a rendszerben, hanem a funkcionális vizsgálat végrehajtásának módjában kellene keresni. Sajnos, nagyon könnyen kimutatható, hogy az értelmező mibenlétének vizsgálatával kapcsolatban nemcsak rendszertani, hanem funkcionális ellentmondások is találhatóak szép számmal, s nyilván ezek szülik a rendszertaniakat is.

3. Az értelmező problémakörét vizsgálók az azonosító értelmezőt (*Mátyás, a király*) még talán hajlandók lennének az értelmezett mellérendelt tagjának minősíteni, ha nem látszanék nekik megoldhatatlan problémának a „jelzői értelmező” másik típusa, a megszorító fajta a maga három alfajával (*csizmát, pirosat; ruhát, hármat; a tollat, a Jóskáét*). Ebben a típusban az értelmezőt minden kétséget kizáróan az értelmezett determinánsának fogják fel, hiszen: 1. gazdagítja annak jelentéstartalmát, és leszűkíti jelentéskörét; 2. felveszi toldalékait; 3. megtartja eredeti szófaját (pl. a *pirosat*: melléknév, a *hármat*: számnév), mert jelentéstani tekintetben az értelmezetthez, tehát szabályosan egy főnévi értékű szóhoz tartozik; 4. mint „hátravetett jelző” ennek révén kapcsolódik be a mondat szerkezetébe. Kétségtelen, furcsa helyzetet teremtettek volna, ha elismerik, hogy – mondjuk – az azonosító értelmező az értelmezettjének mellérendelt tagja, de ezt a fajtát továbbra is az értelmezett determinánsának tekintik. Talán Károly Sándor ment el a legmesszebbre, amikor megállapította, hogy az azonosító értelmező és értelmezettje közti viszony „közel áll” a mellérendeléshez, de csak „fogalmi viszony” szempontjából tekinthető mellérendelésnek, „mondatfunkció” szempontjából ez is alárendelés (*Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*, 20). Lehet, hogy tévedek, de a megszorító típus egyértelműen alárendelésnek tetsző mivoltában látom az okát ennek a szigorú következetességnek.

De vajon csakugyan alárendelő (determináló) tag-e a megszorító típusú értelmező? Igaz-e, ami annak látszik: az, amit a fentebbi négy pontban felsoroltunk róla?

Károly Sándor rátapint a lényegre, amikor – mintegy mellékesen – megállapítja: „A minőségjelzői értelmezőre eredetileg ráérthették a jelzett szó jelentését is: a *Veszek neki csizmát, pirosat* (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős kifejezéssel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát, piros csizmát*. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett. Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezetpushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem fogjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mint például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska*, a **kisebbik** típusú szerkezet értelmezőjét” (MMNyR. II, 297).

Szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja. A *kisebbik* valóban azonosító értelmezője a *Kálmuska* tagnak, de nem ezért főnév, hanem azért, mert a *kisebbik gyerek* jelzős szerkezet redukciója folytán lett azzá (*Kálmuska, a kisebbik [gyerek]*). A *Veszek neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* tagja is azért főnév,

mert a *piros csizmát* szerkezetből redukálódott azzá, s mint ilyen a *csizmát* taggal együtt mellérendelő szerkezetet alkotó tárgyként szerepel a mondatban.

Nézzük meg, min alapszik ez az állításom!

a) Mindenekelőtt a *jelzős szerkezetek redukációjának törvényén*. Abban talán senki sem kételkedik, hogy pl. a *Veszek neki pirosat, Kapott tőlem hármát* mondatokban a *pirosat* és a *hármát* tárgyként szerepel. (A birtokos jelzőinek nevezett értelmezővel külön foglalkozunk majd.) Ezt a tényt jó ideig éppen az említett tagok alkalmi főnévi szerepével magyaráztuk. Nemrégiben rámutattam egy addig figyelmen kívül hagyott nyelvi törvényre, amely a jelenségre a maga összefüggéseiben fényt derít; ezt a törvényt így fogalmaztam meg: „Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértes vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját” (Nyr. 96, 45; részletesebben lásd ott). Véleményem szerint tehát azért lett a *kisebbik* alkalmi főnév, mert a *gyerek* főnév volt a fölőrendelt tagja, nem pedig azért, mert a *Kálmuska* mellett mint sajátos azonosító értelmező szerepel. S a *Veszek neki csizmát, pirosat* mondatban a *pirosat* minden látszat ellenére sem az értelmezett szerepét betöltő *csizmát* tag hátravetett jelzője, hanem a *piros csizmát* jelzős szerkezetből az alaptag elhagyása (ezt itt talán nem kell külön megokolnunk) s ezzel a szerkezet redukciója folytán tárggyá „előlépett” tag, s mint ilyen eleve nem lehet melléknév, hanem csak főnév. (Ezt a továbbiak során bizonyítani fogjuk.) Mintegy kiegészítésül megjegyezzük még, hogy az értelmezőnek az a fajtája, amelyben az értelmezett szót is újra megismételjük – sőt egy új jeggyel bővített formában ismételjük meg –, nemcsak a magyarban nem ismeretlen jelenség, hanem a szamojéd énekekben is előfordul (vö. Berrár: *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 125).

b) Most pedig kíséreljük meg annak a bizonyítását, hogy a *Veszek neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* mondatrésze szófaji tekintetben nem melléknév, illetve a *Kapott tőlem ruhát, hármát* mondat *hármát* mondatrésze nem számnév, hanem mindkettő főnév; továbbá annak a bizonyítását is, hogy ezeknek a mondatrészeknek toldalékai nem az értelmezettéihez alkalmazkodnak, hanem a jelzős szerkezetből elhagyott alaptagéhoz!

A példának felhozott két mondatban a látszat valóban nem zárja ki azt, amit mi itt cáfolni akarunk, jöllehet a redukciós törvény érvényességét sem ingatja meg. De nemcsak olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben névelőtlen szó áll az értelmezett mondatrész szerepében, hanem olyanokat is, amelyekben logikailag határozott fogalmú szavak töltik be ezt a funkciót. Nézzük meg a példát ebben a változatában: *Megveszem neki a csizmát, a pirosat; Megkapta tőlem a ruhát, mind a hármát*. Sőt ilyen mondatokkal is találkozunk: *Megvettem neki a csizmát, azt a nagyon szép pirosat*. Vajon ezekben a mondatokban is melléknévnek, illetve számnévnek minősíthetjük az értelmezőket? Még akadémiai nyelvtanunk is elismeri, hogy a névelő (tipikusan) *főnévvel vagy főnévi értékben vett másfajta szóval* alkot névelős szerkezetet. Vagy talán ki kell egészítenünk az értelmezőre vonatkozó régi szabályt azzal, hogy az értelmező az értelmezettnek a névelőjét is átveszi, s ennek ellenére megtartja eredeti szófaját? Aligha. Itt már engedni kell a negyvennyolcból, hiszen

névelő nélkül is főnév a főnév, még ha melléknévből vagy számnévből főnevesedett is (ugyanolyan főnév, mint az *egy* határozatlan névelős).

De itt a következő példa is, amely egy kicsit nyelvtanírásunk pontatlanságáról is vall. Nyelvtanaink ugyanis megemlítik, hogy az értelmező átveheti az értelmezett mondatrészként álló szó névutóját is, magáról a névutóról meg azt írják, hogy ez egy *névszó* ragtalan vagy ragos alakját követő szó. Ezek szerint a névutó állhat melléknév és számnév után is, tehát a melléknévi és számnévi értelmező is átveheti az értelmezett névutóját, vagyis: a két állítás nem pontos, így az első is megszorítást kíván. Mert nézzük csak a példákat: *A pénz begurult a szekrény alá, a fiókos alá; A pénz szekrény alá gurult, fiókos alá; A lányok mellett ült, a négy mellett; Lány mellett ült, kettő mellett.* Vannak köztük névelős és névelőtlen szóval alkotott névutós szerkezetek. Azt hiszem, elég a névelős szóval alkotott névutós szerkezetekre egyetlen pillantást vetni, hogy lássuk: főnévi szerepű ezekben a mondatokban minden névutós szó, akár van előtte névelő, akár nincs. A redukció törvénye alól ezek sem kivételek: a *fiókos [szekrény] alá* > (a) *fiókos alá*; (egy) *fiókos [szekrény] alá* > (egy) *fiókos alá*; a *négy [lány] mellett* > a *négy mellett*; két [lány] mellett > *kettő mellett*. Sőt ha megfigyeljük azokat a mondatokat, amelyekben az értelmezői helyzetben álló határozót a volt mennyiségjelző fejezi ki mint már főnévi értelmű és értékű szó, akkor azt is látnunk kell, hogy pl. az értelmezői helyzetű *a négy mellett* számbeli egyeztetés tekintetében éppen nem a *lányok* taghoz alkalmazkodik, hanem az elmaradt egyes számú *lány* alaptaghoz: *a négy [lány] mellett*, vagyis a redukciós elmélet helyességét, érvényességét bizonyítja. A *kettő mellett* névutós szerkezetben meg a *kettő* alak előfordulása (a *két* mennyiségjelzői használatú számnévi alak helyett) bizonyítja, hogy a szó nem számnévi, hanem főnévi használatú, tehát ez esetben már határozó, ezért számnévi értelmezője nem lehet a *lány* tagnak. Nem harrmarkodjuk el talán a dolgot, ha a névutókkal kapcsolatban már itt kimondjuk: **csak főnév, illetve főnévi értékű szó után állhat névutó.**

Természetesen a redukcióval kapcsolatos magyarázat nemcsak a névelős, illetve a névutós szóval alkotott jelzős szerkezetek esetében alkalmazható – ezek csak a bizonyítás szempontjából voltak most nekünk fontosabbak –, hanem olyan jelzős szerkezetek esetében is, amelyekben az alaptag ragos (bármilyen ragot visel is) vagy ragtalan: (A lánnyal ment moziba,) *a szőke [lánnyal]* > *a szőkével*; (A barátját hozta magával,) *a kis [barátját]* > *a kicsit* (a *kicsi* alak használata is értelmezői tag főnévi jellegét bizonyítja); (A húga érkezett meg,) *a barna [húga]* > *a barna* stb.

A redukciós elmélettel még az olyan szerkezetek mibenlétét is megmagyarázhatjuk, amelyekét a hagyományos felfogással nehezen tudnánk megmagyarázni. Pl. ebben a mondatban: *Eladta a lovait, a szürkéket* – az *a szürkéket* tag is értelmező, de mint látjuk, csak a tárgyrag tekintetében igazodik az értelmezetthez, annak személyjele már hiányzik róla. Ez is azt bizonyítja, hogy **az értelmező nem az értelmezett, hanem az értelmezős szerkezet elmaradt fölérendelt tagjának toldalékait veszi fel**; vagyis: (Eladta a lovait,) *a szürke [lovakat]* > *a szürkéket*. De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit* = Eladta a lovait, a szürke [lovakat] > *a szürkéit*.

c) Sőt az is természetes, hogy a redukció törvényével nemcsak a melléknévből és számnévből főnevesült értelmezők mibenlétét magyarázhatjuk (csak azért szorítottunk eddig ezekre, mert a szófajváltás bizonyítása is célunk volt), hanem a ma

még általában birtokos jelzőinek tekintett értelmezőket is: *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* = *Kölcsönkértem a tollat, a Péter [tollát] > a Péterét*. Ezekre is érvényesnek tartom tehát azt a törvényt, amellyel pl. a *Kölcsönkértem Péterét* mondatban a *Péterét* mondatrész tárgyi vagy az *Azét kérte kölcsön, aki mellette ült* összetett mondatban az *azét* névmási utalószó tárgyi mellékmondatra utaló szerepét magyarázom: a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának az elhagyása esetén a volt alárendelt (birtokos jelzői) tag alkalmilag átveszi a birtokos személyjeles alaptag (birtokszó) jelentését is, vagyis az egész szerkezet jelentését magába sűríti oly módon, hogy (viszonyrag nélküli) alakjához *-é* (ill. *-éi*) birtokjelet vesz fel (ez utal majd az elmaradt birtokszó jelentésére), s a birtokjellel ellátott alakhoz átveszi a birtokszó (esetleges) viszonyragját mondatrészi szerepével együtt (vö. Nyr. 96, 45).

Sántít tehát az a magyarázat, amely pl. a *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* mondat *a Péterét* részét birtokos jelzői értelmezőnek minősíti, hiszen a redukció során jelentéstapadás megy végbe, s az *a Péterét* jelentése ez esetben csak ez lehet: *a Péter tollát*. Az *a Péterét* (vagy akár csak a névelő nélküli *Péterét* alak is) már nemcsak a birtokost nevezi meg, mint egyesek állítják, hanem az odaértett birtokot is kifejezi, arra is utal. S hadd tegyek itt fel egy kérdést: hogyan kerülhetett volna az *-é* birtokjel az értelmezői helyzetű szóhoz, ha ez a szó egy olyan értelmezettnek a birtokos jelzője volna, amelyben sem *-é* birtokjel, sem birtokos személyrag nem szerepel, mint pl. a vizsgált *tollat* szóalakban? Az a magyarázat, hogy mi „megtoldjuk” ezzel a szót, elfogadhatatlan. A birtokjellel megvan a maga funkciója: a birtokot kapcsolja a birtokoshoz, de csak a birtokos jelzős szerkezet redukciója esetén. Vagyis az *-é* birtokjel a birtokos jelzős szerkezet összevonására szolgáló jelünk. Csak ott fordulhat tehát elő *-é* birtokjeles szó, ahol előbb már volt vagy lehetett volna, illetve ahol lehetne egy birtokos jelzős szerkezet is. S éppen ez a tény bizonyítja a legjobban, hogy a birtokot kifejtő értelmező (*a Péterét*) esetében egy birtokos jelzős szerkezet (*a Péter tolla*) redukciójáról van szó.

d) A jelentésvizsgálat kétségtelenül azt a feltevést erősíti a kutatásban, hogy az értelmezői tag az értelmezettnek alárendeltje, mert a jelzőhöz hasonló módon gazdagítja annak jelentéstartalmát és szűkíti le jelentéskörét.

Ennek a jelenségnek a vizsgálatakor szintén a teljes értelmezős szerkezetből kell kiindulnunk: *csizmát, piros csizmát; ruhát, három ruhát; a tollat, a Péter tollát*. A teljes jelzős szerkezet (*piros csizmát, három ruhát, a Péter tollát*) tulajdonképpen kifejtő magyarázó viszonyt alkot az előtte álló tárgyi taggal, vagyis az a szerepe (ami a mondatok esetében a kifejtő magyarázó tagmondatoké), hogy bővebben kifejtse, megmagyarázza, vagy ha úgy tetszik: értelmezze az előző tag tartalmát. Ez szó szerkezeti szinten és ebben az esetben úgy megy végbe, hogy jelzővel bővítve ismétlődik meg a közlésben ugyanaz a főnévi tag. (Szabó Dénes ezt a szerkezetfaját nyomtatékosan kifejtő magyarázó szerkezetnek nevezi; *A mai magyar nyelv*, 283.) S mivel a kifejtés olyan jelzős szerkezettel történik, amelynek alaptagja *azonos* az értelmezett (vagy kifejtendő) taggal, a jelzős szerkezet tulajdonképpen a jelzőkére emlékeztető módon hat az értelmezett tagra. A különbség mégis abban van, hogy ez a hatás nem *közvetlen*, hanem *közvetett*. A jelző a saját alaptagjára, ez esetben az utána álló főnévi tagra hat közvetlenül, így az egész jelzős szerkezet is csak közvetve hathat az értelmezett főnévre: ez pedig éppen mellérendelt mivoltukat bizonyítja. A redukálódással keletkezett értelmezői alak meg ugyanazt a jelentést sűríti ma-

gába, amely az egész jelzős szerkezetnek a sajátja (ezt legkétségbevonhatatlanabul az -é birtokjeles értelmező bizonyítja, amely nem csupán a birtokost nevezi meg, hanem a birtokot is kifejezi, ha meg nem nevezi is). Ha az egész jelzős szerkezet esetében is érezzük a jelző jelentéstartalom-gazdagító, illetve jelentéskör-leszűkítő hatását az értelmezettre vonatkozólag – hiszen tulajdonképpen ezért értelmezzük –, hogyan éreznék akkor, amikor a jelzős szerkezet redukciója folytán az alaptag már nincs jelen, csak a vele azonos mellérendelt (értelmezett) tag! Néha nem vitathatjuk el a redukálódott alak főnévi, illetve az elhagyott alaptagtól származó jelentésárnyalatát sem, talán ez esetben a melléknévi, számnévi és birtokost kifejező (tehát az alárendelt tagtól származó) jelentésárnyalat erősebb, mint a teljes jelzős szerkezet jelenléte esetén. (Nyilván ezért „engedékenyek” e tekintetben egyesek még azok közül is, akik egyébként mellérendelésnek minősítik az értelmezős szerkezetet, amikor ezt állítják: mondattani és szófajtani szempontból mellérendelés az értelmezős szerkezet, jelentéstani szempontból azonban alárendelés.) Csakhogy a mellérendelő szó szerkezeti viszony nem változott a redukció során sem, csupán az értelmezői helyzetű jelzős szerkezetben állt be változás: vagyis a redukálódott alak ugyanúgy nem közvetlen *determinánsa* az értelmezettnek, mint ahogy a teljes jelzős szerkezet sem volt az, tehát szó szerkezeti szempontból nem lehet az értelmezett alárendelő tagjának tekinteni. Mindezek az értelmezős szerkezetnek azokra a „kivételes” eseteire is vonatkoznak, amelyekben az értelmezőt szünet (az írásban vessző) sem választja el az értelmezettől (Ruhát **pirosat** vett, **Búza sok** termett, **A tollat a Péterét** kérte kölcsön).

4. Az ún. azonosító értelmező szó szerkezeti hovatartozásának megítélésében általában engedékenyebbek a kutatók és nyelvtanírók, mint az előbbi pontban tárgyalt típusában. Rokonságot mutat a mellérendelő szerkezettel – ismerik el –, sőt az ilyen értelmezőt *kötőszós azonosításnak* nevezik. Károly Sándor azt írja már idézett művében, hogy az „azonosságot kifejező értelmező fogalmi viszony szempontjából mellérendelés, mondatfunkció szempontjából alárendelés” (20). Miután „megtámogatta” a hagyományos (az értelmezőt alárendelésnek minősítő) felfogást, szükségesnek érzi, hogy rámutasson: az értelmező azonosító típusának a közvetett viszonyt kifejező szó szerkezethez is köze van, mert „az értelmezős szerkezet kapcsolt tagja is ugyanolyan viszonyba lép egy harmadik taggal, mint az értelmezős szerkezet kapcsoló tagja: látta Mátyást, a királyt = látta Mátyást + látta a királyt...” (i. m. 22). Tehát az értelmezőnek és az értelmezettnek az egy közös taghoz való kapcsolódását elismeri a szerző, de közben kitarat emellett az álláspontja mellett, hogy a *Mátyást* és a *királyt* szerkezettagok között közvetlen viszony van. Vagyis elismeri, hogy az azonosító szerkezetek halmozott mondatrészek, tehát mellérendelő szerkezettagok, ugyanakkor azonban az értelmezői tagot az értelmezett jelzőjének, tehát alárendelt tagjának is tartja (ezért ír „kapcsolt” és „kapcsolódó” tagokról). Megvallom, nem tudok ezzel a kettős felfogással mit kezdeni, de talán megértem a szerzőnek ezt az álláspontját, ha továbbolvasom a fejtegetést: „Ha a szerkezeti tagoknak egymáshoz való viszonyát nézzük, határozottan a *közvetlen viszonyt kifejező többi szerkezetek közé* kell iktatnunk őket (kiemelés tőlem – J. I.), ha a szerkezet tagjainak egy harmadik, kívül álló taghoz való viszonyát nézzük, azaz ha már nemcsak mint szó szerkezetet, hanem mint szó szerkezet-csoportot nézzük, akkor megállapítható a közvetett viszonyú szerkezetekkel való rokonság” (i. h.). A szerzőt tehát egyrészt az kész-

tette erre az álláspontra, hogy magát az azonosítást is determinációnak (alárendelésnek) fogta fel (vö. i. m. 20); de bizonyára az is befolyásolta, hogy az előző pontban tárgyalt három értelmezőfajtát hátravetett jelzőnek, tehát minden kétséget kizáróan az értelmezett alárendelő szerkezettagjának tartotta. Mi ezt az utóbbi kérdést már – legalábbis itt – lezártuk: bebizonyítottuk, hogy ez a felfogás sokkal több ellentmondást vet fel, mint amennyit a mienk ellen fel lehet hozni. Ami pedig az azonosítás alárendelő jellegét illeti, arra a következő a válaszom: 1. az azonosítás a mondatok esetében mellérendelés, miért lenne alárendelés a szószerkezetek esetében?; 2. a mellérendelő szerkezetek között nemcsak kapcsolatosak, kizáró ellentétesek és választók vannak, hanem megszorító ellentétesek, következtetők és okadó magyarázók is, amelyekben a két mellérendelt tag egymáshoz való viszonya szintén nem kölcsönös jellegű, ugyanúgy, mint az azonosítás esetében; miért zárnánk hát ki az azonosítást?; 3. milyen alapon sorolnánk az azonosító tagot az alárendelő szerkezettagok közé, amikor ezek az alárendelésnek még néha azt a – szintén kétségbefonható – próbáját sem állják ki, hogy „visszatehessük” őket kijelölő jelzői helyzetükbe? Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy az *a király*, *Mátyás*-féle szerkezetből még alkothatnánk *Mátyás király* szerkezetet, mert itt az értelmezőnek nem annyira azonosító, mint inkább – persze közvetett – megszorító jelentése van az értelmezettel való kapcsolatában, hiszen a személynév a tágabb jelentéskörű *király* szó értelmét pontosabbá teszi, de *a Mátyás*, *a király*-féle szerkezetből – ha nem lehetetlen is – már nehezebben képzelhető el az *a király Mátyás* szerkezet megalkotása, *a Jancsi*, *a barátom* szerkezetből meg nem is alkothatunk *a barátom Jancsi* típusú jelzős szerkezetet.

5. És mi lesz az értelmezői mellékmondattal? – kérdezhetnénk ezek után joggal. Az értelmezői mellékmondat olyan mellékmondat, amely az értelmezői helyzetű utalószót *közvetlenül* (alárendelt módon) fejt ki – vagyis az utalószóéna megfelelő szerepű mondatrészt mondat alakjában fejezi ki –, az értelmezett főnévi tagot pedig az utalószó segítségével, vele szoros egységben *közvetve* értelmezi. Mondatrészi értéke tehát megegyezik az értelmezői helyzetű utalószóéval, sőt az utalószó értelmezett tagjáéval is, de nézzük meg mindezt egy példán! *Kihívtam a szerelőt, azt, akit ajánlottak*. Ebben *a szerelőt* és az *azt*: mellérendelő szerkezetet alkotó tárgy; ugyanúgy, mint ebben a mondatban: *Kihívtam a szerelőt, az ajánlottat*. Mivel azonban az *azt* önmagában nem értelmezi kellőképpen a főmondat *a szerelőt* tagját, ezt az utalószói tárgyat mellékmondattal – természetesen tárgyi mellékmondattal – fejezzük ki (ugyanúgy, mint azokban az alárendelő összetett mondatokban, amelyeknek főmondatában az *azt* nem áll értelmezői helyzetben egy vele mellérendelő szó szerkezetet alkotó értelmezettel, hanem csak önmaga tölti be a tárgy szerepét, illetve a tárgyi mellékmondatra utal). A mellékmondat tehát *közvetlenül* fejezi ki az *azt* utalószói tárgyat, viszont az *azt, akit ajánlottak* egység *közvetve* értelmezi az *a szerelőt* tárgyat. A rendszerben tehát nincs ellentmondás ebben az esetben sem a szószerkezetet alkotó értelmezőhöz képest.

Ha az utalószó a *szerelőt* tag előtt áll (***Azt a szerelőt* hívtam ki, akit ajánlottak**), akkor a mellékmondatot természetesen – az utalószó kijelölő jelzői helyzete alapján – kijelölő jelzőinek minősítjük. Ha meg nincs utalószó a főmondatban (*Kihívtam a szerelőt, akit ajánlottak*), akkor elsősorban szintén kijelölő jelzőinek ajánlatos minősíteni a mellékmondatot (olyannak, amelynek a főmondatából hiányzik az utaló-

szó). Nem zárható ugyan ki az a lehetőség sem, hogy olyan tárgyinak fogjuk fel, amelynek az utalószava értelmezői helyzetű lehetne. Megjegyezzük azonban, hogy ezek már átmeneti típusok. Ha ugyanis nincs jelen az értelmezői helyzetű utalószó, akkor nincs mihez közvetlenül kapcsolni a mellékmondatot; márpedig a főnévi értelmezettel elsősorban az utalószó alkot mellérendelő szerkezetet, a mellékmondat csak az utalószónak alárendelt kiegészítőjeként lép a főnévi értelmezettel mellérendelő viszonyba. A főnévi értelmezett és a mellékmondat között tehát közvetlen alárendelő viszony nem lehet, hiszen a mellékmondat nem a főnévi tárgyat fejezi ki, hanem azt a tárgyat, amelyet a főmondatban az *azt* utalószó helyettesít, s amely – az utalószóval együtt és annak révén – csak értelmezheti a főnévi tárgyat. Ezért jobb, ha az utalószó nélküli mondatokat jelzőieknek, nem pedig értelmezőieknek fogjuk fel.

Ha az értelmezett tag pl. névmás vagy más olyan szó, amely elé nem tehetünk utalószót, de utána igen, akkor a mellékmondatot az értelmezettnek megfelelő mondatrészi értékűnek tartjuk abban az esetben is, ha nincs jelen az utalószó; pl. a *Velük menj moziba* (azokkal), *akik oly szívesen hívnak* mondat mellékmondatát társhatározói értelmezőinek. Ezek azonban szintén nem szabályos értelmezőiek: átmenetet alkotnak a határozói utalószósak (*Azokkal menj moziba, akik oly szívesen hívnak*) és a szabályos határozói értelmezőiek között (*Velük menj moziba, azokkal, akik oly szívesen hívnak*).

Hasonlóképpen járunk el a többi mellékmondatfajta esetében is: nem eleve jelzői értelmezői szerepűnek, hanem az utalószó helyzetének megfelelő mondatrészi szerepűnek fogjuk fel őket. Természetesen lehetnek így a mellékmondatok jelzői értelmezőiek is, ha az utalószó az értelmezős szerkezetben jelzői helyzetű, mint pl. ebben: *Kihívtam a szerelőt, azt a szerelőt, akit ajánlottak*. Ebben az alárendelő összetett mondatban ugyanis az értelmezős szerkezet szerkezetes értelmezőjének alárendelt tagját, mégpedig jelzőjét fejezi ki a mellékmondat. Ebből talán nyilvánvalóvá válik az is, hogy az *azt a szerelőt* szerkezettypust – Szabó Dénestől eltérően – nem tartom mellérendelőnek, mert az *azt* mutató névmás ma már közvetlen determinánsa a főnévi tagnak, ugyanúgy, mint az *olyan ruhát* szerkezetben az *olyan a ruhát*-nak. Egyébként a sokat hangoztatott alaki egyezés sem minden ragra érvényes minden helyzetben; vö. [a könyvnek] azokat a lapjait!

Az a tény, hogy a mondatok között megkülönböztetünk értelmezői mellékmondatot is, a szószerkezetek esetében ellenben az értelmezettel mellérendelő szerkezetet alkotó tagnak tekintjük az értelmezőt, nincs ellentmondásban egymással: az értelmező mint szószerkezeti tag csak mellérendelő viszonyban lehet az értelmezettel, mert – mint már említettük – a jelző önmagában értelmezői helyzetbe nem kerülhet a fölérendelt tagjához való kötöttsége miatt; a mellékmondat azonban – mivel az utalószó, amellyel alárendelő viszonyban van, a szerkezetes értelmezőben jelzői helyzetű is lehet – lehet jelzői értelmezői is.

6. Összefoglalásul az eddigiek alapján a következőket bátorokodnám (másokkal együtt) kijelenteni:

1. Az értelmezős szerkezetben az értelmezett és az értelmező mellérendelő viszonyban van egymással;
2. Az értelmezőnek a magyarázó szerkezetek között van a helye mint kifejtő magyarázó fajtának, esetleg az azonosító és a megszorító típust is megkülönböztetve

egymástól (egyébként a rendszerezés kérdésében sok tekintetben támaszkodhatnánk Szabó Dénes idézett nyelvtanára);

3. Az értelmezői mellékmondatot ne eleve jelzői értelmezői, hanem olyan mellékmondatnak tekintjük, amely mondatrészkifejtő szerepe tekintetében megfelel az értelmezettel értelmezői viszonyban álló utalószó mondatrészi szerepének; utalószó hiánya esetében pedig: ha a hiányzó utalószó a jelzett szó elé is tehető, jelzőinek, ha nem, akkor az értelmezett tag mondatrészi szerepének megfelelő értelmezői mellékmondatnak minősítjük (Szabó Dénes munkája ebben a tekintetben is alapnak tekinthető);

4. Bár a régi – az *értelmezett* és az *értelmező* – megnevezést használom e cikkben, ezzel nevezéktani kérdésekben nem kívántam állást foglalni; a helyes *terminológia* kialakításához további vizsgálatokra lenne szükség;

5. Ezeknek az elveknek az elfogadásával, illetve javaslatoknak a megvalósításával nemcsak az értelmezőkkel kapcsolatos funkcionális és rendszertani ellentmondásokat számolhatnánk fel, hanem más olyan rendszertani ellentmondásokat is megszüntetnénk, amelyek más nyelvtani kategóriákat is érintenek; többek között az alá- és mellérendelő szószerkezetek, az alá- és a mellérendelő mondatok osztályozásában tapasztalható ellentmondásokat. Sőt az a tény, hogy az eddig melléknévnek és számnévnek tekintett értelmezők is tulajdonképpen főnevek, egyben azt is bizonyítja, hogy a hozzájuk járuló viszonyragok (esetragok) csak abból a szempontból nézve névszóragok, hogy a főnév is a névszók csoportjába tartozik, egyébként *főnévi ragok*, mert csak főnevekhez vagy redukció útján főnevesedett szókhoz járulnak.

ISTVÁN JAKAB

THE RULES OF LINKING ATTRIBUTIVE STRUCTURES AND THEIR ROLE IN CLEARING OUT THE WORD COMPOSITION RELATIONSHIP

The author introduces the rules of linking attributive structures in the Hungarian language in a complex way adequate with the feature of reduction: from semantic, word class, morphologic, and syntactic aspect, while examining language phenomena. Textbook that have been used do not show the complex feature of the linking, they only state it from the word forms created by reduction according to the mentioned four grammatical partial fields separately. The author with this examination clears out the controversial feature of the Hungarian appositive complement. The newest university textbook in Hungary introduces the attributive structures this way.

A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez

FERENC SIMA
TO THE ANALYSIS OF THE HUNGARIAN VOWEL-HARMONY

811.511.141`342.41
81`342.41: 811.511.141

Vowel-harmony, agglutination, sound-order.

A magánhangzó-harmónia az agglutináció után a magyar nyelv legfontosabb jellemzője. E legfontosabb jellemző vonások sorrendje abból a körülményből következik, hogy a magánhangzó-harmónia egyik sajátos megnyilvánulása, a magánhangzó-illeszkedés épp az agglutináció bázisán nyilvánul meg: az alakilag és jelentésánál nem egy esetben eléggé önálló morfémákat a szótóhoz illeszti, köti. Az agglutináció sorrendi elsőbbségét a magánhangzó-harmónia előtt az biztosítja, hogy a rokon nyelvek összességében is az agglutináció a hiánytalanul meglévő közös vonás. Ezzel szemben a magánhangzó-harmónia, noha föltehetően megvolt már az alapnyelvben (vö. Hajdú 1962, 160; uő 1966, 54; Décsy 1965, 157; némileg másképp Bárczi 1958, 102–103), jelenleg néhány uráli nyelvből teljesen hiányzik, egyik-másik nyelvben csak részben van meg – valamelyik nyelvjárásában – vagy pedig csak bizonyos nyomok engednek következtetni az egykori meglétre; ebből kifolyólag tehát a magánhangzó-harmónia nem minden rokon nyelvnek egyik alapvető fontosságú vonása. Teljesen hiányzik a lappban és az irodalmi észben, továbbá csak nyomokban van meg a permi nyelvekben – a zürjénben és a votjákban –, viszont megvan a finnben, a mordvinban, a cseremiszen és a magyar nyelv legközelebbi rokonai – a vogul és az osztják – néhány nyelvjárásában, hogy csak a főbb rokon nyelveket említsük.

Azonban mindamellett, hogy az agglutináció a magyarnak és a többi rokon nyelvnek elsődleges szerkezeti vonása és valamennyi rokon nyelvnek a sajátja, a magánhangzó-harmónia pedig nem, épp a magánhangzó-harmónia az a szembevetendő vonás, amellyel a magyar nyelv szerkezete elüt a környező nyelvek szerkezetétől. Az agglutináció ti. más, túlsúlyban levő szerkezeti sajátosságok mellett jelentős mértékben megvan a környező nyelvekben is, és ezek felől nézve az agglutináció a magyarra nem annyira jellemző, mint a magánhangzó-harmónia. Elég rámutatni az agglutinatív jellegű szóképzésre a szlovákban, a csehben vagy a németben, mint *sklad-ište*, *sklad-ník*, *sklad-nič-ka*, *sklad-ova-ť*; *schön* – *Schön-heit* vagy az olyan agglutinációs szlovák alakokra, mint *píše-m*, *píše-me*, *píš-ete*, *píš-me*, *píš-te*.

A magánhangzó-harmónia – mint ismeretes – elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az egyszerű, nem összetett szavak a magánhangzók palato-veláris korrelációjának vagy az egyik, vagy a másik ellentétsorából, vagyis vagy veláris (mély), vagy palatális (magas) hangrendben tevődnek össze. A magyarban általánosak az olyan *árpa, boka, kapu, malom, boszorkány, gabona* stb. féle mély (veláris) és a *beteg, fenyő, öreg, medence¹, fillér* stb. féle magas (palatális) hangrendű szavak.

Ám a magyar szavak, noha se szeri, se száma az ilyen, hangrendileg egységes típusúaknak, nem mindig csupán mély vagy magyar hangrendűek. Szép számmal vannak olyanok, amelyek hangrend szempontjából vegyesek: *béka, tinó, papiros, gerenda, szomszéd* stb. Az ilyen egy szótövön belül veláris és palatális magánhangzókat tartalmazó szavak láttán fölmerülhet bennünk a gyanú, hogy a magyarban tulajdonképpen nincs is magánhangzó-harmónia, a szavak, amelyeknek a magánhangzói történetesen egységes hangrendűek, véletlenül olyanok.

Az ilyen szavak magánhangzóinak hangrend szempontjából vegyes volta jórészt valóban véletlen dolga. Véletlennek minősíthetjük azoknak a szavaknak a vegyes hangrendűségét, amelyek ezt a szerkezetüket a magánhangzó-harmóniát nem ismerő átadó nyelvekből hozták magukkal (pl. a latinból: *paradisum* > *paradicsom*, *tegula* > *tégla* stb.; a szláv nyelvekből: *těsto* > *tészta*, *sliva* > *szilva* stb.; a némeből: *Zigarette* > *cigaretta* stb.; továbbá az ún. nemzetközi szavak: *manikűr, produktív, komplex* stb.). A szavak vegyes hangrendűségében azonban nem csupán az idegen nyelvekből átvett szavak a ludasak, hanem a magyar nyelv örökölt vonásai és a magyar nyelvben működő egyéb, főleg disszimilatív törvényszerűségek is.

A vegyes hangrendűség örökölt vonása a magyar nyelvnek, mert az általánosan elfogadott vélemény szerint minden bizonnyal megvolt már az alapnyelvben is (vö. Décsy 1965, 157; Hajdú 1966, 51). A palatálisok két tagja, az *e* (a középzárt *ë*) és az *i* már az alapnyelvben kombinálódhatott és kombinálódott nemcsak a többi palatális magánhangzóval, hanem a velárisokkal is (vö. Rapola 1966, 395). Így a magánhangzó-harmóniával együtt a vegyes hangrendűség is örökölt vonása a magyar nyelvnek éppúgy, mint a távoli finn nyelvnek is. Az *ë* meg az *i* (valamint ezek hosszú változata) más, magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelvben is semleges: a török nyelvben, a mongolban is.

A hangok különböző egymásra gyakorolt disszimilatív hatása az egységes hangrendű szavakat esetről esetre vegyes hangrendűvé alakította át, és a vegyes hangrendű szavak állományát ez is erősíti, s kategóriájának jogosultságát aláhúzza. Számos vegyes hangrendű szó tehát egységes hangrendű előzményre megy vissza, mint pl. ezek: *inkább* < *jonkább*, *gyilkos* < *gyolkos*, *bimbó* < *bombó*; *marék* < *marok*, *fazék* < *fazok*; *béka* < tör. *Baka*, *tehát* < *tahát*; stb.

Persze nemcsak a vegyes hangrendűség megőrzését s új vegyes hangrendű szavak létrehozását gyakorolja a magyar nyelv hangrendszere, hanem ezzel párhuzamosan alkalmazza a hangrendi kényszert is: a vegyes hangrendű szavakból esetről esetre egységes hangrendűeket formál. Számos egységes hangrendű szavunk ennek a hangrendi kényszernek köszöni létrejöttét. A hangrendi kényszer asszimilatív erőként működik, s hol a szó palatális magánhangzóját vagy magánhangzóit váltja velárisra vagy velárisakra, hol a velárisat vagy velárisakat váltja palatálisra vagy palatálisakra. Mindkettőre hozható fel szép számmal példa. A hangrendi kényszer hol előrehatóan, hol hátrahatóan működik, hol pedig – s erre is van példa – mindkét

irányban. Az ilyen esetek tehát növelik az egységes hangrendű szavak állományát, s erősítik a magyar nyelv magánhangzó-harmóniás jellegét, mint a következők – is mutatják: *asszony* < *achszin*, *vacsora* < szláv *večera*, *rosta* < szláv *rešeto*, *császár* < szláv *česarŭ*, *ecet* < szláv *ocŭtü*, *ünne*p < *idnap*, *jám*bor < *jó ember*, *soha* < *semha*, *herceg* < ném. *Hercog*, *pecsérke* < szlov. *pečiar*ka stb.; *magyar* ~ *megy*er < *magyer*, *család* ~ *cseléd* < *čelad*b stb. (A hasonulásra, elhasonulásra lásd Bárczi 1958, 102–106, a hangrendi kényszerre és a vegyes hangrendűség tolerálására Si-ma 1971, 174–178.)

Magánhangzó-harmónián általában csak a palato-veláris magánhangzó-harmóniát szokás érteni, és a hangrendi kérdéseket is veláris–palatális ellentét szemszögéből szokás vizsgálni. Arra, hogy a magyar nyelv palatális hangrendje tulajdonképpen nem egyöntetű, hanem a palatális magánhangzók illabiális és labiális sorának megfelelően két alhangrendre oszlik: labiálisra és illabiálisra, arra rendszerint csak említésszerűen szokás kitérni (Szépe 1958, 107; MMNyR. 96), sőt illabiális hangrendről (a szótövekben) nem is szokás beszélni (vö. Szépe uo.).

A később kifejtendőket szem előtt tartva kénytelen vagyunk a magyar magánhangzó-harmóniának ezzel a részével az eddigiekhez mérten foglalkozni. Itt is megvan a két egységes és az egy vegyes hangrend kategóriája. Az egységes hangrendet az illabiális palatális magánhangzó-összetételű szavak követik – *beszél*, *cse-resznye*, *vidék*, *benzin*, *meleg*, *idegen*, *didereg* stb. –, a másikat a labiális palatális összetételűek – *üröm*, *ördög*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *küszöb*, *köszörű* stb. A vegyes hangrendűséget viszont a *keserű*, *fenyő*, *öreg*, *kőris*, *eszköz*, *tömény*, *fűrés*z, *cipő*, *fésű*-félék képviselik.

Szembeötlőbben, de végső soron szintén a tövekben megnyilvánuló módon érvényesülnek a hangrendi törvények a szavak toldalékolásában is. Az egy mássalhangzóra zsugorodott őstoldalékok a szótó hangrendjének megfelelő kötőhangzó segítségével agglutinálódnak a szóhoz: *hal* – *-a-t*, *-a-s*, *-a-k*, *-a -m*, *-a-d*, *-o-n*, *-u-nk* stb.; *szék* – *-ē-t*, *-ē-k*, *-ē-s*, *-ē-m*, *-ē-d*, *-ē-n*, *-ű-nk* stb. Ez a kötőhangzó az ősi szókészlethez tartozó szavaknál nem más, mint az eredeti tövéghangzó vagy annak a nyelvtörténet folyamán hangváltozások eredményeként hangrenden belül létrejött változata. (A jövevényszavak kötőhangzója – pl. *traktor-o-k*, *traktor-o-s* – analógia fejleménye.) Az őstoldalékok akkor alakultak ki, és használatuk akkor állandósult, amikor a szótövek még magánhangzóra végződtek (tehát *keze* – *-t*, *-s*, *-m*-szerűen, mint a mai *kapu*, *hajó*, *kasza*-félékben). Állandósult a tövégi magánhangzóhoz kapcsolódásos szerkezet is, s ez megmaradt az alapalak véghangzójának a lekopása után is. Olykor a tövéghangzó az őstoldalékhoz tapadva él tovább (mint pl. az *ugr-at*, *löv-et*, *varr-at*, *mond-at*, *néz-et*, *szeret-ek*-félék ugyanúgy ige-, mint névszóképzőjében). Tövéghangzóra vezethető vissza az őstoldalékok egymáshoz tapadásával kialakult tesesebb, egy vagy két szótagú toldalékok magánhangzója, illetve magánhangzói is.

A hangrend a tövéghangzó révén másképpen is érvényre juttatta a magánhangzó-harmóniát a toldalékoló szavakban. Ha a tövéghangzó utáni abszolút szóvégi helyzetbe labiális vagy veláris réshang került, ez a réshang idővel csökkentett nyomatékú labiális magánhangzóvá vált, s az előtte levő teljes nyomatékú tövéghangzóval kettőshangzós egységbe lépett. Ez a diftongus később monoftongálódott, s az eredeti két elemből egy új, monoftongusos egység jött létre. A szótóról így végleg leszakadt a tövéghangzó, eltűnt, de nem tűnt el nyomtalanul, mert az új egység hang-

rendi minősége – veláris-e vagy palatális – azonos a beolvadt tövéghangzó hangrendi minőségével.

Az elmondottakat igazoljuk a $-\gamma$ igenévképzős alakok fejlődésével. Az írásbeliségből adathozható a képzős alakok fejlődésének úgyszólván minden fázisa, pl.: *számta-γ* (997 e.: *σάμταγ*) > *számtaū* > *számtau* > *számtoū* (1109: *zamtoū*) > szántó (szántó); *mēne-γ* (1055: *meneh*) > *mēneū* > *mēnēū* > *mēnōū* > *mēnő* (*mēn-ō*). Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a szóvégi magánhangzó révén a tövek hangrendje hozzájárult új toldalékok kifejlődéséhez, s biztosította a hangrend szerinti eloszlásukat.

Eltérő képletű, de a tövek hangrendjébe teljesen beillő toldalékokat eredményezett a palatális mássalhangzós meg az *i* magánhangzós toldalékok és az előttük levő tövéghangzó egybeolvadása. Míg a labiális utótagú diftongusok egyszerűsödésének eredménye labiális hosszú monoftongusok (lásd a két szemléltető példát és vö. Bárczi 1958, 90–99), és ezek hangrendi minőségükben, mint megállapítottuk, a beolvadt tövéghangzó hangrendi minőségét követik, addig bármilyen – veláris vagy palatális – tövéghangzó + palatális képzőelem palatális utótagú diftonguson keresztül palatális – *i* vagy *é* – monoftongussá egyszerűsödik (vö. Bárczi 1958, 88–90).

A toldalékokban ily módon keletkezett *é* meg *í* (melyek később esetleg le is rövidültek), bár mindkettő palatális, semmiképpen sem hozott zavart a veláris szavak toldalékolásának hangrendjébe, mert e két palatális magánhangzó egyrészt már az alapnyelv óta kombinálható a velárisakkal, másrészt a hangváltozást hordozó szavakban nem történt – s az *é-í*-nek már korábbi közömbösségénél fogva nem is történhetett – morfológiai változás, a többi morféma hangrendi minősége továbbra is veláris maradt.

Az elmondottak szépen igazolhatók a mai formájában viszonylag későn, csak az 1500-as évek dereka felé kialakult és ezért írott történeti adatokkal bőven szemléltethető *-ít* műveltető igeképzőnk fejlődésével. A képzőben ma is látható a *-t* ősi műveltető képzőnk, amely a mai magyarban egymagában is, pl. *kel-t*, *bán-t*, aztán *-at*, *-et* alakban és *-tat*, *-tet*, valamint a *-szt* képzőbokrban is megtalálható. A *-t* előtt még a kódexek korában is egy *j* (*i*) elem volt, mely egy korábbi, szintén adathozható χ -ből fejlődött. Ez a χ -t kapcsolat pedig egy kikövetkeztetett, egészen az uráli együttélés koráig visszavezethető, tulajdonképpen két elemből, a gyakorító *-k*-ből és a műveltető *-t*-ből összetevődött képzőre vezethető vissza; a képzőbokr előtt már csak a tövéghangzó állt (vö. D. Bartha 1958, 43–44; Bárczi 1958, 156–157).

A képző kialakulása a következő változási fázisokon ment át: 1. (veláris vagy palatális) tövéghangzó + *kt* > 2. tövéghangzó + χt > 3. tövéghangzó + χt > 4. tövéghangzó + *jt* (*-ujt*, *-űjt*, *-ijt*, *-ojt*, *-öjt*, *-ëjt*, *-ajt*, *-ejt*) > 5. *-ujt*, *-űjt*, *-ijt*, *-ojt*, *-öjt*, *-ëjt*, *-ajt*, *-ejt* > 6. *-ojt*, *-öjt*, *-ëjt* > 7. *-ëjt* > 8. *-ét* – *-ít* (vö. B. Lőrinczy 1953, 108; D. Bartha 1958, 44). Tehát a zárt képzésű tövéghangzók a nyíltabbá válási, a nyíltak pedig a zártabbá válási tendencia érdeméből középzártakká, majd ezek veláris tagjai a *j* hatására palatálisakká váltak, s aztán a hangkapcsolatból alakult diftongusok monoftongálódtak. Adatokban az elmondottakat a következő képet mutatják:

A) Tövéghangzó + χt : HB.: *zoboduχa* (olv. *szoboduχtχa*), GyulGl.: *tonohtuananac* 'tanítványának' – KTSz.: *iduzuht* (olv. *idüzűχt*) 'üdvözít'.

B) Veláris szavakban *-ojt* (*-öjt*) palatálisakban *-öjt* (*-ëjt*), *-ëjt* (*-ëjt*): Jókk. 60: *meg zabadoytana*, Jókk. 74.: *tanoytuanya*, BirkK. 2b4: *meg tanoitaskan* *zvkJege*, ÉrdyK. 189: *hogy mynket...* *ky zabadoytana*, Érdy K. 193: *nagy ordoytjth* *teznek* *vala* –

ÉrdyK. 194: ydvezőytenk 'üdvözítőnk', ÉrdyK. 189: hogy mynket meg elegehőytene; JókK. 25: yduezeytemnek, JókK. 59: meg epeytettekuala, BirkK. 1b35: ekefejti, ÉrdyK. 194: ydwezeytenknek, ÉrdyK. 192: kezereyty vala.

C) Mind a veláris, mind a palatális szavakban *-ěj* (*-ěj̃t*): BécsiK. 147: zabadeito, BécsiK. 272: jokafeita, CornK. 128v: meg zabadeytatnanak, CornK. 139v: taneytuanyanak leanya – BécsiK. 80, 147 stb.: vduozeito; BécsiK. 106: megkèsèreitetec, BécsiK. 272: megrezegeituē, CornK. 127v: iduezeytenk 'üdvözítőnk', CornK. 133v: mendeneket meg epeýt.

D) Mind a veláris, mind a palatális szavakban *-ét* – *-ít*: LobkK. 348: nagy orde-tajjal, LobkK. 273: ydvezetenk – LobkK. 57: meg haboritatol, LobkK. 57: meg nem ríomoritód, BatthyK. 323: az en jegitjegem. (Nyelvjárásaink zömében az irodalmi nyelvben az *-ít* változat állandósult.)

Az *-ít* és a hasonló módon kialakult, *-ét* meg *-ít*, illetve ezek rövidült változatát tartalmazó toldalékok és az elhasonulás útján ilyené alakult szóvégek (marok > marék, pocok > pocik) nem zavarják az így keletkezett egyes hangrendű szó veláris alapjellegét: tökéletesen semlegesek, úgyhogy tovább toldalékolva a szó a többalakú szuffixumok közül mindig a veláris magánhangzójút vonzza magához. A magyarban számos ilyen egyalakú illabiális palatális magánhangzóból álló vagy magánhangzót tartalmazó toldalék van:

Az *é*-sek: a) *-ék*, *-dék*, *-lék*, *-ték* deverbális névszóképzők, b) *-né* nőnévképző, c) *-é* egyes számú birtokjel.

Az *-í*-sek: *-ít*, *-sít*, *-dít* igeképzők.

Az *-i*-sek: a) *-int* igeképző, b) *-ni*, a főnévi igenév képzője, c) *-sdi*, *-di*, *-csi*, *-ci*, *-is* főnévképzők, d) *-i*, *-si* melléknévképzők, e) *-dik* számnévképző, *-nyi* mértéket, mennyiséget jelölő képző, f) *-i* többesjel, g) *-ik* kiemelő jel.

Érdekes, hogy a hosszú *é* rövid párja – az *e* (*ĕ*) – nincs meg az egyalakú tovább toldalékolható szuffixumok – a képzők és jelek – között.

A morfémák és az elhasonult szóvégek *é*, *í*, *i*, *ĕ*-jének – mint mondtuk: tökéletes – semlegességét szemléltessük néhány példával: *szakad-ék-ban*, *származ-ék-a*, *fazék-ban*; *szán-dék-om*; *mos-lék-ot*; *Kovács-né-nak*; *kapar-int-ott*; *nagyobb-ik-at*; *haza-i-ból*; *pocik-ok*. Nem módosul a szabály akkor sem, ha több ilyen szuffixum következik egymás után: *Pál-ék-é-nak*, *szomszéd-ék-é-i-ről*.

Az eddigiekben a magyar magánhangzó-harmónia szótövekben való megnyilvánulásának jellegével foglalkoztunk, s a tövéghangzók kapcsán rámutattunk a toldalékok hangrendi minősége kialakításában betöltött szerepére, s érintettük megnyilvánulását a toldalékokban.

A továbbiakban megvizsgáljuk, milyen szabályok szerint működik a magánhangzó-harmónia a toldalékokban, vagyis hogy milyen a magyar nyelv hangrendi illeszkedése.

Előre kell bocsátani, hogy míg a tövekben mind asszimilatív, mind disszimilatív erők változtatnak és változtattak a magánhangzó-összetétel hangrendi képletén, és ezek az erők mind előrehatva, mind hátrahatva működnek és működtek, addig a tövek és toldalékok viszonylatában a változás módja kizárólag asszimilatív jellegű, és iránya kizárólag előreható. A magánhangzó-illeszkedés tehát nem más, mint előreható hasonulás.

A töveknek ez a toldalékok magánhangzója illeszkedését kiváltó asszimilatív hatása nemcsak szinkron keresztmetszetben nyilvánul meg, vagyis abban, hogy a toldalék alakváltozatai közül a szótó a hangrendjének megfelelőit agglutinálja, hanem diakron keresztmetszetben is, abban, hogy az eredetileg egyalakú magánhangzós toldalékokat esetről esetre a lehetőségeknek megfelelően két- vagy háromalakúvá változtatja. Eredetileg egyalakú toldalékaink majd minden esetben önálló szóból lettek azokká (amiért toldalék voltuk első szakaszában természetesen nem is lehetnek másfélék, mint egyalakúak). Ilyen pl. a már kihalt *ség* főnévől keletkezett *-ság*, *-ség* névszóképző és a *hat* igéből fejlődött *-hat*, *-het* igeképző. Határozóragjaink eredeti egyalakúsága sok esetben adatolható a régiségből (pl. HB.: *miloſtben*, *halal-nec*, *puculnec*, *munhi uruzagbele*, CornK. 126r: *Harmadžer*, DebrK. 499: *keralytewl*) és helyel-közzel a mai nyelvjárásokból, sőt a névszóragok egykori egyalakúságáról tanúskodnak a mai nyelv személyragos határozószói is (*nál-am*, *től-em*, *hoz-zám*, *nek-em*, *vel-em* stb.). (Effajta toldalékképzésre vö. D. Bartha 1958, 4–6, 88, 119–120; Berrár 1957, 32–42; uő 1967, 231, 323, 407–409.)

Tehát a magyar nyelv magánhangzó-harmóniája – többé-kevésbé hasonló módon és mértékben, mint más nyelvek magánhangzó-harmóniája – előreható hasonulás útján kiterjesztette érvényességét az eredeténél fogva nem harmonizáló (illetve csak a hangrendek valamelyikével harmonizáló) magánhangzó-elemet tartalmazó toldalékokra is, megteremtve ezzel ezeknek a toldalékoknak az illeszkedő képességét. (Persze vannak nem illeszkedő toldalékaink is, amelyek ellenállnak az illeszkedés követelményének – *-kora*, *-beli*, *-féle*, *-szerű* stb. képzők és a *-kor* határozórag –, mert még érződik rajtuk az alapjukul szolgáló szó, vagy pedig idegen eredetűek – *-íroz*, *-izál*, *-ista* stb. –, és még nem honosodtak meg annyira, mint velük szemben a szláv eredetű *-nok*, *-nök*.)

A magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben a toldalékok elvben négyféleképpen illeszkedhetnek a tóhoz (vö. Szépe 1958, 105–106):

1. A toldalékok magánhangzója teljesen illeszkedik a szótó utolsó szótagjának a magánhangzójához, az utolsó szótagéval azonos minőségűvé válik. Ez az ún. teljes illeszkedés.

2. A toldalékok magánhangzója a palatalitás és velaritás kritériuma szerint illeszkedik: a palatális hangrendű szavakhoz palatális magánhangzójú, a veláris hangrendűekhez veláris magánhangzójú toldalékalak járul. Ez a palato-veláris illeszkedés.

3. A palato-veláris illeszkedés keretén belül még a labialitás–illabialitás kritériuma is érvényesül. Ez a labiális–illabiális vagy röviden labiális illeszkedés.

4. Nyíltsági fok szerinti illeszkedés. Az előbbi két illeszkedésfajta (a 2. és a 3.) együttes bázisán történik, és abban nyilvánul meg, hogy a toldalékoknak vízszintes (tehát pl. *o* – *ö* – *ë*-s, *ú* – *ű*-s) rendezésű alakváltozatain kívül a magánhangzók nyíltsági foka szerint rendezett, vagyis pl. *a* – *o*-s, *e* – *ë* (– *ö*)-s alakváltozatai is vannak.

Az első típusú – a teljes – illeszkedés nincs a magyarban. Egyesek, így Bárczi (1958, 103–104) szerint volt az ómagyarban; a mai magyarban azonban a nyomát sem találni. Ezzel szemben több toldalékkal kapcsolatban működik a finnben (vö. Papp 1956, 26). Szemléltessük az illatívsusz *h. n.* ragjának a viselkedésén: *maa-han* 'földbe, földre', *pää-hüan* 'fejbe, fejre', *sou-hon* 'mocsárba', *tee-hen* 'teába', *työ-hön* 'munkába', *puu-hun* 'fába, fára', *syy-hyn* 'okba', *pii-hin* 'kovaköbe'. A *Helsinkiin*

'Helsinki-kibe', *kouluun* 'iskolába'-félék szintén ide tartoznak, nem másak, mint a *Helsinki-hin*, *koulu-hun* stb. összevont alakjai.

Az utolsó, a 4. típusú (a nyíltság fok szerinti) illeszkedés megvan a magyarban. Két nyíltsági fokra korlátozódik, és kötőhangzók terén realizálódik. Ennek az illeszkedési módnak a szabályai eddig nincsenek felderítve. Behatóbb vizsgálódás nélkül is megállapítható, hogy ez az illeszkedés a magyarban nem csupán a hangrendnek, hanem egy sor más körülménynek is függvénye. Az, hogy nyílt vagy középzárt lesz a kötőhangzó, függ pl. a szóvégi mássalhangzótól (*vastag-o-z*, *tag-o-t*, *beteg-ē-n*), a szóvégi mássalhangzó előtt levő magánhangzó kvalitásbeli minőségétől (*tag-o-t – ág-a-t*; *nagy-o-t*, *fagy-o-s – lány-a-t*, *ágy-a-t*), attól, hogy a szó milyen történeti rétegbe tartozik (*vaj-a-t*, *baj-o-s*) stb. Ez az illeszkedés tehát nem tisztára magánhangzós jelenség, ezért alighanem egyfajta szinharmonizmusként kell kezelni. (A szinharmonizmus fogalmára lásd Trubetzkoy 1939, 251–252.)

A négy lehetséges illeszkedéstípus közül tehát a magyarban három használatos. Ezek egyikével – a nyíltság fok szerintivel – az imént foglalkoztunk. Hátra van még a palato-veláris és a labiális magánhangzó-illeszkedés módjának ismertetése. E két illeszkedésfajtának van egy közös és két eltérő alapvonása. A közös az, hogy a toldalék hangrendi minőségét a szótó utolsó szótagja határozza meg (ez a vonás egyébként bizonyos sajátos módon valamennyi illeszkedésfajtának a sajátja). Az eltérő egyrészt az, hogy az ún. semleges palatálisak csak veláris–palatális viszonylatban semlegesek, és itt is bizonyos körülményektől függően, másrészt az, hogy sem labiális–illabiális, sem illabiális–labiális viszonylatban ezek a magánhangzók nem semlegesek, hanem aktívan palatálisak és illabiálisak.

Kezdjük a közös vonással, az utolsó szótag meghatározó szerepével!

Az utolsó szótag határozza meg a toldalék magánhangzójának hangrendi minőségét elsősorban az egységes hangrendű szavakban. Látszólag az egész szótó hangrendjétől függ, milyen lesz a toldalék, de a továbbiakból félreérthetetlenül nyilvánvaló, hogy döntő tényező itt is az utolsó szótag magánhangzója. Egyébként a toldalék magánhangzója az e típusú szavakban mintegy magától értetődően ugyanolyan hangrendi minőségű, mint maga a szótó.

Vegyük sorra az egységes hangrendű tövek magánhangzó-összetételének képletét és toldalékolását:

a) Veláris(ak) + veláris utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója veláris: (-ból, -ből:) *sár-ból*, *buzá-ból*; (-ra, -re:) *kapu-ra*, (-nak, -nek:) *boszorkány-nak*, (-unk, -ünk:) *ballag-unk*.

b) Palatális(ak) + palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója palatális: (-val, -vel:) *méz-zel*, *cseresznyé-vel*, (-ja, -je:) *bicikli-je*, (-ban, -ben:) *tükör-ben*, (-unk, -ünk:) *főz-ünk*, *keres-ünk*.

c) Illabiális palatális(ak) + illabiális palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója illabiális: (-hoz, -höz, -höz:) *méz-hez*, *cseresznyé-höz*, (-tok, -tök, -tök:) *főz-tök*, *sűrög-tök*.

d) Labiális palatális(ak) + labiális palatális utolsó magánhangzó – a toldalék magánhangzója labiális: (-hoz, -höz, -höz:) *tök-höz*, *tükör-höz*, (-tok, -tök, -tök:) *főz-tök*, *sűrög-tök*.

Az utolsó szótag az irányadó a vegyes hangrendű szavak toldalékolásában is:

a) ha a vegyes hangrendű szó veláris magánhangzót tartalmazó szótagra végződik, a toldalék magánhangzója veláris: (-ra, -re:) gerendá-ra, (-ból, -ből:) cipő-ből;

b) ha a veláris–palatális összetételű szóban az utolsó szótag magánhangzója labiális palatális, háromalakú toldalék esetében a toldalék magánhangzója labiális palatális: (-hoz, -höz, -höz:) kosztüm-höz, (-o-m, -ë-m, -ö-m:) parfüm-öm;

c) ha a palatális hangrendű szó labiális–illabiális sorrendben vegyes hangrendű, a toldalék magánhangzója illabiális: (-hoz, -höz, -höz:) öreg-hez, (-kodik, -kédik, -kődik:) pöffesz-ké-dik, őriz-kédik;

d) ha a palatális hangrendű szó illabiális–labiális sorrendben vegyes hangrendű, a toldalék magánhangzója labiális: (-hoz, -höz, -höz:) fenyő-höz, (-kodik, kédik, -kődik:) fésül-kődik.

Az eddig bemutatott típusokban az utolsó szótag elve a szótó egész toldalékolásában érvényesül: száj-as-kod-ás-á-ról, kedv-es-kéd-és-é-ről, pőr-és-ked-és, pőr-ös-köd-és; hegedű-jé-höz, hegedű-i-höz.

Eltérő képletet mutat a veláris viszonylatban semleges *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* palatálisokat tartalmazó vegyes hangrendű szótövek toldalékolása. Ha az ilyen típusú szótóban az utolsó szótag magánhangzója veláris – mint láttuk –, nincs probléma, az utolsó szótag határozza meg a toldalékokat. Végeredményben problémamentes a toldalékolás a fordított képletű vegyes hangrendű szóban is, mert a toldalékok és az elhasonulás útján létrejött vegyes hangrendű szavak *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* palatálisai – az első esetben részben, a másodikban teljesen – veláris magánhangzóknak az utódai, és így a korábbi toldalékolásmód változatlanul folytatódhatott és folytatódik. Ezt a változatlanságot persze – mint már mondtuk – az a körülmény biztosítja, hogy a szóban forgó palatálisok már az alapnyelv óta kombinálhatók a veláris magánhangzókkal.

Itt említjük meg, hogy a magyarban van több olyan egytagú – *hív*, *rí*, *sí*, *nyí*, *víg*, *ring*, *ír*, *zsír*, *nyíl*, *híd* stb. – szó, amely mély hangrendű toldalékot vonz. A csoport finnugor eredetű szavainak a viselkedéséből az a következtetés kínálkozik, hogy *i*-jük egy korábbi veláris *i*-ből lett palatalizációval. Általánosan vallott felfogás is, hogy ha a finnugor alapnyelvben nem is volt, az ősmagyarban a veláris *i* mindenesetre megvolt (vö. Bárczi 1958, 33, 61). Tény, hogy a csoport jövevényszavainak egy részének az átadó nyelvekben is veláris *i* felel meg, és hogy az eredetiek egy részének rokon nyelvi megfelelője veláris magánhangzót tartalmaz (vö. *nyíl* – finn *nuoli*, *i(szik)* – finn *juo*). Aligha szükséges ezek vegyesrendűségét egy föltett veláris *i* előzménnyel magyarázni, úgy hiszem, megnyugtató magyarázatot nyújt az *i*-nek az alapnyelv óta folytatódó kombinálhatósága. De ha valamilyen veláris magánhangzót az alapnyelvi alakban föl is kell tételeznünk, ez a magánhangzó szabályos hangfejlődési utakon válhatott palatálissá. Az átadó nyelvek esetleg veláris *i*-je hanghelyettesítéssel lett palatálissá a magyarban.

A csoporthoz csatlakozhat a *hěj*, *cél*, *derék é-s* szótöveket is. Az első biztosan, a harmadik pedig valószínűleg elhasonulással lett vegyes hangrendűvé (*haj* > *hěj*, *dérok* > *děrék*), a másodikban pedig az *é* helyén eredetileg *í* volt vagy *í* is volt. (A példák etimológiájára lásd TESz.) A csoportról elmondottakhoz még hozzáfűzhetjük, hogy csak természetes, hogy az egytagú *í-s* szótövek megtartják hangrendi hovatartozásukat a semleges magánhangzót tartalmazó toldalékok után is: *híg-ít-ás*, *ind-ít-ék-a*.

Amint látjuk, a toldalékolási szabályok a magyarban két alapelvet követnek: az utolsó szótag magánhangzójához való igazodás elvét és az *i*, *í*, *ë* (*e*), *é* semlegességének az elvét.

Amennyiben a semleges magánhangzók hordozói toldalékmorfémák vagy elhasonulás révén vegyes hangrendűvé lett szótövek, világos a helyzet: a semleges magánhangzók tökéletesen közömbösek, a szóhoz csatolandó toldalékok magánhangzója a semlegeseket megelőző veláriszhoz igazodik. (Emlékeztetőül: *Pál-ék-é-i-nak, bor-ít-ék-ban, fazak-ban > fazék-ban.*)

Némileg bonyolult a helyzet, ha a semleges magánhangzók nem belső fejlődés eredményei, hanem jövevény- és alkalmilag használt idegen szavak magukkal hozott elemeiként fordulnak elő. Ilyenkor az *i, í, é (e), é* nem egyértelműen semleges, ami azt jelenti, hogy tövégi helyzetben ezek a hangok vagy semleges magánhangzóként, vagy aktív palatálisként viselkednek. Az utóbbi esetben a csatolandó toldalékok ezeknek a hangrendi minőségét követik, ami pedig nem más, mint az utolsó szótag magánhangzójához való igazodás elvének az érvényesítése és – tovább vive a gondolatot – erősítése.

Ez is mutatja, hogy a két hangzóilleszkedési elv nem egyenrangú: elsődleges fontosságú az utolsó szótag magánhangzójához való illeszkedés elve; a bizonyos magánhangzók semlegességének az elve pedig tulajdonképpen az előbbi érvényességét megszorító jellegű elv.

Az, hogy a második felében semleges magánhangzót vagy magánhangzókat tartalmazó szókölcsönzések tömorfémájához melyik elv szerint agglutinálódnak a többalakú toldalékok, az függ attól, hogy a négy közül melyik semleges magánhangzóhoz kell agglutinálniuk, függ a semleges magánhangzót tartalmazó utolsó szótag hangtani szerkezetétől és attól is, van-e az ilyen utolsó szótag előtt még egy (vagy több) semleges magánhangzójú szótag vagy nincs. Persze a szövegtípusok toldalékolása korántsem egyöntetű, az egyikére-másikára jellemző toldalékolási móddal szemben a másik mód is szóhoz juthat és szóhoz jut. A palatális kihangzású szótövek egyes szerkezeti típusain belül az ellentétes agglutinálási mód szinte külön-külön konkrét szóhoz kötődik.

Az ún. semleges magánhangzókra végződő szótövek toldalékolásával – egy-egy problémát vizsgálva – többen foglalkoztak. A kérdéssel egész komplexitásában Szépe György foglalkozott az eddigiek során többször idézett tanulmányában, melyben áttekintette a cikke megjelenéséig megejtett vizsgálódásokat, leszűrte eredményeit, és saját anyag bevonásával a problematikát újra vizsgálat tárgyává tette. Jómagam az egész magyar magánhangzó-harmónia jellegét vizsgálva az eddigi irodalmon² kívül elsősorban szintén saját elemzésemből kiindulva ismertetem cikkemben az egyes vonásokat, s jellegadó szerepül esetén emelem ki domináns voltukat. Anyagomat a közlő jellegű szövegekből merítettem, és *A magyar nyelv szövegmutató szótára* (MNySzSz.) segítségével a hétközetes értelmező szótárból (ÉrtSz.) céduláztam, amely használóját a szavak hangrendi illeszkedéséről is tájékoztatja.

Az eddigi vizsgálódásokkal egybehangzóan elmondhatjuk, hogy a veláris–palatális elrendezésű vegyes hangrendű szavak toldalékolásuk szemszögéből két főtípusra oszlanak:

a) Az utolsó szótagjukban *-it, -ít* vagy *-ét* tartalmazó jövevény és idegen tömorfémák toldalékolásukban általában az ilyen felépítésű toldalékos és elhasonulásos (rég) szavak agglutinálási módját követik, azaz toldalékolásuk során általában a felsorolt illabiális palatális magánhangzók semlegességének az elve érvényesül, tehát a csatolandó szuffixum magánhangzója általában mély.

b) Az utolsó szótagjukban *ë* (*e*)-t tartalmazó jövevényszavak jellegzetesen inkább a magas magánhangzójú toldalékokat vonzzák. Ezek toldalékolásában tehát általában az utolsó szótag elve realizálódik.

Persze mindkét típus keretén belül vannak altípusok, amelyek toldalékolásában a főtípusra jellemző agglutinálási mód erősebb mértékben, sőt kizárólagosan érvényesül, de vannak olyak is, amelyekre inkább a főtípussal ellenkező agglutinálási mód a jellemző.

Szemléltessük a kifejtetteket!

Ha az utolsó szótagban *é* van, a főtípusra – mint mondtuk – általában a mély toldalékolás a jellemző. Az altípusok többségében valóban így van: *-é*: karalábé-*ja*, csokoládé-*ja*, bódé-*ja*, portré-*ja*, kávé-*ja* – anyagom 81 adatában kizárólag így; *-ék*: katuf-rék-*ot*, kartoték-*ot*, azték-*ot*; *-él*: acél-*oz*, páncél-*ok* stb.; *-ély*: karabély-*ok*, borbély-*ok*, kastély-*ok* stb.; *-ér*: babér-*ok*, facér-*an*, pucér-*an*, gallér-*ja*, tányér-*ok* stb. – 22 adatom kizárólag így, csupán az *affér* toldalékolása vagylagos: *-ék* ~ *-ok*; *-ét*: kadét-*ot*, panganét-*ot* – ezzel szemben vagylagosan: ankét-*ot* ~ *-ét*, oszét-*ot* ~ *-ét*, konkrét-*an* ~ *-en*. (A föltüntetetteken kívül természetesen a más említett altípusból is hozható fel példa vagylagos, sőt ellentétes jellegű toldalékolásokra is.) Ezekkel szemben az *-én* altípusra való adataim közül csak egy a kizárólagosan veláris toldalékolású (ant-racén-*ja*), a többi vagylagos: az egyharmada veláris ~ palatális (homogén-*abb* ~ *-ebb* stb.), a kétharmada pedig palatális ~ veláris sorrendben az (fenomén-*je* ~ *-ja* stb.). Még kirívóbban viselkedik az *-éz* altípus, amely nagyrészt palatális toldalékolású (majonéz-*és*, indonéz-*ék*, szingaléz-*ék* ~ *-ok*, trapéz-*ok* ~ *-ék*).

Az egyedül az utolsó szótagban *i*, *ít* tartalmazó szókölcsönzések minden altípusában (*-i*, *-ic*, *-id*, *-oid*, *-il*, *-isz*, *-it*, *-int*, *-ik* – pl. mozaik-*ot*, afrik-*ot* stb., *-ír* – pl. zafír-*ok*, baskír-*ok*, radír-*ok* stb.) úgyszólván kizárólag veláris a csatolt toldalék magánhangzója. Anyagomban elenyészően kevés a kivétel, az is vagylagos (stabil-*en* ~ *-an*, buriz-*a* ~ *-e*, kurzív-*ot* ~ *-ét*, destruktív-*en* ~ *-an*). Ellenben ha egy tövégi szótag előtt még egy palatális magánhangzó van, a toldalék magánhangzója általában palatális (*alibí-je*, *talkedli-je*, *ametiszt-ét*, *szuggesztív-ebb*, *oxigén-je*, *analízis-e* stb.) vagy első-sorban palatális (objektív-*en* ~ *-an*, *abesszin-ék* ~ *-ok*, *nokedli-je* ~ *-ja* stb.), ritkán fordítva (*stampedli-ja* ~ *-je*, *kolibri-ja* ~ *-je* stb.), és csak nagyrítván veláris (pl. *labirint-ot*, valamint a *-bilis* – *labilis*, *rentábilis* stb. – végződésűek).

Nem tartom szükségesnek, hogy az *ë* (*e*)-s utolsó szótagú vegyes hangrendű kölcsönzavakról mondottakat adatokkal részletesebben is igazoljam, azonban kiemelem azt az eddig csak a cikkemben hangoztatott tényállást, hogy az ún. semleges magánhangzók csupán a belső keletkezésű morfémákban és az elhasonulásokban tökéletesen semlegesek, a kölcsönzavakban pedig csak potenciálisan, illetve hangszerkezetüktől függően azok. A tényállás okát a következőkben látom.

A kölcsönzavak semleges magánhangzóinak nincs meg az átvevő magyar nyelv régi morfémaelemeinek mai semleges magánhangzójú alakjaiba átöröklött szerkezeti kötöttsége. A kölcsönzó, ha az átadó nyelvben képzett is, a magyarba általában egy felbonthatatlan morfémaként kerül, amely ott társtalan, nem helyezkedhet be a magyar nyelv kialakult rendszerösszefüggéseibe, toldalékolása során ezért juthat szóhoz hol az utolsó szótaghoz igazodás elve, hol a bizonyos magánhangzók semlegességének az elve.

Kézenfekvő annak a magyarázata is, hogy az *i*, *í*, *é*-s végszótagú vegyes hangrendű jövevényszavak miért vonzanak inkább veláris magánhangzójú toldalékot és az *ë* (*e*)-sek miért jellegzetesen palatálisat. Úgy hiszem, bizonyos – ha nem is etimológiai és morfológiai – kötődés vagy talán jobban mondva csatolás az első csoport esetében nyilvánvaló: olyan sok az *i*, *í*, *é*-s belső keletkezésű semleges toldalék és elhasonulás, hogy a két toldalékolási elv kereszteződése okozta szóródás ellenére magánhangzójuk kiváltja az analógia működését.

Az *ë* (*e*)-s vegyes hangrendű kölcsönszavak palatális magánhangzós toldalékolását vitán felül támogatja a köznyelvnek integrálódása folyamán nyílt *e*-ssé válása. Ezt a körülményt azért nem szabad túlértékelni, mert irodalmi nyelvünk integrálódási szakasza előtt is dívott a palatális toldalékolás, akkor pedig az így toldalékolt alakot leíróinak a nyelve túlnyomórészt még a kétféle *e*-t megkülönböztető volt. Számtalan palatális magánhangzós toldalékolású példa sorakoztatható fel a kódexekből. Tehát az *ë* (*e*)-s kihangzású vegyes hangrendű kölcsönzések palatális toldalékolása nem új keletű, mint amilyenek a magánhangzó-illeszkedés kérdéséhez hozzászólók közül többen minősítették, megvolt a lehetősége és gyakorlata a régiségben is – amire egyesek szintén rámutattak. Ami viszont ennél is meglepőbb, az az, hogy pl. a két *e* normájában íródott Bécsi Kódex, amely a két *e*-t grafikailag is megkülönbözteti, számos vegyes hangrendű idegen tulajdonnevet, sőt pl. a *templom* jövevényszót is nyílt *e*-s ejtésűnek jelöli (26: *Rubèn*, 12, 20, 21 stb.: *Olofernès*, 26: *Jofèph*, 153: *Gabrièl*, 193: *Bèlfegorhoz* stb.; 305: *tèmplom*, 289: *tèmplomnac* stb.). A Bécsi Kódex alapján élhetünk a gyanúval, hogy a mai nyílt *e*-s köznyelvi normán kívül bizonyos mértékig számolnunk kell a nyílt *e* semlegességével a magyar nyelv korábbi szakaszai kölcsönszavaiban is, s magától értetődik, hogy ez a körülmény a palatális toldalékolásnak szintén kedvezett.

Összegzésképpen talán annyit, hogy cikkemben igyekeztem kiemelni a magyar magánhangzó-harmónia lényeges vonásait, és az egyébként csupán palato-veláris viszonylatban semleges magánhangzókkal kapcsolatban rámutattam, hogy ezek kizárólag a belső keletkezésű morfémaegységek meg elhasonulások magánhangzóiként tökéletesen semlegesek, a vegyes hangrendű kölcsönszavakban levő semlegességük pedig több körülménytől függ, ezért föltételes, és hogy az ilyen szavak toldalékolása során tulajdonképpen az utolsó szótaghoz igazodás elve és a semleges magánhangzók elve kereszteződésének vagyunk a tanúi. Az egytagú *i*-s tövek veláris toldalékolásának okát az eddigi általánosan elfogadott magyarázattal szemben nem a föltett veláris *i*-előzményben, hanem az *i*-nek bizonyára már az alapnyelvben azóta fennálló kombinálhatóságában látom.

Jegyzetek

1. A zárt *ë*-t a tövekben nem jelölöm, ellenben feltüntetését a toldalékokban szükségesnek tartom: kidomborítja a morfonológiai vonatkoztatásokat.
2. Szabó Sándor: *A magyar magánhangzóilleszkedés* című értekezéséhez (Budapest, 1902) nem tudtam hozzájutni.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, 2. kiad.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. (Bárczi Gézával és Benkő Loránddal.) Szerk. Benkő Loránd. Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958. *Magyar történeti szóalaktan*. II. *A magyar szóképzés története*. Budapest.
- Décsy, Gyula 1965. *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- ÉRTSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. köt. Budapest, 1959–1962.
- Hajdú Péter 1963. *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest.
- MMNyR. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. Tompa József. I. köt. Budapest, 1961.
- MNySzSz. *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Szerk. Papp Ferenc. Budapest, 1969.
- Rapola, Martti 1966 *Soumen kielen äännehistorian luennot*. Helsinki.
- Sima Ferenc 1971. *Magyar nyelvtörténet*. I. Bratislava.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest. /Nyelvtudományi értekezések, 17./
- Papp István 1956. *Finn nyelvtan*. Budapest.
- TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. köt. Budapest, 1967–1976.
- Trubetzkoy, N. S. 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Praha. /Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 7./

FERENC SIMA

TO THE ANALYSIS OF THE HUNGARIAN VOWEL-HARMONY

The author in his study deals with vowel-harmony, that after the agglutination is the most important characteristics of the Hungarian language. It stems in the fact that one of the unique form of vowel-harmony, the location of a vowel, is shown on the basis of agglutination: links, joins morfemas from the aspect of form and meaning different.

A nyelvi tévhitekről – röviden¹

ISTVÁN LANSTYÁK
SHORTLY ON LANGUAGE MISCONCEPTIONS

811.511.141`271.1/.2

Language cultivation, language myths, words of foreign origin, language contact, synthetic and analytic features of languages, language ideologies, purism, rationalism, Platonism.

Az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozóra² készített vitaindító előadásomban (Lanstyák 2004) a nyelvi mítoszokkal és a nyelvi babonákkal foglalkoztam; összefoglalóan „nyelvi tévhitek”-nek neveztem őket. A nyelvi mítoszok kérdését az általában vett mítoszok kérdésébe ágyazva tárgyaltam, s kitértem a témával kapcsolatos műszóhasználati problémákra is. Fő célom az volt, hogy elősegítsem a nyelvi tévhitek körébe vonható jelenségek megvitatását, a tényleges nyelvi mítoszok és babonák fölismerését és felszámolását. Az előadásnak az is célja volt, hogy hozzájáruljon néhány konkrét nyelvi mítosz leleplezéséhez (összesen 33 nyelvi mítoszt mutattam be röviden, 10 különböző csoportba sorolva). Itt a terjedelmi korlátok miatt nem tudom követni a vitaindító felépítését, de átveszek belőle hosszabb-rövidebb szövegrészleteket.

Ahogy az emberi élet más területein, a nyelvvel kapcsolatosan is nagyon sok tévhit kering a laikus emberek körében. A nyelv sokarcú jelenség, egyszerre van nagyon közel minden emberhez (hiszen a beszélés és az írás az ember személyiségét a legmélyebben érintő tevékenységek egyike) és ugyanakkor mérhetetlenül távol (hiszen „a nyelvvel” még senki emberfia nem találkozott, sem laikus, sem nyelvész, s nemcsak „a nyelvhez” nem volt még soha senkinek szerencséje, de még „a magyar nyelvhez” vagy bármely más nyelvhez sem). Mindkettő – „a nyelv” közelsége éppúgy, mint megközelíthetlensége – magyarázatul szolgál ahhoz, hogy az emberi társadalmak tele vannak tévképzetekkel arra nézve, hogy milyen a nyelv, hogyan működik, milyen (kellene legyen) a helyes nyelvhasználat stb. E hiedelmek egy része annyira szervesen beágyazódik az adott közösség kultúrájába (vö. Bauer–Trudgill 1998, XVI), hogy megkérdőjelezésük szinte az adott közösség létalapjának kétségbevonásaként értelmeződik. Más részük nem ennyire fontos ugyan, mégis befolyásolja az emberek nyelvi viselkedését, még azokét is, akik nemigen hisznek bennük.

A következő – internetes fórumok anyagából való – szövegrészletek szerzői egyszerre hisznek is az általuk említett nyelvi babonában, és saját írásgyakorlatukkal meg is kérdőjelezzik létjogosultságukat.³

– Hát (háttal nem kezdünk mondatot a néhai magyartanárom szerint, Isten nyugosztalja) ne vegyétek hengegésnek drága barátaim, de semmi hallucináció meg egyéb furcsaságok [...]

- De/vel nem kezdünk mondatot/Orsiból csak egy van!
- Szia Misa! El voltam utazva* az emult jó pár napban (volt kirándulás is, meg munka is), de majd most hétvégén rámozdulok a dologra, körbefeneképezem jól (c:*: a macska meg fel van mászva a fára :o).

Az idézetekben megfogalmazódó nyelvhelyességi intelmek töről metszett nyelvi babonák: a laikus beszélők tömegméretekben hisznek bennük, azonban sem a régebbi, sem a mai írásgyakorlat nem igazolja őket, de még strukturalista érveket is nehéz felhozni a hibáztatott formák ellen; különösen igaz ez az első kettőre (mondatkezdő *hát* módosítószó, mondatkezdő *de* kötőszó). A harmadik idézetben megjelenő szerkezetet (*el van utazva*) a nyelvvelő egy része érezhető viszolygással fogadja csak el (vö. NymKsz. 1996, 145). Lőrincze Lajos viszont annak idején egyértelműen pártfogolta – igaz, meglehetősen szorongva, mert tartott a nyelvvelő kollégái negatív reakcióitól (lásd Lőrincze 1980, 132–135).

Mivel az ilyen típusú nyelvi tévhitek a *nyelvhasználatnak* a különféle kérdéseire vonatkoznak, kézenfekvő volna „nyelvhasználati babonák”-nak nevezni őket. Csak hogy a magyar nyelvvelő irodalomban már van nevük, nem is egy, hanem három: „nyelvhelyességi babonák”, „nyelvi babonák” és „nyelvvelő babonák” (lásd Nagy J. Béla 1953; NyKk. 1983–1985 II, 366–372; Szepeszy 1986; NymKsz. 1996, 420–421). Kár volna a „babonák” számát szaporítani; gyakorlati szempontból célszerűbbnek látszik a meglévő megnevezések közül választani ki egyet. A „nyelvi babonák” a nyelvi tévhitek e csoportjának megnevezéseként – ahogy ez a későbbi fejtegetésekből ki fog derülni – túl tág, a „nyelvvelő babonák” pedig egy kicsit félrevezető, pontosabban könnyen összekeverhető a „nyelvvelői babonák”-kal; ez utóbbival viszont azokra a babonákra szeretnék utalni, melyekben a nyelvvelők is hisznek, sőt maguk a legfőbb terjesztők (lásd alább). Így hát „kizárásos alapon” marad a „nyelvhelyességi babona” változat, amelyet egyelőre elfogadhatunk a nyelvi tévhitek bemutatott csoportjának nevéként, annak ellenére, hogy az ún. nyelvhelyesség eszméje meglehetősen problematikus (erre lásd Lanstyák 2003, 370–372).

Az idézetekhez hasonló nyelvi tévhiteket „mítoszok”-nak is szokás nevezni; mivel pedig itt nem köt minket a hagyomány, ha mítoszként utalunk rájuk, bizvást nevezhetjük őket „nyelvhasználati mítoszok”-nak. A széleskörűen ismert nyelvi babonákra legalább két okból célszerű „mítosz”-ként utalni. Egyrészt azért, mert így a nyelvhelyességi babonákat a különféle más modern kori mítoszok egyik csoportjaként fogjuk látni⁴, s ezzel szembeötlőbbé válnak a tartalmilag egyébként nagyon eltérő tévhitek közös tulajdonságai, másrészt pedig azért, mert a *mítosz* szó eredetibb 'hitrege' jelentéséből kiindulva jobban megértjük, hogyan és miért terjednek s maradnak fenn a nyelvhelyességi babonák. Akárcsak az ősi hitregék, e modern kori mítoszok sem racionális belátáson, hanem hitbeli meggyőződésen alapulnak, ezért nem szokás őket megkérdőjelezni vagy elemezni (vö. Langman–Lanstyák 2000, 56). Amint az ősi mítoszok is megkönnyítették az embereknek a számukra sokszor félelmetesnek tűnő világban való eligazodást, úgy a mai mítoszok is egyfajta útmutatóul szolgálnak az érintett területen folytatott tevékenységhez. Igaz, legtöbbször rossz ez az útmutatás, hiszen a mítoszok *tévhitek*, de a rossz vagy a „nem a legjobb” eligazítás is jobb szokott lenni – legalábbis lélektani szempontból – az eligazítás hiányánál.

A mítoszok egy részének fennmaradását az is segíti, hogy nem mindenben hamisak, hanem részigazságokat tartalmaznak, s így részleges összhangban lehetnek az emberek mindennapi tapasztalataival. Domonkosi Ágnes a palásti találkozón, ill. az ott írásba foglalt tézisek későbbi megvitatása során úgy fogalmazott, hogy a mítoszok nem elsősorban azért mítoszok, mert hamisak, hanem azért, mert igazolhatóságtól függetlenül, az igazolhatóságot nem is kutatva, kollektívan hisznek bennük.

A nyelvi babonák közt olyanokat is találunk, amelyek nem közismertek, s így nem is nevezhetők mítoszoknak. Ezekkel főként a nyelvmuvelő irodalomban találkozhatunk, többek között a *Nyelvművelő kézikönyvben* (NyKk. 1983–1985) és a *Nyelvművelő kézisztárban* (NymKsz. 1996, NymKsz² 2005), az *Édes Anyanyelvünk* című nyelvmuvelő folyóiratban (erre lásd Lanstyák 2003–2004), illetve a magyar nyelvi általános és középiskolai tankönyvekben (ehhez vö. Simon 1996). Terjesztőik értelemszerűen elsősorban a nyelvmuvelők, másodsorban pedig a tanítók és a tanárok. Ebből kiindulva a nyelvi tévhiteknek ezt a csoportját „nyelvmuvelői babonák”-nak nevezhetjük. A nyelvmuvelői babonák szintén nyelvhasználati kérdésekre vonatkoznak, akárcsak a nyelvhelyességi babonák (nyelvhasználati mítoszok), de a maguk konkrét formájában – szerencsére – csak szűk körben ismeretesek, bár nagyon gyakran közismert nyelvi mítoszokon alapulnak (ezekről alább lesz szó).

A palásti műhelytalálkozóra készített vitaindító előadásomban nagy mennyiségű példát idézek a nyelvmuvelői babonákra, a *Nyelvművelő kézisztár* első kiadásának *a, á* betűvel kezdődő szócikkeiből (NymKsz. 1996, 1–50), itt csak néhányra utalok.

A kézisztár szerint hiba, ha hiányzik a határozott névelő a hivatali nyelvi kifejezésekben, az ilyesféle mondatokban: *elnök megnyitja az ülést; védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; szerződő felek megegyeztek abban, hogy...* stb.; helyettük a szerzők a névelős formát javasolják: *az elnök megnyitja az ülést; a védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; a szerződő felek megegyeztek abban, hogy....* (i. m. 4). Kétségtelen, hogy a névelős formák nemcsak hogy grammatikusak, hanem használatuk szélesebb körű is, mint a névelőtlen formáké. Nem világos azonban, hogy miért lenne helytelen, ha egy általánosabb nyelvi szabály a nyelvnek egy vagy több specializált regiszterében nem érvényesül.⁵

A kézisztár szerint kerülendők az olyan mondatok, amelyekben az *amíg* kötőszó ellentétes viszonyt fejez ki, ha nincs egyidejűség az összetett mondat tagmondatai közt, pl. *amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait*. Nyelvmuvelőink e helyett a következő formát javasolják: *a múlt században a szifilisz, napjainkban viszont/pedig az AIDS szedi áldozatait* (i. m. 32). A kézisztár ugyan nem indokolja, miért kellene kerülnünk az említett szerkezetet, de a *Nyelvművelő kézikönyvből* (NyKk. 1983–1985 I, 209) kiderül, hogy azért, mert az ilyen mondatok „visszás érzést kelthet”-nek. Mivel gyakorlatilag minden tudatosult nyelvi változás „visszás érzést kelthet” a beszélők egy része körében, ez az indok aligha tűnik elegendőnek ahhoz, hogy a szerkezetet elutasítsuk.⁶

A kézisztár a következő mondatokban található szerkezetet is helyteleníti: *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna; eljött, anélkül hogy hívták volna*, s „tömörebb, szemléletesebb” (i. m. 34) kifejezéseket javasol helyettük: *tűzbe vetette az üzenetet olvasatlanul; még csak el sem olvasta; eljött hívatlanul, (meg)hívás nélkül; pedig nem is hívták; holott senki sem hívta*. Az elutasítás fő oka

azonban nem e szerkezet „terjengőssége” vagy a „szemléletesség” hiánya, hanem az, hogy a kéziszótár szerzői szerint „idegenszerű”; az ilyen alapon történő megbélyegzés szintén a 6. sz. jegyzetben említett, alább pedig részletesebben tárgyalt nyelvi mítoszra vezethető vissza.

Ugyanez a tévhit felelős azért, hogy az *a* kezdőbetűs idegen szavak jelentős részét a kiadvány erősebben vagy enyhébben, általában vagy csupán bizonyos kontextusban, de helyteleníti, és ősi eredetű vagy belső keletkezésű szinonimáik használatára akarja rávenni olvasóit. Ez érvényes az olyan nélkülözhetetlen, a magyar szó-készletbe szilárdan beépült szavakra is, mint amilyen pl. az *abszolút*, *abszurd*, *adekvát*, *agilis*, *agresszív*, *aktív*, *aktuális*, *ambíció*, *arrogáns*, *aspektus*. Így például az *abszurd* szóról a szótár megállapítja, hogy „latin eredetű, divatos, gyakran szükségtelenül használt idegen melléknév” (i. m. 8, a rövidítések feloldásával); az *abszurd dráma* és az *abszurd humor* állandósult szókapcsolatokat az irodalmi, kritikai nyelvben „szükséges”-nek tartja, egyébként azonban a következő szinonimák használatát javallja: *képtelen*, *esztelen*, *fonák*, *viassz*, *ostoba*, *nevetséges*.⁷

Nem szabad természetesen azt gondolnunk, hogy *bármilyen* belső keletkezésű szót lelkesen támogatnának nyelvünk: ha „idegen mintára” keletkezett szó-készlettel egységről van szó, akkor a kézikönyv más szinonimák használatát javasolja. Az *a*, *á* kezdőbetűs szavak közül ilyen az *átütő*, amely „enyhén idegenszerűnek” minősítetik (i. m. 46), s az olvasó a különféle szinonimák használatára bátoríttatik: pl. *átütő hatás* helyett *nagy*, *óriási hatás*; *átütő erejű* helyett *nagy*, *óriási*, *hatalmas erejű*. Az a meggyőződés, hogy az *átütő* szó (vagy más tükörszavak és jelentésbeli kölcsönszavak) eleve rosszabbak, mint más nyelvű mintára vissza nem vezethető szinonimáik, nyelvi babona, amelyet semmiféle nyelvészeti érveléssel nem lehet alátámasztani.

A nyelvi vonatkozású mítoszoknak van egy másik csoportja is, amelyről még nem esett szó: ezek nem a nyelv *használatával* kapcsolatosak, hanem a *nyelvműködés mikéntjével*, ill. a nyelv különféle *belső és külső tulajdonságaival*, sőt ide vehetjük a nyelvhasználat *külső körülményeivel* kapcsolatos tévhiteket is. A nyelvi mítoszok kevésbé feltűnőek, mint a nyelvi babonák: az emberek sokszor meg sem fogalmazzák őket, csak a nyelvhasználatukból, ill. az ilyen mítoszokban gyökerező nyelvhelyességi és nyelvművelői babonákból lehet rájuk következtetni.

A nyelvi mítoszok egy része általános nyelvi mítosz: nem kötődik kifejezetten a magyar nyelvhez, hanem általánosságban szól például a beszélők és az általuk beszélt nyelv viszonyáról, a nyelvi változásokról, a nyelvi változatosságról, a nyelvműködés mikéntjéről, a nyelvek érintkezéséről, a kétnyelvűségről stb. Más részük viszont a magyar nyelv jellegével, a magyar nyelvben végbemenő folyamatokkal, a magyar nyelv helyzetével stb. kapcsolatos. (Ezen a helyen külön csoportként különíthetjük el a szlovákiai magyar nyelvi mítoszokat is, amelyek a magyar és a szlovák nyelv szlovákiai helyzetével, állapotával, ismeretével stb. kapcsolatosak, ezekkel azonban Paláston nem foglalkoztam. Ezek némelyikére lásd Langman–Lanstyák 2000.) Nézzünk meg néhány példát az általános és a magyar nyelvi mítoszokra!

A nyelvi változatossággal kapcsolatos egyik általános nyelvi mítosz szerint a nyelvben vannak olyan szavak, kifejezések, nyelvtani formák, amelyek eredendően rosszak, s ezért jó volna, ha eltűnnének a nyelvből. Valójában ilyen formák nincsenek, pontosabban: nincs értelme semmilyen formát ilyennek minősíteni. Ha egy

nyelvben létrejön egy szóalak és azt egy közösség használja, nem lehet eredendően „rossz”. Legfőljebb arról lehet szó, hogy bizonyos beszédhelyzetekben használatuk nem célszerű, mert nem illik bele az adott kontextusba, ennek azonban semmi köze a nyelvi rendszerhez. Kivételnek látszanak a szakszerűtlenül használt szakszavak, pl. a *betű* szó 'beszédhang' értelemben vagy a *faj* szó 'fajta, rassz' értelemben. Ezek azonban csak a szaknyelvi kommunikációban helytelenek, a köznyelvben nem, hiszen nem okoznak félreértést. Ugyanez a helyzet az ún. „politikailag korrekt”, ill. „inkorrekt” szóhasználattal is (roma vs. *cigány*, *halláskárosult* vs. *süket* stb.), amely „politikailag” lehet helyes vagy helytelen, de nyelvilag nem az.

Egy másik, a nyelvváltozatokkal és egyben a nyelvérintkezéssel kapcsolatos általános nyelvi mítosz szerint a nyelv idegen hatástól mentesebb változatai értékesek azoknál, amelyek „keverték”, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása. A valóság ezzel szemben az, hogy a nyelvváltozatok értékét egyáltalán nem befolyásolja a bennünk megnyilvánuló idegen hatás mértéke, a „kevert nyelvváltozatok” éppoly értékesek, mint a „tisztabbak”. Nem valószínű, hogy bármely dialektológus azt merné állítani, hogy mondjuk a székely nyelvjárás értékesek, mint a moldvai csángó vagy az örvidéki (burgenlandi) csak azért, mert valószínűleg jóval kevesebb benne a kontaktusjelenség. Hasonlóképpen nem mondhatjuk, hogy a szaknyelvek kevésbé volnának „értékesek”, mint mondjuk a köznyelv, mivel több idegen szót vagy más típusú kontaktusjelenségeket tartalmaznak. Ha ezt a mítoszt az önálló nyelvekre is kivetítenénk, akkor azokat a nyelveket, melyek történetük során nagyobb mértékben voltak kitéve más nyelvek hatásának, értéktelenebbnek kellene tekintenünk, mint az elszigeteltebben fejlődőket. Így például a germán nyelvcsaládon belül a rendkívül értékes izlandi mellett kevésbé kellene értékesnek tartanunk a németet, legkevésbé értékesnek pedig az angolt.

Az idézethez hasonló, főntebb már többször említett nyelvi mítosz szerint a belső keletkezésű szavak, nyelvtani szerkezetek jobbak az idegen eredetű szavaknál, nyelvtani szerkezeteknél; ha van választási lehetőségünk, jobb, ha belső keletkezésű szavakat, nyelvtani szerkezeteket használunk. Amint láttuk, ez a mítosz szolgál a különféle közvetlen és közvetett kölcsönszavak, valamint más nyelvi hatásra létrejött nyelvtani szerkezetek megőrzésének alapjául. Valójában nagyon sok körülménytől függ, hogy egy bizonyos közléshelyzetben a belső keletkezésű vagy az idegen eredetű szó vagy nyelvtani szerkezet használata helyénvalóbb, ill. célravezetőbb-e. Ugyanez igaz nyelvtervezési vonatkozásban is: nem magától értődő például, hogy minden idegen szónak érdemes létrehozni és elterjeszteni egy belső keletkezésű megfelelőjét, hanem ez is a körülményektől függ. Fontos szempont például, hogy mennyire gyakori fogalomról van szó, csak a szakemberek szűk köre fogja-e használni, vagy a szakmán kívüliek is. Az idegen szó mellett szólhat pl. az, hogy megkönnyíti a nemzetközi szakmai kommunikációt, adott esetben könnyebben ejtendő, rövidebb, netán szemléletesebb a lehetséges belső keletkezésű megfelelőjénél, esetleg családja van már az érintett nyelvben stb.

A magyar nyelvi mítoszok közül említsük meg azt, mely szerint a magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. A magyar mint agglutináló nyelv valóban képes sok olyan jelentésmozzanatot toldalékokkal kifejezni, amelyeket más nyelvekben – elsősorban az izoláló nyelvekben – önálló szavak hordoznak. Nyelvünknek ezt a tömörítő tulajdonságát az angol nyelv széttagoló jellegével szokták szembeállíta-

ni (vö. pl. a magyar *kimosathatnám* szóalakot angol megfelelőjével: *I could have it washed*). A magyar azonban csak alaktanában tömörítő, ellenben mondattanában szétagolóbb az angolnál és más indoeurópai nyelveknél, hiszen nagyon sok mindent, amit emezek egyszerű mondattal fejeznek ki, a magyar csak összetettel képez visszaadni (vö. pl. *I command you not to touch it. Megparancsolom nektek, hogy ne nyúljatok hozzá*). Mindez persze még mindig nem zárja ki, hogy a magyarban összességében a tömörítő megoldások legyenek túlsúlyban, ennek egzakt kimutatása azonban lehetetlen feladat. Ezenkívül pedig a tömörség nem abszolút, minden más fölé helyezhető, önmagában való érték, a szétagolóbb formai megoldásoknak is van legalább annyi előnyük, mint a tömörítőknek, s legfőljebb konkrét esetekben, a közlés különféle körülményeinek figyelembevételével tekinthetjük az egyiket vagy a másikat jobb, célszerűbb megoldásnak (már amennyiben egyáltalán van a beszélőnek választási lehetősége). Például az írott nyelv sokszor a tömörítőbb, míg a beszélt nyelv – jól érthető nyelvlélektani okokból – nemegyszer a szétagoló megoldásokat részesíti előnyben. A kétnyelvű beszélők a szétagoló megoldásokat kedvelik jobban, aminek szintén megvan a maga oka (lásd Lanstyák 2002, 91, 107), s az vesse rájuk ezért az első követ, aki soha nem használt „szükségtelenül” szétagoló nyelvtani szerkezetet.

A nyelvi tévhitnek hátterében különféle ideológiai⁸ és filozófiai megfontolások fedezhetők föl; ilyen például több más mellett a purizmus, a racionalizmus és a platonizmus. Ezek persze nem közvetlenül hatnak az emberekre, hanem a legkülönfélébb csatornákon keresztül. Az is lehet, hogy egyes esetekben a laikus emberek saját maguk alakítottak ki ilyen ideológiákat és „filozófiákat”, saját emberi igényeikre, törekvéseikre, félelmeikre válaszul, anélkül hogy tudomásuk lett volna a társadalmak magasabb szféráiban keletkezett hasonló ideológiáknak és filozófiáknak a létezéséről.

A purizmus – amely szintén témája volt a palásti találkozásnak – olyan felfogás, amely a nyelvi változásokban – különösen azokban, amelyek idegen nyelvek hatására következnek be – negatívumot lát; a purista nyelvművelők a nyelv korábbi állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél, a legtöbb nyelvi változást elutasítják, és akciókat szerveznek e változások visszafordítására (vö. Crystal 1985, 252; 1992/1994, 322, 1997/1998, 537). Ma a magyar nyelvművelés purizmusa elsősorban az idegen eredetű szavak és nyelvi formák helytelenítésében nyilvánul meg (vö. Kugler–Tolcsvai Nagy 2000, 207); ez látható a *Nyelvművelő kéziszótár*ból származó, a nyelvművelői babonákat illusztrálандó fenti példák többségében is. S purizmusból fakad az a főntebb említett nyelvi mítosz is, mely szerint a nyelvnek idegen hatástól mentesebb változatai értékesebbek azoknál, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása. Hasonlóképpen a purizmus nyilvánul meg abban a nyelvi tévhitben is, mely szerint a belső keletkezésű szavak jobbakk az idegen szavaknál.⁹

A racionalizmus – az ész „mindenhatóságának” bővületében – az emberi gondolkodás logikai törvényeinek megfelelő nyelvi formákat jobbnak tartja azoknál, amelyek ezekkel nincsenek összhangban. Elsősorban ezért helytelenítik a nyelvművelők a főntebb idézett, az *amíg* kötőszót tartalmazó, de annak elsődleges jelentésével ellentétes szerkezetet (*amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait*). A racionalista felfogás szerint a nyelv olyan, mint egy gép, s ezért

nem jó, ha a működésében logikátlanságok, következetlenségek, többértelműségek stb. vannak (vö. Sándor 2003, 401). Valójában persze a nyelv nem ilyen, s nem is lenne jó, ha ilyen lenne; hogy mást ne mondjunk, már csak azért sem, mert a gép nem változik (ha igen, akkor romlik), az pedig súlyos következményekkel járna az emberi nyelvekre, sőt magára az emberiségre nézve is, ha az emberi nyelvek képtelenek volnának a változásra.

A laikus beszélők gondolatvilágában a platonizmus abban érhető tetten, hogy az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a ténylegesen elhangzó diskurzusokban található nyelvi formáktól; ha az emberek olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor az az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns” alakokat nyelvbottlásnak, nyelv(helyesség)i hibának, vagy legjobban esetben is valamiféle nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni (vö. Domonkosi 2004). S az ideális formák mellett vannak ideális nyelvi tulajdonságok is, pl. a tömörség: az *anélkül*, *hogy* típusú szerkezet más szerkezetekkel való helyettesítése melletti egyik nyelvművelői érv – idegen eredete mellett – az, hogy a helyette javasolt szerkezetek tömörebbek; pedig – amint arra főntebb is céloztunk – helyzete válogatja, mikor törekszik a beszélő tömörségre, s mikor célszerűbb számára – például pszicholingvisztikai, stilsztikai vagy akár nyelven kívüli okokból – épp a terjengősebb formák használata.

Összegzés

Dolgozatomban a nyelvre, ill. a nyelvhasználatra vonatkozó hiedelmekkel foglalkoztam; ezeket összefoglalóan „nyelvi tévhitek”-nek neveztem. A nyelvi tévhitek egy része közkeletű az adott közösségben; ezeket szokás újabban „nyelvi mítoszok”-nak nevezni. A nyelvi mítoszok egyik jellegzetes csoportját az emberi nyelvre mint olyanra, a nyelv általános tulajdonságaira, a nyelvműködés mikéntjére, a nyelv és az azt beszélő közösség viszonyára és ehhez hasonló kérdésekre vonatkozó közkeletű nyelvi tévhitek alkotják. A nyelvi mítoszok másik csoportjába olyan tévhitek tartoznak, amelyek egy-egy konkrét nyelvi jelenséggel kapcsolatosak, annak „helytelenségéről” szólnak; ezeket főntebb „nyelvhelyességi babonák”-nak, ill. „nyelvhasználati mítoszok”-nak neveztem.

Vannak azonban olyan nyelvi tévhitek is, amelyek csak szűk körben ismeretesek; ezeket „nyelvművelői babonák”-nak lehet nevezni. A nyelvművelői babonák nem jellegükben különböznek a nyelvhelyességi babonáktól, csak elterjedtségükben. A nyelvhelyességi babonák közkeletűek, az adott közösség tagjainak jelentős része ismeri őket, és befolyást gyakorolnak nyelvhasználatukra – ezért tartoznak a mítoszok közé. Ezzel szemben a nyelvművelői babonák csak szűk körben ismeretesek; többnyire a nyelvművelők hozzák őket létre, de sokszor még ők maguk sem tartják magukat saját intelmeikhez (konkrét példára lásd Lanstyák 2003–2004 I, 95–96) – ezért nem is nevezhetők mítoszoknak.

Mind a nyelvhelyességi babonák, mind a nyelvművelői babonák általánosabb jellegű nyelvi mítoszokon és különféle nyelvi ideológiákon alapulnak, azokban gyökereznek. Mivel a két csoport csak elterjedtségében különbözik egymástól, az egyes

babonák elterjedtségét pedig empirikusan soha senki nem vizsgálta az egész nyelv-közösségre nézve, szükség van összefoglaló megnevezésükre is: erre a „nyelvi babona” tűnik a legalkalmasabbnak.

Az említett fogalmak egymáshoz való viszonyát a következő táblázat¹⁰ szemlélteti:

			elterjedt	általános
Nyelvi tévhit	nyelvi mítosz	nyelvi mítosz (szűkebb értelemben)	+	+
		nyelvi babona	+	–
		Nyelvhelyességi babona (nyelvhasználati mítosz)	+	–
		nyelvművelői babona	–	–

A palásti rendezvényen a mítoszokról szóló két előadással kapcsolatosan, ill. a rendezvény után a tézisek megvitatása során fontos kérdésként merült föl az, hogy mi a teendője a nyelvésznek a nyelvi tévhitekkel kapcsolatban. Az volna a logikus, hogy a nyelvész ezek eloszlátásán munkálkodjon, még akkor is, ha a nyelvi mítoszok, babonák léte a nyelvről való köznapi gondolkodás sajátosságai miatt – amint ezt Domonkosi Ágnes hangsúlyozta saját előadásában – elkerülhetetlennek látszik. A résztvevők többé-kevésbé megegyeztek abban, hogy a nyelvi tévhitek feltárása a nyelvi ismeretterjesztésnek egyik igen fontos feladata, de azt is többen hangsúlyozták, hogy ennél még fontosabb a helyes nyelvszemlélet kialakítása. Ezért lényeges, hogy a szükségszerű „rombolás” mellett ne sikkadjon el az „építés” sem. A tétel-szerűen megfogalmazott nyelvi mítoszokkal és babonákkal való foglalkozás paradox módon akár meg is erősítheti ezeket, ahelyett hogy meggyöngfítené. Ezenkívül bizonyos mítoszok nyílt „megtámadása” esetleg olyan érzelmi alapú ellenállást válthat ki, amelyet semmiféle racionális érveléssel nem lehet legyőzni (vö. Benkő é. n.).

A nyelvi téveszmék cáfolata, azaz téveszme mivoltuknak bizonyítása nem tekinthető a nyelvész kötelességének, a szakember kötelessége csupán a tudományos nyelvszemlélet terjesztése lehet. Az, hogy a nyelvész mikor dönt úgy, hogy mégis konfrontál a tudománytalan nézetekkel (illetve – ami sajnos, úgy látszik, ezzel együtt jár – azok terjesztőivel), lelki alkatától, az adott írás céljaitól, a célközönség föltételezhető fogadókészségétől és sok más konkrét körülménytől függ. Különösen a konkrét nyelvi jelenségekre vonatkozó nyelvi babonák esetében volna méltánytalan elvárni a szakemberektől, hogy ezek téveszme mivolta mellett bizonyítékokat sorakoztassanak föl.¹¹ Ilyenkor egyedül az várható el, hogy a *nyelvművelők* érveljenek az adott jelenség *helytelenítése* mellett – de persze tudományos érvekkel. Ez a meggyőződésem az „ártatlanság vélelmé”-nek nevezett jogi alapelvvel is összhangban van, melynek értelmében a vád az, ami bizonyításra szorul, nem pedig az ártatlanság.¹² A „vád” bizonyítása azoknak a kötelessége, akik a különféle nyelvi jelenségeket helytelennek ítélik, vagyis az ezeket használó beszélők tömegeit mintegy „vád alá helyezik”. Ha pedig nem tudják a „vádat” bizonyítani, az a jogszerű, ha a „vádat” elejtik, (a) „vádлотtat” – a jobb sorsra érdemes hétköznapi beszélőt – pedig „fölmentik”.

Mivel a nyelvi mítoszok nagyon mélyen gyökereznek a beszélők tudatában és tudatalattijában, aligha lehet arra számítani, hogy sikerül őket teljesen kiirtani, ám arra *van* lehetőség, hogy az emberek a nyelv tudományos szemléletével is megismer-

kedjenek (az anyanyelvi nevelés és az iskolán kívül nyelvi ismeretterjesztés segítségével), és ezzel meggyöngyüljön a nyelvi tévhitek befolyása a nyelvről való gondolkodásukra s ezzel közvetve a nyelvhasználatukra is. Domonkosi Ágnes ezzel kapcsolatosan a következőt mondta előadásában: „Az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés gyakorlata [...] sokszor csak megerősíti a népi kategorizációt, ahelyett, hogy tudományos kategorizációt állítana szembe a köznapi vélekedésekkel. A babonák érvényesülésének gátolásában pedig meglátásom szerint nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy másik szemléletmód érvényesítése, egy másik, érvényes és alkalmazható tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet. Ebben a tekintetben tehát a nyelvművelés leglényegesebb és legsürgetőbb feladatát saját értékelő kategóriáinak kialakításában, használatában és árnyalásában, szociolingvisztikai, stiláris, pragmatikai megalapozásában látom.”

Ahhoz, hogy erre a nyelvművelés képes legyen, gyökeresen meg kellene újulnia, és szorosan együtt kellene működnie a nyelvtudomány legkülönbébb területein dolgozó szakemberekkel (ehhez azonban arra is szükség van, hogy ezek a szakemberek nyitottak legyenek az együttműködésre). Ez nem lehetetlen, hiszen tulajdonképpen a palásti találkozó is ilyen együttműködésnek volt a gyümölcse: nyelvművelők és a „létező nyelvművelés” bírálói vitattak ott meg közösen – nagy-nagy békekességben – a nyelvművelés legégetőbb kérdései közül néhányat. Persze Paláston nem „a magyar nyelvművelés” vett részt, hanem a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának munkatársai és még egy-két további, nyelvművelőként is számon tartott szakember. További találkozókra, megbeszélésekre, műhelyvitákra, egyre több szakember bevonására lesz szükség ahhoz, hogy a „palásti folyamat” ne szakadjon meg,¹³ s idővel senki számára se legyen kétséges, hogy a nyelvművelés is lehet hasznos, értelmes tevékenység. „Csak” az kell hozzá, hogy ne szakadjon el a nyelvtudománytól (pontosabban: kapcsolódjon hozzá), s a nyelvművelők ne nyelvi téveszméket terjesszenek, hanem a nyelvtudomány eredményeit felhasználva folytassanak az adott közösség tényleges nyelvi problémáiból kiinduló nyelvi ismeretterjesztő és tanácsadó tevékenységet.

Jegyzetek

1. A nyelvi mítoszokkal kapcsolatos kutatások a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folytak és folynak, az Arany János Közalapítvány támogatásával. Itt köszönöm meg Domonkosi Ágnesnek írásom előző változatához fűzött értékes megjegyzéseit, valamint Kitlei Ibolyának a szöveg nyelvi és formai ellenőrzését.
2. Erről a rendezvényről, amelyet a Gramma Nyelvi Iroda szervezett 2004. szeptember 30. és október 3. között Paláston, szól Dózsa Roland írása folyóiratunk tavalyi évfolyamának utolsó számában (Dózsa 2004). Lásd még a Gramma Nyelvi Iroda honlapjának *Nyelvi menedzselés* rovatában található vitaindító előadásokat. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=kozonsegszolgalat/alkalmazott/vitalista>.
3. A példákat Domonkosi Ágnes (2004) kereste össze és használta föl a nyelvi babonákról és sztereotípiákról szóló előadásában, amely szintén a palásti műhelytalálkozón hangzott el.
4. Nagyon sok különféle tárgykörbe tartozó ilyen mítoszt találtam az interneten, cáfolatukkal együtt, pl. történelmi mítoszokat, táplálkozási mítoszokat, drogokkal kapcsolatos mítoszokat, nátháról szóló mítoszokat, szexre vonatkozó mítoszokat, bűvárkodáshoz kap-

csolódó mítoszokat stb., s néhányat közülük be is mutattam a palásti találkozóra készült vitaindítóban.

5. A *Nyelvművelő kézikönyvből* nem, de a *Nyelvművelő kézikönyvből* kiderül, hogy a névelőtlenség német hatásra került be a magyar hivatali nyelvbe, ám a helytelenítés alapja nem ez, hanem az a meggyőződés, hogy a névelőtlenség formák használata „szegényíti nyelvünket azáltal, hogy elmossa a névelőtlenség és a határozott névelős főnév vagy főnévi értékű más szó, kifejezés közti lényeges funkcióbeli különbséget” (NyKk. 1983–1985 I, 89). Csakhogy amit a nyelvújítók nyelvcsiszolásnak vélnek, tekinthetjük akár nyelvcsiszolásnak is, mert nyelvünk egyik regiszterében bizonyos, jól körülhatárolható esetekben a határozottság más módon, tömörebben fejeződik ki, mint nyelvünk többi regiszterében, ill. még e regiszteren belül is másfajta nyelvi kontextusban. A tömörség mellett egy másik kedvelt nyelvi „erénnyel” is érvelhetünk: az ilyen szerkezet mintegy visszatérés egy ősi nyelvi sajátáshoz, a névelőtlenséghez, hiszen köztudomású, hogy a névelő kialakulása nyelvünkben viszonylag kései, ómagyar kori fejlemény. A félreértések elkerülése végett megjegyzem: jómagam most nem a névelőtlenség szerkezetek „helyessége” mellett érvelek (erre nincs szükség, hiszen a nyelvhelyesség alapja még a hivatalos magyar nyelvújítás elvei szerint is a nyelvcsiszolás), hanem az ilyen típusú nyelvi érvelések használhatatlanságát illusztrálom.
6. A *Nyelvművelő kézikönyv* érintett szócikkből az is kiderül, hogy a szerkezetet a nyelvújítók korábban idegen eredetűnek tartották, ám a kézikönyv szerzői úgy vélekednek, hogy „az időhatározószók és az időhatározói kötőszók [...] használata az ellentétes viszony kifejezésére belső nyelvi fejleményként is létrejöhett” (i. h.). Ez a tény a szerzők szemében érv a szerkezet elfogadhatósága mellett, ami annak a nyelvi mítosznak a megnyilvánulása, amelyről alább lesz szó, s amely szerint a belső keletkezésű elemek, nyelvtani szerkezetek eredendően jobbakként az idegen eredetűeknél.
7. Azt gondolhatnánk jóhiszeműen, semmi baj nincs azzal, hogy a szótár figyelmünkbe ajánlja egy szó szinonimáit is, nehogy túlzásba vigyük használatát, csak az a feltűnő, hogy a nem idegen eredetű szavakkal igencsak ritkán teszi ugyanezt, pedig hát azoknak a használatát ugyanúgy túlzásba lehet vinni. Ráadásul a két említett szókapcsolat szükséges mivoltára való utalás azt sugallja, mintha a szó használata tulajdonképpen sohasem volna igazán „szükséges”.
8. A „nyelvi ideológiák” fogalma részleges átfedődést mutat a „nyelvi mítoszok” fogalmával; a különbség többek között az, hogy a „nyelvi ideológia” nem implikálja sem a hamiság, ill. „valósság” fogalmát, sem pedig a „közkeletűség”, ill. „ritkaság” fogalmát; ezenkívül pedig a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozza a mítoszokban erőteljesebb irracionálissal szemben. A nyelvi ideológiákat gyakran intézmények, ill. maga az államapparátus terjeszti tudatosan; a nyelvi mítoszok egy részével is ez a helyzet, de maga a „nyelvi mítosz” kifejezés ezt nem implikálja. A „nyelvi ideológia” terminust ezen túl akkor érdemes használni, ha egy közösség nyelvvel kapcsolatos vélekedéseinek az összességére, netán rendszerére gondolunk.
9. A purista nyelvújítás klasszikus munkájaként érdemes utalni neves nyelvújítónk szűnk, Bárczi Géza egyik könyvecskéjére (1974).
10. *Magyarázat*: Az elterjedtség arra utal, hogy mennyi ember ismeri az illető tévhiteket, ill. hisz bennük. Ha elég sokan, akkor a tévhit „+ elterjedt”, ha kevesen, akkor „– elterjedt”. A „+ általános” a nyelvre, ill. a nyelvújításra vonatkozó tévhitekre, a „– általános”, vagyis a „specifikus” a konkrét nyelvi jelenségekkel kapcsolatos tévhitekre vonatkozik.
11. Nagy megbecsülést érdemel az a nyelvész, aki ezt mégis megteszi. Mint például nemrégiben É. Kiss Katalin, aki egy egész monográfiát szentelt a (magyarországi) magyar nyelv „romlásá”-val kapcsolatos különféle konkrét nyelvi babonák cáfolatának (É. Kiss 2004).
12. Lásd a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény 3. §-át: (1) Senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg. (2) A bűnösség bizonyítása a büntetőügyekben eljáró hatóságokat terheli. A

terhelt nem kötelezhető ártatlanságának bizonyítására. http://www.sztaki.hu/providers/torvenytar/jog_32/jog_3268.htm

13. „Hála” írásom kései megjelentetésének, itt most arról is beszámolhatok már, hogy a „palásti folyamat” következő állomásaként 2005. szeptember 9–10-én Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézetében megvalósult – régi és új résztvevőkkel – a II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó. A két találkozó anyaga, valamint a találkozókön megfogalmazott tézisek remélhetőleg hamarosan egy közös kötetben is megjelennek.

Hivatkozások

- Bauer, Laurie–Trudgill, Peter 1998. Introduction. Laurie Bauer–Peter Trudgill (szerk.): *Language Myths*, XV–XVIII. London etc., Penguin.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd é. n. Egy kis tanulság Anonymus-kutatásaimból. Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 77–80. p.
- Crystal, David 1985. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford, Basil Blackwell.
- Crystal, David 1992/1994. *Dictionary of Language and Languages*. London, Penguin Books.
- Crystal, David 1997/1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- Domonkosi Ágnes 2004. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. <http://www.grammar.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/domonkosi.rtf>.
- Dózsa Roland 2004. I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. 4. sz. 139–143. p.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotjáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- Langman, Juliet–Lanstyák István 2000. Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua*, 19-1/2.
- Lanstyák István 2002. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 84–108. p.
- Lanstyák István 2003. *A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában*. *Magyar Nyelvőr*, 127. évf. 4. sz. 370–388. p.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „viszszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskaságok gazdag tárházából. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I, 5. évf. 4. sz. 69–98. p.; 6. évf. 1. sz. 51–76. p.
- Lanstyák István 2004. Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete). Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. <http://www.grammar.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/lanstyak.rtf>.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Nagy J. Béla 1953. Nyelvhelyességi babonák. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 241–265. p.
- NyKk. 1983–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. 1996. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest, Auktor Könyvkiadó.

- NymKsz. 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (2., javított és bővített kiadás.)
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 381–409. p.
- Simon Szabolcs 1996. Nyelvváltozatok a szlovákiai magyar tantervű középiskolák számára írt magyarnyelv-könyvekben. In: Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 17–27. p.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest, Gondolat. URL: <http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm>

ISTVÁN LANSTYÁK

SHORTLY ON LANGUAGE MISCONCEPTIONS

The study deals with misconceptions about language, and language usage; the author calls them „language misconceptions“. One part of language misconceptions is generally used in the given community; they have recently been called „language myths“. One of the characteristic groups of language myths consists of widely-used language misconceptions about human language as such, the general features of language, the functioning of language, the relationship between language and its speakers, and similar questions. Another group of language myths is made of misconceptions about particular language phenomena, their „incorrectness“; these are called „superstitions about language correctness“, or „myths of language usage“ by the author.

Nevertheless, there are also language misconceptions that are much less-known; they can be called „superstitions of language cultivators“. Superstitions of language cultivators do not differ from the superstitions about language correctness in their character, but in their frequency of occurrence. The superstitions about language correctness are widely-used, a considerable part of the members of a given community knows them and they influence their language usage - this is why they belong to myths. On the other hand superstitions of language cultivators are much less known; they are created mainly by the language cultivators themselves (though many times even the language cultivator fail to follow their own instructions about „correct“ language use); since they are hardly known in the wider community, they cannot be called myths.

Both the superstitions about language correctness and superstitions of language cultivators are based on or rooted in more general language myths and various language ideologies. Since the misconceptions belonging to these two groups differ from each other solely in their frequency of occurrence (which, in fact, has never been tested empirically), a common term is needed: the term „language superstition“ seems to be the most suitable.

Since language myths are very deeply rooted in the speakers' consciousness and subconsciousness, we can probably never get rid of them, but it is possible for the speakers to get acquainted with a more scholarly way of looking at the language, which may weaken the influence of language misconceptions on their thinking and indirectly also on their language use.

Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés¹

GIZELLA SZABÓMIHÁLY

81`26:811.511.141(437.6)

LANGUAGE CULTIVATION – LANGUAGE PLANNING – LANGUAGE MANAGEMENT

811.511.141`26(437.6)

Language cultivation; language management; language planning; language-related problems in the Hungarian speech community in Slovakia; language planning and language management in language services for Hungarian speech community in Slovakia.

A címben említett *nyelvművelés* és *nyelvtervezés* (vagy *nyelvi tervezés*) fogalmak mindannyiunk számára ismertek, az utóbbi évtizedben számos tanulmány elemezte a kettő közötti kapcsolatot is (legutóbb pl. Sándor 2003), új fogalom viszont a *nyelvi menedzselés*, amely a normától eltérő nyelvi elemeket az előbbiektől eltérő szempontból közelíti meg. A továbbiakban az alábbi három kérdésre keresem a választ:

a) Az említett két, már meggyökeresedett fogalom mellett nem lenne-e célszerű egy harmadikat, a címben említett *nyelvi menedzselés* fogalmat is bevezetni?

b) Mi legyen a *nyelvi menedzselés* viszonya a nyelv műveléshez és a nyelvtervezéshez?

c) Átvegyük-e az angol eredetű kifejezést, vagy keressünk „magyarosabb” nevet?

A *nyelvi menedzselés* kifejezést 1987-ben B. Jernudd és J. Neustupný használta először (angolul *language management* formában), mégpedig a B. Jernudd által kidolgozott nyelvi korrekció elméletével kapcsolatosan (Jernudd–Neustupný 1987; Neustupný 2002, 429).² Az elméletet később J. Neustupný több tanulmányában is kifejthette, majd a szláv nyelvek szempontjából árnyalta munkatársa, J. Nekvapil (2000, 2003a, 2003b, lásd még Nekvapil–Neustupný 2003). Neustupný egyik vonatkozó tanulmányában (2002) a szociolingvisztikán belül négy fő irányzatot különböztet meg, ezek: 1. a nyelv és társadalom viszonyát vizsgáló szociolingvisztika (B. Bernstein, E. Haugen, U. Weinreich, J. Fishman), valamint ide tartozik szerinte a diszkurzuselmélet és a nyelvkörnyezettan is; 2. variációelmélet (J. Gumperz, Ch. Ferguson, W. Labov); 3. a kommunikáció nyelven kívüli komponenseit vizsgáló szociolingvisztika (D. Hymes); 4. a nyelvi problémák megoldására fókuszáló szociolingvisztika.

J. Neustupný szerint a szociolingvisztikának ez a negyedik irányzata az, amely ma a nyelvi menedzselés elmélete által lefedett területtel azonos. A nyelvi menedzselés a múlt század hatvanas éveiben fejlődésnek indult nyelvtervezés elméletéből fejlődött ki, amely szorosan kapcsolódott az Egyesült Államoknak ahhoz a törekvéséhez, hogy ellensúlyozza a Szovjetunió ázsiai és afrikai térnyerését, ezért az ak-

kori ún. fejlődő államok nyelvi problémáival foglalkozott. A nyelvi menedzselés elmélete a nyelvtervezéssel³ foglalkozó szakemberek között folyó szemléletbeli viták eredményeként alakult ki. J. Neustupný szerint az alapvető véleménykülönbség az alábbiakban ragadható meg: a nyelvtervezésben a nyelvtervező szakemberek definiálják a problémákat, s nem foglalkoznak azzal, milyen nyelvi problémákkal küzdenek a beszélők egy-egy konkrét szituációban (lásd még Nekvapil 2000, 166); ezzel függ össze továbbá az a tény, hogy a nyelvtervezés a nyelvi problémákat a grammatikai kompetencia szintjén (vagyis elvont módon, a „nyelv” problémájaként) értelmezi, s nem a beszélők problémájaként. Végül: a nyelvtervezés feltételezi a felülről történő irányítást: a nyelvtervezés (a nyelv tervezése) egyfajta objektív, technikai diszciplína, az ezt irányító szakemberek mintegy az egész társadalom nevében járnak el – ugyanakkor azonban kérdéses, honnan ered ez a szerepük, legitimációjuk.

Miben különbözik a nyelvi menedzselés a nyelvtervezéstől? J. V. Neustupný leszögezi, hogy mind a nyelvtervezés, mind a nyelvi menedzselés a nyelvi problémák kezelésével foglalkozik, ám eltérő megközelítéssel: az egyik „fentről lefelé”, a másik pedig „alulról felfelé” haladva (lásd még Nekvapil 2003b, 2). A szerző – többekkel egyetemben – azt a nézetet vallja, hogy a nyelvi problémák nem kezelhetők objektív módon (lásd még Jernudd–Neustupný 1987, 72), ugyanis megoldásukat az érintett szereplők különbözőképpen látják, ennél fogva érdeellentétek léteznek közöttük, s csak a hatalommal rendelkező érdekcsoport tudja keresztülvinni elképzeléseit. Továbbá a nyelvi problémák mikroszinten, a megnyilatkozásokban jelentkeznek, tehát különböző szinteken kell megoldani is őket. A nyelvi problémák megoldása elképzelhetetlen a kapcsolódó társadalmi és kommunikációs problémák kezelése nélkül.

A nyelvi menedzselés folyamat, melyen belül öt szakaszt különíthetünk el: 1. az interakció során a beszélők valamilyen módon eltérnek a kommunikációs normáktól (*deviation*). Nyelvi probléma akkor keletkezik, ha ezt az eltérést a beszélők 2. észreveszik (*noting*) és 3. pozitívan vagy negatívan értékelik (*evaluation*). Az észlelt eltérések kezelése céljából 4. akcióterv (*adjustment design*) kidolgozására és 5. megvalósítására (*implementation*) kerül sor (lásd még Jernudd–Neustupný 1987, 75–76). Ezek a lépések nagyon hasonlítanak a nyelvtervezés egyes szakaszaira (a probléma kijelölése, a megoldási módok felvázolása, illetve egy konkrét megoldás kiválasztása, majd ennek elterjesztése), ám több lényeges eltérés mutatkozik közöttük. Amint fentebb már volt róla szó, a nyelvi menedzselés mindig a konkrét kommunikációs helyzetben fellépő problémák kezelését tartja fontosnak, ami viszont nem jelenti azt, hogy az adott probléma nem lehet társadalmi érvényű és jelentőségű. Ilyen példaként említi Neustupný azt, amikor bizonyos konkrét szituációkban (nemzetközi szinten) az angol anyanyelvi beszélők előnyben vannak a nem anyanyelvi beszélőkkel szemben.⁴ Továbbá a nyelvi menedzselés szerint a nyelvi probléma a kommunikációs helyzettől függően különböző szinteken keletkezik, ezért különböző szinteken is kell megoldani, így az akcióterv az önkorrekciónál kezdve a nyelvi reformjavaslatokig számos szinten megvalósulhat.⁵ A nyelvi menedzselés fent vázolt folyamata bármikor megszakítható: pl. a problémát az interakció résztvevői érzékelik és értékelik is, de nem tartják fontosnak, hogy továbbra is foglalkozzanak vele, vagy kidolgoznak ugyan akciótervet, de az nem valósul meg, így a történelemből több példa is van arra, hogy kiválóan kidolgozott tervezetek a megfelelő feltételek hiányában sohasem váltak valóra.

Az elmondottakból úgy tűnhet, hogy Neustupný a nyelvi menedzselést csak az interakció résztvevőit érintő folyamatként értelmezi, olyan folyamatként, amely mintegy automatikusan, bármilyen „szervezett elmélet” részvétele, azaz külső beavatkozás nélkül zajlik. Valójában a szerző kétfajta értelemben használja ezt a kifejezést: a) objektív folyamat, az interakció résztvevői maguk oldják meg a problémát, b) a nyelvi problémák megoldásának egyfajta elméleti megközelítése. A szerző ide sorolja a már említett korrekcióelméletet, de az ún. nyelvi imperializmus elméletét (Phillipson) vagy a nyelvkörnyezettant is.

Neustupný a nyelvi menedzselés fogalmát a nyelvtervezés kritikájára alapozza; nem fogalmazza ugyan meg, ám a nyelvtervezést inkább deduktív, a nyelvi menedzselést pedig induktív folyamatnak tartja (amint ezt korábban említettük), ugyanis ezt írja: „Az egyes interakciós aktusokra vonatkozó nyelvi menedzselési folyamatok olyan szervezett tevékenységgé állnak össze, amelyben már elmélet és ideológia is megnyilvánul, kiterjedt hálózatok alakulnak ki, összetett folyamatok zajlanak. Ezen a szinten már nem szükségszerűen nyilvánvaló a konkrét interakciós aktusokhoz fűződő kapcsolat. A nyelvi menedzselés mint elmélet azonban megkívánja, hogy ez a kapcsolat a lehető legszorosabb legyen. Más szóval, a nyelvi menedzselésnek meg kell haladnia azt a helyzetet, amikor a nyelvi gyakorlat korlátozott ismeretere alapozva nyelvészek vagy mások határozták meg, hogy mi jelent gondot, és mi nem” (2002, 435).

Miért tartjuk hasznosnak és továbbgondolásra érdemesnek a fent vázolt elméletet? Elsősorban is azért, mert gyakorlatorientált, a valós folyamatokat rögzíti, s lényegében leírható vele az a tevékenység, melyet például a nyelvi közönségszolgálatok végeznek. A fentiek alapján esetleg az a vélemény alakulhat ki valakiben, hogy Neustupný a nyelvi menedzselés folyamatából kizárja a nyelvészeket, illetve a nyelvészek szerepét esetleg csak a folyamatok leírására, a konkrét interakciós aktusok megoldása alapján levonható tanulságok összegzésére és utólagos elméletalkotásra korlátozza. Valójában Neustupný kétfajta nyelvi menedzselést különböztet meg: az egyszerű, az adott kommunikációs aktusra vonatkozót és az általában intézményhez köthető szervezettet (bővebben lásd Nekvapil 2003b, 5).⁶ Továbbá nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy egyrészt a nyelvészek beszélők is egyben, s ezért a kommunikáció során maguk is kerülnek olyan helyzetbe, hogy valamilyen nyelvi problémát kell megoldaniuk, másrészt pedig nyelvi problémáikkal egyéb beszélők fordulnak hozzájuk (lásd pl. a közönségszolgálatok tevékenységét).

Amint említettük, a nyelvi menedzselés elmélete alkalmazható a nyelvi közönségszolgálatok és általában a nyelvi szolgáltatásokat nyújtó intézmények tevékenységére. Elsősorban is ezáltal elválasztható e tevékenység a szűkebb értelemben vett nyelvműveléstől, vagyis a nyelvi ismeretterjesztéstől.⁷ Az alapvető eltérések a következők: igaz ugyan, hogy olykor a nyelvművelők olvasói vagy hallgatói kérdésre válaszolnak a nyelvművelő cikkben vagy előadásban, a tipikus azonban az, hogy a saját maguk által nyelvi problémának minősített kérdésről írnak (a normától való eltérésre figyelnek fel) attól függetlenül, hogy a beszélők számára az problémaként merül-e fel vagy sem. (Bizonyos nyelvművelői tanácsok hatástalan volta éppen ezzel függhet össze.) Továbbá a nyelvművelő tanács tipikus megjelenési formája a nyelvművelő cikk vagy előadás (illetve kézikönyvben szócikk), amely – még ha valós problémára reagál is – időben és térben eltolódik az eredeti problémához képest, sőt a szerzők nemegyszer hangoztatják, hogy céljuk az általánosítás, a jelenség be-

mutatása. A nyelvi szolgáltatások, közönségszolgálat esetében azonban azonnal kell reagálni, vagyis a probléma és annak megoldása között minimális időeltolódás van, s egy konkrét kommunikációs helyzetre vonatkozóan kell tanácsot adni. Ez azonban nem zárja ki, hogy a későbbiekben a tanács alapján akár nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő cikk is szülessen a problémáról, vagy más módon hasznosítsák a konkrét esetből levonható tapasztalatokat.

A szervezett keretekben folyó nyelvi menedzselés és a nyelvtervezés, illetve a nyelvfejlesztésként értelmezett nyelvművelés viszonya már bonyolultabb. Amint fentebb arról már volt szó, Neustupný a nyelvtervezést és a nyelvi menedzselést mint fogalmat és tevékenységet szembeállítja egymással, szinte egymást kizáró fogalomként és tevékenységként értelmezi őket.⁸ Ezzel ellentétben azt gondolom, hogy mindkettőre szükségünk van: a konkrét nyelvi-kommunikatív problémák megoldása valamilyen tágabb keretbe beillesztve lehetséges. Véleményem szerint a nyelvtervezés határozza meg azt a stratégiát, azt a stratégiai és elméleti keretet, amelyhez viszonyítva a konkrét nyelvi problémákat kezeljük, bár igaz ugyan, hogy a gyakorlat is hat az elméletre, a kettő között állandó oscillálás létezik.

A nyelvtervezés, a nyelvművelés és a nyelvi menedzselés között saját értelmezésem szerint fennálló kapcsolatot három példán szemléltetem:

Először egy példa a Gramma Nyelvi Iroda saját gyakorlatából. A közélet és a hivatali élet szlováknyelvűsége miatt eddig elhanyagolt terület volt Szlovákiában a magyar jogi-közigazgatási terminológia. Politikai okokból egészen 1997-ig a belügyminisztérium megjelentett ugyan egy lapot (1990-ig *Nemzeti Bizottságok*, később *Közigazgatás* címmel) a közigazgatásban dolgozó tisztviselők részére, amely törvényfordításokat és egyéb szövegeket közölt, ez a lap azonban teljes mértékben a szlovák *Národné výbory*, ill. *Verejná správa* magyar fordítása volt. A fordítások színvonala nagyon alacsony volt, a különböző szövegek különböző fordítóktól származtak, ezért ugyanazt a szlovák kifejezést különbözőképpen fordították. A napisajtóval és a rádióval hasonló a helyzet. Mindez azt eredményezte, hogy jelenleg egy-egy szlovák fogalomnak esetlegesen több magyar megfelelője is használatos (bővebben Szabó Mihály 2002a, 2002b). Ez a kérdés korábban kívül esett a nyelvművelés érdeklődési körén, s évtizedekig lényegében valós problémaként nem is merült föl, mivel a közigazgatásban a magyar nyelvet írásban gyakorlatilag nem lehetett használni.

Az egyértelmű terminológia hiánya – és egyáltalán a magyar jogi-közigazgatási szövegekre jellemző stílusnak mint normának a nem ismerete – az utóbbi években vált akuttá, ugyanis az 1999-től hatályos kisebbségi nyelvhasználati törvény alapján ma már bizonyos hivatalokkal való kapcsolattartás során a magyar nyelv írásban is használható. A megfelelő „szlovákiai magyar” jogi-közigazgatási terminológia hiányát nagyrészt problémaként élik meg például a települési önkormányzatok vagy az újságírók (az interakció résztvevői), de tudatosítják (elvileg kívülállóként) a nyelvészek is. (Az utóbbiaknak nagyobb áttekintésük van a problémáról, ezért több problémát is tudatosítanak, mint az előbbieket.)

A jogi-közéleti szövegek magyar változatának megfogalmazásával kapcsolatos problémáikkal a beszélők (konkrét személyek, de intézmények is) számos esetben a Gramma Nyelvi Iroda 2002-től működő közönségszolgálatához fordulnak. Amikor a közönségszolgálat munkatársai arra adnak választ, hogyan fordítson a kérdező egy-egy konkrét szlovák szót, kifejezést magyarra, a válasz mögött szükségszerűen

valamilyen elméleti háttér húzódik meg. Ebben az esetben a háttér valójában egy nyelvtervezési döntés: el kell dönteneni, hogy a közmagyar (azaz a Magyarországon használatos) kifejezést javasoljuk-e (ha van ilyen), vagy a „forgalomban levő”, fordítással létrejött kifejezések közül javasoljunk-e egyet, esetleg újat alkossunk (bővebben lásd Lanstyák–Szabó Mihály 2000/2002). A szlovákiai magyar közvélemény elvileg elutasítja a kontaktusjelenségeket, verbálisan a közmagyarhoz való nyelvi közeledést támogatja, s ez volt a szlovákiai magyar nyelvművelők álláspontja is. Gyakorlati – elsősorban kommunikatív – szempontokat figyelembe véve a Gramma Nyelvi Iroda munkatársai is azon a véleményen vannak, hogy a szakterminológia síkján meg kell tartani a lehető legnagyobb egységet, ezért funkcionális megfelelés esetén a magyar(országi) jogi-közéleti terminusok átvételét kell javasolni. Ez a nyelvtervezési döntés aztán meghatározza a konkrét nyelvi problémákra adott válaszokat is: vagyis minden esetben, amikor ilyen kérdés merül föl, elsősorban is a már létező terminus használatát javasolja a közönségszolgálat, s csak akkor foglalkozunk sajátos szakszavak megalkotásának a problémájával, amikor a szlovákiai fogalom nem létezik Magyarországon, vagy valamilyen más okból nem vehető át.

Lezajlott tehát a teljes folyamat: az interakció résztvevői észlelték a problémát (konkrétan azt, hogy valamit nem tudnak „helyesen” magyarul megnevezni), ezt a tényt negatívan értékelték, tehát próbálták megoldani, a probléma megoldásába bekapcsolt nyelvészek válaszoltak, ezáltal a kérdező részére a problémát megoldották. A kérdezőt rendszerint nem érdekli a nyelvészeti magyarázat, sem az, hogy elvileg többféle lehetőség közül lehetett választani, ő egyértelmű választ kér. A nyelvész azonban azt szeretné, hogy erről a döntésről, az adott probléma megoldásáról mások is értesüljenek – feltehető ugyanis, hogy hasonló gondolataik másoknak is vannak, s ez így is szokott lenni –, ezért igyekszik azt elterjeszteni. Az említett döntés valójában egy kodifikációs aktus volt, amely „közlésének”, elterjesztésének hagyományos módja (szótárakban, kézikönyvekben stb.) hosszú ideig tart, s ezért nem célravezető.⁹ Ebből a megfontolásból az általunk hozott kodifikációs döntések elterjesztésének alábbi módjait választottuk: 1. a közérdekű kérdésekre adott választat közöljük a honlapunkon; 2. az általunk javasolt magyar megfelelőket (a kodifikációt-lexikációt) szintén közöljük a honlapon, illetve megküldjük a szerkesztőségeknek; 3. nyelvi ismeretterjesztő cikkekben ismertetjük meg a nagyközönséggel az általunk javasolt kifejezéseket, terminusokat. A vázolt folyamat tehát nyelvi menedzselés és nyelvtervezés, illetve (szűkebb értelemben vett) nyelvművelés is egyben.

Többségi helyzetben, így Magyarországon is hasonlóan írható le a folyamat: A beszélők rendszerint azért fordulnak az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatához, mert nem biztosak a norma ismeretében. Például azt a kérdést teszi fel, hogyan írják le egy adott intézmény belső szervezeti egységének a nevét. A közönségszolgálat munkatársa elvileg kétféle választ adhat: a helyesírási szabályzatra utalva azt mondja, hogy a belső szervezeti egységek (pl. osztályok) nevét kis kezdőbetűvel írjuk; azt is mondhatja azonban, hogy a jelenlegi nagybetűsítés irányába hajló írásgyakorlatot figyelembe véve a belső szervezeti egység neve írható nagy kezdőbetűvel is.¹⁰ Az első esetben egyfajta „ortológusi” választ adott, a második esetben lehetőséget adott a választásra. Az első esetben a normához igazodó változat támogatásával nyelvtervezési szempontból a norma megerősítéséről van szó,

a második esetben válasza – ha a kérdező az írásgyakorlatot veszi figyelembe – végül is a norma megváltoztatására irányuló törekvéseket fogja erősíteni.

A nyelvtervezési kérdéseket már azért sem lehet kizárni a nyelvi menedzselési folyamatból, mert olyan környezetet teremtenek, amely meghatározza egyrészt az ugyanarra a problémára adott válaszokat, másrészt pedig a problémaként szóba jöhető jelenségek körét is kijelöli. Ha – a fenti példánál maradva – a nyelvi közönség-szolgálat munkatársai azon a véleményen vannak, hogy az intézmények szervezeti egységeinek a nevét a kodifikációval összhangban kell írni, akkor minden ilyen tartalmú kérdésre egyértelműen a helyesírási szabályzat vonatkozó pontjának megfelelő választ adnak, a másik esetben pedig nyilván szintén azonos módon járnak el, vagyis a jelenlegi írásgyakorlatról is tájékoztatják a kérdezőket. Továbbá: státustervezési kérdés, hogy a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban (jelenleg újra) két nyelven állítják ki a bizonyítványokat, vezetik az oktatási dokumentációt. E szövegek kétnyelvűségét az oktatási kormányzat úgy értelmezi, hogy a magyar szövegnek mondatonként, esetleg bekezdésenként (táblázatos megoldás esetén szavanként vagy kifejezésenként) kell követnie a szlovák szöveget, vagyis a szlovák és a magyar szöveg egyazon lapon párhuzamosan (egymás mellett, illetve egymás alatt) helyezkedik el. Ez a megoldás számos problémát felvet, például a két szövegnek körülbelül azonos hosszúnak kell lennie, sok esetben kénytelenek vagyunk nem magyaros szórendet alkalmazni, a magyarországi minták csak korlátozottan használhatók stb. (bővebben lásd Szabó Mihály 2000/2002). Ha sikerülne elérnünk, hogy a két szöveg leválasztható lenne egymástól (például a bizonyítványok esetében két különböző lapon lenne a szlovák és a magyar szöveg), a mai szövegformálási és szórendi gondok jelentős része fel sem merülne. A szlovákiai magyar nyelvtervezés – e problémát tudatosítva – tehát a jelenlegi gyakorlat megváltoztatására fog törekedni, ez azonban mindaddig nem fog sikerülni, amíg az oktatási kormányzat mint hatalommal rendelkező illetékes hatóság nem egyezik bele a szlovák és a magyar szövegnek két külön lapon történő szétválasztásába. Ez azt jelenti, hogy amíg nem történik meg a magyar szöveg önállósítása, minden újabb szövegnél ugyanazokkal a nyelvi problémákkal fogunk találkozni, s hiába azonosítjuk és tudatosítjuk őket, a két nyelvnek az adott szövegekben megnyilvánuló státusbeli különbsége korlátozni fogja a megoldási lehetőségeket.

A bevezetőben említett harmadik kérdés az egyelőre *nyelvi menedzselés*-nek nevezett fogalom magyar megnevezése (ha úgy gondoljuk, hogy szükség volna e fogalomra). A *nyelvi menedzselés* fent vázolt folyamatának ismeretében mondhatjuk, hogy ebben a szókapcsolatban a *menedzselés* szónak más a jelentése, mint amit a *menedzsel* ige szótárazott jelentései alapján várnánk,¹¹ az angol *manage* igének azonban van 'kezel' jelentése is, vagyis a *nyelvi menedzselés* helyett használható volna a *nyelvi problémakezelés* kifejezés is.¹²

Jegyzetek

1. Az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón (Palást, 2004. október 1-jén elhangzott előadás módosított változata. Az eredeti szöveg a www.gramma.sk honlapon a Nyelvi menedzselés/I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó rovatban olvasható. A műhelytalálkozón felolvasott (és a Gramma honlapján olvasható) előadásban a *language management* magyar megfelelőjeként még a *nyelvi menedzsment* kifejezést használtam. A vitá-

- ban azonban Kemény Gábor felvetette, hogy a magyar köznyelvben a *menedzsment*-nek 'vállalatvezetés, vállalati vezetők csoportja' jelentése van, s ezért megfelelőbb volna az egyértelműen igei alapú *menedzselés* használata. Kemény Gábor tanácsa alapján használok tehát a továbbiakban a *nyelvi menedzselés* kifejezést.
2. Az angol *language management* szókapcsolat használata kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a több országban is működő nemzetközi cégek kommunikációs problémáinak kezelésére vonatkoztatva is felbukkan ez a kifejezés; nem tudni azonban, hogy az üzleti kommunikáció elméletével és gyakorlatával foglalkozó szakemberek Neustupný és Jernudd nyomán vagy tőlük függetlenül használják-e ezt a kifejezést.
 3. A külföldi szakirodalom természetesen a nyelvtervezés (*language planning*) kifejezést használja, az elmondottak viszont lényegében a hagyományos nyelvművelésre is vonatkoztathatók.
 4. Neustupný ugyan nem említi, de ez a helyzet akkor, amikor az EU-ban bizonyos állások betöltésekor anyanyelvi szintű angol tudást követelnek meg.
 5. Két saját magyar példa különböző típusú „akcióterv”-ekre: 1. Az iskolában a tanuló azt mondja: *Én is mondanék egy verset*. A pedagógus kijavítja: *Nem azt mondjuk, hogy mondanék, hanem azt, hogy mondanék*. Esetleg elmagyarázza a két forma különbségét, illetve elismételgeti a tanulókkal az igeragozással kapcsolatos nyelvművelői tanácsokat. 2. Egy települési önkormányzat utcanévtáblákat akar kihelyezni, ehhez azonban az szükséges, hogy a lakosság megegyezzen, hogyan fogják hívni az egyes utcákat: a közösségben kialakult hagyományos nevek közül választanak-e, vagy híres személyiségekről (is) nevezik el a köztereket. Ezt helyben kell megoldani, a nyelvészek ajánlhatnak ugyan megoldásokat, de végül is az adott település képviselő-testülete dönt – akár a nyelvészti véleményekkel ellentétesen.
 6. Jernudd és Neustupný (1987, 76) a nyelvi korrekció elméletéhez kapcsolódva megállapítják, hogy a korrekció, a javítás irányulhat a konkrét beszédszituációban elhangzottakra (ez az ún. *correction in discourse* vagy *simple correction*) vagy pedig a nyelvi rendszerre, annak egyik elemére (ez utóbbi a *systemic* vagy *organized correction*).
 7. „Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” (NyKk II, 349). Ezt a fajta nyelvművelést nevezi Heltainé Nagy Erzsébet (2002, 217) a szűkebb értelemben vett nyelvművelésnek.
 8. Jernudd és Neustupný (1987, 71) a *language management* és *language planning* kifejezések használatával kapcsolatban azt írják, hogy az utóbbit a nyelvi problémák megoldására irányuló nyelvészeten belül („linguistics of language problems”) az 1970-es évekbeli szakasznak a megnevezésére tartanak fenn.
 9. Ha például a szlovák parlament hoz egy törvényt a szociális támogatások rendszerének módosításáról, s új támogatásfajtákat vezet be, ezek magyar neve most jelent problémát, vagyis most kell vele foglalkozni. Mire egy szótár megjelenik, a szóban forgó támogatás valószínűleg már nem is létezik. Ugyanez érvényes többségi helyzetben is, amikor például rövid életű divatszavak helyes írásmódja iránt érdeklődnek.
 10. Illetve a probléma megkerülhető, ha azt javasoljuk, írják ki csupa nagybetűvel.
 11. A *menedzselés* jelentései: 1. 'menedzserként intézi valakinek az ügyeit'; 'vállalatot pénzügyileg fenntart, irányít'; 2. 'ügyeskedésével előnyöket igyekszik biztosítani valaki számára'; 3. 'anyagilag támogat, pénzrel' (vö. ÉKSz. 2003, 918).
 12. Ezt a megnevezést javasolta egy beszélgetés során Kenesei István is, meg kell azonban jegyezni, hogy a szókapcsolat írásmódja helyesírási szempontból problémás. Ez a kifejezés nyilván a *nyelvi probléma/ák kezelése* szintagmából jött létre, tehát a *kezelés* főnév a *nyelvi probléma* jelzős szerkezethez mint egészhez járul; az ún. második mozgószabály (AKH. 1984, 139b. pont) értelmében a szabályos írásmód a *nyelvi probléma-kezelés* volna. A *nyelvi problémakezelés* írásmód viszont jobban illik a *nyelvművelés* és a *nyelvtervezés* szavakhoz (amelyekkel fogalmilag egy csoportot alkot).

Irodalom

- Jernudd, Björn. H – Jiří V. Neustupný 1987. *Language Planning: For whom?* Laforge, L. ed.: *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. May, 25–29, 1986 Ottawa. 69–84. Québec, Les Presses de l'Université Laval.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2002. *Nyelv, hatalom, norma összefüggései a 20. századi magyar nyelv művelésben*. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. 215–224. Debrecen–Jyväskylä.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2000/2002. *Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. évf. (2000) 1. sz. 85–98. Újraközlés: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. 117–126. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Nekvapil, Jiří 2000. *Language management in a changing society: Sociolinguistic remarks from the Czech Republic*. In: Panzer, B. (ed.): *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. 165–177. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Nekvapil, Jiří 2003a. *O vztahu malých a velkých slovanských jazyků [A kis és nagy szláv nyelvek kapcsolatáról]*. *Létopis*, 50. évf. (2003) 1. sz. (Inter-Slavica), 113–127.
- Nekvapil, Jiří 2003b. *Small and Large Languages in Contact*. Paper presented at Obirin University, Tokyo, October 2, 2003 (kézirat).
- Nekvapil, Jiří – J.V. Neustupný 2003. *Language Management in the Czech Republic*. *Current Issues in Language Planning*. 2003, Vol. 4, No. 3–4, 181–366.
- Neustupný, Jiří V. 2002. *Sociolingvistika a jazykový management*. *Sociologický časopis*, 38. évf. 4. sz. 429–432.
- NyKk. 1985. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándor Klára 2003. *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelv művelés*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. 381–409. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Mihály Gizella 2000/2002. *A kétnyelvű iskolai iratok magyar szövegével és a szlovákiai magyar oktatási terminológiával kapcsolatos problémákról*. *Irodalmi Szemle*, 43, 2000, 5–6. 118–128. Újraközlés: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. 170–181. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Szabó Mihály Gizella 2002a. *A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései*. In: Lanstyák István és Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. 169–200. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Szabó Mihály Gizella 2002b. *A hivatali kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei*. In: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. 182–199. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

GIZELLA SZABÓ MIHÁLY

LANGUAGE CULTIVATION – LANGUAGE PLANNING – LANGUAGE MANAGEMENT

Language cultivation and language planning are known conceptions; although the term of language management introduced by B. Jernudd and J.V. Neustupný have not commanded the attention of Hungarian linguists. The author in her study firstly introduces the theory of language management, then examines two questions: Would not it be useful to introduce the term of language management by the term of language planning and language cultivati-

on?; 2. How do we explain the relationship of language management, language planning and language cultivation? The author answers the first question positively, firstly due to the fact that with this term that activity can be well described that e.g. Gramma Language Office provides when tries to solve language issues arising in the Hungarian speech community in Slovakia. In connection with the second question the author agrees with the opinion of Jernudd and Neustupný that use expression of language planning instead of language management, e.g.: „The use of this term, language management, in lieu of the currently widely used language planning will leave the latter term free to refer to the particular phase of the »linguistics of language problems« which developed in the 1970s.” (Jernudd and Neustupny 1987, 71). According to the author it would be useful to distinguish language management oriented on the solution of concrete language problems (even if it is organized language management) and theory and goals in the framework of the answers on language problems (i.e. language planning). In fact the traditional language cultivation would fit to language management, and/or to the last phase of language planning, implementation.

ZBORNÍK

FILOZOFICKEJ FAKULTY
UNIVERZITY KOMENSKÉHO

PHILOLOGICA

zväzok 227

BRATISLAVA 199

REDAKČIA
ALFONZ PÉTERFIK, KRAJČOVICZOVÁ

A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban*

KATALIN MISAD
SEMANTIC AND PRAGMATIC CONTEXT OF HUNGARIAN TERMINOLOGICAL
LANGUAGE PLANNING IN SLOVAKIA

811.511.141`37
81`37:811.511.141

Register of special terms and expressions, professional language planning, special language dictionaries, volumes and lists of special terms.

A szaknyelvi regiszterek fejlesztésére irányuló feladatok számbavétele és a megoldási lehetőségek felvázolása a magyar nyelv szlovákiai változatait illetően csak az utóbbi években indult meg. Bár 1967-ben a csehszlovákiai magyarok kulturális szervezete, a Csemadok mellett alakult egy nyelvi szakbizottság, melynek keretén belül működött egy terminológiai csoport is, a feladatok megvalósításához nem volt elég szakember (lásd Jakab 1976, 154–156). A hetvenes évek elején Deme László – aki a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének vendégtanáráként öt évig tartózkodott Pozsonyban – hívta fel a figyelmet arra, hogy Szlovákiában leginkább a szakmai és a társadalmi-államigazgatási vonatkozású nyelvi rétegekben adódnak nyelvhasználati problémák (Deme 1970, 101). Jakab István a kassai Kazinczy Napokon elhangzott előadásában válaszolt a felvetett problémára: „Hangsúlyoznunk kell, hogy éppen a terminológiai kérdések tisztázása jelenti nyelvűvelésünk számára a legtöbb nehézséget, s bármennyire sürgős lenne is ez a munka, nemigen akad rá jelentkező, mert a szlovák szakkifejezések megfelelőinek felkutatásához a magyar szakszókészletek alapos és összevető tanulmányozására, tehát nagy körültekintéssel végzett munkára lenne szükség” (Jakab 1976, 170). A csehszlovákiai nyelvűvelés elveit tömören megfogalmazó 1973-as programrendben azonban már megtalálható a következő tétel is: „... (a csehszlovákiai magyar nyelvűvelésnek) szüntelenül vizsgálnia kell a magyar nyelv csehszlovákiai használatának állapotát, s az arra illetékesek bevonásával segítenie kell a lemaradást mutató belső nyelvtípus, stíluszint, stílusréteg vagy csoportnyelvi szókészlet fejlesztését” (Jakab 1976, 166). Az elmúlt negyedszázad alatt azonban a terminológia ügyében nem sok minden történt: az egykori nyelvi szakbizottság helyébe lépő Csehszlovákiai, illetve később Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának terminológiai csoportja ugyan magára vállalta az ezzel kapcsolatos feladatokat, sőt végzett bizonyos szótárszerkesztési munkálatokat, ám olyan korszerű, átfogó munka, amely se-

*A tanulmány alapjául szolgáló kutatások a *Domus Hungarica* támogatásával folytak.

gítené a szlovákiai magyar szaknyelvek tervezését, nem született. Hasonló sorsra jutott a dunaszerdahelyi székhelyű Katedra Társaság által a kilencvenes évek végén létrehozott ún. nyelvtervező munkacsoport is, amelynek az lett volna a feladata, hogy összegyűjtse, valamint rendszerezze a magyarországi és a szlovákiai magyar oktatásügyben egyaránt használatos terminusokat, szakkifejezéseket (Csicsay 2002, 264). Egyesek a szlovákiai magyar szaknyelvek fejletlenségéért egyértelműen a hazai és a magyarországi szakembereket hibáztatják: „A szlovákiai magyar nyelvészet a diagnosztikára koncentrál, terapeutikai szándéka, tevékenysége nincsen, még a testhezálló egyetemi szakterminológiát sem műveli. Magyarországon pedig nem jelent meg olyan szótár, amelyik a kisebbségek nyelvi túlélését segítené” (Csuka 2002, 257).

A hiányzó szaknyelvi regiszterek kialakítását és fejlesztését jelenleg az MTA szlovákiai kutatóállomásaként 2002-ben alakult, nyelvi tervezéssel is foglalkozó műhely, a Gramma Nyelvi Iroda vállalta magára. A csoport tagjai szerint a két fő terület, amelynek szlovákiai magyar terminológiáját minél előbb ki kell alakítani, a közgazgatási és a jogi szaknyelv, de számos más szakterület is érintve van (oktatás, gazdaság, egészségügy stb.) A magyarországi standardhoz való teljes alkalmazkodás – legalábbis az esetek többségében – szinte lehetetlen, hiszen jelentős eltérések vannak a két ország államigazgatási, intézmény-, oktatási és egyéb rendszere között (Lanstyák–Szabó Mihály 2000, 86). Az iroda munkatársai emellett szakszójegyzékeket, szlovák–magyar termékkatalógusokat (pl. élelmiszer-ipari termékek, építési anyagok, illatszerek és piperecikkek, papír- és írószerek jegyzékét) szeretnének megjelentetni, amelyek segítségével lennének úgy a szlovákiai magyar szakembereknek, fordítóknak, újságíróknak, mint a nyelvhasználati jogukkal élni kívánó szlovákiai magyar beszélőknek. Az egyes területek feltérképezése már elindult (a kutatások részleges eredményei megtekinthetők a Gramma Nyelvi Iroda honlapján: www.gramma.sk), folyamatos munkára azonban – elsősorban pénz- és szakemberhiány miatt – ideális esetben is csak 3-4 év múlva kerülhet sor. Az iroda fő célja, hogy az egyes szakterületekhez kapcsolódó szlovák terminusok, terméknevezések magyar megfelelői idővel beépüljenek a már készülő szlovák–magyar, illetve a későbbre tervezett magyar–szlovák nagyszótárba, valamint a szlovákiai magyar nyelvtudatba és nyelvhasználatba.

A szaknyelvi tervezés problémái szlovákiai magyar viszonylatban

A szaknyelvi regiszterek fejlesztése szlovákiai magyar viszonylatban bonyolult folyamat. A legtöbb szaknyelv magyar nyelvű művelésére Szlovákiában gyakorlatilag nincs intézményes mód. Ez azt jelenti, hogy az illető szakterületről nem léteznek szlovákiai magyar kiadványok vagy szakközlemények, illetve hogy esetleges szlovákiai magyar művelők többségi nyelven (tehát szlovákul) publikálnak (Lanstyák 1998, 26). A szakközépiskolát vagy szakmunkásképzőt látogató kisebbségi magyar diákok nagy része nem az anyanyelvén tanulja a szaktantárgyakat, tehát eleve nem magyar nyelven sajátítja el a szakterminológiát. Nincsenek sokkal jobb helyzetben az általános iskolába, illetve gimnáziumba járó tanulók sem, hiszen a magyar tan nyelvű iskolákban használt tankönyvek államnyelvből való – szinte szó szerinti – fordítások, amelyek ugyanazt a jelenséget gyakran más néven nevezik meg, mint Ma-

gyarországon vagy a másik országban (Erdélyben, a Vajdaságban vagy éppen Kárpátalján). A magyarországi szakterminológiát a felsőfokú végzettséggel rendelkező szlovákiai magyar szakemberek – esetünkben a tankönyvek fordítói, illetve a fordítás bírálói – sem ismerik, mivel tanulmányaikat elsősorban szlovákiai vagy csehországi egyetemeken, az illető állam nyelvén végezték. Mivel általában nem szakképzett fordítókról van szó, többnyire interlineárisan ültetik át szlovákból magyarra a szöveget, nem szegmentálnak minimális fordítási egységekre. Vagy a szó szintjén, vagy a morfémák szintjén fordítanak, nem ügyelve az ekvivalenciára, azaz a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségére (lásd Klaudy 1994, 68). Bár tudatában vagyunk annak, hogy nem lenne célszerű, ha a standard magyar nyelv szaknyelvi regiszterei az anyaország határain túl – más-más változatot hozva létre – szétfejlődnének, a fentiekből szinte automatikusan következik a szaknyelvek egyértelműségének, egységének felbomlása, amely a kisebbségek számára több okból is előnytelen lenne (kedvezőtlenül befolyásolná pl. a magyarországi felsőoktatási intézményekben tett felvételi vizsga eredményét, illetve a magyarországi továbbtanulást, a magyarországi tankönyvek használatát a szlovákiai magyar tannyelvű általános és középiskolákban, a kisebbségi szakembereknek anyaországi kollégáikkal való kommunikációját stb.). Joggal mondja Tolcsvai Nagy Gábor, hogy a határon túli magyarok helyzete e tekintetben is sajátos, ezért „A szakszavak területén minden szocioregionális és interakciós kötöttségtől független folyamatos alkotómunka szükséges, különös tekintettel a [...] kisebbségi magyar nyelvű szaknyelvi beszéd helyzetére” (Tolcsvai 1998, 68).

A hiányzó szaknyelvi regiszterek létrehozása kisebbségi viszonylatban különös körülményt kíván. Annak eldöntéséhez, hogy melyik műszó legyen kodifikálva, vagyis melyik kerüljön be a standard magyar nyelv szlovákiai változatának szaknyelvi regiszterébe, hosszadalmas előkészítő munkára, mélyreható vizsgálatokra és szinte szavankénti mérlegelésre van szükség. Ha a szlovák és a magyar megfelelőben eltérő szemantikai jegyek kapnak nyelvi formát, a magyarra fordítás esetében a magyarországi mintát ajánlatos követni. Ha azonban valamely szlovák terméknek nincs magyarországi megfelelője (és ennek következtében megnevezése), akkor egy új szakszót kell létrehozni: vagy egy olyan sajátos szlovákiai terminust, amelyet a szlovák megnevezés szemantikai jegyeinek figyelembevételével alakítunk ki, vagy a szlovák megnevezés tükörfordítását építjük be a terminológiai rendszerbe (Szabó Mihály 2002, 184). A szaknyelvi regiszterek kialakításakor mind az anyaországi, mind a kisebbségi szakembernek a szaknyelv funkciójából kell kiindulnia. A szaknyelvek célja a szakmai tárgyról, folyamatokról alkotott gondolatok rögzítése, cseréje, tehát a szakmai kommunikáció, amelynek rövidnek és pontosnak kell lennie. A szaknyelvi megnevezések nemzeti, illetve nemzetközi egységesítésének gondolata nyomon követhető az egyes terminológiai iskolák elméleti és módszertani követelményrendszerében. A szaknyelv, illetve a szaknyelvi szókinccs logikai ismertetőjegyeit és tendenciáit Wilhelm Schmidt foglalta össze a legkifejezőbbben: szakmaiság, fogalmiság, egzakttság, egyértelműség (sőt egy-egyértelműség), függetlenség a kontextustól, rendszerszerűség, rövideg és gazdaságosság, esztétikai, expresszív és modális semlegesség (Schmidt 1969, 12). A kizárólagosan nyelvi minőséget érintő követelmények száma meglehetősen kevesebb, mint a logikai követelményeké: „a megne-

vezés legyen megfelelően rövid, jól megjegyezhető, könnyen kiejthető és továbbképzésre alkalmas” (Pusztai 1982, 69).

A terminus technikusokkal szemben támasztott logikai és nyelvi követelményrendszer ismeretében a továbbiakban arra mutatok rá, milyen jelenségekkel, problémákkal találkozunk a szlovákiai magyar szaknyelvi tervezés terminológusai, s hogy milyen módszereket, elveket érvényesíthetnek a szlovák és a magyar terminológia egybevetése és értékelése során. Tanulmányom e részében néhány élelmiszer-ipari termék szlovák és magyar, illetve szlovákiai magyar megnevezésének terminusalkotási módozataival foglalkozom. Példáim a többségében magyarul településeken működő hiper- és szupermarketek, illetve élelmiszerboltok kétnyelvű (szlovák–magyar) termékkatalógusaiból, szórólapjaiból származnak. Ha a kereskedő úgy dönt, hogy a szlovák megnevezés mellett feltünteti a termék magyar nevét is, magára van utalva. Mivel az adott szakterület magyar nyelvű terminológiáját nem ismeri, megnézi a mára elavulttá vált s szakkifejezéseket egyébként is csak minimális mennyiségben tartalmazó szlovák–magyar kéziszótárt, s ha megtalálja benne a keresett fogalmat, kiválaszt egyet – nem biztos, hogy a jót – a feltüntetett lexémák közül. Ha pedig a szótárban nem leli a keresett kifejezést, egyszerűen lefordítja a szlovák megnevezést, ahogy tudja, miközben mind a szóhasználatban, mind a szintagmaszerkesztésben a szlovák mintát követi (Misad 1998, 51). De a terminológus helyzete sem könnyű. Mint már fentebb utaltam rá, a szlovák és a magyar szaknyelvi regiszterek elemeinek összehasonlítása nem kevés előkészületet igényel. Ennek oka, hogy a kutatónak a szlovák terminusokat össze kell gyűjtenie, ugyanis jelenleg nincs olyan – a *Magyar Élelmiszerkönyvhöz* hasonló – szlovák kiadvány, amely az élelmiszer-ipari termékek hivatalos megnevezéseinek teljes listáját tartalmazná. Így nem marad más megoldás, mint át tanulmányozni az egyes élelmiszer-ipari termékekre vonatkozó szabványokat. A szlovák szabványok nagy része azonban máig cseh nyelvű, mivel még a Csehszlovákia kettéválása előtti időkből származnak, s úgy tűnik, az illetékesek nem is tartják szükségesnek a szlovák nyelvű megfelelőik minél előbbi elkészítését. A szabványok átvizsgálása sem egyszerű feladat, ugyanis egy-egy szabvány többoldalas tájékoztatást nyújt az adott termék összetételéről, a gyártási, csomagolási és tárolási technikáról stb. A szabványokból nyert adatok további feldolgozása pedig azért okoz gondot, mert a terméknevek nagy része nincs rendszerbe helyezve, és sok esetben a leírásból sem derül ki, milyen logikai viszonyok érvényesek a különböző fogalmak és a hozzájuk tartozó terminusok között (vö. Mészáros 2002, 49–51).

Szlovák és magyar élelmiszer-ipari megnevezések összevetése

Kutatásaim során eddig háromféle élelmiszer-ipari termék nevét vizsgáltam: a kenyér és péksütemény, a tej és tejtermék, valamint a hús és hentesáru csoportjába sorolható árucikkek szlovák, standard magyar és a kereskedelmi forgalomban előforduló szlovákiai magyar megnevezéseit vetettem össze. Mindenekelőtt megpróbáltam párhuzamba állítani a szlovák és a magyar terminusokat, hogy megtaláljam azokat a szó- vagy kifejezéspárokat, amelyek ugyanazt a fogalmat jelölik. Mivel az összehasonlításnak ez a módja nem minden esetben eredményezett egyértelmű meg-

feleltetést, a tanulmányban inkább csak azt összegzem, milyen szlovák és magyar szakkifejezéseket, megnevezéseket találtam az egyes termékcsoportokban.

Gyakori jelenség a többemű szlovák terméknév egy-egy tagjának beépülése a magyar megnevezésbe. A szlovák *výražkový chlieb* kenyérfajtát pl. a szlovákiai magyar beszélők egyszerűen „*výražkový kenyér*”-nek nevezik. (Ha az önkiszolgálóban nem találják a szóban forgó kenyeret, azt kérdezik az eladótól: „*Výražkový* kenyér nincs?”) Nem ismerik tehát a szlovák *výražok* szó magyar megfelelőjét, a 'lángliszt' vagy 'rozsláng' megnevezést. Az értelmező kéziszótár új, átdolgozott kiadása szerint a *rozsláng* 'a legfinomabb rozsliszt' (Éksz. 2003, 1158). A *Magyar Élelmiszerkönyv* II. kötetének Malomipari termékek című fejezetében is megtalálható a *rozslángliszt* megnevezés, ami a leírás alapján nem más, mint 'fehér rozsliszt' (MÉ 2004, 11). Az azonosítás tehát nem okozhat gondot, ha a szlovák és a magyar műszóhoz tartozik egy pontos meghatározás vagy leírás, amelynek alapján létrehozható az egyértelmű megfeleltetés. A vizsgált szlovákiai termékkatalógusokban és szórólapokon azonban a *rozskenyér* megnevezés helyett a következő (feltételezett) magyar megfelelőket tüntették fel a fordítást végző személyek: „*barna kenyér*”, „*sötét kenyér*” (a szlovák *chlieb tmavý* szó szerinti fordítása alapján) „*félbarna kenyér*”, illetve „*köménymagos kenyér*”.

Szlovák vendégasztót tartalmazó példákat továbbá olyan húskészítmények nevének feltételezett magyar megfelelőiben találtam, amelyekben a szerkezet jelzői tagja helynévi eredetű. Abban az esetben, ha a fordító ismeri a helynév magyar megfelelőjét, a terméknév minden elemét magyarul adja meg, pl. *Bratislavská klobása – Pozsonyi kolbász*, *Ipelská saláma – Ipolyi szalámi*, *Oravská slanina – Árvi szalonna*. Ha viszont a helynévi tagot csak szlovákul ismeri, meghagyja a szlovák jelzőt a magyar megnevezésben, pl. *Spišské párky – Spišské virsli* (magyarul: *Szepesi virsli*), *Rakúska saláma – Rakúska szalámi* (magyarul: *Osztrák szalámi*), *Moravská šunková saláma – Moravská sonkás szalámi* (magyarul: *Morva sonkás szalámi*). Megesik, hogy a fordítást végző személy nem ismeri a szlovák megnevezés fajtajelölő köznévi tagjának magyar megfelelőjét, ilyenkor szintén „kétnyelvű” a magyar terméknév, pl. *Humenský ščipák – Homonnai ščipák* (magyarul: *Homonnai csípős kolbász*).

Előfordulnak olyan esetek is, amikor egy terméknév az egyik országban többféle terméktípust jelöl, mint a másikban. A *závin makový (tvarohový, orechový)* sütőipari termék standard magyar megfelelője a *mákos (túrós, diós) rétes*, de csak akkor, ha rétegesen hajtogatott, hártavékony tészta közé göngyöljük a töltelékot. A szlovák ugyanis a finomlisztből tejjel, vajjal, tojással készített kelt tésztából (azaz kalácstésztából) süttött, hajtogatott, töltött süteményféléit is jelölheti a *závin* megnevezéssel, ha a töltelék a tészta belsejébe van göngyölve (KSSJ 2003, 933), ilyenkor a *závin makový (tvarohový, orechový)* magyar megfelelője a *mákos (túrós, diós) kalács*. A szlovákiai kétnyelvű termékkatalógusok általában nem tesznek különbséget a szemantikailag nagyobb terheltségű szlovák megnevezés és a magyar terméknevek eredeti jelentése között, így a magyar megfelelők funkcióelkülönülése csak ritkán következik be. Tekintet nélkül a termék fajtájára, a *závin makový (tvarohový, orechový)* sütőipari terméknek a következő megfelelői alakultak ki a szlovákiai magyar nyelvhasználatban: „*mákos (túrós, diós) rétes*”, „*mákos (túrós, diós) kalács*”, „*mákos (túrós, diós) tekercs*”, „*mákos (túrós, diós) töltött rúd*”, „*mákos (túrós, diós) bejgli*”. Hasonló jelenségre bukkantam az egyes tejipari termékek szlovákiai ma-

gyar megnevezésében is. A *jogurtový dezert* (a standard magyarban: *desszertjoghurt*, azaz inkább édességként, mint táplálkozás végett fogyasztott finom joghurtfésleség) szlovák terméknevek számos feltételezett magyar megfelelőjét gyűjtöttem össze az egyes termékkatalógusokból, mint pl. „*joghurtos desszert, joghurtdesszert, jogurtdezert* (így, szlovákos alakban feltüntetve), *joghurtkrém, joghurtkrémes desszert*”. Feltételezem, hogy a fordítást végző személyek nem ismerték a hivatalos szlovák megnevezés jelentését, s nem is vették a fáradságot, hogy utánanézzenek. Inkább szó szerint lefordították a szlovák szerkezet elemeit, vagy más, szintén a szlovákiai magyar nyelvhasználatban előforduló tejtermék nevével helyettesítették az eredeti elnevezést. A *Magyar Élelmiszerkönyvből* pedig egyértelműen kiderül, hogy a *desszertjoghurt* olyan krém állagú, hosszabb ideig eltartható joghurtfajta, amely gyümölcsös ízesítésű vagy gyümölcsdarabokat tartalmaz.

A szlovák terméknevek magyarra fordításakor gyakran előfordul, hogy a termék magyar megnevezése kevesebb vagy eltérő információt, szemantikai jegyet tartalmaz, mint az eredeti szlovák meghatározás. Az egyik vizsgált szórólapon a *chlieb tmavý krájaný* (magyarul: *szeletelt barna kenyér*) terméknevé magyar megfelelőjeként csak ennyit tüntet fel a fordító: *barna kenyér*, a *chlieb rascový krájaný Čert* (magyarul: *Čert szeletelt köménymagos kenyér*; a *Čert* márkanév, tehát tulajdonnévi elem) szerkezetet pedig így egyszerűsíti: *Čert szeletelt kenyér*. Találkoztam azonban olyan szó szerinti megfeleltetéssel is, amikor a szlovák márkanév magyarra fordításának az lett a következménye, hogy a szlovákiai magyar vásárlót elbizonytalanította a termék magyar megnevezése, pl. a *chlieb Čert* (magyarul: *Čert kenyér*) kenyérfajta „*Ördögkenyér*”-ként, a *margarín Zlaté ráno* (magyarul: *Zlaté ráno margarin*) terméknevé pedig „*Arany reggel zsiradék*”-ként szerepel az egyik élelmiszerbolt szórólapján.

A terméknevek szlovákiai magyar (főként írott) változataiban feltűnően sok tükörszót, illetve tükörkifejezést találunk. Néhány a sok-sok példa közül: a *nátierka Mana*, *nátierka Oké*, *nátierka z lososa*, *nátierka z tuniaka* termékneveket szinte kivétel nélkül „*kenő*”-nek fordítják a szlovákiai termékjegyzékek: „*Mana kenő*”, „*Oké kenő*”, „*lazacos kenő*”, *tonhalas kenő*”. A *kenő* a szlovákiai magyar nyelvhasználatban a különféle hidegkonyhai készítmények (vajkrém, húskrém stb.) összefoglaló neve. A standard magyar nyelvhasználatban a *kenő* megfelelője általában egy olyan *-krém* utótagú összetett szó, amelynek előtagjával utalunk a termék alapanyagára; eszerint *Mana*, illetve *Oké vajkrém*, valamint *lazackrém* és *tonhalkrém* a standard magyar megfelelője a fenti megnevezéseknek.

Akad arra is példa, hogy egy szlovák terméknevének többféle magyarországi megfelelője van. A szlovák *čerstvé maslo* megnevezésnek a magyarországi kereskedelmi forgalomban a *teavaj*, *csemegevaj* vagy *márkázott vaj* felel meg. A szlovákiai magyar fordításokban azonban szinte kivétel nélkül a szlovák megnevezés tükörfordítása, a *friss vaj* szerepel, elvéve találkozni csak a *teavaj* műszóval, a másik két kifejezés egyetlen szlovákiai magyar árukatalógusban sincs benne.

Szlovák és magyar élelmiszeripari megnevezések formai felépítésének sajátosságai

A továbbiakban a vizsgált szlovák és magyar megnevezések formai felépítésének sajátosságait mutatom be röviden. Mind a sütő- és húsipari termékekről, mind a tej-

termékekről elmondható, hogy neveikben a szószerkezetek dominálnak, mivel az egyes fogalmak megnevezéséhez általában több szemantikai jegy nyelvi kifejezése szükséges. A termékkatalógusokban talált néhány tőszó mindig egy-egy általánosabb kategóriát jelöl (*rožok – kifli, jogurt – joghurt stb.*). A megnevezések között kevéssé a képzett szó, ezeket is a szlovák nyelvű példaanyagban találtam (*sekaná – vagdalt hús, tlačenka – disznósajt, nátierka – szm. kenő*). A magyar terminusokban nagy számban fordulnak elő összetett szavak, a szlovák példaanyagban viszont egyetlen összetételt sem találtam. Mindkét nyelvben meghatározó a jelzős szószerkezetek száma, ezek formai felépítésében azonban jelentős különbségek figyelhetők meg. A szlovák megnevezésekben gyakoriak az ún. hátravetett melléknévi vagy főnévi jelzővel jelölt szerkezetek, pl. *plece údené rolované – göngyölt füstölt lapocka, chlieb rascový – köménymagos kenyér, treska v majonéze – majonézes tőkehal-saláta, smotana do kávy – kávétejszín*. A szlovák kongruens jelzőt tartalmazó szókapcsolatok standard magyar megfelelője általában összetett szó (*jogurtový krém – krémjoghurt, pečienková paštéta – májpástétom, dukátové buchtičky – aranygaluska*). A következő jellegzetesség, hogy az egyes húsipari termékek szlovákiai magyar megnevezéseiben jóval magasabb a többes számú formák aránya, mint a standard magyarban, pl. *kuracie pečienky* – szm. *csirkemájak*, ms. *csirkemáj*; *kuracie stehná* – szm. *csirkecombok*, ms. *csirkecomb*. Ennek oka a két nyelv szerkezeti különbözőségében keresendő: míg a magyarban a több azonos vagy hasonló egyedből álló dolgok általában egyes számban szerepelnek, a szlovákban gyakoribb a többes szám használata.

Magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar vonatkozású szakszótárak, szakszójegyzékek rövid áttekintése

Mivel tanulmányomban a szlovákiai magyar szaknyelvi regiszterek helyzetével foglalkozom, utánajártam annak is, készültek-e Szlovákiában (illetve szlovák területen) olyan két- vagy többnyelvű (elsősorban szlovák–magyar) szakszótárak és/vagy szakszójegyzékek, amelyek felölelik egy-egy szakágazat alapvető terminológiáját. Kutatásaim idején a pozsonyi Egyetemi Könyvtár átalakítás miatt zárva tartott, ezért szlovákiai városi és vidéki könyvtárakban, a Matica slovenská turócszentmártoni központi könyvtárában, valamint a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban találtam rá a keresett szakszójegyzékekre. A legrégebbi jegyzék az Ivan Viest által összeállított *Madarsko–nemecko–slovenský železničný slovník* című, kilenc füzetből álló szótársorozat, melynek első részét 1919-ben adták ki Turócszentmártonban. A szerzők – Jozef Škultéty és Štefan Hlavatý – az új politikai elrendeződés következtében (ekkor alakult meg az első Csehszlovák Köztársaság) munkájuk előszavában az egyes állomáshelyek szlovák nyelvű megnevezésének mielőbbi használatát sürgetik. A Magyarázat című fejezetben figyelmeztetik a szótár használóját a magyar ábécének a szlováktól eltérő hangjaira, valamint a magyar rövid és hosszú magánhangzók pontos, hiteles ejtés módjának fontosságára. A szótári rész egy- és többemű kifejezéseket egyaránt tartalmaz, ezek azonban nem minden esetben tekinthetők terminusoknak, pl. *ágy – posteľ – Bett* (1919, 9). A magyar szóanyagban sok az elírás (pl. *tejjesítmény*, helyesen: *tejjesítmény*), a szavak írásmódja pedig természetesen a korabeli helyesírást tükrözi. Ugyancsak Turócszentmártonban, a Matica slo-

venská kiadójában jelent meg 1921-ben a Vladimír Fajnor és Adolf Zátůrecký által jegyzett *Právnícký terminologický slovník*, melynek első részét a magyar–szlovák szójegyzék alkotja. A szerzők a kötet utószavában rámutatnak a szlovák jogi terminusok kezdetlegességére, és kéri a jogi végzettséggel rendelkező szakembereket, hogy az esetleges hiányosságokat és a szótár bővítésére tett javaslatukat jelezzék a kiadó jogi osztályán (1921, 167). Bár a szógyűjteményben túlsúlyban vannak a jogi szakkifejezések, sőt ezeknek egy részét a mai jogrend is használja (pl. *megtámadni a határozatot – napadnúť rozhodnutie* 69. p., *csatlakozási kérelem – žiadosť o pripojenie* 30. p. stb.), a szótár köznyelvi szavakat is tartalmaz (pl. *csillag – hviezda* 31. p., *terv – plán* 147. p., *út – cesta* 153. p.). A korra jellemző helyesírási formák mind a magyar, mind a szlovák példaanyagban fennmaradtak (pl. *ítélet*, ma: ítélet, *zpráva*, ma: správa stb.). 1923-ban Kassán a Szent Erzsébet Nyomda jelentette meg Szokolszky Bertalan *Anyakönyvvezetők szótára. Magyar–szlovák–német–latin szótár* című négy nyelvű munkáját. A szakszótár négy részből áll (1. foglalkozások nevei, 2. halált okozó betegségek nevei, 3. keresztnemek, 4. az anyakönyvi adatok bejegyzéséhez szükséges kifejezések, mondatok), s forrásként – a témának megfelelő magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar szójegyzék hiányában – felhasználja a forgalomban levő magyar–cseh szótárakat, valamint a latin nyelvű szakirodalmat. A szótár valójában pusztán szójegyzék, címszavai nem tartalmaznak semmilyen nyelvtani vagy egyéb kategóriára való utalást. 1927-ben Pozsonyban egy újabb jogi szótár látott napvilágot *Maďarsko-slovenská právnická terminológia. Magyar–szlovák jogi műszótár* (Pozsony–Bratislava, Comenius Irodalmi Intézet–Literárny ústav, 1927) címmel, melynek szerzője Michal Slávik volt. A szótár ábécérendbe szedett szavakat és szerkezeteket tartalmaz, a címszavak nyelvtani kategóriáira nem tesz utalást. Jellegzetessége, hogy a szlovák nyelvű kifejezésekben sok bohemizmus található (pl. *ajánlat visszautasítása – odmietnutie nabídky* 5. p., *hatáskör – obor pôsobnosti* 58. p., *utóörökösödés – pozatýmne dedenie* 125. p.), ezek azonban nem befolyásolják a Viest-féle szótárra támaszkodó magyar nyelvű szóanyag minőségét.

A hatvanas években négy különböző tematikájú szakszótár jelent meg Szlovákiában. Elsőként Hajdušek Jozef *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský knihovnícky a bibliografický slovník. Magyar–szlovák és szlovák–magyar könyvtártudományi és bibliográfiai szótár* (Martin, Matica slovenská, 1963; a második kiadás éve: 1968) című munkája. Célja – az előszó alapján – a magyar és a szlovák könyvtártudományi és bibliográfiai szakkifejezések összegyűjtése és -kapcsolása, valamint a szlovák és a magyar szakemberek együttműködésének elősegítése, s a szakoktatás fejlesztése volt (1963, 8). A szótár ábécérendbe szedett szavak jegyzéke, nyelvtani kategóriákra való utalások nélkül. A több elemből álló szerkezeteket az első elem kezdőbetűje szerint sorolta be a szerző, nem a szókapcsolat meghatározó tagja alapján. A szótár magyar nyelvű anyagában sok, a nem megfelelő fordításból adódó tükörszó szerepel, pl. *divatlap – módný list* (31. p., a szlovákban: *módný časopis*), *Kolibri Könyv* (sorozatcímként) – *kolibria kniha* (63. p., a szlovákban: *Edícia Kolibri*). A következő szakszótár a M. Friedman, R. Koutník, F. Měchura, K. Miksa, I. Žačko által szerkesztett *Maďarsko-česko-slovenský a slovensko-česko-maďarský technický slovník* (Bratislava–Budapest–Praha, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry–Akadémiai Kiadó–Státní nakladatelství, 1964) című három nyelvű műsza-

ki szótár. A kiadvány mindkét része 12-12 ezer címszót tartalmaz a technika különböző területéről (csillagászat, faipar, fizika, közlekedés, meteorológia, rádiótechnika stb.), miközben rövidítésekkel jelöli az egyes használati színtereket. A többelismű megnevezéseket a szótár mindig a főnév címszava alatt tünteti fel. Ha a cseh és a szlovák terminus megegyezik, a magyar megfelelő mellett csak egy kifejezés található (pl. *keret – rám* 196. p.), ha viszont eltérőek, először a cseh, majd a szlovák megnevezés következik (pl. *cserzőmunkás – koželuh – garbiar* 70. p.). A további szótár Jozef Paulík nevéhez fűződik, címe: *Maďarsko-slovenský archeologický slovník. Magyar–szlovák régészeti szótár* (Bratislava, Rektorát UK, 1969). A szerzőt – mint ahogy az munkája előszavából kiderül – a jegyzék összeállításakor az a szándék vezette, hogy legalább a tájékozódás szintjén lehetővé tegye a magyar nyelvű régészeti szakirodalom tanulmányozását. A szótári anyag a korabeli kiváló magyar régészek szakmai szókincsén alapul, de a kiadvány előre meghatározott terjedelme nem tette lehetővé, hogy az összegyűjtött anyagot teljes egészében közzétegye (1969, 5). A szótárban mintegy 4 ezer címszó – főként általános érvényű terminus és újabb keletű régészeti műszó – található. Szerkesztési sajátosságai közé tartozik, hogy igéket nem tartalmaz, s a szlovák melléknevek esetében rendszeresen csak a hímnemű alakokat tünteti fel (pl. *csontvázas – kostrový* 38. p.). A régészeti szempontból jelentős magyar helységneveknek megadja a magyar megnevezés alapján alkalmazott szlovák ekvivalensét, illetve a szlovák területen használt megfelelőjét is, pl. *aggteleki-barlang – Aggtelecká jaskyňa – jaskyňa Domica* (1969, 6). A magyar helyesírás tekintetében sok, a standard írásmódtól eltérő formát tartalmaz a szótár annak ellenére, hogy a feltüntetett adatok szerint a szóanyagot két szlovákiai magyar szakember – Sima Ferenc egyetemi docens és Mayer Judit nyelv-művelő – ellenőrizte (lásd *aggteleki-barlang* 6. p., helyesen: *Aggteleki-barlang, kísérőlelet* 71. p., helyesen: *kísérőlelet, Kubán-vidéki* 118. p., helyesen: *Kubán vidéki* stb.). A budapesti, a prágai és a pozsonyi népművelési intézetek igazgatóinak 1964-es budapesti találkozásán hangzott el az a megállapítás, miszerint nagy szükség lenne egy többnyelvű szakszótár megjelenítésére. Ennek következményeként 1966-ban Ján Ruman szerkesztésében megjelent a *Magyar–szlovák népművelési szakszótár – Maďarsko-slovenský osvetový slovník* (Bratislava, Osvetový ústav). A közös kiadás gyakorlati okaiként egymás munkájának figyelemmel kísérését, az egyes módszertani dokumentumok, valamint a Magyarországon és Csehszlovákiában kiadott publikációk, tanulmányok lefordításának szükségességét jelöli meg a szerkesztő (1966, 3). A hatvanas években használatban levő magyar–szlovák és szlovák–magyar szótárakat, amelyek egyáltalán nem vagy csak csekély mértékben tartalmaznak szakkifejezéseket, Ruman elavultnak tartja. A népművelési szótárnak is vannak azonban hiányosságai, pl. hogy nem tartalmaz nyelvtani és egyéb utalásokat, mindössze az egyes szócikkekben előforduló homonimákra és a szinonimákra tesz homályos utalásokat: az előbbieket pontos vesszővel, az utóbbiakat vesszővel választja el a címszótól. Mindenképpen pozitív kezdeményezésnek tekinthető a szótári rész végén található – a Szlovákiában működő korabeli politikai, kulturális stb. intézmények nevét összefoglaló – kétnyelvű jegyzék (1966, 85–92), bár sok benne a nem megfelelő fordításból adódó félreértelmezés és helyesírási pontatlanság (lásd *Park kultúry a oddychu – üdülő és kultúrpark* 88. p., helyesen: *(a) Kultúra és Pihenés Parkja, tragédka – tragikus színész* 71. p., helyesen: *tragika* stb.).

A szótárírásban több mint egy évtizedes hallgatás után 1980-ban J. Varga, M. Muchyová, E. Lesyková, M. Mihaleje szerkesztésében jelent meg egy újabb munka, a *Slovensko-maďarsko-ĉeský textilný slovník* (Bratislava, Alfa) című szakszótár. A kiadvány nemcsak textilipari, hanem az ágazattal szorosan összefüggő területek (pl. gépipar, vegyészet, számítástechnika stb.) szakkifejezéseit is tartalmazza. A szótárban feltüntetett magyar megnevezések valóságát a budapesti Textilipari Kutatóintézet munkatársai ellenőrizték, illetve szükség esetén javasolták a standard magyar textilipari terminológia használatát (1980, 6). A szlovák szóanyagban nyelvhelyességi utalásokkal is találkozunk a szótár használója, a *sada* megnevezés helyett pl. az erőteljesebben köznyelvi elemnek tartott *súprava* (mindkét megnevezés jelentése: 'készlet') főnév alkalmazását ajánlják a szerzők (1980, 341). A négy nyelvű *Fachwörterbuch Gaststätten- und Hotelwesen* (Leipzig, VEB Fachbuchverlag, 1976) alapján készült az 1981-es kiadású *Hotely a reštaurácie. Slovensko-rusko-nemecsko-anglicko-francúzsko-maďarský slovník* (Bratislava, Alfa) című szakszótár. A szerzők – Inge Meyerová, Karol Gara és Irena Schilderová – a forrásmunka szóanyagát szlovák és magyar vendéglátó-ipari terminusokkal egészítették ki. A szójegyzékben több olyan megnevezés is szerepel, amelynek a kiadás évétől számított mintegy negyedszázad alatt megváltozott a jelentése, pl. a szlovák *umývačka riadu* szerkezet akkori magyar megfelelője a *mosogatólány* összetétel volt (1981, 39), ugyanennek a szlovák megnevezésnek a mai magyar ekvivalense azonban már a szintén összetétellel keletkezett (*konyhai*) *mosogatógép* főnév. Ebben a szótárban is sok a szlovák hatásra alkotott tükörszó, pl. *uhorka na nakladanie – eltett (elrakott) uborka* (189. p., a standard magyarban: *savanyításra való uborka*, a késztermék neve: *csemegeuborka*), *plnotučné mlieko – teljes tej* (216. p., a standard magyarban: *zsíros tej*), *dukátové buchtičky – gőzben főtt metélt* (18. p., a standard magyarban: *aranygaluska*), *párky v župane – virsli pongyolában* (226. p., a standard magyarban: *bundás virsli*), *filé z morského jazyka* (halféleség) – *tengeri nyelvszeletek* (229. p., helyesen: *nyelvhalszeletek*) stb. A magyar nyelvű ételnevek helyesírásában is sok a kifogásolnivaló: *polievka z morskej uhorky* (halféleség) – *tengeri uborka leves* (227. p., helyesen: *tengeriuborka-leves*), *kompót zo sušených sliviek – aszalt szilva kompót* (239. p., helyesen: *aszaltszilva-kompót*), *cícer – csicseri borsó* (186. p., helyesen: *csicseriborsó*). A szerző(k), illetve szerkesztő(k) nevének feltüntetése nélkül jelent meg 1982-ben a *Slovensko-maďarský, maďarsko-slovenský odborný slovník urbanizmu a priestorovej ekonomiky* (Nitra–Budapest, Výskumný ústav oblastného plánovania–Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) című szótár, amely a városfejlesztés szakszókincsének gyűjteménye. Valószínűleg a magyarországi társintézménnyel való együttműködésnek és a közös kiadásnak köszönhető, hogy a szótár magyar nyelvű szóanyaga kivétel nélkül igazodik a standard magyar szakszóhasználatához (lásd *stavebné povolenie – építési engedély* 196. p., *ambulantná prefabrikácia – helyszíni előregyártás* 221. p., *hlavná trieda, bulvár – sugárút* 280. p. stb.). Szintén szlovák és magyar közös kiadásban jelent meg 1984-ben a kilenc önálló füzetből álló *Bányászati értelmező szótár* (Budapest–Bratislava, Központi Bányászati Fejlesztési Intézet–Banské projekty, Bratislava). A kiadvány néhány fejezete csupán magyar nyelvű értelmező szótárként funkcionál (pl. a *Bányavillamosság*), a többi három nyelvű (magyar–szlovák–cseh) szótárként (pl. a *Kőzetmechanika*). A szótár egyelemű terminusokat és többtagú szerkezeteket egyaránt tartalmaz, az idegen nyelv

vü megfeleltetések feltüntetésekor azonban nem mindig veszi figyelembe a szlovák szavak nyelvtani kategóriáinak jellegzetességeit: a magyar melléknevek szlovák megfelelőit pl. annak ellenére nőnemben adja meg, hogy a szlovák melléknév alakja mindig a hímnemű nominativusi eset (lásd *heterogén – heterogénna* 5. p., *homogén – homogénna* 6. p. stb.). A legterjedelmesebb szakszótár Altdorffer Alfréd főszerkesztésében *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský technický slovník. Magyar–szlovák és szlovák–magyar műszaki szótár* (Bratislava–Budapest, Alfa–Akadémiai Kiadó, 1989; második kiadás: 1991) címmel jelent meg. A szlovák–magyar közös kiadvány mintegy 120 ezer szakszót és -kifejezést tartalmaz a tudomány és a technika különböző területeiről: többek között a matematika, fizika, kémia, közgazdaságtan, valamint az egyre nagyobb ütemben fejlődő számítástechnika és lézertechnika területéről. A szlovák nyelvű szóanyagot a Szlovák Tudományos Akadémia, a Szlovák Műszaki Főiskola és más tudományos kutatóintézetek munkatársai állították össze, a magyar szakemberek figyelme elsősorban a magyar nyelvű szakterminológia adekvátságának megítélésére irányult. Célközönségként a tudományos és műszaki szakembereket, a műfordítókat, a főiskolai hallgatókat és a szakközépiskolák tanulóit jelöli meg a szerkesztők (1989, 6). A kétnyelvű előszóban a szótár használatához szükséges eligazítást talál a felhasználó. A címszavakat követő rövidítések az illető szakkifejezés alkalmazási területére utalnak. A nyelvtani tájékoztatás – mint pl. a szófaji meghatározások, az alakváltozatok jelölése stb. – a címszó terminusként való felhasználását segíti (lásd csak többes számban előforduló kifejezés: *számítási táblázatok – výpočtové tabuľky* 863. p.; állandósult szókapcsolat: *színezék kivérzése v. eresztése – púšťanie farby* 573. p.; magyar–szlovák alakváltozatok: *karakterisztika – charakteristika* 259 p.; szófaji értelmezések: *kábeles – kábelár-fn., kábeles – kábelový-mn.* 254. p.; vonatjelölések: *hat valamire – vplyvať na niečo, mať vplyv na niečo* 758. p.).

A Szlovákiában kiadott szakszótárak és szójegyzékek jelentős csoportját a magyar tannyelvű általános- és középiskolák számára írt gyűjtemények alkotják. A második világháború befejeződését követő kritikus időszak után az akkori Csehszlovákiában 1949-ben nyitják meg újra kapuikat az első magyar tannyelvű oktatási intézmények. Mivel nincsenek magyar nyelvű tankönyvek, a pedagógusok sürgetik az olyan kétnyelvű segédkönyvek, szöszedetek és -jegyzékek kiadását, amelyek megkönnyítenék a magyar anyanyelvű tanulók oktatását. 1960-ban a Pedagógiai Tankönyvkiadó segédkönyvként jelenteti meg a csehszlovákiai általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű tizenkét éves iskolák (10–12. évf.) számára a Szabadi János által összeállított *Terminológiai szótárát* (Bratislava, SPN). A kiadvány – amely főként növénytani és állattani szakszokat tartalmaz – csupán a lexika síkján használható, nyelvtani tekintetben következtelen. A szerkezetes szakkifejezésekben pl. a melléknévi címszó mellett találjuk a megnevezést (lásd *biely vlčí bôb – fehér farkasbab* 31. p., *jarná pšenica – tavaszi búza* 33. p.), ugyanakkor a szlovák ún. hátravetett jelzős szerkezetekben már a jelzett szó, tehát a meghatározó tag alapján azonosít a szerző (lásd *pšenica ozimná – őszi búza* 39. p., *timotejka lúčna – mezei komócsin* 42. p.). S bár munkájában gyakran hivatkozik a korszerű magyarországi szakirodalomra, a szóanyagban sok a szlovák hatásra keletkezett tükörfelfejtés, pl. *prvotný korienok – elsődleges gyökerecske* 187. p. (a standard magyarban: *gyökérkezdemény*), *špargľová kapusta – leveleskáposzta* 187. p. (a standard magyarban:

spárgakel v. brokkoli). A P. Hornyák, A. Kecskés, E. Polačková, Z. Zalabai által szerkesztett *Terminologický slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. Matematika, deskriptívna geometria, fyzika* (Bratislava, SPN, 1965) című kiadvány címettjei azok a főiskolai hallgatók, akik középiskolai tanulmányaikat magyar nyelven végezték, de felsőoktatási tanulmányaik sikeres folytatásához el kell sajátítaniuk a szlovák nyelvű természettudományi terminológiát (1965, 3). A kézikönyv jól áttekinthető szóanyaga a matematika, az ábrázoló geometria és a fizika szakterületének alapvető szókészletét tartalmazza. A többemléű kifejezéseket a főnévi tag alapján szedi ábécérendbe, a jelzős szerkezeteket is a főnévi címszó vonzásában tünteti fel (pl. *függvény – funkcia; inverz f. – inverzná f., lineáris f. – lineárna f.* 11. p.). Sok viszont a szójegyzékben a helyesírási pontatlanság, a legtöbb standardtól való eltérés az összetett szavak írásában figyelhető meg (pl. *atommagátalakítás* 11. p., helyesen: *atommag-átalakítás; középeurópai idő* 77. p., helyesen: *közép-európai idő; részintegritástartomány* 21. p., helyesen: *rész-integritástartomány*). A középiskolák 1–3. évfolyama számára készült Dvorsky J., Vadkerty K., Galambos L., Kovács Z. és Mészáros J. szerkesztésében a *Magyar–szlovák szakkifejezések gyűjteménye* (Bratislava–Budapest, SPN–Tankönyvkiadó, 1968). A szójegyzék az akkor használatban levő szlovákiai tankönyvek alapján készült, s a szerkesztők szerint azokat a kifejezéseket foglalja magába, amelyeket egy érettségiző diáknak ismernie kell. Célja, hogy a magyar nemzetiségű tanulókkal elsajátíttassa azt a szlovák szakszókincset, amellyel a szlovák tannyelvű iskolák végzősei rendelkeznek, s hogy a magyar tannyelvű iskolákban érettségizett diákok könnyebben készülhessenek fel a szlovák főiskolák és egyetemek felvételi vizsgáira (1968, 5). A gyűjtemény nyolc részből áll, s a következő tantárgyak szókészletének részhalmazát tartalmazza: történelem, földrajz, matematika, fizika, biológia, kémia, pszichológia (és logika), testnevelés. (Megjegyzés: ez utóbbi nevelési tárgy valószínűleg azért kapott helyet a kötetben, mert a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban az előírásoknak megfelelően egészen 1998-ig a testnevelésórákat szlovákul tartották. Ebben a témakörben a szerkesztők az egyes testnevelési ágazatok megnevezéseit, valamint a tornaórákon alkalmazott cselekvést kifejező igéket foglalták össze, pl. *rúdugrás – skok o žrdi, gerelyhajítás – hod oštepom; átat – podať, prihrať, Pihenj! – Pohov!* stb. 343–354. p.) Annak ellenére, hogy szakkifejezések gyűjteményéről van szó, sok olyan köznyelvi kifejezés is bekerült a jegyzékbe, amelyeket a tanulók a szlovák nyelvű társalgási órákon már elsajátítottak, pl. *ablakkeret – okenná obruba v. okenný rám* 7. p., *versenyezni – súťažiť* 66. p., *fa – strom* 78. p., *gép – stroj* 83. p., *könyvtár – knižnica* 93. p. stb. Terminológiáját tekintve a matematika, a fizika, a kémia és a biológia szójegyzéke a legteljesebb, ezek egy-egy szócikkében a címszóval összefüggő szókapcsolatok, összetételek is megtalálhatóak. A hetvenes években érvényben levő általános iskolai tankönyvekhez készült K. Dvorská és L. Száraz *Szakkifejezések szótára a kilencéves alapiskolák 7–9. osztálya számára. Slovník odborných termínov pre 7.-9. ročník základných deväťročných škôl s vyučovacím jazykom maďarským* (Bratislava, SPN, 1976) című munkája. A kiadvány három részből áll: az első fejezet a kötelezően elsajátítandó szakkifejezéseket tartalmazza évfolyamok és tantárgyak szerinti lebontásban, a második rész az ún. ajánlott szakkifejezéseket sorolja fel (az itt található terminusok a szerkesztők szerint a szlovák nyelvű szaklapok tanulmányozásához nyújtanak segítséget – 5. p.), a harmadik fejezetet pedig a leglényegesebb szak-

kifejezések szlovák–magyar jegyzéke alkotja. A szótár főként az egyes terminusok nyelvtani kategóriáinak jelölésében következetlen, pl. nemcsak a rendszerezésen belüli osztályok, csoportok stb. megnevezésekor alkalmazza a többes számot, hanem egy meghatározott szócikken belül is hol az egyes, hol a többes számú alakot tünteti fel (lásd *derékszög – pravý uhol*, *csúcscsövek – vrcholové uhly*, *egyenesszög – priamy uhol* 11. p.). A helyesírás tekintetében is sok a standardtól való eltérés, pl. *időjárásjelentés* 2. p., helyesen: *időjárás-jelentés*; *vegyianyagok* 55. p., helyesen: *vegyi anyagok*, *gram-molekulasúly* 23. p., helyesen: *gramm-molekulasúly*. A magyar tannyelvű iskolákban is szlovák nyelven oktatott honvédelmi nevelés segédkönyveként jelent meg A. Fibi és Z. Fodor összeállításában a *Szakkifejezések szótára a honvédelmi nevelés középiskolai tankönyveihez. Slovník odborných výrazov k učebnici brannej výchovy pre SŠ* (Bratislava, SPN, 1985) című kiadvány. A pusztán szójegyzékre emlékeztető szótár sem szócikkeket, sem az egyes címszavakra való nyelvtani utalást vagy egyéb minősítéseket nem tartalmaz. A szlovák szakkifejezések mellett esetenként nem a standard magyar megfelelőt, hanem a szlovákiai magyar nyelvhasználatból kölcsönzött tükörszót vagy -kifejezést tünteti fel. Főként a szlovák nyelvű szóanyagban gyakoriak a ragozásbeli tévesztések (pl. *hlodavci* – 14. p., helyesen: *hlodavce*), de az egyes és többes számú alakok használatában sem következetes a kiadvány. A magyar tannyelvű egészségügyi szakközépiskolák számára íródott az I. Friedrichová, V. Perhácsová és V. Varga szerkesztette *Slovensko-maďarský odborný slovník* (Bratislava, Osveta, 1989) című segédkönyv, melynek forrásaként az értelmező jellegű *Stručný lekársky slovník* (szerző és egyéb adatok nélkül) című szlovák kézikönyv szolgált. A szótár kb. 3700 egy- és többemű szakkifejezést tartalmaz. Mivel a szerzők szerint a tanulók tisztában vannak mind a magyar, mind a szlovák nyelv grammatikájával (1989, 3), a címszavakban nyelvtani jelöléseket nem alkalmaznak. A kiadvány még abban az esetben is a szlovák megnevezések magyarítására törekszik, amikor a magyarországi orvosi szaknyelv inkább idegen eredetű szóval jelöli az illető fogalmakat, pl. *agónia – haláltusa*, *anatómia – bonctan* 5. p., *anorexia – étvágytalanság* 6. p. (Magyarországon: *anorexia* v. *kóros étvágytalanság*), *kanyla – tubus* 12. p. (Magyarországon: *kanül*) stb. A magyar nyelvű szóanyagban sok a szlovák hatásra keletkezett tükörszó és -kifejezés, pl. *pohotovostná služba*, *pohotovosť – készenléti ügyelet* 33. p. (a standard magyarban: *orvosi ügyelet*), *vyšetrovacia izba – vizsgálati szoba* 52. p. (a standard magyarban: *vizsgáló*) stb. Gyakran előfordul, hogy a szerzők mind a szlovák, mind a magyar nyelvű jegyzékben a betegségnek csak a köznyelvi megnevezését adják meg, pl. *cukrovka – cukorbetegség*, *cukorbaj* 8. p. (a szlovák orvosi szaknyelvben: *diabetes* v. *diabetizmus*, a magyar orvosi szaknyelvben: *diabétesz*). A jegyzékben sok a helyesírási standardtól eltérő írásmódú szóalak, pl. *könnycsatornagyu lladás* 53. p., helyesen: *könnycsatorna-gyu lladás*; *sinuscsomó* 43. p., helyesen: *szinuszcso m ó* stb.

Összegzés

Tanulmányomban mindenekelőtt arra szerettem volna rámutatni, milyen nehézségek merülnek fel szlovákiai magyar viszonylatban az egyes szakszók és -kifejezések összevetésében és azonosításában. Tapasztalataim szerint a megfeleltetést leginkább a két nyelv elemeinek motivációjában előforduló különbségek nehezítik (vö.

Mészáros 22, 66). A bemutatott példák azt igazolják, hogy a szlovákiai magyar megnevezésekben gyakran a szlovák kifejezés motivációjának megfelelő tükörfelfejtés rögzül (lásd *nátierka – kenő, biely jogurt – fehérjoghurt* stb.). Ugyanakkor a két ország eltérő és hiányos szabványrendszere, valamint a szlovák és a magyar nyelv eltérő formai sajátosságai is rányomják bélyegüket a szlovákiai magyar szakszókincs állapotára és használatára. Szlovákiában a szaknyelvek írott és beszélt változata kevésbé különül egy egymástól, a sajátos szaknyelvi fordulatok használatának nem volt mikor és hol kifejlődni (Lanstyák 1998, 27). A szlovákiai magyar szaknyelvi tervezés feladata a szlovák terminusok pontos magyar megfelelőinek azonosítása, szükség esetén létrehozása s a szlovákiai magyar köztudatba való beépítése. Ennek megvalósítása pedig lehetetlen egy átfogó, reálisan megszerkesztett program és az anyaországi, valamint hazai nyelvészek és az egyes szaktudományok képviselőinek segítségével nélkül.

Hivatkozások

- Altdorffer Alfréd (szerk.) 1989. *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský technický slovník*. Bratislava–Budapest, Alfa–Akadémiai Kiadó.
- Csicsay Alajos 2002. Magyar anyanyelvhasználat Szlovákiában. *Debreceni Szemle*, X. évf. 2. sz. 262–264. p.
- Csuka Gyula 2002. A magyar szakterminológia múltja, jelene és fejlődésének alternatívái. *Debreceni Szemle*, X. évf. 2. sz. 255–257. p.
- Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava, Madách, 101. p.
- Éksz. 2003. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1158. p.
- Dvorská, K.–Szárász, L. 1976. *Szakkifejezések szótára a kilencéves alapiskolák 7–9. osztálya számára. Slovník odborných termínov pre 7.–9. ročník ZŠ s vyuč. jaz. maď.* Bratislava, SPN.
- Dvorsky J.–Vadkerty K.–Galambos L.–Kovács Z.–Mészáros J. (összeáll.) 1968. *Magyar–szlovák szakkifejezések gyűjteménye a középiskolák 1–3. évfolyama számára*. Bratislava, SPN.
- Fajnor, V. – Zátorecký, A. 1921. *Právnický terminologický slovník I. Časť maďarsko-slovenská*. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská.
- Fibi, A.–Fodor, Z. 1985. *Szakkifejezések szótára a honvédelmi nevelés középiskolai tankönyveihez. Slovník odborných výrazov k učebniciam brannej výchovy pre SŠ*. Bratislava, SPN.
- Friedman, M. – Koutník, R. – Měchura, F. – Miksa, K. – Žačko, I. 1964. *Maďarsko-česko-slovenský a slovensko-česko-maďarský technický slovník*. Bratislava–Budapest–Praha, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry–Akadémiai Kiadó–Státní nakladatelství technické literatury.
- Friedrichová, I. – Perhácsová, V. – Varga, V. 1989. *Slovensko-maďarský odborný slovník*. Bratislava, Osveta.
- Hajdušek, Jozef 1963. *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský knihovnícky a bibliografický slovník. Magyar–szlovák és szlovák–magyar könyvtártudományi és bibliográfiai szótár*. Martin, Matica slovenská.
- Hornýák, P. – Kecskés, A. – Polačková, E. – Zalabai, Z. 1965. *Terminologický slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. Matematika, deskriptívna geometria, fyzika*. Bratislava, SPN.
- Jakab István (szerk.) 1976. *Hogy is mondjuk?* Bratislava, Madách, 153–179. p.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest, Scholastica.

- Krátky slovník slovenského jazyka* 2003. Bratislava, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 933. p.
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatának sajátosságai*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 26–27. p.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2000. Nyelvi jogaink érvényesítésének feltételei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. 1. sz. 85–98. p.
- Lanstyák István: Az MTA szlovákiai kutatóállomásául szolgáló nyelvi iroda koncepciótervezete (kézirat). Dunaszerdahely, 20–21. p.
- Magyar Élelmiszerkönyv*. www.omgk.hu (második, módosított kiadás, 2004).
- Mészáros Tímea 2002. A szaknyelvi tervezés legfőbb kérdései. (Szakdolgozat.) Pozsony, 49–51., 64–66. p.
- Meyerová, I. – Gara, K. – Schilderová I. 1981. *Hotely a reštaurácie. Slovensko-rusko-nemecko-anglicko-francúzsko-madžarský slovník*. Bratislava, Alfa.
- Misad Katalin 1998. A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram, 43–68. p.
- Paulík, Jozef 1969. *Maďarsko-slovenský archeologický slovník. Magyar–szlovák régészeti szótár*. Bratislava, Rektorát UK.
- Pusztai István 1982. Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései. *Magyar Nyelv*, LXVIII. évf. 1. sz. 67–76. p.
- Ruman, Ján (összeáll.) 1966. *Maďarsko-slovenský odborný osvetový slovník. Magyar–szlovák népművelési szakszótár*. Bratislava, Osvetový ústav.
- Schmidt, Wilhelm 1969. Charakter und gesellschaftlich Bedeutung der Fachsprache. *Sprachpflege*, XVIII. évf. 12. sz.
- Slávik, Michal 1927. *Maďarsko-slovenská právnická terminológia. Magyar–szlovák jogi műszótár*. Pozsony-Bratislava, Comenius Irodalmi Intézet–Literárny ústav.
- Szabadi József: *Terminológiai szótár. Segédkönyv a csehszlovákiai általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű tizenkét éves iskolák 10–12. évfolyama számára*. Bratislava, SPN.
- Szabó Mihály Gizella 2002. A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a szlovák–magyar kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram, 169–200. p.
- Szokolszky Bertalan 1923. *Anyakönyvvezetők szótára. Magyar–szlovák–német–latin szótár*. Kassa, Szent Erzsébet Nyomda.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi Értekezések, 144./
- Varga, J. – Muchyová, M. – Lesyková, E. – Mihaleje, M. 1980. *Slovensko-madžarsko-český textilný slovník*. Bratislava, Alfa.
- Viest, Ivan (összeáll.) 1919. *Maďarsko-nemecko-slovenský železničný slovník*. Turčiansky Svätý Martin, Kníhtlačiarisky účastinársky spolok.
- Zeman László 1978. A tudományos nyelvhasználat. *Magyar Nyelv*, LXXIV. 3. sz. 316–333. p.
- (N. N.) 1984. *Bányászati értelmező szótár*. Bratislava–Budapest, Banské projekty–Központi Bányászati Fejlesztési Intézet.
- (N. N.) 1982. *Slovensko-madžarský, maďarsko-slovenský odborný slovník z urbanizmu a priestorovej ekonomiky*. Nitra, Výskumný ústav oblastného plánovania.

A példaanyag forrásai:

Hypernova, kétnyelvű termékatalógus 2003–2004-es (kéthetente megjelenő) számai
Robi ABC, kétnyelvű szórólapp 2003–2004-es (havonta megjelenő) számai

KATALIN MISAD

SEMANTIC AND PRAGMATIC CONTEXT OF HUNGARIAN TERMINOLOGICAL LANGUAGE PLANNING IN SLOVAKIA

The study deals with semantic and pragmatic aspects of Hungarian terminological language planning in Slovakia. The first part of the contribution is dedicated to a specific area of food processing terminologies in Slovak and in Hungarian, their confrontation and mutual interrelation. The study does not confine itself within mere characterization of separate denominations; it also examines their semantic properties and their grammatical structures. In the second part of the study, the author offers an overview of Slovak-Hungarian and Hungarian-Slovak special dictionaries and reports published, while also presenting descriptions of their specific features from the viewpoint of lexicography.

Enea Silvio Piccolomini, a szerelem költője*

Elégikus és priapikus interpretációs szintek
a *Cynthia* című kötetben

ZOLTÁN CSEHY

ENEA SILVIO PICCOLOMINI, THE POET OF LOVE.

ELEGIAC AND PRIAPISTIC INTERPRETATION LEVELS IN THE VOLUME TITLED CINTHIA

82(091):821.124`02`14"

821.124`02(091)"14"

Humanism and neo-Latin poetry, II. Pius (Enea Silvio Piccolomini), neo-Latin love elegy, the survival of antiquitism.

Az olyan tudatosan megkomponált köteteket, versciklusokat, melyek központi tematikus eleme a szerelem, illetve a szerelem forrásaként és céljaként megjelölt (központi) nőalak, joggal nevezhetünk szerelmi dedikációs jellegű gyűjteményeknek. Ez az antik elégia-epika által kanonizált (Ovidius, Tibullus, Propertius), de már korábban is létező (Catullus) kötetformáló elv számos kompozíciós elem és toposz összjátéka következtében kikristályosodó modellt hozott létre, mely a neolatin költészetet lényegileg a quattrocento korszakától kezdődően a szerelmi-erotikus poézis terén szinte mindvégig uralta.

E kötet típus egy sajátos, alapozó változata Enea Silvio Piccolomini *Cynthia* című munkája.¹ A kötet propertiusi jellegére a szakirodalom már többször is felhívta a figyelmet,² az imitációs bázisként kezelt antik modellel való kapcsolatát a szövegek primer rokonsági szintjén már lényegében feltérképezték. Amivel azonban ezek az egyébként kiváló tanulmányok adósak maradtak, az egyrészt a kompozíciós-központológiai mechanizmusok föltárása, másrészt az intertextuális szövegszerveződések vizsgálata, harmadrészt pedig mindeddig nem tárgyalták a kötet *Cynthia*-versei és egyéb, nem *Cynthiához* írt, az elégikus dimenziótól nagyban különböző verseinek viszonyrendszerét.

Ha úgynevezett szerelmi dedikációs verskötetként olvassuk a *Cynthiát*, elsősorban nemcsak a szövegszerű Propertius-megfeleltetésekre érdemes koncentrálni, hanem olyan stigmák felkutatására, melyek önkéntelenül is kiütköznek a szöveg testén.³ Az elégikus kötet szerveződés egyik alapvonása egy folyamatos, szubsztitúciós játékséma, mátrix retorikai kereteinek kimunkálása az imádott nő kapcsán. Érdemes megvizsgálni tehát a *Cynthia* című kötet nyitóversét. Az első szó maga a cím-

*Az előadás eredetileg olasz nyelven hangzott el a XVII. Convegno Internazionale sul tema: Pio II Umanista europeo című, 2004. július 18–21-én a milánói Istituto Studi Umanistici F. Petrarca szervezésében megrendezett nemzetközi konferencián Pienzában.

adó név: Cinthia. E propertiusi intertextus nemcsak visszacsatolást kíván a római elégikus hagyományhoz, hanem mintegy esszenciálisan fölül is írja azt. Cinthia egyszerre a kötet tárgya és ihletője, tőle ered mind az invenció, mind az elocutio („*tu facis ingenium, tu facis eloquium*”), ráadásul az antik mitológia több szereplőjének vonásait és funkcióit képes magába integrálni. E versből is világosan kitetszik, hogy Cinthia egyrészt Múzsaként jelenik meg, egészen pontosan a Múzsák vezetőjeként, tehát apollói funkcióban: „*Te duce concedunt dive in mea vota sorores, / te duce Castalio somnia fonte bibo*”, másrészt mintegy neve kódjából kifolyólag (a Cynthia név Diana istennő mellékneve is lehet) és anticipálva a hetedik számú Cinthia-verset, Dianaként, azaz a hold istennőjeként, aki majd uralni fogja a csillagos eget („*te quoque, si liceat, carmine ad astra feram*”), majd végzetes szerelemként, azaz egyszerre Amorként és Párkaként láthatjuk: „*tu mihi principium, tu mihi finis eris*”. Ez a rövid költemény végeredményben a kötet testének leírása. Elsődleges funkciója az – amellett, hogy kijelöli azt a beszédmódot, melyhez csatlakozni kíván, s mintegy tudósít a könyv lényegéről –, hogy létrehozson egy szinekdochikus ént, Cinthia egóját, mely számos mitológiai alak komponenséből áll össze ideális egésszé, s válik képessé az épp szükséges poétikai, retorikai funkció betöltését biztosító metamorfózisra. Ez a polivalencia különbözteti meg Cinthiát a kötet többi nőalakjától. Az utolsó sorra kivált szeretném felhívni a figyelmet, hiszen ez a propertiusi protézis⁴ szintén több szinten értelmeződik. Az ihlető-szövegszervező (múzsai) funkció összekapcsolása a szerelmi metamorfózis mítoszkorrekciónak változatával a szerelmi dedikációs verskötet egyik alapjellegzetessége. A költemény a komponálás tekintetében is irányadó, vagyis ha az utolsó sort szó szerint értelmezzük, kézenfekvő magyarázatot kapunk arra a rejtélyre is, hogy miért húzódnak a Cinthia-versek a könyv két végpontja felé, s miért nincs Cinthia-vers a kötet közepében. A *principium* kötetkezdetet, a *finis* pedig kötetzárást is jelent, nem csak a végzetes szerelem, azaz az Amorként és Párkaként egyszerre megjelenő Cinthia iránti érzelmek konvencionális megjelenítését. Nemcsak a sors fonalát látjuk itt, hanem a kötetszerveződés vezérfonalát is megkapjuk, egy szerelmi regénybe csöppenünk bele, melynek történéseit az elégikus tradíció szellemében tárja elénk a költő a szerelem megszületésének reményétől a szerelemtől való búcsúzásig. Az Adrianus Van Heck-féle kötetrekonstrukció szerint 23 versből álló ciklus első térfelébe, a *principium*ba három vers jut (1, 5, 7), a kötet végére, azaz a *finis* részbe négy (16, 19, 21, 23), a két térfél közötti részt egyes költemények töltik ki 8 vers erejéig. A kötetkompozíció tehát kétpólusúvá formálja a kötetet, az első pólus máris a szerelmi dedikációs kötetek újabb jellegzetes stigmáit viseli magán: az idealizált hölgy a szingularitás elvének megfelelő szépségű, aki még Phoebus és Jupiter szerelmére is méltó, s minden erényt birtokol, leszámítva a *pietas* erényét (5, 25–36),⁵ s ez megakadályozza a szerelem beteljesedését. A szerelem nem más, mint *furor* („*ergo vale et nostro cura indulgere furori*” 5, 35). Nem nehéz belátni, hogy Piccolomini szerelmes verseiben költészetesztétikai terminusokat is használ, s a költői feszültséget épp az értelmezhetőség ilyen szintezése adja: Leonardo Bruni egy Giovanni Marrasiohoz írt levelében egy, a fent idézett verssorhoz nagyon hasonlatos Marrasio-sor magyarázataként („*Indulgere velis nostro, Arretine, furori*” Ang. 1, 21)⁶ részletesen kifejti a platóni Phaidroszból eredeztethető *furor* tanát: „*divini rursus furoris partes quattor: vaticinium, misterium, poesis et amor. His vero deos totidem praeesse veteres putave-*

*runt: nam vaticinium Apollini, misterium Dionyso, poeticam Musis, amorem Veneri tri-
buebant. [...] Qui vero absque furore Musarum poeticas ad fores, ut inquit Plato, acce-
dit, sperans quasi arte quadam poetam se bonum evasurum, inanis est ipse atque
eius poesis. Prae illa quae ex furore est, haec quae ex prudentia disperditur.
Poetarum ergo furor a Musis est, amantium vero a Venere.*” A furor két utóbbi válto-
zata Piccolomininél szerves egészzé olvad össze, ahogy ez a nyitóversből is kiviláglik.

A szerelem beteljesedését az idő korlátozza, a szerelem s így a hozzá kötődő furor is életkorfüggő: „*respondet lusibus etas, / talia lascivus tempora querit amor*” (5, 11–12). Az idézett szöveg *lusus* szava szintén bír költészetiészeti dimenziók-
kal is: többek közt az antik Diomedes Vergilius-életrajzának *praelusiones* terminu-
sát idézi, mely Vergilius fiatalkori, az *Aeneis* megírása előtti művei közül a már Servius által tévesen neki tulajdonított *Priapeát* és a *Bucolicát* jelöli.⁸ A vergiliusi
életpályamodell, mely bizonyos életkorokat hangol össze bizonyos költői megnyilat-
kozási formákkal és műfajokkal, több humanista modelljeként szolgált, s tudjuk,
hogy például Antonio Beccadelli vagy később Janus Pannonius is *lusus*-szal kezdte
költői pályáját, s célként az eposz vagy panegyris műfaja lebegett a szemük előtt.⁹
A kisköltészet e szerzők számára előjáték jellegű volt, és bizonyos életkorhoz is kö-
tődött: nem jelentéktelen e felismerés szerepe abban sem, hogy a Beccadelli által
meghonosított és a Cinthia-kötet néhány helyén is fellelhető priapikus beszédmód
a vergiliusi vagy annak hitt pályamodell fényében nyerhetett legitimációt. A
Hermaphroditus című Beccadelli-kötet mellett, hogy a Vergiliusnak tulajdonított
Priapea hangütését hívja életre, perszifikált kötetként jelenik meg, komplex Ver-
gilius-paródiaként is értelmeződik. Piccolomini *Cinthiájának* szintén kardinális sze-
replője Vergilius, méghozzá két módon is, egyrészt a költő tételesen két verset is
szentel neki, egy komparatív laust (2) (Homerust és Vergiliust veti össze) és egy epi-
táfiumot (3), mely felszólítja kora költőit, áldozzanak tömjént (azaz verseket) Ver-
gilius sírja előtt tisztelegve a költő istenségének. Másrészt Adrianus van Heck tétele-
sen kimutatta, hogy Piccolomini költészetében a legtöbb intertextus közvetlenül Ver-
giliustól származik.¹⁰ A kor költői közül a váteszeket szólítja meg („*vos igitur, vates,
quos secula nostra tulere, / ipsius ad tumulum munera ferte, precor*” 3, 5–6), akik
méltók áldozatot bemutatni a sírnál („*munera sint versus*”), s így a furor révén a
vaticiniumhoz is kapcsolódni látszik.

Ha a Cinthia-verseket nem választjuk le a kötet szerves egészéről, látható, hogy
Piccolomini kötete – noha az elégikus szerelmi dedikációs kötettypust képviseli – a
könyv szöveganyagát a kor költőihöz hasonlóan a *varietas* elve szerint rendezte el,
s egyszerre több szólamot és beszédmódot is működtet. A vers egyrészt a szinek-
dochikusan összerakott *ego*jú Cinthia adománya, másrészt Vergilius sírjára szánt
adomány, melyeket a költő vergiliusi intertextusokból hoz létre. A Cinthia-versekben
számos vergiliusi stigma van jelen a primer intertextualitáson túl is, az 5. versbe
például a második ecloga is beleolvásódik. Amellett, hogy Vergilius: „*Nec sum adeo
informis*” (B. 2, 25) sorából Piccolomini is profitált „*sum ne adeo informis? nullon
sum dignus amore? / sum ne ego progenie degener ipse mea?*” (5, 21–22), magát
az elégikus alapállást ötvözi az idillben szereplő Corydon sorsával: a versértelme-
zés egyik fontos komponense lehet tehát a vergiliusi bukolika felőli olvasat. Ugyan-
csak egy vergiliusi figurával való azonosulás lehetőségét villantja fel a 23. költe-
mény (*In Amorem*), mely a 10. ecloga Gallusának sorsát idézi meg: „*haud aliter,*

sevo cum Gallus amore periret, / Menelaus et lacrimas saxa Licea dabant" (23, 31–32). A *Iusus* fogalma tehát nemcsak szerelmi játszadozást jelöl, hanem a szerelmi játszadozás megénekelhetőségének időszakát is mintegy behatárolja. Ovidius a vergiliusi *Bucolica* játékos erotizmusát is felhasználta saját műveinek védelmében: „*Bucolicis iuvenis luserat ante modis*”, T. 2, 533), s már csak ezért is párhuzam vonható a priapikus és a bukolikus költészet *praelusiones* jellege között. Piccolomini *Iususa* tehát a vergiliusi *praelusiones* jegyében is értelmezhetőnek látszik, s ez legitimálja majd beccadellianus jellegű verseit, illetve azok beilleszthetőségét egy alapvetően elégikus, szerelmi dedikációs kötetbe.

A szerelmi dedikációs verskötetek egyik alapproblémája az epikus jellegű narráció képzetének felkeltése, melynek révén az olvasó úgy érezheti, hogy egy szerelmi regénybe csöppent bele, mely autobiográfnek tünteti fel magát, ugyanakkor a közvettség retorikáját alkalmazza. A szerelmi regény, elsősorban a catullusi változatoságesszmény (ezt lehetne mondjuk varietasparadigmának nevezni) jegyében nem szükségszerűen követ sem időrendi, sem minden vonatkozásban logikus sorrendet, azaz rendszerint szakadozott, és a felvillantás poétikájával él. A szerelmi regény a ciklus másik felében bontakozik ki igazi történéssé: a 19. versből kiderül, Cinthia férjes asszony, akit a költő normaszegésre csábít a catullusi *foedus amittitiae* jegyében: „*femina deformi vidua est que nupsit amanti*” (19, 11). A szerelem betegségként jelenik meg a 21. versben, melyet csak Cinthia gyógyíthat. Fokozatosan tudatosul, hogy a szerelmes légüres térbe kerül, s invektívában támad Ámorra (23. vers), s bekövetkezik a kiábrándulás, a *divortium*, ráadásul a vers mintegy exemplummá is avatja a szerelmi történetet, s mintegy intó és elrettentő példaként tárul az ifjúság elé. Látható tehát, hogy még a varietas-paradigmának engedő, jellegzetes szakadozottságot is rendszerint erőteljes narratív keretbe ágyazottan találja a költő, vagyis a ki-kisiklatott kronológia (rendszerint homályos) kezdő és végpontjai sem mindig rajzolódnak ki tisztán. A propertiusi szerelmi történet kezdősorának („*Cynthia prima suis miserum me cepit ocellis*”, Prop. 1, 1, 1) variánsát Piccolomini a kötet záró versében aktiválta újra „*Cynthia sidereis miserum me infixit ocellis*” (23, 81.).

Az ókori Tibullus elégiáinak első könyve a varietast hármasságok meggyőző rendszerében működteti (a filológia az első könyv szerkesztettségét autentikus jellegűnek tartja), s Mars és Venus törvényeinek összecsapását egy ki-kibomló háromszereplős (Delia, Marathus és Messala) „történetbe” ágyazza. A tibullusi kompozícióhoz Giovanni Marrasio kötete áll a legközelebb: egy prefatióból és nyolc versből álló ciklusát úgy rendezi el, hogy a szinte lineárisnak mondható narratívát három máshoz írt költeménnyel töri meg. Az első és utolsó vers keretében valóságos fiktív autobiográfia rajzolódik ki: az ív Angelina elérhetetlen szépségének rendkívüli ihlettségű festésétől, saját szerelmének bizonygatásán, a szerelmi udvarlás elutasítása miatti kesergés szenvedés-labirintusán át a költő elképzelt haláláig vezet. A konstrukció szempontjából sem mellékes a kötetet átható kontrasztív indíttatás: a költő a Piccolomini család őseiről szeretne írni, de megreked Angelinánál. A heroikus témáktól való elzárkózás szintén elégikus stigma. Beccadelli verse Marrasióhoz,¹¹ mely Angelina bájait részletezi, kettős olvasatot kínál, lévén, hogy a verskötet dicséretét is allegorikus értelemben magába rejti. Parodisztikus iróniával szemléli a kötet elégikus tendenciáit, amikor a légies Angelina *cunnus*át sem hagyja ki dicséretéből, mondván: „*balsama cunnus olet.*”

Ez az ambivalens hozzáállás a szerelmi, illetve erotikus költészet két regiszteréhez, mely részint létrehozza a szingularitás elvén alapuló szinekdochikus nőalakot, ugyanakkor neveltségessé is teszi, ismereteim szerint együttesen csak a Cinthia-kötetben fordul elő. Épp ezért fontos a két dimenzió elválaszthatatlanságának hangsúlyozása, s a propertiusi vonulat önkényes kiemelése komoly deformációkhoz vezethet. Piccolomini önrónóiájának és szatirikus-invektívus ellenpontozó technikájának legszemléletesebb példája a kötet 14. verse, az *In Corinum*, mely a szingularitás elvének megfelelően kidomborított nőalakot parodizálja a vizelet emlegetése kapcsán, nyilván részben Beccadelli egyik epigrammája nyomán (Herm., 1, 18). Hangsúlyozandó, hogy itt nem valamiféle perverz vágyak megfogalmazásáról van szó, hanem egy toposz retorikai argumentációval alátámasztott neveltségessé tételéről, mely rendszerint az imádott hölgy illatokkal kísért *theofaneiájával* kapcsolatos. A két ellentétes pólus összekapcsolását verbálisan is jelzi a költő: a szerelmest az elégikus-erotikus regiszterben (19, 8) ugyanúgy *procus*-nak nevezi, mint a priapiusban (14, 9). A 19. Cinthia-vers bravúrja éppen abban áll, hogy mindkét regiszterben teljes értékű olvasatot kínálhat. A nyitó sor ismét Beccadellire is utal: „*Cinthia, quid ploras? nitidos quid turbat ocellos? / quis modo te fletus, quis modo langor habet?*” (Ad Cintiam, 19, 1–2), „*Quid fles? En nitidos turbat tibi fletus ocellos?*” (Ad Ursam flentem, 2, 9, 1). A mindkét esetben propertiusi alaphangoltságú vigasztaló versként induló szöveg fokozatosan csap át egy másik hangnembe: Beccadellinél a vigasztalásból mentegetőzés lesz, mely során a költő eltagadja korábbi obszcén verseit, Piccolomini vigasztalása pedig egy hedonista életvezetési kalauzzá válik, melyet a *controversiae* típusú feladványok és iskolai gyakorlatok retorikai eljárásait alkalmazva old meg. E vers párja a későbbi *Puella in amatorem* című vers (Epygrammata, 72), melyben már a nő oktatja ki szerelmesét.

Az elégikus költő hálás, hogy az elérhetetlen hölgy nem veti el magától, hanem istennőként megmutatkozik előtte, s vezeti életútján a szolgálatába szegődött költőt (7). Az elérhetetlenség tetőpontja a 7. költemény, melyben Cinthia holdistennőként jelenik meg: a szerelem tehát szolgálat (*servitium*), a szolgálat pedig tibullusi értelemben véve *obsequium*, melynek egyik alapformája a költészet maga. A 16. vers tételesebben is megfogalmazza a *servitium amoris* toposzát.¹² E ponton ismét érdemes felhívni a figyelmet a nyitó verscsokor kompozíciós bravúrára, mely a Vergilius-kultuszt is szinte *obsequium*ként és *servitium*ként ábrázolja a jövő költői számára. A narratív kerettörténet és a fő epikai váz sarkalatos pontja sem élet, sem halál, lebegő állapot feloldhatóságának kérdése: nevezetesen az, hogy átjárhatóvá válik, válhat-e az idealizált nő szférája és a földi világ. A nő világa szintúgy konstrukció, topográfia és létszférái a költői képzelet konvencionális toposzokkal operáló szüleményei: vagyis az átjárhatóság lényegileg költészet és referencialitás közt zajlik, teremtett és reális világ feszül egymásnak. Ezt a referencialitást azonban a szokásosnál jobban befolyásolják a műfaji konvenciók és az ehhez igazodó kanonizációs törekvések. Feltűnő, hogy Piccolomini könyvében az elégikus stigma kanonizációs aspektusai nem mutatkoznak meg. Egy ilyen látványos stigmát láthatunk pl. Marrasiónál: „*Ut quondam Gallo placuit sua blanda Licoris / Lesbique, ut fertur, grata, Catulle, tibi, / Ut fuit Ovidii cantata Corinna, Properti / Cinthia et ut Nemesi pulchra, Tibulle, tua, / Sic ego Marrasii ferar Angelina Sicani...*”, mely egyszerre irodalomtörténet dióhéjban, egyszerre önkanonizációs kísérlet és klasszikus értelem-

ben vett szphragisz. Piccolomini érdekes módon nem az elégikus kánont emlegeti, hanem Vergilius költészete mellett (a vergiliusi lusushoz csatlakozik) tesz hitet kötete két versében is. Landino *Xandrájában* e kánonba sorolódik Petrarca, s ezáltal a két világ (a földi és az idealizált) közti átjárhatóság feloldását a petrarcai *ascensio* reménye jelentheti. Piccolomini kötete viszont kizárólag az antik beszédmódba integrálódik, ahol az átjárhatóság felszámolását általában (ahogy esetünkben) a *disidium* vagy a *descensio* jelenti, vagyis az imádott nő iránti érzelmek megszűnése, illetőleg a nő visszahelyezése a földi szférába.

Az istennőként mutatkozó Cinthia ellenpontja a metamorfózisverset (7.) megelőző *In Aragnem* című epigramma, melyben egy részeges öregasszony jelenik meg, aki megakadályozza, hogy láthassa szerelmese szemét (azaz a napot és a holdat). Ez a végeredményben *paraclausithyronnak* minősülő költemény szintén Beccadellivel, egy Alda-verssel mutat rokonságot (Herm., 2, 4). A *Fabella* című narratív vers (10) megítélése és értelmezése is számos ambivalenciát rejt magában: a fabella mint terminus Antonio Beccadelli *Hermaphroditusában* is megjelenik (1, XV, *Ad Lepidinum responsio et quare ursus cauda caret*): allegorikus beszédet jelent, olyan történetet, mely többszintű értelmezés lehetőségét hordozza magában, méghozzá oly módon, hogy az értelmezési szintek két élesen különböző szintet képviselnek: „*Accipe ridiculam, dulcis lepidine, fabellam / et quae quod poscis dissoluisse queat.*” A *fabella* olyan mese, mely lényegileg példázat, s arra szolgál, hogy egy alantas jellegű történet (Beccadellinél ez a *paedicatio*) a primer olvashatóság szintjén szalonképesen, megtévesztő allegóriába rendezze. E metódus a priapikus költészet egyik játékos megnyilatkozási formája, az úgynevezett *versus retrogradi* vagy *antisztrophon* egyik körmönfontabb változataként is értelmezhető, s a kor számos költőjénél felellhető. Piccolomini *Fabellája* sem csupán egy Itáliába sodródott német lány története, akit szerelmese csalt ide, majd elhagyott, s egy anyó vett oltalmába. A lányt az anyó a költőre bízta, s majd miután egy oldalösvényen diszkrétten eltűntek, s ott egy Faunus elragadta és valószínűleg megerőszakolta, a költő Orpheusként zokogott utána.

Campanus Piccolomini-életrajzában is hangsúlyozza a költő rokonszenvét a fabella iránt: „*multa scripsit, inter quae et leviusculae quaedam fabellae.*”¹³ A *fabella leviuscula* és a *fabella ridicula* valószínűleg rokoníthatók egymással. A kis történetből priapikus olvasatban kiderül, hogy a lányt lényegileg a vámszedőhelyen üzlet reményében árulta a jámbor anyó, aki lényegében kerítőnő, aki bérbe adta a lányt, ám a szerelmi vállalkozás a költő szemszögéből nézve kudarcba fulladt. A testiség dimenziói erősen jelen vannak a szövegben, nemcsak a lány szépségének leírásában, s a nászra érettségének hangsúlyozásában, hanem a választott mitológiai háttéranyag exponálásában is: a Faunus által elrabolt nimfa és Orfeus történetének felvillantásában. A lány Itáliába kerülésének leírása is egy Beccadelli-helyre emlékeztet, mely az *Epithaphium Nichinae Flandrensis, scorti egregii* című sírverssel rokonítja a költeményt:

„*rapta fui e patria teneris, pulchella, sub annis,
mota proci lacrimis, mota proci precibus*”
(Beccadelli, Herm., 2, 30,3–4)

„illa proci lacrimis motam se et fraude relictam
 et que pretereo plurima damna refert”
 (E. S. Piccolomini, *Cint.*, 10, 23–24)

Mindebből talán már le is vonható az a megfigyelés, hogy Piccolomini *Cynthia* című kötetének radikális érdeme és újítása, hogy mesteri fokon képes ötvözni a proptiusi hagyományt a priapikus *lusus* dimenzióival, s ez nemcsak a verskötet műfaji sokszínűségben ölt testet, hanem az intertextuális háló kiszélesítésében és a szimultán olvasatok lehetőségében is megnyilvánul. Hangsúlyozni szeretném továbbá, hogy noha a humanista verskötet-kompozíciók önazonossága gyakran kétes vagy nehezen rekonstruálható, mégis döntő jelentőségűnek látszik a ciklusok vagy kötetek egészének vizsgálata az értelmezéslehetőségek feltárásában.

Jegyzetek

1. Enee Silvii Piccolominei postea PII PP. II.: *Carmina* Edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck. Biblioteca Apostolica Vaticana, Cittř del Vaticano, 1994.
2. Albert R. Baca: Propertian Elements in the *Cynthia* of Aeneas Silvius Piccolomini. *The Calssical Journal*, 1972/ 2–3, vol. 67, n. 3, 221–226. p.; Gioacchino Paparelli: Enea Silvio Piccolomini poeta d'amore. *Helikon* 4 (1964), 1–4, 253–260. p.; Perrine Galand–Hallyn: *Pie II, Poète élégiaque dans la Cynthia = Pio II e la cultura del suo tempo*. Atti del I convegno internazionale a cura di Luisa Rotondo Secchi Tarugi. Milano, 1991, 105–117. p.; Gioacchino Paparelli: *Properzio nella poesia giovanile di Enea Silvio Piccolomini = Properzio nella letteratura italiana. Atti del Convegno Nazionale*, Assisi. A cura di Silvio Pasquazi, Bulzoni, Roma, 1987, 65–70. p.
3. Igazat kell adnunk Antonio La Pennának, aki szerint: „Tuttavia l'influenza del poeta latino, anche se ben visibile in certi casi, non è vistosa come ci aspetteremo dal titolo.” In: Antonio La Penna: *Appunti sulla fordtuna di Properzio = L'integrazione difficile. Un profilo di Properzio*. Einaudi, Torino, 1977, 265. p.
4. Prop. 1, 12, 20: „*Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit.*”
5. A legtipikusabb elégiikus ismérveket kiválóan rendszerezte pl. Paolo Fedeli. Paolo Fedeli: *Properzio e l'amore elegiaco = Bimillenario della morte di Properzio. Atti del Convegno Internazionale di studi properziani*, Assisi, 1986, 294–301. p. A Quattrocento időszakára nézve vö. Francesco Tateo: *Properzio nella poesia latina del Quattrocento = Properzio nella letteratura italiana. Atti del Convegno Nazionale*, Assisi. A cura di Silvio Pasquazi, Bulzoni, Roma, 1987, 41–64. p.
6. A *Cynthiában* is van egy hasonló csengésű sor, ezúttal a hölgynek adresszálva: „*ergo vale et nostro cura indulgere furori*” (5, 35).
7. Leonardi Aretini *virii eloquentissimi ad clarissimum adolescentem Marrasium Siculum in Angelinetum responsio = Johannis Marrasii: Angelinetum et Carmina varia* a cura di Gianvito Resta, Palermo, 1976, 144–148. p. Költészeti-kategóriákra vonatkoztatott furor pl. „*Nugas non agito, nisi sint mea plena furore / Pectora: tunc scribo quom venit ille furor.*” (J. Marrassii: *Ad Aeneam Silvium responsio = Johannis Marrassii: Angelinetum et Carmina varia*. I. m. 169. p.
8. Vö. Csehy Zoltán: *A szöveg hermaphroditusi teste. Tanulmányok a humanizmus, az antikvitás és az erotográfia köréből*, Pozsony, Kalligram, 2002, 11–52. p.
9. A modell applikálásához lásd Jankovits László: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Balassi, Budapest, 2002, 15–29. p.; Csehy Zoltán: *Költői és önreprezentációs modellek Beccadelli költészetében. Italianistica Debreceniensis*, IX., 2002, 7–33. p.

10. Enee Silvii Piccolominei postea PII PP. II.: *Carmina*. I. m. 229–234. p.
11. *Antonii Panhormitae poetae epigramma ad praeclarum ac divinum vatem Marrasium Siculum incipit* = Johannis Marrasii: *Angelinetum et Carmina varia*, a cura di Gianvito Resta, Palermo, 1976, 132. p.
12. Vö. pl. Paul Murgatroyd: 'Servitium Amoris' and the Roman Elegists. *Latomus*, 39 (1980), 589–606. p.; R. O. A. M. Lyne: „*Servitium amoris*”. *Classical Quarterly*, 29 (1979), 117–130. p.
13. Aeneae Sylvii Piccolominei: *Opera quae extant omnia*. Basileae, Frankfurt, 1974, b3. (Az 1571-es kiadás reprintje.)

ZOLTÁN CSEHY

ENEAS SILVIO PICCOLOMINI, THE POET OF LOVE.

ELEGIAC AND PRIAPISTIC INTERPRETATION LEVELS IN THE VOLUME TITLED CINTHIA

The study shows that the early humanistic poems active in addition of the antic Vergilius biographies adjusted their self-fashioning to the Vergilius ego. The pseudo-vergilius book of poems titled Priapea provides a legitimisation to the expansion of the boisterous poetry (Beccadelli, Pontano, Porcellio, etc.). The geniality of Piccolomini's Cinthia stems from the fact that the antic model of so-called book of love poems is mingled with priapic tradition, and the result of this is that the interpretation of the particular texts is multiplied, ambiguity is sharpened, with which the traditional genre conventions are questioned. The book titled Cinthia follows an epic line, and has a loose, but organised composition. The performance emphasises the servitium amoris paradigm, and/or reading possibilities that can be described by priapistic praelusiones category.

A bűn és a bűnhődés motívuma a Don Juan-művekben

ANDRÁS MÉSZÁROS
THE MOTIVE OF SIN AND SUFFERING IN THE DON JUAN WORKS

82.033:821 (100)
821 (100).033

Don Juan, sin and suffering.

Don Juan irodalmi alakja ugyan mélyen a középkori Spanyolország történelmében gyökerezik, de Don Juan mint irodalmi archetípus a modernitáshoz kötődik. Még annak ellenére is, hogy a klasszikus Don Juan csak társadalmi kiváltságai révén lehet az, aki: a *burlador*, a csábító. Vagyis ha nem tartozott volna az „érinthetetlenek” közé, és ha a spanyol nőt nem a házasság szent intézménye iránt érzett borzongató áhítata vetette volna Don Juan karjaiba, akkor talán a mítosz sem alakult volna ki. Habár, ki tudja, hiszen az abszolútum elérhetőségének vágya még az újkori filozófia nagy kísérleteinek mélyén is ott rejtőzik. Majd csak a 18. és 19. század fordulóján jön el Kant, aki figyelmeztet a tapasztalatiság és a szubsztanciális valóság közötti határ átjárhatatlanságára. Addig azonban még nagyon sokan hiszik azt, hogy az emberi élet egyetlen nagy értelme az, hogy az abszolútumot célozzuk meg. Ha végigtekintünk az újkori irodalom klasszikus alakjain, akkor mindenütt ebbe a vágyálomba ütközünk. Faust az abszolút tudást keresi, Robinson a tökéletesen szervezett társadalmat akarja megformálni, Don Quijote (és bizonyos értelemben Hamlet is) a létbizonytalanságot semmibe vevő transzcendenciába kapaszkodik, Don Juan pedig a kaland mozgató rugóját, az elérhetetlen NŐ-t keresi. A modern Don Juan tragédiája – velük szemben – talán abban rejlik, hogy akkor kezdi keresni ezt az abszolút nőt, amikor a filozófia révén kiderül, hogy a véges és a végtelen reménytelenül elszakadt egymástól. Amikor bebizonyosodik, hogy az ismételhetőség csak a valóságtól elválva, egy „végtelen rezignáció” (Kierkegaard) segítségével eszközölhető ki, vagyis hogy az abszurdítás hordozza azt. Amikor kétségtelenné válik, hogy a tapasztalatiságban van mindenfajta ésszerű gyakorlat kiindulópontja és lecsapódása, és hogy az abszolútum visszaszorult a hit és a romantikus álmodozás világába (Musset). Csakhogy Don Juan mindig provokátor volt. Mindig azt az erőt próbálta kihívni maga ellen, amely a kor szellemét kormányozta, amely láthatatlanul bele volt/van ágyazva a köznapi gondolkodásba. Ha a házasság intézménye és az egyház volt az az erő, amely ellen lázadni lehetett úgy, hogy ez a lázadás magában hordozta a bukás veszélyét is, akkor Don Juan ezt az erőt vette semmibe. Amikor a 18. század felvilágosodása Casanova, majd pedig De Sade márki révén bizonygatja, hogy csakis a testiségnek van rációja, és csakis a gyönyör az, ami elvileg bizonyítható és a

gyakorlatban megvalósítható, akkor Don Juan – szinte Don Quijote módjára – az abszolút, tehát a nem létező nőt hívja ki maga ellen. Amikor a korabeli csábítók a régi Don Juan mintájára gyűjteni kezdik a nőket, akkor ő kiábrándul, menekülni kezd, és az abszolútumot már nem a nőben, hanem a felismerésben (G. B. Shaw), a geometriában (M. Frisch), az eszmék szépségében (Deák Tamás), az artisztikumban (M. Kundera) keresi. A szokások áthágását azonban minden társadalom bünteti. A szokások elleni lázadás maga a szubsztanciális bűn, amely maga után vonja a büntetést. De vajon az eltérő jellegű bűnököt más-más büntetés követi? Bűnhődik-e Don Juan a büntetés révén? És van egyáltalán büntudata?

Büntudata valószínűleg nem volt, mert saját meggyőződése szerint bünt sem követett el.¹ Ő a mindennapi erkölcs fölött állt, akárcsak Raszkolnyikov. Ezért mondanám azt, hogy Dosztojevszkij hőséhez hasonlóan Don Juan is csupán áthágást – *presztuplenyje* – követ el akkor, amikor eldönti, hogy elcsábítja az éppen esedékes nőt. Josef Toman 1944-ben írt regényében² Miguel akkor, amikor tanúja lesz volt nevelője, a humanista ferences Gregorio atya kivégzésének, arra a felismerésre jut, hogy a jó nem létezik, csak a rossz van jelen a világban. Ennek folyománya aztán az egoista viselkedés, amelyben az „én” az első, sőt az Isten is én vagyok. Akkor pedig csupán én és az én gyönyöröm az, ami követendő. Hát bűn akkor a csábítás? Nem. Inkább egy racionális döntés következménye. Ami persze esetleg számol a visszahatással is, de azt az időben annyira kitolja, hogy szinte az egyéni életen túlra helyezi. Tirso de Molina klasszikus drámájában³ Don Juan azzal üti el apja figyelmeztetését az isteni igazságszolgáltatásról, hogy messze van az még, és hosszú út vezet odáig. Ami nemcsak Juan hányavetiségét jelenti, hanem azt – és főként azt – is, hogy Don Juan a maga felsőbbrendűség-érzetében gondolhatja azt, amit isten: tett és következmény annyira messze vannak egymástól az időben, hogy nincs is értelme foglalkozni a viszonyukkal. Nem más ez, mint a régen ismert tétel: Isten nem morális lény, mert az örökkévalóságban a választásnak nincs súlya – a választás nem dilemma. A „vagy – vagy”-nak csupán az időbe zártságban van jelentősége. Ugyanezt az időben való kitolódást Molière⁴ már kissé számszerűsíti, és az ő Don Juanja már Sganarelle-nek válaszolva húsz-harminc évet ad magának ahhoz, hogy magába szálljon és megjavuljon. De hát tudhatjuk: húsz-harminc év a felvilágosult Don Juan számára azt jelentette, hogy akkorra már úgyszem fogják érdekelni a nők, és ő könnyen válhat erényessé. Addig pedig, ha másként nem megy, legfeljebb képmutató lesz. Megfogalmazza a 18. század egyik felismerését: „A képmutatás divatos bűn, és a bűn, ha divatos, erénynek számít. [...] Akinek van esze, alkalmazkodik a század bűneihez.”⁵ Don Juan itt azt az életstratégiát ironizálja, melyet La Rochefoucauld is megfogalmazott: „A képmutatás a bűn hódolata az erény előtt.”⁶ Bűnbánat gyakorlásáról szó nem esik itt sem. Bűnről mindig csak azok beszélnek, akik Don Juant úgymond „jobb útra akarják téríteni”. Don Juan nem szeret divatos lenni, vagy más szóval: ő különbözni akar. Mert nem szereti a tömegembert. Ezért hágja át a megszokásokat, amelyeket a tömegember erénynek, Juan azonban csak csordaösztönnek tart.

Büntudata lehetne Don Juannak akkor, ha léte egyidejű lenne az aktuális nő idejével, vagyis ha mindazt, amit a nő elvár tőle, a bensőségesség tartalmává tenné. Addig, amíg Juan pillanatember, az adott pillanatban valóban szereti a nőt. Egy elkövetkező pillanatban azonban már máshoz vonzódik. Vagyis a pillanatok sorából

nem alakul ki semmiféle kontinuitás. Kontinuitás nélkül pedig sem valódi létezés, sem a moralitás alapja nem jöhet létre. Akkor, amikor Juan már az abszolút nőt keresi, minden energiája az abszolútumnak feszül, és az, ami az időben van – az éppen aktuális nő –, ezen kívül találatik. A büntudat azzal jön létre, hogy valakivel szembeni cselekvésünkben hiányt fedezünk fel abban az értelemben, hogy a másikért nem tettünk meg mindent. Vagyis az a másik a cselekvésünk célja kell, hogy legyen. Juan cselekvésének a célja azonban nem a másik, hanem az abszolút nő, tehát csakis az abszolútummal szemben lehetne büntudata. A konkrét nő csupán eszköz számára az abszolútum felé vezető úton. Az eszközökkel szemben pedig miért lenne büntudatunk? Ennek a Juannak a büntudata inkább valamiféle elégedetlenség önmagával. Amikor pedig Juan a nőt túl valami elvontságba helyezi a keresett abszolútumot, akkor már értelmetlenség a büntudatot firtatni, hiszen az eszmék steril világában vagyunk, ahol a gondolkodás koherenciája, nem pedig a cselekvés erkölcsi következménye a perdöntő. Don Juan és a nő mindig két különböző időben leledzik, amelyek között ugyan érintkezés kialakul, de átfedés és egymásba való behatolás nem jöhet létre. A büntudat ezért csak logikai következtetések végeredményeként, de sohasem megélésként jelenhet meg. Ha pedig a büntudat csupán elméleti konstrukció, és nem a megélés és átélés gyötrelme, akkor a büntetés is csak önmagunk felelősségre vonása lehet. Mivelhogy hibáztunk. Nem csoda, hogy csaknem az összes Don Juan felháborodik azon, hogy a cselekmény végén mégis megjelenik valamiféle büntetés. És kétszeresen felháborodik azon, hogy nem az hozza el a büntetést, akinek a nagyságához mérte provokációját, hanem mindig egy szolga. A Comtur szobra csak a „végrehajtó kéz”, mondhatnánk, hogy hóhér. Ahogy Gerelyes Endréné is: „...férfi halt meg, s egy szolga ölte meg.”⁷ Vagy ahogyan Deák Tamás⁸ fogalmazta meg: „...a megtorlás munkáját halandók végzik – nem közönséges halandók, de sohasem Isten.” John Berger pedig egy csöcselék anonim tagjaival öleti meg őt.⁹ (Habár ebben az utolsó esetben figyelembe kell vennünk J. Berger marxista gondolkodását, amely szerint a tömeg a történelem szubjektumának az alkotórésze.)

Talán maga Isten is szégyelli, hogy neki is meg kell felelnie a köznapok elvárásainak, és meg kell büntetnie Don Juant? Ezért mossa kezeit, és végezteti el a piszkos munkát mással? Lehet benne valami, hiszen Isten is túl van a moralitáson. De ha lovagias lenne, akkor megbecsülné a méltó ellenfelet. G. B. Shaw nyit egy kiskapu ebben az irányban,¹⁰ amikor átjárást engedélyez Don Juannak a Pokol és a Mennysország között.

A bűn és bűnhődés motívuma a Don Juan-művekben alighanem abban kereshető, hogy már Tirso de Molinánál is két történelmi alakból áll össze Don Juan alakja. Az egyik a 14. században élő Don Juan de Tenorio, aki I. Don Pedro (1350–1370), az El Cruelnek (Könyörtelennek) nevezett király udvarában élt Sevil-lában. Don Juan egyidős volt Don Pedróval, és unokaöccse volt a király imádott feleségének, Maria de Padillának, ezért aztán jó cimborák voltak mindenben. Maga Don Pedro is nagy nőfaló volt, és aki ellenállt neki, azt kivégeztette. Őt végül egy rokona szúrta le. Don Juan tragédiáját pedig a krónikák által ismert utolsó nő, Donna Anna elcsábítása okozta. A leszúrt Don Gonzalo (a Comendador) síremléke a San Francisco-templomban volt, ahová Donna Anna rokonai szerelmi légyott ürügyén odacsalták Don Juant, akit azután már senki sem látott. A franciskánusok az-

tán azt terjesztették a népnek, hogy a Comendador kőszobra a pokolba rántotta az őt káromló Don Juant. Mármost hogy a ferencesek csak magukat védték-e ezzel a kegyes hazugsággal Don Juan rokonaival szemben, vagy sem, mindegy: a legenda a kőszoborról kialakult. Láthatjuk viszont, hogy itt szó sincs bűnhődésről, csupán büntetésről. A legvalószínűbb, hogy egyszerű gyilkossággal állunk szemben, olyanal, amelynek korábban Don Juan nem a szenvedő, hanem az elkövető szereplője volt.

Aztán itt van Don Miguel de Manara, aki 1626-ban született Sevillában egy negyedíziglen tiszta vérű calatravai rendhez tartozó családban. Ő is nagy nőcsábász és az egyház megcsúfolója, ezért a környezete a valahai Don Juannal kezdi azonosítani. Akárcsak Don Juant, Don Miguelt is több figyelmeztetés éri, hogy hagyjon fel életvitelével. Az egyik ilyen, amikor éjszakai csavargása közben hívó szót hall egy szobából, és az erkélyről kötélhágcsó ereszkedik le, ő felkúszik azon, de a szobában egy felravatalozott nő van. Vagyis megjelenik a középkori irodalomból olyannyira ismert motívum: a halálra való figyelmeztetés. Ez azonban nem tántorítja el őt kicsapongásaitól. De mint minden nagy csábítót, Don Miguelt is eléri a végzete, mégpedig az 1004. nő, Geronima de Mendoza személyében, akibe beleszeret, és akit feleségül vesz. A hön szeretett feleség azonban megbetegszik és meghal. Ezután már a látomások kezdik egy irányba terelni a cselekményt. Don Miguel állandóan a városban kóborol, és keresi az elveszett szerelmet. Egy nőt lát meg az utcán, aki kísértetiesen hasonlít Geronimára, utána rohan, de amikor a nő megfordul, halálfej van a nyakán. Egy másik alkalommal egy halotti menettel találkozik, és amikor megkérdezi a kísérelőket, hogy kit temetnek, azok elárulják neki, hogy őt magát. Éppen a Santa Caridad-kolostornál jár ekkor, elájul, másnap a szerzetesek rátalálnak, beviszik őt a kolostorba, ahonnan soha többé nem jön ki. Megtér, és szent élete nyomán 1662-ben rendfőnöknek választják meg. Új rendszabályokat alkot, eladott vagyonából kórházat építtet, és úgy hal meg 1679-ben, hogy a nagy járvány idején egyedül ő foglalkozik a betegekkel. Végrendeletében bevallja korábbi bűneit, amelyekért élete végéig vezekelt, és azt kéri a szerzetesektől, hogy a kolostor lépcsőjé alá temessék el őt. A szerzetesek persze később kihantolják, és díszes sírba temetik, ahol csodák történnek, és szentté avatására is kísérletek történnek.

Don Miguel története valóban a bűntudat és a bűnhődés meg a vezeklés története. Ehhez persze az kellett, hogy életében egy schizmával küzdjön. Josef Toman regénye tökéletesen mutatja be ezt a kettősséget. Miguelt az édesanyja papnak szánja, és úgy is nevelteti. Az édesanya titkos szerelme, a sevillai érsek Trifónt, a jezsuitát jelöli ki házitanítónak, akinek az a tiszte, hogy Miguelt eltávolítsa az élettől. Trifón az, aki – Miguel szavaival – „elültette bennem a nő gyűlöletét”, és a másik ember helyett az abszolútumot tette meg a cselekvés céljának. (Ide kívánczok, hogy majd a romantika egyik német szerzőjének, Christian Dietrich Grabbénak a drámájában¹¹ válik ez a dilemma – konkrét nő versus abszolút nő – Faust és Don Juan ellentétjének alapjává. Juan még azt kéri számon Fauston, hogy miért kergeti az emberfelettit, ha közben csak ember marad, mire Faust ríposztja: „Miért ember az, ki nem tör emberfelettire?” És Don Juan azzal zárja a vitát, hogy az emberfeletti a nőtől idegen. Mellesleg: hiába Don Juant szereti Anna, Mefisztó segítségével Faust szerzi meg őt, végezetül azonban egyiküké sem, hanem a Halálé lesz. Ez Grabbe művében még egy rövid időre megrendíti Don Juant, de gyorsan magához tér, és „új

szelekre feszíti vitorláit”. A poén ebben az esetben az, hogy G. B. Shaw-nál már Don Juan az, aki Luciferrel szemben az emberfeletti eszményét hirdeti, és erre a szentimentálisnak kinevezett ördög a romantika Don Juanjának szavaival válaszol a 20. század eleje Don Juanjának: „A világerő se hajszolja soha az Emberfölöttit, mert odavisz, hogy válogatás nélkül megvesse az Emberit.”) Visszatérve, és ahogy látjuk, szinte Shaw-t folytatva Toman regényére: a jezsuita nevelés eredménye Miguel jel-szava, a „mindent vagy semmit!”. Kiábrándul az egyház képmutatásából, és dühödten az abszolút nőt keresve kicsapongó, gyilkos életet kezd élni. Közben ugyan az édesapa felfogadja a ferences Gregorio atyát is házitanítónak, aki Miguelbe az élő emberszeretetet, tehát azt az elvet próbálja elplántálni, hogy Isten legjobb szolgálata az ember szolgálata. Amikor azonban Gregoriót az inkvizíció máglyára állítja, Miguel valóban Don Juanná válik. Szerelem nélküli szerelmi életet él, amelyben, ahogy keserűen bevallja, „örökké egyforma minden”. Ettől az élettől váltja meg őt Geronima, aki azonban a megváltással menthetetlenül kettészakította Miguel múltját és jelenét. Megvilágosodik számára, hogy egész múltja nem más, mint alávalóságok sorozata. Ez a felismerés azonban lehetetlenné teszi a teljes boldogságot a jelenben. Az abszolút kicsapongást az abszolút ragaszkodás váltja fel. Ezért történik meg, paradox módon az, hogy a valódi boldogságot – vagy a megváltást? – a Caridad nyújtja azzal, hogy ott Miguel megvalósíthatja Gregorio életeszemélyét, a humanizmust. De hát tudjuk, a humanizmus sem a konkrét ember, hanem az emberiség szeretete, vagyis azon a szinten van, mint a caritas. (Nem véletlen a keresztény szereteteszmény és a kolostor nevének azonossága.) Miguel nem volt képes a szerelemre, ezért a szeretetbe menekült. Micsoda különbség Miguel és Juan között! Bűn és bűnhődés feltételezi az időbeli ruptúrát, sőt anélkül nem is létezhet. A vezeklés a korábbi élet feladása, azaz a személyiség egységének a megtagadása. Don Juan nem alázkodik meg a Kőszobor előtt. Számára az önazonosság a legnagyobb érték. Elpusztul emiatt? No és?

Érdemes megállni egy másik történelmi regénynél is, amelyik nem Miguel, hanem Don Juan életét dolgozza fel. Megjegyezve közben, hogy bármennyire is a történelmi tényeket figyelembe vevő művekről van szó, mindegyikben jelen van valamilyen a Don Juan-mítosz, amelyik – ugyebár – időben későbbi, de a regények szereplőinek jelentésbeli a priorija. Siegfried Obermeier művéről¹² van szó, amelyben a női kulcsfigurák révén tudhatunk meg valamit Don Juan lelkiségéről. Három nőről van szó. Az első, Catalina a legősibb női foglalkozást űzi, és talán éppen ezért ő az, aki lelkileg – nem a szerelem szempontjából! – a legközelebb kerül Don Juanhoz, és meg tudja fogalmazni alapvető tulajdonságát. Catalinával szemben Juannak nem kell bizonyítania férfiasságát – tudjuk: ez a viszony nem az érzelmeken, hanem a tiszta pénzügyi kapcsolaton alapul –, ezért emberként becsüli, sőt szereti Catalinát. Magyarán szólva: ő az egyetlen nő, akit Juan magával egyenrangúnak elismer. Catalina pedig a vele született ősi női bölcsesség révén kimondja: te vagy az örök kereső és soha meg nem nyugvó, a szerelem világának Ahasvérusa. És valóban: Don Juan modern mítosza az állandósággal szembeszálló változást jeleníti meg. Persze ez az a változás, amely azért valamit rögzít: a személyiséget. Itt már nem valamilyen transzcendencia, hanem az individualitás immanens és autonóm önazonossága az, amely a kontinuitást biztosítja. Ezért lehet, hogy a férfi–nő viszonyban Don Juan nem az egyház által szentesített házasságban (mint a folyamatosság kül-

só garanciájában), hanem az állandó menekülésben rögzíti a maga férfi-státusát. A menekülés ebben az esetben nem a felelősség feladása, hanem önmaga megmentése. És lehet, hogy a szerelem mentése is a „rossz végtelentől”, az önisméltéstől. Az autentikus érzésen alapuló öndefiníció példája is lehetne. Gondoljunk bele: Descartes ekkor fogalmazza meg a saját tudatára hivatkozó szubjektum alaptételét: cogito ergo sum. És a gondolkodáshoz mindig hozzá kell gondolnunk a kételkedést, a módszeres szkepszist. A szkepszis pedig irtózik a rögzült ismeretektől. Don Juan meg nyugodt lélekkel mondhatná: amo ergo sum. Ahol is a szerelem állandó kelléke a megújulás. És itt ismétlem meg a korábban már elmondottat: ez a fajta életvitel az állandóságot előtérbe helyező és védő társadalommal szemben egyértelmű provokáció. De hát ugyanilyen provokáló jellege van a mindig kételkedő filozófusi alapállásnak is. Ha most szentenciát szeretnék leírni, akkor az a következő formát kapná: Don Miguel – aki felismerte bűnét, és ezért vezeklésre adta a fejét – lehetne a mindenkori keresztény egyház szentje, de Don Juan, aki nem hajlandó megtagadni saját múltját, „csupán” a nagy egyéniségek panteonjában kaphat helyet. Az előbbit – bűnei ellenére – védeni fogja az egyház hatalma és autoritása, az utóbbit – bűnei miatt – ugyanez az egyház kitagadja és kiátkozza. A megdicsőülésnek és az elkárhozásnak valóban az lenne az egyetlen útja, hogy feladjuk, illetve ellenkezőleg megőrizzük saját múltunkat? Itt látni, hogy két, egymástól homlokegyenest eltérő korszak etikájáról van szó. Az első azt hiszi és vallja, hogy létezik örökkévalóság az egyénen túl, és csakis ebbe az örökkévalóságba való kapaszkodás biztosíthatja az egyén megmenekülését, a másik pedig arra esküszik, hogy csakis evilági létünkben létezhet viszonylagos állandóság, és egyéni életidőnk kontinuitásának a megmentése az erkölcsiség alapzata. Don Juan egyértelműen az utóbbit hiszi, és amíg ez a stratégiája ellenkezik a köznapok felfogásával, a köznapok szemében bűnös, és ezért tragikus hős. Nem véletlenül utasítja el magától Havel doktor, Kundera egyik alteregója¹³ azt a kitüntetőnek szánt jellemzést, hogy ő a modern Don Juan, hiszen amikor a „hűtlenség” már nem provokáció, hanem szinte divat, akkor már Don Juan sem tragikus hős, hanem csak olyasvalaki, aki „in”.

Obermeier másik női szereplője Manuela, a kolostorból megszökött lány, akiben Don Juan magára ismer, és mint androgün voltának újra megtalált felébe beleszeret, magáévá teszi, feleségül akarja venni, csakhogy kiderül: Manuela a lánya. Don Juan elveszíti az életösztönét. Meghasonlik önmagával. Szinte egy modern Oidipuszként jelenik meg előttünk. Itt még mindig tragikus hős (mert hát tabut sértett), de már van benne gyilkos komikum is (a jó öreg Shakespeare által is olyannyira kedvelt félreértés). Ő persze nem vakítja meg magát. Mást és váratlanabban, de megelőző félresiklása után már nem annyira meglepőt cselekszik: feleségül veszi a harmadik nőt, a férfigyűlölő Diana de Ulloát (a név itt sem véletlen). Nézzük csak az utat: Juan eljut a férfiakból élő Catalinától az ő férfiasságának gyümölcsét jelentő Manuelán át a férfiakat elutasító Dianáig. Ez már csak a vég lehet. És valóban: miután megölte Diana férjét, és Diana elutazna Don Juannal, még búcsúlátogatást tesz az újdonsült pár De Ulloa sírjánál, ahol a meggyilkolt férj síremléke rázuhan Juanra, aki így hal meg. Ez nem bűnhődés, ez tragikomikus végkifejlet.

Bármennyire kimódoltnak is tűnhet Obermeier életrajzi regénye, egy valamiben pontos láttelepet nyújt Don Juanról. A bűn és a bűnhődés motívuma két esetben lehet megalapozott a Don Juanról szóló művekben: vagy akkor, amikor Juant a don

migueli mintára fogjuk fel, tehát mint olyan embert, aki képes megtagadni saját múltját; vagy pedig akkor, ha túlpszichologizálja saját tetteit. Az első esetet azért vettem el, mert Don Juan mégiscsak individualista – még akkor is, amikor már túllépett macho mivoltán. A másik esetet pedig azért, mert burlador korszakában a lélek rezzenései még nem, „filozófusi” korszakában pedig már nem érdeklik. Mint filozófus Don Juan az emberi élet ontológiáját próbálja megfogalmazni. Marad az egyedüli lehetőség, amelyről Ramiro de Maeztu is beszélt: „Egyfelől az abszolút kötelesség, másfelől az abszolút szeszély. A döntés: kaland.”¹⁴ Don Juan a modern kalandor, a picaro. Még akkor is, ha eredeti spanyol formájában ennek teljesen ellentmond, mégpedig a származása miatt. Obermeiernél jelenik meg a gondolat, miszerint Don Juan soha nem tervezte meg a cselekedeteit – mint ahogy tették a klasszikus kor kalandorai, a lovagok, akik egy, mindannyiuk számára kötelező eszményt követtek kalandozásaik során –, neki alighanem kihívásokra volt szüksége ahhoz, hogy elhatározásai ellenében cselekedjen, és ez nagy örömet szerzett neki. Büntudata akkor alakult volna ki, ha az eltérés az eredetileg eltervezett cselekvés és a hirtelen hozott döntés között lelkiismeret-furdalást okozott volna neki. Ilyenről viszont szó sincs. Nyugodjunk már bele egyszer s mindenkorra: Don Juan soha sem ambicionálta azt, hogy szent legyen, neki elég volt, hogy kalandor lehetett. Vagyis játékos.

A valódi játékos státusa pedig nem morális, hanem ontológiai – sőt: metafizikai – és esztétikai. A morális megítélés hallgatólagosan abból az előfeltételből indul ki, hogy van biztos ismeretünk a világról, és cselekedeteinket ehhez a világképhez igazítjuk. A játékos viszont csak azt tudja biztosan, hogy nincs bizonyosság, és neki ebben a bizonytalansággal eltelt világban kell boldogulnia. Ebben az esetben csak saját magában lelhet támpontra, és ha valami balul üt ki, akkor nem a világot, hanem önmagát teszi felelőssé ezért. Don Juan soha nem sopánkodik. Még akkor sem, amikor nemcsak maga az objektivitásában vett világ, hanem az addigi cselekedetei és azok fogadása révén róla kialakult vélekedés is kezdi szorongatni. Sőt: Don Juan tudja, hogy ez a vélekedés kétélű is lehet. Eltakarhatja és erősítheti a konkrét személyt, mert a hírnév lehet lenyűgöző másokkal szemben. Ugyanakkor korlátozhatja a szabadságot, mert most már a vélekedés alapján kell viselkedni. Ha Don Juan nem felel meg a hírneve támasztotta elvárásoknak, akkor az nemcsak kétségeket szül ellenében, hanem felháborodást is gerjeszt. Max Frisch Don Juanja¹⁵ valódi játékosként oldja meg ezt a dilemmát. Elébe megy az elvárásoknak, sőt a legendának is, és megrendezi saját elkárkozását. Tudja, hogy a várt hatás erősebb a váratlannál, a legenda a valóságnál. Ha egy ismeretlen istenség kockákat vethet, és a kialakult kombináció alapján teszi meg következő lépését az egész kozmoszszal szemben, akkor az erős egyéniség is megteheti azt, hogy eljátszadozik embertársaival. Számol ugyan a kockázattal, de a tökéletesen végrehajtott csel bejön. A cselekek éppen az a bájuk, hogy kívülről nézve látjuk a csalafintaságot, de a játszma részeként mindig bedőlünk nekik. Játék közben egy más világban vagyunk, ahol felfüggesztődik a köznapokra jellemző és racionális pragmatizmus.

Don Juan mindig sikeres taktikája a misztifikáció. Eredetileg ez primitív elhíttetés: a nők elhiszik, hogy Juan feleségül fogja venni őket. Később azonban a misztifikáció módzatai változnak: műveltség nélkül már nem megvalósítható. Ekkor alakul ki Don Juan második típusa, a filozófus Don Juan¹⁶, akinek már maga a csábítás, vagy-

is a játék, a játszma válik fontossá. Egyvalami azonban mindkét Don Juan számára közös marad: a misztifikáció révén felfüggesztődik a dolgok egyértelmősége, és a többértelműség, a bizonytalanság határozza meg a döntéseket. Don Juan kihasználja azt a helyzetet, amely Don Quijote számára még meglepő volt, tudniillik azt, hogy a világban már nincs bizonyosság. Don Quijote még fájdalmasan élte meg azt, hogy az általánosan érvényes morális normák már nem érvényesek, Don Juan viszont ezt teszi meg cselekvése alapzatául. Hol marad akkor a morális megítélhetőség? Ezzel analóg volt a klasszikus metafizikák problémája is. Persze, igaz, hogy metafizika nem létezhet misztifikáció nélkül, ahogyan a valódi művészet sem. A metafizika (mint ahogyan a művészet is) végeredményben egy konzekvensen végiggondolt mese arról, milyen is *lehet* a világ. Addig azonban, amíg a „korszellem” elfogadta és megkövetelte a bizonyosságot – az általános értelmezési alapot, a „sensus communis”-t –, addig a metafizikán belül nem jelentett problémát a szubsztancia elméletének összekapcsolása az etikával: egy bizonyos ontológiai világbépből egy bizonyos morál következett. Abban a pillanatban azonban, amikor kiderült, hogy egyrészt ez az értelmezési alap megszűnt működni, másrészt pedig a szubsztancia hozzáférhetetlenné lett, megváltozott a helyzet. Gondoljunk csak arra, hogy míg minden korábbi metafizika-kézikönyvben a „theologia naturalis” zárta le a metafizika tárgyalását, Kant már nem a természeti világréndből vezeti le az erkölcsöket, hanem az erkölcsi világréndből következtet Isten meglétére. Ebben a rendszerben – amely már nemcsak a metafizikákat, hanem a művészet valóságértelmezését is jellemzi – már nincs helye a bűnhődés klasszikus fogalmának.

Don Juan végzetét nem a bűnhődés, hanem a jól felépített misztifikáció összeomlása jelenti.

Ragadjunk ki három példát! Az első lehet Shaw értelmezése. Shaw hőse, John Tanner egy modernül gondolkodó dandy, aki kacérkodik a szocialista eszmékkel (vagyis a férfi és a nő egyenjogúságának a képzete sem idegen tőle), de főként ismeri Schopenhauer nézeteit arról, ahogyan a vak világösztön a biológikumot és annak földi megvalósítóját, a nőt használja fel a faj reprodukciójához. Schopenhauer szerint ezt a valóságot a Maya-fátyol eltakarja a szemünk elől, de a filozófus fellebbenti a fátylat, és figyelmeztet bennünket arra, hogy csak eszközök vagyunk egy olyan játszmában, amelyben rendezőknek és főszereplőknek képzeltek magunkat. John Tanner nem akar eszköz lenni, értsd: nem kívánja feleségül venni Annát. Azt teszi, amit az összes klasszikus Don Juan tett: elmenekül. Shaw még megengedi neki, hogy álomban egy rövid időre visszatérhessen „a klasszikus metafizika korszakába” – ahol még volt Pokol és Mennország –, és a Pokolban elegáns párbeszédet folytathasson a Sátánnal az abszolútumról és az abszolút nőről. Igaz, hogy az abszolút nő sem a moralitás birodalmában, hanem a filozófiai elvonatkoztatás berkeiben lakozik (ahogyan arra Donna Anna egy, a „hús-vér férfit” célzó szellemes megjegyzése is utal), de Juan még büszke lehet arra, hogy felül tud emelkedni a biológikumon. Legalábbis ideig-óráig. Mert az álomból felébredve üldözőjével, a valóságos Annával kell szembenéznie. És a valóság legyőzi John Tanner *önmisztifikációját*. Eltűnik a filozófus Don Juan, és marad a férjje vedlett John Tanner. Hol van itt a bűnhődésben rejlő tragédia? Ez a Don Juan már csak egy szellemesen szórakoztató színmű tárgya lehet.

Aztán itt van a már említett M. Frisch-féle megoldás: Don Juan megrendezi a maga pokolra szállását a kőszoborral, kénfüsttel, zenebonával, szemtanúkkal. Vagyis a mítoszt a színpadtechnika eszközeinek alkalmazásával kelti életre. A misztifikáció tökéletesen sikerül. Hiába tiltakozik a jelenlevő püspök (egy korábban Don Juan által felszarvazott férj), hogy az egész csak ámitás, a nők révületbe esve hisznek az esemény látszatának. Hát persze, hogy hisznek: ez az ő saját önmisztifikációjuk része. Ha Don Juant megbüntette Ég és Pokol, akkor az ő korábbi bűnbeesésük is kiemelődik a köznapok egyszerű hütlenségei közül, és sorsszerűvé válik. A legenda részesévé válnak ők is. Pedig Don Juan csak menekül. Ismét csak menekül. Most nem egy nő elől, hanem a nők elvárásai, a kialakult hírnév elől. Megunta az egészet, mert már nem ő, hanem a mítosz irányítja az életét. Don Juan maga akar maradni. És ez két dolgot is jelent: önmaga megmentését és a magányt. Önmaga megmentése a legnagyobb misztifikáció, hiszen ezzel le kellene mondania arról az énjéről, amelyik eltéphetetlenül a legendához kapcsolódott. Ő azonban éppen a legenda színrevitelével próbál kicsikarni magának időt és teret önmaga számára. A magány az egy más jelenség, hiszen az nem következik szükségszerűen az egyedüllétből. A magány az egyén erejéből fakadó intim létforma. Ismét kiderül azonban, hogy Don Juan legendája erősebb Don Juan aktuális – mégannyira is hihető és meggyőző – misztifikációjánál, mert a háttérben van egy nő – ismét egy nő! –, akinek volt ereje, kitartása és fantáziája ahhoz, hogy most már végérvényesen ő birtokolja Don Juant. Don Juan pedig beletörődik a helyzetbe – sőt, talán még szerelmes is egy kicsit –, és némán, kommentár nélkül veszi tudomásul, hogy alighanem apa lesz. Képzeli el azt a blaszfémiát, ahogyan Don Juan megjelenne a korábbi 1003 nő előtt, kézen vezetve kisfiát, és gügyögne vele.

A misztifikáció összeomlásának végzetessége csupán egyetlen irodalmi példában jelent Don Juan számára megnyugvást. Ez az a variáció, amely szerint az egész Don Juan-mítosz mögött nincs egy fikarcnyi szexualitás sem. Karel Čapek *Don Juan gyónása* című kis elbeszéléséről van szó.¹⁷ Ebben az elbeszélésben Don Juan egy sikertelen párbaj után haldoklik egy spanyol faluban, de nem akar meggyónni a helybeli plébánosnak, aki ezért nem adhat neki feloldozást. Ami mindkét szereplő részéről érthető: Juan nem érzi magát bűnösnek, a plébános pedig legalább szóbeli vezeklést vár el a mindenki által bűnösnek tartott Don Juantól. A megoldást a faluba érkező jezsuita Ildefonso atya hozza el. Ő nem várja el Juantól, hogy gyónjon, csak azt kéri tőle, hogy bólintson arra, ha ő, Ildefonso igazat mondana vele kapcsolatban. És Juan fejére olvassa a legnagyobb titkot: Don Juan nem azért menekült mindig el a nőktől, mert állhatatlan és kalandor volt, hanem azért, mert félt a beteljesedéstől. Don Juan mindig hazudott: letagadta saját valóját – azt, hogy valójában nem férfi. És Don Juan elkezd zokogni. Ildefonso atya pedig elküldi hozzá a plébánost, hogy oldozza fel bűnei alól. A misztifikáció összeomlása itt – minden más irodalmi művel ellentétben – nem a konkrét Don Juan végzetét, hanem a Don Juan-legendát jelenti. Viszont itt sincs szó bűnről és bűnhődésről. Nem beszélve arról, hogy ez a kivételes misztifikáció maga is egy olyan irodalmi műben jelent meg, amelyik magát apokrifnek nevezi.

Jegyzetek

1. A 19. századi jogfilozófus, Csatskó Imre szerint „ha a létező bűn sem önkényi elhatározásunktól, sem tudatunktól nem függött, mert azt bűnnek lenni nem tudtuk, nem is tudhattuk: akkor eset van jelen”. (Magyar *Academiai Értesítő*, 1850, 217. p.)
2. Josef Toman: Don Juan, život a smrt Dona Miguela z Manary. Praha, 1944 (magyar fordításában: *Don Juan*. Budapest, 1958, ford. Szekeres Gy.).
3. Tirso de Molina: A sevillai szédelő és a kövendég. In: *Klasszikus spanyol drámák*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986 (ford. Berczeli A. Károly).
4. Molière: *Drámák*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1999 (ford. Petri György).
5. Uo. 131. p.
6. La Rochefoucauld: *Gondolatok*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1957, 30. p.
7. Gerelyes Endre: Don Juan, avagy a hivatástudat. *Új Írás*, 1975. május.
8. Deák Tamás: *Don Juan – Don Juan halála*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
9. John Berger: *G*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1976 (ford. András T. L.).
10. Bernard Shaw: *Ember és felsőbbrendű ember. Komédia és filozófia*. 5. kiadás. Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1917 (ford. Hevesi Sándor).
11. Christian Dietrich Grabbe: *Don Juan und Faust*. H. n., 1829.
12. Siegfried Obermeier: *Don Juan, der Mann, den die Frauen liebten*. H. n., Schwarz Verlag, 2000 (cseh nyelven: Praha, BBArt, 2002).
13. Milan Kundera: Symposion. In: uő: *Směšné lásky*. Praha, 1968 (Brno, 1991).
14. Ramiro de Maeztu: *Don Quijote, Don Juan és Celestina*. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1988.
15. Max Frisch: Don Juan avagy a geometria szerelmese. In: uő: *Drámák*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1978.
16. Leo Weinstein: Die beiden Don Juan-Typen. In: *Don Juan. Darstellung und Deutung*. Darmstadt, 1976, 178–187. p.
17. Karel Čapek: *Kniha apokryfů*. Praha, 1946 (magyarul: *Történelmi görbe tükör*. Budapest, 1957, ford. Tóth Tibor).

ANDRÁS MÉSZÁROS

THE MOTIVE OF SIN AND SUFFERING IN THE DON JUAN WORKS

The essay analyses Don Juan works from the aspect of the motives of sin and suffering. He thinks that the motive appeared because in the original literature figure of Dona Juan, the life of two historical persons, Don Juan Tenorio and Don Miguel de Manara were combined, and the issue of penance and suffering was assumed by Don Miguel. The author thinks that in the case of Don Juan it is not suffering, because he represents a morality conception based on modern, individual autonomy, that excludes the transcendental criteria of moralistic judging. According to him, the fall of Don Juan, was caused rather by the extinction of mistification, due to which the fate of Don Juan loses its tragedy character. The author demonstrates this theorem in representative Don Juan works, and autobiographic novels introducing Don Juan.

Az ember tragédiája a cseh és a szlovák színpadon*

LAJOS GARAJ
THE TRAGEDY OF THE HUMAN IN THE CZECH AND THE SLOVAK THEATRES

792.2
821.511.141-2

Imre Madách: Czech and Slovak theatrical adaptations of the Tragedy of the Human.

Az ember tragédiájának könyvtárnyi irodalma van, hiszen mindig képes újszerűen hatni, újabb és újabb gondolatokat ébreszteni az olvasóban, a nézőben. Mindezt meszesemenően bizonyítják a körülötte dülő nagy eszmefuttatások és viták, amelyek megpróbálták meghatározni a Tragédia helyét a magyar és a világirodalomban. Dolgozatunknak nem az a célja, hogy az ilyen jellegű szakirodalmat szaporítsa. Csak akkor térünk ki a művel kapcsolatos szakirodalomra, ha az a Tragédia színpadi pályafutását is érinti. Egyetérthetünk ugyanis Hevesi Sándorral, aki a következőket mondta a Tragédiáról: „Ilyen műnek nincsen soha végleges előadása... Madách költeménye bibliája a Nemzeti Színháznak, melyet örökké forgat, amelyből mindig tanul, amelyet sohasem fog teljesen kitanulni.”¹ Az utóbbi időben mintha megritkultak volna Madáchot és a Tragédiát övező eszmefuttatások, tanulmányok, monográfiák. András László művét azonban mégis meg kell említenünk.² Felmerülhet s a könyv kapcsán fel is merült a kérdés: a hatalmas Madách-irodalom ismeretében van még egyáltalán Madách-rejtély? András László több lényeges kérdésben elmélyíti eddigi ismereteinket, megvilágítja a homályosnak hitt vagy elhomályosított nézeteket Madáchról és a Tragédiáról. Ha azonban igaznak véljük Hevesi Sándor imént idézett gondolatait, s felidézzük Kántor Lajos lényeges kérdéseket érintő kismonográfiájának³ vezérgondolatát, amely szerint a Tragédia eszmei, művészi, formai értelmezése körül divó viták jelentősen befolyásolták a Tragédia színpadi változatait, akkor a feltett kérdésre Hevesi Sándor gondolataival egyetértve felelhetünk: van és lesz Madách-rejtély, „amelyet sohasem fogunk teljesen kitanulni”, ám mindig gazdagodni fogunk általa.

A Tragédia színpadi pályafutása Paulay Ede nevéhez fűződik. A Nemzeti Színház egykori igazgatója és rendezője 1883-ban vitte színre a darabot. Dacolnia kellett az ellentétes nézetekkel, előítéletekkel (könyvdráma nem alkalmas színpadi bemutatóra, pesszimista stb.). „Persze... ilyen körülmények között egységes állásfoglalásról és annak a színpadon való érvényesítéséről nem lehetett szó” – szögezi le többek között Magyar Bálint a bemutatóval kapcsolatban.⁴ Paulay Ede úgy oldotta

*Részlet egy készülő kismonográfiából.

meg ezt a nehéz feladatot, hogy minél kevesebb ellenségeskedésre adjon okot. lgyekezett mindent elhárítani az útból, ami áthághatatlan nehézséget okozott volna. Megrövidítette a darabot, bizonyos részeket összevont, másokat viszont kihagyott. Kihagyta pl. az úrjelenetet, összevonta a Kepler-jeleneteket. Kihagyott néhány kényesnek tűnő részt: a római színből Cluvia dalát, melyben „bordélyházról” énekel, a londoni képből a „kéjhölgy”-jelenetet, s átszerkesztette a londoni színt. Kiemelte viszont a Marseillaise-t, amelyet az Opera kórusa adott elő. Paulay Ede vállalkozását siker koronázta. Már maga a tény, hogy drámairodalmunk e gyöngyszeme színpadra került, sikerként könyvelhető el. Paulay Ede viszont többet ért el. Az *ember tragédiája* kasszasiker lett. A Nemzeti Színházon kívül még tizenegy vidéki színház tűzte műsorára. Az ősbemutatónak köszönhetően a Tragédia külföldi színpadokra is eljutott (Hamburg, Bécs, Prága, Berlin stb.).

Paulay utódaira várt az a feladat, hogy a rendezők a színrevitelt tökéletesítsék, valami újjal gazdagítsák. Az egyes későbbi felújítások – Festetics Andor (1897), Somló Sándor (1900), Tóth Imre (1905) – a rendezés terén semmi újat sem hoztak. Egy tehetséges utód azonban mégis megjelent: Hevesi Sándor.

Hevesi Sándor először 1908-ban rendezte a Tragédiát a Népszínház Vígopera színpadán. Az olyan típusú rendezők közé tartozott, mint azt Magyar Bálint megjegyzi, „aki akart és tudott újat adni nézőnek és közönségnek”.⁵ Rendezői elképzelését Hevesi Sándor az Alexander Bernát által kiadott, magyarázatokkal ellátott Tragédia kiadására alapozta. Sok ötletet merített Alexander magyarázataiból.⁶ „A tragédia színpadi struktúrájában érvényesítette a mű tagolásának Alexandertől felvázolt rendkívül világos sémáját, megvalósította az ellentétes tartalmú jelenetek szorosabb kapcsolódását az előadásban, valamint Ádám öregedésének gondolatát a történelmi színekben” – jegyzi meg a rendezéssel kapcsolatban Staud Géza.⁷ A Tragédia előadásának jellegét ebben az esetben nagyban meghatározták a díszletek. Az előadáshoz az Eszterházy Miklós által készített díszleteket használták fel, amelyek eredetileg az 1892-es bécsi előadásra készültek. A revüszerű történelmi táblók a meiningenizmus stílusát képviselték, s így a nézők – Hevesi elképzelései ellenére – egy meiningeni hatású előadást láthattak. (A meiningenizmus II. György meiningeni herceg [1826–1914] és udvari színtársulata által megvalósított színházi reformok és művészi törekvések összefoglaló elnevezése.)

Hevesi Sándort 1922-ben a Nemzeti Színház igazgatójává nevezték ki. Az új helyzetben kedvező alkalom nyílt a Tragédia másodszori megrendezésére. Az 1908-as előadástól eltérően az 1923-as felújításban nem szerepel a Marseillaise. Ez az elhatározás az akkori kedvezőtlen politikai légkörrel magyarázható. Paulayval ellentétben Hevesi azonban fontosnak tartotta az úrjelenetet. Elismeri ugyan, hogy színpadilag nehéz megoldani, de itt nem a díszlet a fontos, hanem Ádám és Lucifer párbeszéde és a Föld szellemének megnyilatkozása. Rendezői elképzeléseit ő maga így magyarázza: „az egész színpadi beállításnak szimbolikusnak kell lenni, egyúttal álomszerűnek, mert hiszen Ádám majdnem minden kép végén felébred vagy legalábbis föleszmél... Az új Ember tragédiája tehát nem egyes korképek sorozatából, hanem Ádám lelkéből, álmából és vízióiból építi fel a színpadi keretet, s abból szerkeszti meg az egyes jeleneteket.”⁸ Hevesi rendezői koncepcióját tehát a Tragédia víziószerű felfogása és a szimbolikus díszletek alkalmazása jelentette.

A rendezésről elismerően szól a kritika is. Kiemeli Hevesi beállítását, mondván, hogy nem a történelmi hűséget és realitást húzza alá a változó képek sorozatában, hanem a drámát, a tragédiát, az emberért folyó harcot hangsúlyozza, amely az ég-ből indul az Úr és Lucifer között, s amely átfúti, élteti és szoros egésszé sűríti a tizenöt színt.⁹

Nagy várakozás előzte meg Hevesi Sándor 1926-os rendezését is. Ezúttal *Az ember tragédiáját* misztériumként fogta fel. A misztérium-forma előrelépést jelentett a Tragédia rendezésében, de csak egy formája lett volna. Hevesi azonban nem tudott túljutni ezen a formán.

A harmincas években *Az ember tragédiája* előadásaiban, rendezéseiben szinte semmi újat nem fedezhetünk fel. Hont Ferenc kezdeményezésére 1931-ben megrendezték a Szegedi Szabadtéri Játékokat. Ennek keretén belül mutatták be Szegeden 1933-ban a Tragédiát Hont Ferenc és Buday György díszleteivel. A Nemzeti Színházban 1937 őszén került sor ismét a Tragédia felújítására. Ez a bemutató azonban a hamburgi rendezés (Németh Antal munkája) megisméltése, az 1941-es felújítás pedig a korábbi frankfurti rendezés ismétlése volt. Ebből a korszakból megemlíthetünk egy érdekes vállalkozást is. Németh Antal 1939-ben a Nemzeti Kamaraszínház kis színpadán mutatta be a Tragédiát, kirekesztve belőle a látványos elemeket és érvényre juttatva a szöveg költői szépségeit. A későbbi rendezési értelmezések körében ez a kísérlet inkább csak érdekességnek számított.

A Tragédia körül viták, „eszmei tisztázások”, újjáértékelések a háború utáni időszakban is hatottak a mű színpadi pályafutására. Mivel ez a korszak még elevenen él bennünk, sok mindenre emlékezünk, vissza tudjuk idézni a társadalmi, politikai, kulturális eseményeket, csak néhány fontosabb dolgot emelünk ki. *Az ember tragédiáját* 1947-ben újították fel a Nemzeti Színházban. Nem sokkal később, 1948 elején levették a színház műsoráról, s a következő előadásra csak hét év múlva került sor. A Tragédia korszerű átértékelésének igyekezete több mérvadó, sarkalatos kérdés tisztázásának igényét vetette fel. Felmerült pesszimista volta, felmerültek Hevesi misztérium-szerű felfogásának a közönségben élő emlékei, felmerült az egyén és a tömeg viszonyának, a falanszter-jelenet félremagyarázásának a lehetősége stb. A hivatalos kultúrpolitika a kérdések megoldása helyett a művet szorította a háttérbe. A művet körülvevő hallgatást Waldapfel József tanulmánya törte meg. Waldapfel a Tragédia eszmei tisztázását sürgetve tanulmányában kitér a legproblematisabb részekre, s a mű pesszimizmusát Lucifer alakján keresztül cáfolja meg stb.¹⁰ Az akadémiai előadás nyomán sorra jelentek meg tanulmányok a Tragédiáról: Hermann Istvántól, Sötér Istvántól, Barta Jánostól, Horváth Károlytól stb. A Madách-kutatást leginkább Barta János, Sötér István és Horváth Károly összegző művei lendítették előre, később pedig a Madách-centenárium idején (1964) megjelent munkák, melyek nemcsak a magyar, hanem a külföldi szakemberek kutatási eredményeit is összegezték. Az akadémiai vitát követően a Nemzeti Színházban újból másorra tűzték a Tragédiát. A színház három vezetője, Major Tamás, Gellért Endre és Márton Endre vállalta a rendezést. Átvizsgálták az addigi előadások rendezőpéldányait, megvizsgálták a húzásokat, s arra törekedtek, hogy a drámából egyetlen értekes gondolat se vesszen el. Újraértelmezték Ádám és Lucifer viszonyát, sikeresen hangsúlyozták azt a gondolatot is, hogy Ádám nem tehetetlen játékszer Lucifer kezében, hanem egyenrangú ellenfele, aki nem hagyja magát eltiporni.

A bemutató hatalmas sikert aratott mind a kritika, mind a közönség körében. A sikerhez hozzájárult az is, hogy a Paulay-féle rendezéssel ellentétben, ahol az impozáns színpadkép dominált, és a darab értelmezése háttérbe szorult, a mostani előadás esetében fordított volt a helyzet, a darab értelmezése kapta a fő hangsúlyt, és háttérbe szorult a színpadi kivitel, a díszletek kérdése. De még mindig nem dőlt el a mű sorsa. 1955 márciusában az az utasítás érkezett, hogy a darabot csak heti egy alkalommal lehet bemutatni. A kiélezett, nehezen áttekinthető politikai és társadalmi légkör, a frakciókra bomlott pártvezetőség, az egyik oldalon a Rákosi köré csoportosuló dogmatisták, a másikon a Nagy Imre köré csoportosuló antidogmatikusok klikkje bomlasztóan hatott a közgondolkodásra. Az ideológiai, politikai, eszmei csatározások közepette az újságokban olyan jellegű cikkek is kezdtek megjelenni, amelyek veszélyeztették a Tragédia előadásait is. Ezek közé tartozik Lukács György szerencsétlenül időzített cikke,¹¹ melynek középpontjába Madách művének ellentmondásait, világnézeti korlátait állítja. A cikk hatására a Tragédia előadásait szüneteltették. Közvetlenül az októberi események előtti új színrevitele kapcsán többek között Veres Péter veszi védelmébe a Tragédiát. A pesszimizmus–optimizmus párhuzamot „filozóf-blöffnek” nevezi; szerinte Madách nem pesszimista, hanem realista. Az exentrikus, dogmatikus szellemiségű kritikákat Révai József tanulmánya tetőzi be.¹² Révai sorra veszi a mű három kényes elemét, a pesszimizmust, a nép szerepét, a falanszter bemutatását, és mindháromban elmarasztalja a művet.

A Tragédia pályafutásában jelentős állomás a Szegedi Szabadtéri Játékok. Itt 1960-ban sor kerül a Tragédia bemutatására. A rendező most is Major Tamás, s a darab itt is sikert arat. Azóta többször is szerepelt a Szegedi Szabadtéri Játékok műsorán, sőt pompázatos díszbemutatójává vált ezeknek a játékoknak. A Nemzeti Színház is a Tragédia otthonává vált, ahol több felújítása is volt. Újabb és újabb nemzedékek, rendezők, színészek kísérleteztek, hogyan lehetne Madách Tragédiáját még kifejezőbbé, hatásosabbá tenni. S ma valahogy úgy állunk ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hogy minden következő felújításából, rendezéstől valami újat, jobbat, tökéletesebbet várunk. Idéztük Hevesi Sándort: „ilyen műnek nincsen soha végleges előadása.” Remélhetőleg egyszer ezt is megérjük.

A Paulay-féle rendezést követően a Tragédia egyik külföldi bemutatójára Bécsben került sor. A bécsi Színházi Világkiállítás keretén belül a hamburgi Stadttheater mutatta be a Tragédiát 1892. június 18-a és július 3-a között. A bemutatón részt vett a cseh Nemzeti Színház igazgatója, F. A. Šubert is, akire nagy hatást tett a darab.

F. A. Šuberttől függetlenül Jaroslav Vrchlický, a nagy cseh költő már 1886-ban érdeklődött Madách Tragédiája iránt, miután kezébe került Fischer Sándor német nyelvű fordítása. Vrchlický felismerte, milyen nagyszabású, „merész koncepciójú” műről van szó. Hat évvel később František Brábek segítségével lefordította a Tragédiát, amely a prágai Nemzeti Színház bemutatójának alapjául szolgált. A Tragédia prágai ősbemutatója 1892. július 23-án volt. A fordítás a német nyelvű szöveg alapján készült. Vrchlický jól tudott németül, azért valószínű, hogy az egész fordítás az ő munkája, és František Brábek csak ellenőrizte azt. Ezt a feltételezést alátámasztja az a tény is, hogy az 1893-ban megjelent Brábek-fordításnak csak néhány sora egyezik az 1892-es fordítással. Ezt a feltevést igazolja Rákos Péter és Radó György kutatása is. A Tragédia csehországi visszhangját először Rákos Péter foglalta össze az *Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához* című tanulmányában.¹³

Radó György összevetette a Vrchlický-féle cseh fordítást a Dóczi-féle német fordítással, és sok hasonlóságot talált közöttük. Arra a következtetésre jutott, hogy az 1892-es cseh fordítás a német alapján készült.

Már a német szöveg is erősen cenzúrázott volt, a Prágában előadásra kerülő szöveget pedig még jobban megrövidítették. Éva szerepéből (II. szín) kimaradt a „Még is kegyetlen a mi alkotónk” felkiáltás, a római színből az a rész, amikor Péter apostol megkereszteli a haldokló Hippiát. Az egyházat bíráló konstantinápolyi jelenetet szinte teljesen eltorzították, kimaradt Tankréd felháborodása az ártatlanok legyilkolásán és a pátriárka válasza. Az első prágai szín elejéről kimaradt az inkvizíciót osztorozó párbeszéd, törölték Kepler és Rudolf császár párbeszédéből a Kepler anyjára vonatkozó sorokat. Igen megcsonkított formában került színre a londoni szín is. Kitörölték még azt is, hogy az úr megszemélyesítője láthatatlan marad, s az illendőség határain belül maradtak a hetérákat játszó színésznők jelmezei is. Teljesen kimaradt a konstantinápolyi és a londoni szín. A prágai színt Paulayhoz hasonlóan itt is egybevonták a párizsi szín elé, s mivel a londoni szín kimaradt, a forradalom után a falanszter következett.

A darab ilyen megnyírbált, „sterilizált” formában is hatalmas sikert aratott a közönség körében. Ez azonban nem annyira a mű eszmeiségének, mint inkább az impozáns, látványos díszleteknek volt köszönhető. A díszleteket, amelyek Eszterházy herceg költségén készültek a bécsi Hoftheater díszletfestőinél, a prágai színháznak is kölcsönadták.

A bemutatónak hatalmas sajtóvisszhangja volt. Minden jelentősebb prágai lap beszámolt róla. A *Národní listy* kritikusa (Josef Kuffner) szerint a külsőségek elvonják a figyelmet a lényegről, és a darab meg nem értése kételyeket szül, de ezek arra készítetnek, hogy a könyv után nyúljanak a nézők. A legnagyobb sikert a Marseillaise aratta.¹⁴ A *Národní politika* című független napilap „or” jelzésű kritikusa (Jan Morávek) sajnálja, hogy a Tragédia megcsonkítottan került színpadra. A darabot Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* (Labyrinth světa a ráj srdce) című művéhez hasonlítja. A *Světovzor* című lap bírálója szerint a színház repertoárja egy értékes darabbal gazdagodott, s nagy kár, hogy a darabból kimaradt a konstantinápolyi, a második prágai és a londoni szín.¹⁵ Az ócseh párt napilapjában, a *Hlas národában* maga Vrchlický közölt cikket az előadásról. A Tragédia inkább könyvbe való, mint színpadra – szögezi le. A színpadon a „költői és filozófiai rész szükségszerűen háttérbe fog szorulni”. Az első három kép a nézőket hidegen hagyta, csak az Ádám álmát ábrázoló képek kezdtek hatni. A legnagyobb hatást a francia forradalmi jelenet váltotta ki. Elismeréssel szól a színészek alakításáról, dicséri az Ádámot alakító Seifertet, méltatja Bittnerová színés és sokoldalú Éváját, Bittner szellemes és kissé gúnyos Luciferét.¹⁶

Ezekből a rövidre szabott értékelésekből is kitűnik, hogy a Tragédia sikert aratott, sőt a külföldi előadások közül talán éppen a prágai bemutató érte el a legnagyobb sikert. A Marseillaise-jelenetnél mindig kisebb tüntetések mutatkoztak, de az október 3-i előadáson ez feltűnőbben zajlott le. Ez elég volt ahhoz, hogy Prága rendőrigazgatója megtiltsa a darab további bemutatását. A színház igazgatósága érvényteleníteni akarta a döntést, de nem akart lemondani a bevételről. Thun gróf, aki az akkori prágai helytartó volt, rá akarta bírni a bécsi belügyminisztériumot, hogy teljesen szüntessék be a Tragédia előadásait. Taaffe miniszterelnök viszont az akkori

válságos politikai helyzetben nem akart a közvélemény ellen cselekedni. Ezért azt tanácsolja a prágai helytartónak, hogy vonja vissza a tilalmat azzal a kikötéssel, hogy a darabból iktassák ki a kényes forradalmi jelenetet. A helytartó azonban a következő levelet kapta a prágai rendőrkapitányságtól:

„Cs. és k. rendőrkapitányság, Prága.

Nr. 13415.

Excellenciád! Bizalmas értesülés alapján alázatosan bátorkodom magas tudomására hozni, hogy a radikális cseh diákság körében az úgynevezett haladó diákfrakció agitációt folytat oly irányban, hogy »Az embert tragédiája« című színmű esetleges újabb, átdogozott változatban való előadása alkalmával, nevezetesen abban az esetben, ha a »Párizs « című képet és a »Marseillaise«-t kihagyják, a cseh Nemzeti Színházban botrányt provokáljon, és a színház igazgatóságát kifütyüljék.

Prága 1892. december 5-én¹⁷

Ezt a tényt a helytartó hírül adta Bécsbe, Taaffe pedig hatálytalanította az engedélyt, s a darabot levették a színház műsoráról.

Tizenkét évvel később, 1904. június 10-én került sor *Az ember tragédiájának* újabb prágai felújítására. A zenét F. Picka, a prágai Nemzeti Színház karnagya komponálta. A római és londoni szín balett-betétekkel bővült, s megkurtítva bár, de színpadra került a konstantinápolyi és a londoni szín is.

A siker még az 1899-es diadalt is felülmúlta. „Sor került *Az ember tragédiájára*, amelynek más kasszadarabokkal szemben az az előnye, hogy egyúttal óriási költői alkotás is” – írja a *Divadelné listy*.¹⁸ A *Národní politika* kritikusa (Matěj A. Šimáček) dicséri az előadást, amely impozánsabb, mint a tizenkét évvel előtti. Hibának tartja viszont, hogy a londoni jelenetet megrövidítették, a forradalmi jelenetet pedig úgy módosították, hogy nem érvényesül benne a tömeg hatása.¹⁹ A *Čas* bírálója szerint a történelmi színek sablonosak, Ádám pedig nem cselekvő személy, hanem „tétlen szemlélője” az eseményeknek.²⁰ Siklóssy László a *Vasárnapi Újságban* közöl cikket a bemutatóról. Azzal kezdi, hogy a magyarok figyelemmel követik a szomszéd és a világ népeinek irodalmát, de ez nem mondható el fordítva. Kivételt képez a cseh nemzet, amely figyelemmel kíséri a magyar irodalmat. Ennek bizonyítéka az 1892-es Tragédia-előadás is, és természetesen ez a mostani is. Siklóssy elismerően szól Jaroslav Vrchlický és František Brábek munkájáról, és rövid életrajzukat is közli az újságban.²¹

Az 1904-es nyári évadban huszonegyszer szerepelt a Tragédia a Nemzeti Színház színpadán. 1904 végén vették le a darabot, mert a díszlet a brünni színházba került, ahol 1905 elején mutatták be a darabot. Innen a díszlet és a Tragédia Plzeňbe (Pilsen) vándorolt, ahol ez volt az első magyar darab, amely színpadra került. 1905-ben ismét Prágába, a Tragédia előadásának a színhelyére.

A prágai Nemzeti Színház színlapján még egyszer olvasható Madách Imre neve. 1909-ben ugyanis ismét felújították a darabot. A Tragédiát rendező J. Kvapil „ugyanazt a módszert választotta – írja erről Rákos Péter –, amellyel ebben az időben Shakespeare-darabokat rendezett: teljesen, szinte sémaszerűen egyszerű színpad, kissé megemelve, s a szokottnál jóval kisebb területű, minimális díszletezés, minden feltűnő dekoratív elem kerülése. Kétségtelenül olyan megoldás, amely a nagy igényű daraboknak kedvez: előtérbe helyezi, érvényesülni engedí a gondolati tartalmat.”²²

A politikai légkör azonban nem kedvezett a Tragédia bemutatásának. A Monarchián belül kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek (Apponyi magyarosító rendelkezé-

sei stb.), s ez a darab megítélésekor is felszínre került. A darab a tizedik előadásig jutott el, aztán levették a Nemzeti Színház műsoráról.

A Tragédia azonban nem vett végleges búcsút a cseh színpadoktól. A *Mladé Slovensko* 1922-ben egy hírt közöl, amely szerint a Tyl Színház bizonyos törlésekkel színre vitte *Az ember tragédiáját*. Majd így folytatja: „Máskülönben csak dicsérni lehet azt az igyekezetet, hogy ez az elővárosi színpad, amelynek repertoárjában vígjátékok vannak, előadta ezt a tragédiát, amely dicsőséget hozott a magyar irodalom számára külföldön is.”²³

A színházakon kívül a prágai rádióban is bemutatták a Tragédiát 1931 januárjában dr. Miloš Kareš rendezésében, ezt 1936. november 2-án megismételték.

A második háború után a Tragédia nem szerepel a cseh színházak műsorán, bár – tekintettel a fejlett csehországi színházi kultúrára – ez sincs kizárva. Jaroslav Vrchlický és František Brábek után a Tragédiának újabb, modern cseh fordítása készült el. A mű fordítói, Kamil Bednář és Ladislav Hradský jó ismerői és kiváló fordítói a magyar irodalomnak.²⁴ 1964-ben az *Új Szó* egy érdekes vállalkozásról ad hírt. Milan Friedl, a cseh Zeneszínház rendezője, a Zeneszínház koncepciója szerint dolgozta át a darabot. Így nyilatkozott elképzeléseiről: „Kiválasztottam a mű egyes átfogó részeit: Ádám, Éva, Lucifer és az Úr elmékedéseit, a kisebb részeket a nagyobbakhoz kapcsoltam, azzal a szándékkal, hogy kidomborodjon azoknak az erőknek a harca, amelyeket a dráma fő alakjai szimbolizálnak.”

Az ember tragédiája tehát meghódította a cseh színpadokat is. A közönség elé eléggé megcsonkított állapotban került, s az nem mélyedhetett el, nem élvezhette Madách sziporkázó gondolatait. Igazat adhatunk Rákos Péternek, hogy a Tragédia „elsősorban mint látványosság aratta hatalmas sikereit”. Igaza van Rákos Péternek abban is, hogy laikusok és szakemberek egyaránt megértették, hogy komoly, nagyigényű alkotással állanak szemben, s a Tragédia által megnőtt előttük a magyar irodalom tekintélye is. S végül igazat kell adnunk neki abban is, hogy a Tragédia csehországi sikere nagy nyeresége a magyar–cseh kulturális kapcsolatoknak.

Az 1883-as Pauly féle rendezés meghódította a Tragédia számára a külföldi színpadokat is. Sorra jelentek meg a mű idegen nyelvű fordításai és színpadi bemutatói. Más szláv nyelvekhez is viszonyítva, viszonylag későn, 1905-ben jelenik meg *Az ember tragédiája* P. O. Hviezdoslav fordításában szlovák nyelven is.²⁵ A színházi bemutatóra azonban csak húsz évvel később, 1925. november 21-én került sor Kassán, ahol a Kelet-szlovákiai Nemzeti Színház mutatta be a darabot. A színház lapja, a *Za oponou* beszámolójából arról értesülünk, hogy már az elmúlt évadban (1924–1925) műsorra akarták tűzni a darabot František Brábek cseh nyelvű fordításában. A kritikus a darab terjedelmére is kitér. Elismeri, hogy a darab hosszú, és rövidítésre szorul. Általában a II. prágai színt, a londoni színt és az úrjelenetet szokták kihagyni, de a kassai rendezés nem élt ezzel a lehetőséggel, és ezért a kevésbé fontos részeket rövidítették le.²⁶ A *Slovenský východ* kritikusa elismeréssel szól arról, hogy a színház, nem sokkal a színház megalakulása után, műsorára tűzte a Tragédiát, azt a művet, amelynek kiemelkedő helye van a világ drámairodalmában. A rendezőnek az egyiptomi, konstantinápolyi színt, az égben és a paradicsomban lejátszódo jeleneteket sikerült a legjobban megoldania. Kifogásolja viszont a színházi előadás hosszát (4 óra), és elmarasztalja a szereplők beszédtechnikáját is.²⁷

Egy év múlva a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház tűzte műsorára a darabot. A bemutató időpontja: 1926. december 11. A darab bemutatását nagy érdeklődés előzte meg. Az újságok már a bemutató előtt foglalkoztak a darabbal. A *Slovenská politika* a Tragédiáról közöl cikket, míg a *Robotnícke noviny* a bemutató előkészületeiről ad hírt.²⁸ A *Robotnícke noviny* cikkírója leszögezi, hogy az ilyen hatalmas mű fejlett színpadi technikát és kiváló színészi teljesítményt követel, és ebből kifolyólag régebben színpadra alkalmatlannak találták. A mostani rendezés a mű szimbolizmusát tartja szem előtt, és érvényesíteni akarja a mű költői szépségét. A kritikus kiemeli a zenét, amely tökéletesen követi a mű eszmeiségét. A Pozsonyban megjelenő magyar nyelvű független napilap, a *Magyar Újság* a bemutatót megelőzően riportot közöl a darab rendezőjével, Jiříkovskýval. A cikk írója Darvas Sándor. Jiříkovský rendező elmondta, hogy már régen készült a Tragédia bemutatására, de színháztechnikai és zenetechikai nehézségek akadályozták a mű előadását. Rendezői elképzeléseiről a következőket nyilatkozta: „Én a darab két szimbólumát, a tudást és az örökkévalóságot ragadtam ki, s így az én rendezésemben a drámában véges-végig a paradicsombeli két fa: a tudás és az örökélet fája vonul végig. Én a harcot a jó és a gonosz között húzom alá a drámában.”²⁹

A bemutatót követően a szlovákiai lapok részletesen foglalkoznak az előadással. A *Slovenská politika* két cikket is közöl az előadásról. Az egyikben a kritikus a darab értelmezésével próbálkozik meg. Szerinte a mű értelme: miért élünk, mi lesz a sorsunk, és van-e értelme az emberi életnek? Majd így folytatja: „Ezek olyan problémák, amelyek a mának, a modern embernek már megszűntek problémák lenni, és ezért *Az ember tragédiája* megszűnik az lenni, ami volt. Időszerűségét elvesztette, és a színpadunkon való bemutatása inkább csak tiszteletadás a művészi fordításnak”. A darabnak annak ellenére, hogy „nincs mondanivalója a ma embere számára”, szép sikere volt. Ezt a cikkíró is elismeri, de szerinte a siker Jiříkovský rendezői munkájának köszönhető, aki a Tragédiát nem mint középkori misztériumot fogja fel, hanem a zenei kísérettel, a modern díszletekkel és a balettel revüjelleggel adott az előadásnak. Ugyanez a lap 1926. december 30-i számában arról tudósít, hogy a Tragédia minden eddigi előadásán telt ház volt, és nagy sikert aratott Dina Kaczérovának, a népszerű táncosnőnek a fellépése, aki magával ragadó forradalmi táncot adott elő. „Örömmel nyugtázzhatjuk, hogy az est nagyszerű volt, a munka eredménye csodálatos. Olyan Madách van a színpadunkon, amely miatt Pest előtt sem kell szégyenkezniünk” – ezekkel a lelkes szavakkal méltatja a bemutatót a *Národnie noviny* kritikusa. Továbbá dicséri a díszlet ötletességét, a színészek alakítását és a zenét.³⁰

A független napilap, a *Slovenský národ* kritikusa a vallás szemszögéből közelíti meg a darabot. Szerinte a darab a materialista ember tragédiája, nem pedig a vallásos emberé. „Lucifer győz az Úr és az ember felett. De Lucifer felett győz az Úr, és a végén ez a győztes Úr segítőkéz kezet nyújt a legyőzött embernek. Ebben a dologban győztes a Tragédia. De ez már nem a materialista ember győzelme. Ez a pozitív vallásos világnézet győzelme, amely nélkül az ember élete végképp nem élet.”³¹ Ebből kifolyólag a cikk írója elégedetlen Bezdíček (Lucifer) szerepfelfogásával, aki egy szertelen kisördögöt formál meg. „Egy ilyen kisördög, mint ahogy Bezdíček megformálta, nem lehet a hatalmas Úr vetélytársa. Ennek az ördögnek másnak kell len-

nie, nagynak, impozánsnak, mindig valami emberfelettinek és pokolian komolyanak. Hisz az Úr győzelme is csak ilyen hatalmas Lucifer felett lehet óriási.”³²

A *Robotnícke noviny* bírálója dramaturgiai kérdésekre is rátér. Cikkéből megtudjuk, hogy a dramaturg, Tido J. Gašpar bizonyos színeket kihagyott a darabból, így a keresztetek két jelenetét és az angliai színt is. Elégedetlen a zenével. Szerinte a zene „alapvető hibája, hogy a zeneszerző végképp nem törődött a zene és a beszélt nyelv arányával, és ezért a zene a melodramatikus helyeken teljesen eltompítja a beszédet”. Elismerően szól viszont a rendező munkájáról, akinek az adott lehetőségek között sikerült egy jó előadást létrehoznia, főleg a nehéz tömegjelenetek nyerték el a kritikus tetszését.³³

A *Robotnícke noviny*vel ellentétben a *Slovák* cikkírója kifogásolja, hogy a tömegjelenetekben, amikor Miltiádész és Danton a tömeghez szól, tizenkét ember áll a kullisszák mellett, és így az egész jelenet komikusan hat.³⁴ Ezen a véleményen van Štefan Krčméry is, aki a *Forradalmi jelenet Az ember tragédiájában* című cikkében elemzi az előadást. Ő így ír a tömegjelenetekről: „A darab előadásában főleg a nehéz francia szín ábrázolása volt zavaró. Sviták (Ádám) erőtlen teljesítményével, a tömeg nehézkes mozgásával és kicsiségével erőtlen karikatúrába hajlott. Sok minden van a műben, ami karikatúrának tűnik, de nem annak gondolta Madách. Ő a túlfeszítettséggel csak a kor erényeit és bűneit akarta nagyobbítani, kiélesíteni az ellentéteket, felkorbácsolni a kedélyeket, hogy az egész szín olyan monumentalitással visszhangozzon, amilyennel egy előző és következő szín sem. A gilotin alá Danton nem mint egy operettfigura hajtja a fejét... hanem mint egy óriás.” Krčméry a továbbiakban a mű keletkezésének körülményeivel foglalkozik, majd így fejezi be értékelését: „Kár, hogy az előadás gyors folyásában elvesztek a gondolatok, nemegy nagyon erős és súlyos gondolat, amelyek miatt ezt a középkori nemest – összetévesztve műveit a világirodalom filozófiai alkotásaival is – csodálni fogjuk.”³⁵

A darabot a következő évben is játszották a Szlovák Nemzeti Színházban, de vidéki városokban is felléptek vele. A *Slovenské noviny* arról tudósít, hogy Turócszentmártonban a nézők magas színvonalú Madách-előadást láthattak. Zsolnán a Szlovák Nemzeti Színház előadásait kevesen látogatták, kivéve *Az ember tragédiáját*, amely – talán a művészetektől messze eső okok miatt – rekordlátogatást élvezett – írja a zsolnai vendégszereplésről a lap.³⁶

A darabot kisebb-nagyobb szünetekkel az egész évadban (1926–1927) játszották annak ellenére, hogy a Szlovák Nemzeti Színház Tanácsa olyan határozatot hozott, hogy minden magyar darabot törölni kell a színház repertoárjából. A Tragédia viszont maradt. Az utolsó hír a darabról a *Slovák* 1927. szeptember 2-i számában olvasható. A lap arról tudósít, hogy a Tragédia 1927. augusztus 31-i előadásán nagyon kevés néző volt, a színészeket ez viszont nem zavarta, nagy lelkesedéssel játszottak. A Tragédia pozsonyi bemutatójáról elmondhatjuk, hogy a szlovák közönség előtt is sikert aratott. Kisebb-nagyobb hibái – mint ahogyan ez az előadásokat kísérő kritikákból is kitűnik – bizonyára voltak az előadásnak, de az adott korban és az adott lehetőségek között egy jó színvonalú előadást láthatott, és Madách Tragédiája ismét meghódított egy színpadot.

A háború után *Az ember tragédiája* először a televízióban került bemutatásra. A Madách-centenárium alkalmából mutatta be a Csehszlovák Televízió a dráma utolsó jelenetét. Két évvel később a kassai Állami Színház tűzte műsorára a Tragédiát

Tibor Rakovský rendezésében 1966. április 9-én Ctibor Štítnický fordításában. „Ctibor Štítnický nagy érdeme, hogy az ő fordításán keresztül nem a dualisztikus kórusokat halljuk, hanem az önmagában kételkedő és hívó ember párbeszédét, hogy visszatalálunk Madáchhoz és Tragédiájához, ahhoz a Tragédiához, amely nem az isteneké, hanem az embereké” – olvashatjuk Monoszlóy M. Dezső: *Mondottam: Ember, küzdj és higgy* című kritikájában az *Irodalmi Szemle* hasábjain. Monoszlóy eredetinek érzi Rakovský rendezői koncepcióját, amelynek kiindulópontját Ádám álmai képezik. „Ennek az álomnak – mondja tovább – a karvezetője Lucifer, Ádámnak önmagából kivetült, kételkedő alteregója. Nem valami harsány és ördögmezbe öltöztetett túlvilági figura, de nem is frakkos szarkasztikus figura, hanem maga a racionális ész megtestesülése...” Kitűnőnek tartja a párizsi, londoni színt és a sokat vitatott falanszter-jelenetet is, amely „annak a sejtésnek egyértelmű és konkrét aggodalmát tükrözi, hogy az emberi érzéseket és egyéniségeket minden egyoldalú és túlhajtott technokratizmus elnyelheti”. Kiemelkedő kulturális esemény volt a kassai bemutató. A színház, amely nem tartozott az ország legjobb együtteseinek közé, megbirkózott a nehéz feladattal, s egy jó színvonalú előadást mutatott be. A Tragédia „szóban és hangban is egyaránt méltóképpen hangzott, és nem kicsinyítette az ember örök tragédiáját, hanem szembenézett vele” – fejezi be írását Monoszlóy M. Dezső.³⁷

Az *Új Szó* Madách Imre: *Az ember tragédiája, ünnepi bemutató a košicei Állami Színházban* címmel közölt cikket Gály Iván tollából „A vendégrendező, Tibor Rakovský elsősorban a mű racionális magvát törekszik életközébe hozni, mégpedig anélkül, hogy lényegesebb beavatkozást alkalmazna. A drámát nem a cselekményben, hanem a gondolatok párviadalában keresi” – írja a rendezésről Gály Iván. Ladislav Vychodil színpadképét túlzásúfoltnak tartja, amely kevés teret nyújt a színpadi játékra.³⁸

A *Pravda* Milan Polák cikkét közli a bemutatóról *Patetikus Ember tragédiája* címmel. Szerinte az előadás legerősebb elemei a színpadkép, a megvilágítás és a jelmez. Az egész előadást valamiféle „monumentális pátosz” lengi át, és az egész kassai előadás úgy hat, mintha Ádám monológját hallanánk színpadi képekkel és víziókkal illusztrálva.³⁹

Rakovský „magát a tragédiát látta meg ebben a drámában, a bukások bonyolult láncolatát, s ennek a láncolatnak a három legfontosabb együtthatójára, a küzdő, az értelmi és érzelmi elemre állította be a főszereplőket is” – jellemzi Rác Olivér a rendező munkáját a *Hét* hasábjain, majd így folytatja: „Rakovský értelmezésében Ádám egész magatartása ezt a felfogást hangsúlyozza ki: Ádám nem hiszi el, hogy a föld kihűlhet, Ádám ajkán már nem hat halálos kételynek a madáchi kérdés: *Hová lesz énem zárt egyénisége?*” Ilyen Rakovský rendezésében Ádám. Milyen Lucifer? Erre is kapunk választ a cikkből. Lucifer Ádám „szellemkísérőjévé” válik, a tagadás örök szelleme, de „destruktív bölcsessége már nem a dubito ergo sebezhetetlen vértje alatt hadakozik, hanem annak a tételnek a bizonyításául szolgál, hogy az ész, a pusztaság ész nem mentheti meg a világot”. Rác Olivér, Ladislav Vychodil (díszlet) és Tibor Rakovský közös munkáját Salvador Dalí metaforikus ábrázolásmódjához közelinek tartja.⁴⁰

Mojmír Sabol szerint a rendező nem aknáztá ki teljes mértékben a műben rejlő lehetőségeket. Ádám és Lucifer között nincs drámai feszültség. Nem tartja szerencsésnek a szereposztást sem, némely színész adottságainak nem megfelelő szerepet játszott.⁴¹

A magyar nyelvű hetilap, az *Új Ifjúság* is foglalkozott a kassai bemutatóval. A címlapon rövid cikk értesít a bemutatóról, majd megszólal a rendező is. A cikk címe: *Ami az emberben emberi*. Miért éppen *Az ember tragédiáját* vitték színre? – hangzik a kérdés Tibor Rakovský rendezőnek, amelyre így válaszol: „Mivel a darabban magáról az emberről van szó. Az emberi bátorság és akarat végtelen nagyságáról. Az ember megakadályozhatja a világhatalmasztrófát is. A tudomány sokat segített az embernek, de a tudomány műve az atombomba is. Madách művében felcsendül a hidegen számító emberi ész mellett az érzés hangja is. Hogy az emberi ész és érzés között tökéletes összhangnak kell lennie. Hogy az emberért folytatott harcban győzni kell.” Ugyanennek a számnak a negyedik oldalán Batta György *Madách 1966-ban Kassán* című cikkét közli a lap. Batta György lelkesedéssel szól az előadásról. Méltatásába azonban hiba csúszott. Ezt írja: „Csehszlovákia történelmében első ízben színre került a madáchi mű, s aratott ebben az országban is sikert...” Azt hiszem ezt az állítást nem kell különösebben megcáfolni, az eddigiekből világosan kitűnik a szerző tévedése. Batta György annyira kiemelkedőnek tartja már magát a tényre, hogy a Tragédia szlovák nyelven került előadásra, hogy lelkesedését hangsúlyozza, másra nem is igen figyel. „Olyan nagy jelentőségű – írja –, olyan úttörő munka volt az, hogy illetlenség lenne ezt a lelkes csoportot akár egyetlen szóval vagy mondattal bírálni (A sors iróniája, hogy teljesítményeik olyan jók voltak, nem is lehetne rosszat mondani róluk).”⁴²

Három évvel a kassai bemutató után, 1969. október 11-én, a pozsonyi Hviezdoslav Színház mutatta be a darabot. A rendező ismét Tibor Rakovský. Elhatározását és később a bemutatót a kritika nem fogadta kitörő örömmel. A kritikusok egy része az újabb bemutatót teljesen fölöslegesnek tartotta. Ezt a véleményt vallotta Emil Lehuta is, aki a *Slovenské pohľady* hasábjain fejt ki nézeteit. Nem érti, mi szükség volt erre az újrendezésre, amikor Pozsonyban a kassai előadást láthatták viszont a nézők, ugyanazokkal a hibákkal és ellentétekkel. Lehuta szerint Rakovský visszatért a „színház – pódium” elképzeléseihez, amely alatt a színpad és a közönség közvetlen kapcsolatát érti technikai effektusok nélkül. A műről szólva azt a véleményt hangoztatja, hogy a Tragédia könyvdramája, és az egész mű „a barokk színház tematikájának és poétikájának elkésett példánya, amelynek végső és legfőbb célja a keresztény hit ünneplése volt”.⁴³

A *Slovenské divadlo* című színházi lap részletes cikket közöl a műről és a bemutatóról M. M. Dedinský tollából *Érdemtelen és felesleges bemutatás* címmel. Már a cím is sok mindent elárul. Dedinský nem lelkesedik az új rendezésért, sőt fölöslegesnek is tartja. Kritikája részletes, kitér magára a műre is, szól a dramaturgiáról, a rendezésről. A műről szólva azt a véleményt hangsúlyozza, hogy Madách műve nem drámai mű, és ezért színpadra alkalmatlan. Madách művében nincs konfliktus, és ami a Tragédiában színházi, az mind a *Faustból* van. Madáchnak nem sikerült hús-vér alakokat alkotnia. Ádám, Éva és Lucifer mindig a szerző szavait visszhangozzák. Ádám, Éva és Lucifer nem egyéniségek, csak a szerző gondolatainak a hordozói és tolmácsolói.⁴⁴ A rendező munkáját ellenben kitűnőnek tartja. Rakovský az a rendező, aki együtt tud működni a modern díszlettervezővel, tud dolgozni a tömeggel, s a rövidítésekkel, szimbólumokkal fontos gondolatokat tud kifejezni.

A *Práca* Gabriel Rapoš beszámolóját közli a bemutatóról. A rendezésről Rapošnak az a véleménye, hogy Rakovskýnak nem sikerült a mű hibáját feledtetni, még-

pedig azt, hogy ez a mű könyvdráma, és azt, hogy már „százéves”. A kassai bemutató óta a rendező átdolgozta a szöveget, mégis maradtak benne jelenetek, melyek hátráltatták a cselekményt, gyengítették gondolati és színházi hatását.⁴⁵

Foglalkozik a bemutatóval a *Divadlo* című cseh nyelvű színházi lap is. Milan Obst kritikájában a díszletet, a színpadi technikát emeli ki. A Tragédia bemutatóját azok közé az előadások közé sorolja, amelyeknél a néző fantáziájának már a belépéskor dolgoznia kell. Ez a díszlet érdeme, amely a nézőt már a színházba lépéskor fogadja. Ladislav Vychodil olyan díszletet készített, amely a mű mondanivalójának fontos hordozója, s amely építésetileg az antik színházat idézi fel a nézőben.⁴⁶

Vladimír Štefko a *Smenában* azzal a megállapítással kezdi cikkét, hogy a Tragédia könyvdráma, és ezért nem érti, hogy ennek ellenére miért vállalkoznak a rendezők a színrevitelére, dacolva a kritikus megjegyzésekkel. A rendezésre áttérve megállapítja, hogy míg a kassai előadásban Lucifer Ádám alteregója, addig a pozsonyi előadásban Lucifer és Ádám személyét különválasztja a rendező. Lucifer a pozsonyi előadásban olyan erőt képvisel, amely állandóan zavarja, nyugtalanítja Ádámot, ironizálja a világot és magát Ádámot is, felnyitja Ádám szemét, de akadályokat is gördít az útjába. Rakovský így nem az ember belső harcát örökíti meg, hanem az emberek közötti, az emberek és az ellenséges világ közötti harcot mutatja be. Ádám az ilyen színpadi felfogásban az a szálnalmas ember, aki igyekszik, néha elkeseredik, hogy aztán a legkisebb fényugár is reményt ébresszen benne.⁴⁷

Az *Irodalmi Szemle* Egri Viktor tollából közöl cikket a bemutatóról. Egri szerint Rakovský értő kézzel nyúl a szöveghez, és a rövidítésekkel színpadilag hatásosabbá és feszesebbé tette a drámát. „Felfogásában – írja – Ádám jóval aktívabb, mint a budapesti előadásokon, valóban ő a Tragédia hőse, a küzdő ember, aki minden elbukása után talpra áll. Alighanem az erős rövidítések számlájára írható, hogy Ádám és Lucifer örök párbaja így másult, és különösen a Tragédia befejező képében gyengült is. Rakovský rendezői koncepcióját a Lucifert alakító Ctibor Filčík démonikus játéka, szellemének sugárzó, kajánkodó hanghordozása, gyakori néma, figyelő magatartása is kiemeli.” Elismeréssel szól Ladislav Vychodil „lépcsőzetesen gördülő, zárt kupolát éreztető” színpadképéről, amely „súlyossága és fekete színe ellenére nagyon hatásosnak bizonyult, s amely a tömeget kitűnően mozgató, s világítási effektusokkal élni tudó rendező munkáját a legjobb értelemben látványossá teszi”.

Egri felhívja a figyelmet arra is, hogy Rakovský egy kis javítást eszközölt a dráma szövegében. A falanszter-jelenetben, amikor a tudós arról határoz, hogy mi legyen a gyerekből, ezt mondja: „E gyermeket orvosnak kell tanítani, / ebből pásztor lesz.” Rakovský szerint ez nem logikus, mivel a tudós nem sokkal azelőtt Ádám kérdésére, hogy milyen állatok élnek itt, így válaszol: „Él ami hasznos és mit ekkorig / A tudomány pótolni nem tudott: / A disznó és a birka, de korántse / Olyan hiányosan már, mint minőnek / A kontár természet megalkotá: / Az élő zsír, ez hús – s gypajútömeg, / Mely, mint a lombik, céljainkra szolgál.”

Ezekből a mondatokból Rakovský szerint kitűnik, hogy már nincsenek hagyományos értelemben vett „állatok”, ezért ennek a társadalomnak nincs szüksége pásztorra, s ezért a pásztor szót „pékre” változtatja: „Z toho chlapca bude dobrý lekár, / A z toho pekár.”⁴⁸

A *Pravda* 1970. január 24-i száma Mátrai-Betegh Béla cikkét közli *Az ember tragédiája* pozsonyi felújításáról, amely eredetileg a *Magyar Nemzetben* jelent meg. „A

Tragédiából ki kell hámozni a drámai magot, mert egészében nem játszható. Ezt tet- te Tibor Rakovský is, de biztos, hogy a lényegből semmi sem maradt ki” – szögezi le a kritikus. A dramaturgjai megoldásokból csak egyet említ. Az egyiptomi színen a szerelmi jelenetet befejezetlenül hagyják, és amit Ádám a szerelemről, a nőről mond, szebben mondják, de a prágai jelenetben. „Ami az előadásban olyan meggyőző, az az egyszerűség összetett és hatásos ereje, amelyben szabadon kibontakozhatnak és érvényesülhetnek a mű nagyszerű gondolatai” – írja tovább Mátrai-Betegh Béla.

Ádám és Lucifer kapcsolata az, ami a Hviezdoslav Színház előadásában vitatott. Rakovský rendezésében Ádám és Lucifer kapcsolata szabadabb, mint a valóság- ban. Ádám magára hagyottan – Lucifer is elhagyta – birkózik meg a történelmi fel- adattal. Lucifer csak az Úrral áll örök harcban. Lucifer nem az erőt képviseli az elő- adásban, amely Ádámot továbblépésre ösztönözné, Ádám akaraterejét csak saját hite táplálja.

Milan Polák cikkét a *Rolnícke noviny* közli. Polák szerint Rakovský tökéletesítet- te az előadást, és a néző nem a történelmi képek váltakozását látja a színpadon, hanem az ember elkeseredett harcát a megismerésért. Ő is kifogást emel Lucifer személye ellen. Míg Ádám gondolkodóbb, saját kételyeivel küzd, letörlik a megisme- rés terhe alatt, hogy aztán tovább harcoljon, keresve az ideálokat, addig Lucifer in- kább felületes, ironikus, szkeptikus és cinikus, de nem egyenrangú ellenfél, filozó- fus és intellektuális partner. Lucifer inkább bohóc, és sajnos ezzel törvényszerűen csökken Ádám harcának az értéke is.⁴⁹

A *Hlas ludu* L-A jelzésű bírálója szerint a Tragédiában további húzásokra lenne szükség, és modernebb színházi rendezésre. Szerinte az előadás a klasszikus da- rabokat kedvelők tetszésével találkozik még akkor is, ha se dramaturgjai, se művé- szki szempontból nincs úttörő munka jellege.⁵⁰

A Szlovák Nemzeti Színház nagy sikerrel mutatta be a darabot Budapesten is, a Vígszínházban, ahol mintegy 1500 néző tekintette meg – értesültünk a *Film a divad- lo* című lapból.⁵¹

Végezetül elmondhatjuk, hogy a kassai és pozsonyi nézők jó színvonalú Tragédia- előadásokat láthattak. Rakovský személyében olyan rendező nyúlt a darabhoz, aki felismerte igazi értékeit, és a zene, valamint a modern díszletek segítségével olyan előadást rendezett, amely a magyarországi nézők és szakemberek elismerését is kivívta.

Jegyzetek

1. Idézi Básti Lajos: Mire gondolsz, Ádám? In: *Élő dramaturgia*. Budapest, Magvető Kiadó, 1963, 119. p.
2. *A Madách-rejtély*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
3. *Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
4. Magyar Bálint: Az ember tragédiája színpadi felfogása napjainkig. In: *Élő dramaturgia*. I. m. 35. p.
5. Magyar i. m. 44. p.
6. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. Budapest, 1900.

7. Staud Géza: Hevesi Sándor és Az ember tragédiája. In: *Madách-tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 353. p.
8. Idézi Magyar i. m. 47. p.
9. Magyar i. m. 47. p.
10. Waldapfel József: Madách igazáért. Az első magyar irodalomtörténeti kongresszuson elhangzott előadás 1951. Könyvben: uő: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1957.
11. Lukács György: Madách tragédiája. *Szabad Nép*, 1955. márc. 27.
12. Révai József: Madách Imre: „Az ember tragédiája.” *Társadalmi Szemle*, 1958. 9. sz.
13. Rákos Péter: *Tények és kérdőjelek*. Bratislava, Madách, 1971, 217–244. p.
14. Németh Antal: *Az ember tragédiája a színpadokon*. Budapest, 1933, 56. p.
15. Rákos i. m. 226. p.
16. Németh i. m. 56. p.
17. Rákos i. m. 230–231. p.
18. *Divadelné listy*, 1904. július 26.
19. Rákos i. m. 235. p.
20. Uo. 255. p.
21. *Vasárnapi Újság*, 1904. dec. 4. 1–2. p.
22. Rákos i. m. 240. p.
23. *Mladé Slovensko*, V. évf. (1922) 2. sz. 46. p.
24. *Madách Imre: Tragédie člověka*. Přeložili Kamil Bednář a Ladislav Hradský. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby, umění, 1960.
25. Hviezdoslav először a *Slovenské pohľady* című folyóiratban jelenteti meg folytatásokban 1905–1906-ban. Könyv alakban: Imrich Madách: *Tragédia člověka*. T. Sv. Martin, 1905.
26. *Za oponou*, 2. évf. (1925) 16. sz. 11–13. p.
27. *Slovenský východ*, 7. évf. (1925) 268. sz. 1–2. p.
28. *Slovenská politika*, 7. évf. (1925) 281. sz. 2. p.; *Robotnícke noviny*, 23. évf. (1926) 277. sz. 2. p.
29. *Magyar Újság*, 8. évf. (1926) 284. sz. 5. p.
30. *Národné noviny*, 57. évf. (1926) 280. sz. 3. p.
31. *Slovenský národ*, 2. évf. (1926) 280. sz. 6. p.
32. Uo. 7. p.
33. *Robotnícke noviny*, 23. évf. (1926) 288. sz. 3. p.
34. *Slovák*, 8. évf. (1926) 279. sz. 6. p.
35. *Slovenské pohľady*, 43. évf. (1927) 25. sz. 3., 113–114. p.
36. *Slovenské noviny*, 6. évf. (1927) 25. sz. 3. p., ill. 24. sz. 2. p.
37. *Irodalmi Szemle*, 9. évf. (1966) 5. sz. 461–469. p.
38. *Új Szó*, 19. évf. (1966) 102. sz. 5. p.
39. *Pravda*, 47. évf. (1966) 202. sz. 5. p.
40. *Hét*, 11. évf. (1966) 18. sz. 14. p.
41. *Východoslovenské noviny*, 15. évf. (1966) 96. sz. 5. p.
42. *Új Ifjúság*, 15. évf. (1966) 15. sz. 1. p.
43. *Slovenské pohľady*, 85. évf. (1969) 12. sz. 158–159. p.
44. *Slovenské divadlo*, 18. évf. (1970) 2. sz. 227. p.
45. *Práca*, 23. évf. (1969) 242. sz. 6. p.
46. *Divadlo*, 1969. 9–10. sz. 68–71. p.
47. *Smena*, 22. évf. (1969) 244. sz. 4. p.
48. *Irodalmi Szemle*, 13. évf. (1970) 1. sz. 92–93. p.
49. *Roľnícke noviny*, 23. évf. (1969) 246. sz. 7. p.
50. *Hlas ľudu*, 15. évf. (1969) 249. sz. 3. p.
51. Aplauz z Budapešti. *Film a divadlo*, 14. évf. (1969) 12. sz. 15. p.

LAJOS GARAJ

THE TRAGEDY OF THE HUMAN IN THE CZECH AND THE SLOVAK THEATRES

The study introduces the Czech and Slovak theatrical performances of Imre Madách' drama *The Tragedy of the Human*. Its premier in Prague was in 1892 (on the basis of the German translation by J. Vrchlický and Fr. Brábek; the translation itself was censored). Later it was played many times in different Czech theatres. Its premier in Slovakia was in 1925 in Kassa (Košice), in translation of P. O. Hviezdoslav, than a year later the Slovak National Theatre in Pozsony performed it. In 1966 the Košice theatre performed it in translation of C. Štítnický, then in 1969 in the Hviezdoslav Theatre in Pozsony. The author also mentions the articles in the press in detail.

VYSOKOŠKOLSKÉ SKRIPTÁ

Vysoká škola Vojtechy Kamenického

Zuzana Poláčková, Gabriel Štefánek

ÚVOD DO DEJÍN MAĎARSKEJ KULTÚRY
A LITERATÚRY

UNIVERZITA KONZERVÁTORIA V BRATISLAVE

EötvösRegény*

ANIKÓ DUSÍK
EÖTVÖS NOVEL

82(091):821.511.141"18"
821.511.141(091)"18"

19th century, romanticism, novel, József Eötvös.

A regény

A regény műfaja az 1830-as évek második felében jut jelentősebb szerephez a magyar irodalomban. Az addigi elszigetelt és többnyire visszhangtalan próbálkozások után, 1836-tól folyamatosnak tekinthető jelenléte a magyar irodalomban. 1836-ot megelőzően a harmincas évek első felében két jelentős esemény irányítja koncentráltabban a hazai közönség és az irodalmi közvélemény figyelmét a műfajra. Az egyik Fáy András 1832-ben megjelenő regénye, *A Bélteky-ház*, a másik Bajza József *A román költésről* című elméleti írása, amely 1833-ban jelenik meg a *Kritikai Lapokban*.

Az igazi áttörést azonban 1836 jelenti. Ebben az évben négy eredeti magyar regény jelenik meg, s a következő évek a magyar regény számbeli növekedését, a műfaj első népszerű, ismert és elismert szerzőjének „megszületését” hozzák. Az „áttörés” évének legjelentősebb, legidőtállóbb regényét, az *Abaffi* író Jósika Miklós a kor ünnepeztetett román-írója lesz. Olvasottságát, népszerűségét és elismertségét töretlenül őrzi 1848/49-ig, annak ellenére, hogy a kezdeti években megjelent regényei színvonalát a negyvenes években már nem tudja meghaladni (néha elérni sem).

A műfaj szempontjából a negyvenes évek jelentős eseményeinek számíthatnak Eötvös József regényei, melyek a célratörő, sablonos, egyre felszínesebb Jósika-művekkel szemben a műfaj összetettségére, gondolati tartalmakat megjelenítő szerepének fontosságára figyelmeztetnek. Eötvös számára a történet meséje csak keret, egy olyan terep, amely a világ és az én kérdéseinek, konfliktusainak, lehetséges szerepeinek bemutatására szolgál.

Jósika és Eötvös regényei ugyanakkor egyforma intenzitással figyelemztetnek a prózanyelv normateremtő mintájának hiányára. Jósika regényeit az elsősorban a szavak szintjén érzékelhető keresettség teszi zavaróvá. Eötvös olvasói a körmondatok tengerében fuldokolnak. Mindkét író szövegei a prózanyelvi normák kialakul-

*A *TöredékRomantika című készülő munka részlete.*

latlanságát jelzik. Az eötvösi próza líraisága, képisége azonban még így is Jósikánál jelentősebb írónak mutatja Eötvöst.

A nyelvi váltás, a normateremtés a negyvenes évek második felének elején születő új prózában figyelhető majd meg. A szerkezetében és szókészletében a köznyelvihez közelítő, irodalmi választékosságát, képi erejét fel nem adó nyelv „megtalálása” Jókai nevéhez köthető. A célhoz vezető úton ugyanakkor Petőfi prózanyelvének hatása, szerepe is meghatározó.

Eötvös

Az embernek „*sehol nyughelyet találnia nem lehet; a világban, mert az emberek, a magányban, mert önérzelmei nem engedik pihenni*” – fogalmazza meg a regényei koncepciójának alapjaként olvasható gondolatot Eötvös *A karthausiban* (AK I, 142). Eötvös a világban és önmagukban kereső, nyugtalan, szabálytalan, a nemzeti romantika-program elvárásaihoz képest összetettebb figurákat kedveli. Közösséginek nevezhető kérdések, célok megjelenítésében sem egyértelműsít.

A *karthausi* Eötvös József első regénye. Önálló kiadására 1842-ben került sor. Ugyanebben az évben megjelent a regény német fordítása is *Der Karthäuser* címmel (Szinnyei I, 256).

A művet hagyományosan szentimentális regényként jelöli a szakirodalom; az „*egyetemes világfájdalom, kiábrándultság és ember-megvetés*” regényét látva a műben (AMIT, 613–614).

A szentimentális regényre utaló jegyek megjelenése ellenére a regény sokkal inkább tekinthető a szentimentális regény meghaladása kísérletének, mint „*wertheri-ádának*”.

A mű egy jelenetében a dorbézoló társaság egyik tagja a másikat gúnyosan „*Wertherek erényes utódjának*” nevezi (nem társnak, csupán utódnak – AK II, 208), miközben a társaság egy másik tagja, Arthur, a csalódott művész, csalódott szerelmes, játékszenvedélye miatt csődbe jutott egykori barát, ezen az orgiákkal teli éjszakán lesz öngyilkos.

Ő a regény leginkább Werthert idéző figurája: „*Arthur, mert önnel nem lehet, a játékosztalnál tanyázik, s veszve mindig, jelképe lehetne Werther szenvedéseinek, annyira agyonlövési kedvében van*” – utal az Arthorra váró sorsra a mű egyik szereplője, Werner (AK II, 130).

Arthur Gusztáv – a fő figura – fiatalkori, hűtlenné, árulóvá lett barátjának, Armand-nak helyét foglalja el Gusztáv életében. De míg Gusztáv és Armand – a közöttük levő társadalmi különbség ellenére egyenrangú felek, illetve Gusztáv rajong Armand-ért, addig Arthur pártfogolásra szoruló, némileg terhes, némileg idegesítő. „*Életemnek átka a határozatlanság. Ábrándozó vagyok, akarni nincs erőm. Hónapokig élek egy kedvenc gondolatban, terveket alkotok, átgondolok minden lehetőséget, élvezem előre gyönyöreit, legyőzök képzetemben minden akadályt, s ha a pillanatot eljő, nincs erőm*” – mondja magáról (AK II, 27).

A szkeptikus Armand, miután hiába keresi helyét a világban, családjá körében végül megtalálja azt, amiért élni tud, keserűség és világmegvetés nélkül. Gusztávval és Arthurral szemben alakjának erős belső dinamikája van, ezért lesz ő a történet egyedüli túlélője. Mintha szigeten élne (magánélet, boldogság, szeretet) – mint

Csongor vagy mint majd *Az arany ember* Tímár Mihály –, mégis ő az egyetlen, aki az étellel összegegyeztethető választ talál kérdéseire (kétségeire).

Armand-nal ellentétben Arthur (Gusztáv hiába keresi benne Armandot) még az öngyilkosságot választja. Gusztáv pedig, a vallásra hivatkozva, a kolostort, amelyet az egyház által az öngyilkosság helyett felkínált alternatívának tart („*Mikor a keresztény vallás az öngyilkosságot megtiltá, valamit kelle adni helyébe: s a kolostort adá pótlékül...*” AK II, 262). Mindkettejük menekülése céltalan...

(Kérdéses, hogy Gusztáv esetében teljesen értelmetlen-e?)

Gusztáv, a regény hőse, a szív nélküli ember. „*Nevelése elvégződött: hús esztendő, s nincs szíve*” (AK I, 36). Vannak ábrándjai, vannak illúziói, mert fiatal (míg fiatal), de vak minden önmagán túl levő emberi iránt. Ezt az én-re való koncentrációt jeleníti meg a regény szövege is, amely a dinamikus, regényszerű, de öngyilkosságba és megaláztatásokba torkolló harmadik részt (annak második felét) leszámítva óriási monológ: Gusztávról – Gusztávtól.

A haldokló Gusztáv végakarata, utolsó üzenete – „*Szeressetek!*” (AK II, 281) – az én szívtelensége és önzése (az önösség) felől olvasva nyer a szentimentális regényen túlmutató jelentést.

A szentimentális regény jelentéskörének meghaladását az ismétlés révén hangsúlyos – már a romantikára utaló – (egymásba kapcsolódó) jegyek is mutatják:

– az egyén és a tömeg konfliktusának problémái (I, 67; I 75; I, 152: „*Csak távolról nagy az ember, csak ha egyedisége a tömegben eltűnik*”; „*a nép nem az, minek gondolá*”);

– az Isten képmásaként álmódzó ember képe (I, 106; I, 160: „*Álmodoztam, mint Isten képmása, s felébredék mint proletárius*” – mondja Armand a regény elején Gusztávnak, amikor ráébred, hogy a forradalomhoz kötött álmai semmivé lettek);

– az egyéni boldogság és a politikum kapcsolata; a népért élés kérdőjelei, kétségei (I, 107; II, 35; II, 84: „*S valóban elég szerencsétlen volnál azt hinni, hogy boldogságod némely politikus álmódzásaid létesülésétől függ?*”; „*a tömeg nem tűr elenszegülést, [...] elfordul tőled, mihelyt ellenállsz...*”)

Ebben a megközelítésben jut kulcsszerep a negyedik rész (formailag ez felel meg leginkább a szentimentális levélregényről kialakult elvárásoknak!) védangyal-víziójának. A kérdésfeltevés, amely Gusztávot és az angyalt szüntelen vándorlásra kényszeríti, a *Faustot* idézi, a megelevenedő képek logikája Vörösmarty *A Rom* című epikus művét. *Halhatatlan vagyok-e*, szól az angyalnak ismételten feltett kérdés. Az angyal szárnyára veszi a kérdezőt, és a természet szépségeit, az asszonytól kapott boldogságot és a nép által dicsőített harcos szerepét kínálja fel. A negyedik kép már örömtelen és sivár: „*minden öröm, mely lelkemhez közelíte, eltűnt nagy kételyem hideg érintése alatt. [...] Boldogtalan valék, de nyugodt*” (AK II, 238).

A világ romként való értelmezése a regény kezdetén szövegszerűen is megjelenik Eötvösnél: „*...az egész világ egy nagy dicső rom, melyet az idő elboríta fátyolával*” (AK I, 20).

Gusztávval teremti meg Eötvös azt a figurát, aki valamennyi regényében fontos szerephez jut: a talán többre hivatott, de pusztán önmagára koncentráló, szívtelensége miatt magányos embert. Aki ismeri, nem tudja becsülni; aki szereti, nem ismeri igazán. *A falu jegyzője* Réty alispánja, a *Magyarország 1514-ben* Ártándi Pálja

és *A nővérek* Káldory Adorjánja Gusztávból születnek. Változatlan alakvariánsai az ösképnek, amely megváltozhatatlan és örök. Az önzés állandóságát jelenítik meg az érzelmek hullámvázaival, szélsőségeivel szemben. Szerepük a regényekben meghatározó. Az érzelmeket ellensúlyozó hideg közömbösségük jelentésalakító szerepű.

A falu jegyzője (1845) és a *Magyarország 1514-ben* (1847) az eötvösi életműnek a szakirodalomban leghangsúlyosabban megjelenő darabjai.

Toldy szerint *A falu jegyzője* „a központosítási rendszer bajnokának kiáltó szava a megerendszer reformja mellett” (Toldy, AMNIT, 404).

Eötvösről tartott *Emlékbeszédében* Gyulai arra hívja fel a figyelmet, hogy a mű több mint a megerendszer árnyoldalainak rajza: „Több annál, az 1848 előtti magyar társadalom rajza az, amely csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké minden jog teher nélkül, s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül” (Gyulai 47).

„A regénynek főerőssége a nagyszerű milieurajz, a magyar vidéki társadalmi élet bemutatása egy alföldi megye keretében” – írja Szinyei (Sz II, 112).

Szerb Antal a magyar társadalomról a regényben rajzolt kép alapján „balzaci célkitűzésű munkának” nevezi a művet (Szerb MI, 327).

Császár Elemér *A magyar regény története* című munkájában *A falu jegyzőjét* és *A karthausit* egymás „teljes ellenképének” nevezi (Császár 144). Megállapításának kiemelése azért fontos, mert általános az Eötvös-művek közötti eltérések hangsúlyozása. Mintha mindegyik regény egy-egy új út kezdete lenne. Eötvöst azonban leginkább egy – már *A karthausiban* feltett – kérdés foglalkoztatja, ennek aspektusait járja körül későbbi regényeiben is: „S vajjon érdemes-e hát nagy célokért fáradni? [...] érdemes-e valamit tenni” (AK II, 35).

A falu jegyzőjében és a *Magyarország 1514-ben* című művében megjelenő, a társadalmi osztályokkal (vagy inkább a társadalom bizonyos – meghatározónak tartott – erőivel) szembeni szkepszisét is ismerhetjük már *A karthausiból*, a kiüresedő forradalommal szembeni ellenszenvével együtt („minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni” – AK I, 161).

Eötvös a legfelsőbb társadalmi körökben élő „divatember” és a napszámos, a proletárius (Eötvös szóhasználata!) gondolkodását azonosnak tartja: „Ez, mint amaz, egyenlően megvetik az embereket, az egyik mert nem szorult, a másik mert hasztalan folyamodik segedelmökhöz; egyenlően önzők, amaz, mert magának lehet, ez, mert magának kell élnie” (AK II, 47). Ha sarokba szorítja őket az élet, hasonló eszközöket használnak.

Ha ez a két erő közvetlenül ütközik, mint a *Magyarország 1514-ben* történetében, akkor az eötvösi látásmód értelmében nincs, mert a két erő jellegéből következően nem is lehet megoldás.

A Magyarország 1514-ben *A karthausi* forradalomból kiábrándult (a családi élet szigetére visszavonuló) Armand-ja nézeteinek, szemléletének igazolása. (*A Magyarország 1514-ben* a polgár alakját is ingadozónak és erőtlennek látja. Szaleresi Ambros, a Mátyás uralkodása alatt vagyonossá lett pesti polgár, lánya, Klári miatt áll Dózsáék, „a keresztések” oldalára, majd a vereség után megtört, gyáva, korán megöregedett öregemberként könyörög az életéért. Szerepe szkeptikus megítéléseként olvashatjuk a regény utolsó mondatát: „Se Lőrincnek, se Szaleresinek s leányának híre nem hallatszott többé a hazában” – M 572).

A *falujegyzője* a Violák és a Rétynék világa mellé az értelmiségi jegyeket is felmutatni képes középneemesi világot állítja alternatívaként, de túlzott illúziók és idealizálás nélkül.

A regény végén a történet hősei ismét a magánéletbe vonulnak vissza. Az Eötvös szerint meglévő reális – de az individuumhoz kötött – lehetőségeket jelenítik meg (Tengelyi, Ákos segítségével „*Takarék-magtárt s kiseddévó iskolát alapított, gyümölcsfákat ültetett a házak s utak mellé...*” – AFJ 8, 310).

A *nővéreket*, Eötvös 1857-ben megjelent utolsó regényét a szakirodalom a hanyatlás, az ismétlés, a kiüresedés elenyésző figyelmet érdemlő darabjának tartja. Ez az előítéletektől sem mentes preconcepció az érdeklődés perifériájára szorítja a regényt. Való igaz, mindazok, akik *A falujegyzője* társadalombíró hangúlyait, a *Magyarország 1514-ben* Eötvös korára utaló történelemszemléletét kérik számon a művön – csalódnai fognak. Akik viszont Eötvös regényírói technikájának fejlődésére kíváncsiak, tapasztalhatják, hogy a hosszadalmas, elmélkedő jellegű kitérőket kedvelő szerkezet helyett olyan konstrukciót találnak, melyre a töbrétegy esemény- és gondolat sorok egymást kiegészítő, egy irányba mutató dinamikája jellemző.

A *nővérek* sima, a korábbi műveknél látszólag kevesebbet mondó felszíne kalandos mélységeket takar. Nem a *kaland* egysíkú, profán értelmében. Eötvös egyszerre állítja és tagadja a kaland izgalmát. A fiatalság kiváltságának tartja az érett kor belátó nyugalomával szemben. (Ebbe az értelmezésbe ugyanakkor a *fiatal nemzet* és a kaland/szenvedélyesség unalomba és önzésbe fulladó párhuzama is beleolvasható: az 1850-es évek elején a Káldoryéknál összejövő pesti társadalmi elitet csak a tél unalmát elűző szórakozás lehetőségei foglalkoztatják!)

Az unalom mellett az önzés a regény egyik további kulcsszava, az elzárkózás, az elfordulás jelenítődik meg általa. Káldory Adorján, a regény központi férfialakja se feleségével, se a tágran értelmezett közösséggel nem találja a kapcsolatot. Közönnyességét életbölcseességnek tartja. Ugyanakkor Eötvös már nem találja a figura ellenpólusát. *A falujegyzője* történetében a hatalmat kisajátító önkénnyel szemben még megjelenik egy ígéretesebb jövőkép, de a Káldoryt körülvevő világban mindenki mentséget találhat tetteire vagy a tettek hiányára: (Káldory) „*nem akarta belátni, miért érdemelének olyanok, kik saját nádparipáikon kedvelt agrémek után rohanak, több tiszteletet azoknál, kik valóságos nyulakat kergetnek: a legújabb események még inkább megerősíték őt nézeteiben.*”

Közönnyességgel tekinté azokat, mint melyeknek eredménytelenségéről kezdtektől fogva meg vala győződve; s miután a nyugalom helyre állt, örült, nem mintha azon pártnak nézeteiben osztoznék, mely győzött, hanem inkább azért, mert a zaj, melyet régen megunt, végre lecsendesült” (AN II, 4–5).

Káldory ellenpólusa Margit lehetne, a feleség, aki szenvedélyes, de nem tud nyitott lenni, aki művelt, de nem ismeri a világot, aki tenne, de nőként csak a család körében várhat rá érvényesülés (gyermeké viszont nem születik). Margit haszontalannak, hiábavalónak érzi életét. A világról lánykorában, vidéki otthonában szőtt ábrándjai – Káldory feleségeként – színes buborékként pattannak szét a mindennapi realitás egyre inkább börtönnek érzett falán: „*Fiatal emberek ezt nem látják által; de az élet végre megtanít mindenkit, hogy miután a világot nem alakíthatja át vágyai szerint, vágyait alakítsa át a világ szerint*” (AN II, 179).

A regény erénye a többretegű szöveg egyes elemei közötti permanens dialógus. Kölcsey *Parainesise* a reformkori nevelés erkölcsi-közösségi elvárásainak megjele-
nítése. Ezzel szemben Eötvös – a regénybeli harmincas évekre vonatkoztatott – ne-
velési elképzeléseit a mindennapi gyakorlat és a gyerekkorhoz mértség elvei alapján
fogalmazta meg. Az elvont ideálok helyett a nevelés mindennapjait tartja szem előtt:

*„Az emberek többsége (bocsássák meg olvasóim, ha néha a helyett, hogy előre
haladnék, reflexiókkal szakítom félbe előadásomat; ez volt hibám a gyakorlati élet
mezején, és ez fog valószínűleg hibám maradni, míg az irodalmi pályán működöm),
az emberek többsége a gyermekek észbeli tehetségeire közönségesen ugyanazon
mértéket szokta alkalmazni, mely szerint felnőtt emberekről ítél. Mennél közelebb
áll a gyermek ismeretekben, ítéleteiben s magaviseletében azokhoz, kik férfi koru-
kat már elérték, annál kitűnőbbnek tartják a gyermeket, annál több reménnyel te-
kintenek reá. Alig ismerek ferdébb nézetet. [...] legszebb tehetségeink néha a gyer-
meknél oly alakban mutatkoznak, hogy azok inkább rossz, mint jó tulajdonoknak lát-
szanak. A leghatalmasabb ész csak a gyermek gazdag képzelő tehetségében tűnik
fel; a szilárdságot s túrést, mely a férfiút egykor a legnagyobb célok elérésére ké-
pessé teendi, csak makacsságból, a tetterőt szilajságból, a bátorságot könnyelmű-
ségből vehetjük észre...”* (AN I, 112).

Margitot jól nevelik, de a régi tragédiát titkoló anyja a titokkal mégis gátat von
maga és a lánya közé; példája Margitot érzéseit elfojtására tanítja. Káldory Adorjánt
nagyénje nevelése teszi önző, csupán önmagára koncentráló emberré. Margit el-
fojtja személyiségét, Adorján világméretűvé terjeszti, s ebben a világban övé a fő-
szerep. Konfliktusai ezért belső természetűek. Önmagukba fordulva, önmagukra
koncentrálva keresik a boldogság, majd később a házasság zsákutcájából kivezető
út lehetőségeit is. Közös életük eseményeit ezért alapvetően a szerepjátszás hatá-
rozza meg. „Kalandjaik” e szerepjátszás kivetítéseként vannak jelen a történetben
(Káldory viszonya Irmával, Margit büntudattal terhelt, óvatos flörtje-barátsága
Vámosyval).

A „szerepjátszás” Eötvös regénytechnikai eljárásainak is velejárója. Az elbeszélő
önreflexió az állandó – szöveggént is megjelenített – külső kontroll („a szerep”)
jele. A *kint* és a *bent* közötti egyensúlykeresés további eleme (és kérdőjele). Az el-
beszélő „kiszólása” az alábbi idézet is, amely az emberi boldogtalanság kérdését
és körülményeit kommentálja: *„én nem tehetek róla, ha képzeletemből embereket
teremteni nem tudok, s csak olyanokat írok le, minőket magam is, olvasóim is is-
mertek; ezeknek nagy része pedig minden rendkívüli események nélkül, szép csen-
desen válik szerencsétlenné”* (AN II, 68).

Ehhez az elbeszélő szerephez köthető elem az *irodalom* kérdéseinek megjeleníté-
se és a *regény* szerepének, jelentőségének ambivalens értékelése is: *„A regény-
irodalom, mely korunkban csaknem azon hatást gyakorolja, mint egykor Plutarch
életrajzai, különös ideálokat állított fel. A világ-fájdalom helyett, melyet Goethe
Wertherében és Faustjában, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alapját
azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, mik az életben kielégítést
nem találnak, most az életuntság állított fel eszménykép gyanánt. A kétely, mely-
nek gyötrelmei mindennemű költészetnek annyi ideig tárgyul szolgáltak, elavult, s a
tagadáshoz jutottunk”* (AN I, 182).

Ezt a tagadást személyesíti meg a regényben Káldory. Margittal ellentétben, aki eljut feleslegességének felismeréséig, kielégítőnek látja a világban elfoglalt helyét, kitér a konfliktusok elől, a közösség értelmét a társas szórakozásban látja.

A regény szerkezetét a nyitóképnek a zárószakaszban való felidézése zárja kekké. A virágokból koszorút fonó Margit és a kosarában alvó Anna alakját az ugyancsak koszorút fonó másik Margit és kishúga, Mariska képe idézi fel. Ormosyné régi életének utolsó boldog napját rögzíti az első kép. A második kép az élet felkínálta új esély, az új kezdet...

A befejezés látszólagos optimizmusa ellenére a kérdés, amelyet valaha Margit tett fel magának anyjával kapcsolatban, s amelyet a regény/történet egészére vonatkoztatható kulcskérdésnek tekinthetünk, továbbra is megválaszolatlan marad: „*Van-e szeretet bizodalom nélkül?*” (AN I,153).

Ormosyné nem bízik meg a lányában; Margit nem bízik Káldory szerelmében; Irma, Káldory szeretője nem bízik Adorjánban; Vikta, a molnárlány nem bízik Vámosyban, aki házasságot ígér neki – mégis mind azt hiszik, hogy szeretnek.

A nővérek A karthausi továbbmondása. „*Nem értjük egymást; önösségünk külön nyelvein szólva elérhetetlen távolban állunk még azoktól is, kiket a végzet melénk teremt.*” A karthausi e mondata Eötvös utolsó regényének akár mottója is lehetne (AK II, 24). Az idézet a legjelentősebbnek tartott másik két Eötvös-regény világának konfliktusait is képes felidézni. Gondoljunk például A falu jegyzője viszonyrendszerére; a szeretet kérdéseire, melyek a Magyarország 1514-ben is hangsúlyosan jelennek meg: „*Mint a családi kötelékek feloldhatatlanokká válnak, ha azokat hosszú egyetértés emlékei erősíték, s a megelégedés, melyet házi körünkben találunk, nem annyira egyes élvezetekben dús pillanatokban, mint inkább azon biztonságban fekszik, hogy boldog s keserű napokban mieinktől elhagyatni nem fogunk, így van ez nemzetek életében is. A haza és család hasonló alapokon nyugszanak. Szeretet nélkül sem egyik, sem másik nem állhat fenn*” (M 554).

A nővérek központi fugurája Margit. Alakjának a már A karthausiban is felvillanó társasági hölgy az elődje. Ez a szenvedő, a társaság tagjai által hidegnek és érzéketlennek mondott nő ölt alakot évekkel később Margitban.

„*Oh mért nem lehete neki ott születnie, hol keble szerethetett, a szegény polgári körben, melynek nyájas örömei után szíve, vágyaiban hivatást mutatva, évekig sovárgott. Hányszor nem néze fényes termeiből vágyódva a szerény polgári lakra*” (AK II, 57). A karthausi idézett mondata a Maris boldogságában a saját vágyai hiábavalóságát sirató Margitról is szól. Margit tevékeny, tartalmas életről szőtt ábrándjainak megtestesítője Káldory Adorján, aki egyben megvalósulásuk akadályja is. Önző, akár csak Gusztáv, A karthausi hőse, Réty alispán és felesége A falu jegyzőjéből vagy mint Ártándi Pál, a Magyarország 1514-ben „hőse” – nem tanult meg szeretni.

Eötvös szemlélete értelmében a nő csak férje, családjá, gyerekei révén, általuk válik igazán hasznossá, általuk képes teljes, boldog életet élni. Ha a férj érdemtelen, mint Káldory, és a nő gyermektelen is, mint Margit, a nő élettere a minimálisra szűkül.

Margit helyzete kilátástalanságát korábbi illúziói roncsaihoz való ragaszkodása teszi tragikussá. Káldory a párba elött írt levele a már ismert szerepjátszó gesztusok megismétlése, mégis elég ahhoz, hogy Margit újra álmokat kergessen, hiszen nincs is más lehetősége. Újabb illúzióvesztését végül halála akadályozza meg.

Eötvös utolsó regénye leszámolás az irodalom társadalomátalakító szerepéről vallott nézeteivel. Az illúzióvesztés regénye. A zárókép, Maris Ormosyné hazugsága árán fenntartható idillje, az álmokon túli kérdések elől való menekülés.

Irodalom

- Manfred Frank: *Einführung in die frühromantische Ästhetik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.
- A magyar irodalom története*. III. köt. Szerk. Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965 (a továbbiakban: AMIT).
- Bajza József: *Munkái*. Szerk. Badics Ferenc. Budapest, Franklin-Társulat, 1904.
- Császár Elemér: *A magyar regény története*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939.
- Fogarasi György: A romantika tétjei. *Helikon*, LXVI. évf. (2001) 1–2. sz. 5–21. p.
- Gyulai Pál: *Emlékbeszédei*. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1890.
- Horváth Károly: *A romantika értékrendszere*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
- Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Révai, 1935 (a továbbiakban: MI).
- Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. 1–2. köt. Budapest, MTA, 1925–1926 (a továbbiakban: Sz).
- Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987 (a továbbiakban: AMNIT).
- Fáy András: *A Béltoky-ház*. 1–2. köt. Budapest, Franklin-Társulat, 1908.
- Jósika Miklós: *Abafi*. Budapest, Franklin-Társulat, 1895
- Eötvös József: A karthausi. 1-2. Budapest, Ráth Mór, 1892 (a továbbiakban: AK).
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Budapest, Révai Testvérek, 1901.
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Nyolcadik füzet. Buda, Hartleben, é. n. (a továbbiakban: AFJ).
- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971 (a továbbiakban: M).
- Eötvös József: *A nővérek*. 1–2. köt. Budapest, Ráth Mór, 1894 (a továbbiakban: AN).

ANIKÓ DUSÍK
EÖTVÖS NOVEL

Taking into account the history of Hungarian novel, the year 1836 is of unparalleled importance. It is the year of publishing the novel *Abafi* by Miklós Jósik, a work of art that definitely changed perception of this genre. In the late 1830's, also József Eötvös published his first novel, and thus, alongside of the more popular Miklós Jósik, he became the most remarkable representative of Hungarian novel of his times. The characters of his novels are in search for balance between requirements imposed on them by the society and their own desires – within recognized codes of romanticism. Eötvös' views are never oversimplifying. A typical hero of each of his novels is a determined – even egoistic – individualist. Gustáv, the hero of his first novel *A Kathausi*, represents the prototype of egocentrism. Towards the end of his life, his message to the word is articulated in an imperative: Love! – however, this apprehension comes too late, and after all, it seems to be a solution with only limited – and thus also questionable – relevance.

A modernizmus kezdetei a magyar prózában

LAJOS GRENDÉL
THE BEGINNINGS OF MODERNISM IN THE HUNGARIAN FICTION

82(091):821.511.141"18"
821.511.141(091)"18"

Fiction in the 19th century, István Petelei, Elek Gozdsu, Sándor Bródy, Zoltán Thury, Dániel Papp, Zoltán Ambrus.

Az irodalomtörténet-írás hagyományosan két, esetleg három eseményhez köti a modern magyar irodalom létrejöttét. Ezek egyike sem kapcsolható politikai vagy történelmi fordulathoz, hanem a magyar irodalom belső, autonóm fejlődésének az eredménye.

Az első Ady Endre *Új versek* című kötetének megjelenése (1906), a második a *Nyugat* című folyóirat elindítása 1908. január 1-jén. A magyar irodalmi modernizmus létrejötté harmadik eseményének a Nagyváradon kiadott *Holnap* című költészeti antológia két kötetét (1908, 1909) tekinthetjük, melyekben a fiatal költőnemzedék olyan kiválóságai is szerepeltek, mint Ady Endre, Babits Mihály és Juhász Gyula.

A magyar irodalmi modernizmus létrejötté körüli irodalomtörténeti konszenzust ma sincs értelme revideálni vagy akár csak megbolygatni. Minél távolabb kerülünk időben az említett korszaktól, annál tisztábban látni Ady 1906-os verseskötetének és az Ignotus, Osvát Ernő, Fenyő Miksa által szerkesztett *Nyugat* korszakos jelentőségét. Ám a magyar írók egy részének eltávolodása a 19. század második felének Gyulai Pál által éberén őrzött népi-nemzeti kánonjától már évtizedekkel korábban elkezdődött. Inkább a kisprózában, mint a lírában vagy a regényben, de, ha lassabban és kevésbé észrevehetően, ez utóbbi kettőben is. És a *Nyugat*nak is voltak előzményei, főként a szigorú és már az életében legendává lett Osvát Ernő korábbi folyóirat-kezdeményezése, a *Figyelő*, mindenekelőtt azonban a *Hét* című folyóirat. Ma is maradéktalanul egyet lehet érteni Szerb Antal megállapításával, miszerint: „A polgári irodalom történetében talán az első dátum 1890, a *Hét* megjelenése. A *Hét* képes szépirodalmi hetilap volt, szerkesztője Kiss József, középszerű epigon költő, de olyan szerkesztői tehetség, akit csak az egy Osvát Ernő múlt felül. Lapja rövidesen orgánuma lett mindazoknak, akikben az új polgári szellem irodalmi formát öltött, de hordozta a régebbi nemzedék kritikusabb elméit is.”¹

Ady Endre fellépése, a *Nyugat* elindítása és a folyóirat köré szerveződő fiatal írónemzedék oly radikálisan rajzolta át a magyar irodalom térképét, hogy a hozzájuk vezető modernista kezdemények hamarosan feledésbe merültek, s bár irodalmi „re-

habilitációjukra” a legutóbbi száz esztendőben többször is történt kísérlet, még a művelt olvasóközönség is inkább kuriózumként tartja számon őket, jelentőségüket továbbra is némiképp alábecsülve. Ennek több oka is van. Egyrészt az, hogy a *Nyugatnak* és első nemzedékének roppant árnyéka borul rájuk. Másrészt a nyugatosokat megelőző premodern nemzedék írói közül egyik sem teremtett nagy életművet. Ezek az alkotók vagy korán meghaltak, vagy életművük más okból maradt torzóban. Lírikusaik adósak maradtak az Adyéhoz, Babitséhoz, Kosztolányiéhoz mérhető nyelvi-stiláris forradalommal. Mellőzöttségük egyik magyarázata lehet az is, hogy epikusaik – egy-két ritka kivételtől eltekintve, amiről még lesz szó a későbbiekben – a kisprózai formákat kultiválták, a regénnyel szemben a novellát, márpedig a szakma is, az olvasóközönség is mind a mai napig az epikus teljesítményét a regénnyel méri (mi több: a „nagyregénnyel”). Ezzel a szemlélettel lehet, sőt talán kell is vitatkozni, változtatni rajta azonban nagyon nehéz.

A váltás tehát a nyugatos modernisták és a 19. század utolsó harmadának irodalma között bár markáns, mégsem annyira éles, amilyennek talán első látásra tűnhet. Ráadásul a 19. század második felének népi-nemzeti vagy realista irodalmában is föllelhetünk olyan műveket, amelyek többé-kevésbé a modernizmus irányában haladják meg az éppen általuk is teremtett kánont és irodalmi normákat. A „modern” Babits nem véletlenül rajongott a „konzervatív” Arany János időkori költészetéért, s Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiásza* is számot tarthatott volna a modernisták megbecsülésére. Mindezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy Arany és Mikszáth bármilyen értelemben is a nyugatosok előfutára lett volna, csupán a korra, a 19. század végére és a 20. század elejére vonatkozó, a mából nézve túlságosan is fehéren-feketén látott képet szeretném némiképp árnyalni.

A magyar irodalmi modernizmus nem költők, nem is regényírók, hanem novellisták műhelyében született meg a 19. század utolsó két évtizedében. A nyugatosok fellépését megelőző negyed évszázad reprezentatív műfaja a novella, amely felváltotta a terjengős, laza kompozíciójú, némiképp alakatlan beszélyt. „A váltás úgy következett be a magyar rövidprózában, hogy a mai elbeszélés, kisregény terjedelmét és lassú epikai menetét követő romantikus beszély olyan fokú redukciónak volt alávetve, melynek folytán megrövidült, illetve a szűkszavúbb, zártabb novella szerkezete által meg is semmisült.”² A magyar novella Mikszáth Kálmán és Petelei István tollán született meg az anekdota és a rajz (sketch) összevonásával és műfaji lehetőségeinek továbbfejlesztésével a lélektan vagy a reflexió irányába. „A külső történés egyben belső történések kivetülése, külsővé, eseményformájúvá tett élmények kifejezése is. [...] A forma adottsága az érzéki tartalomnak történésbe, külső eseménybe való transzponálása, miközben az áttétel nyomtalan s a megnyilatkozás fegyelmezetten tárgyias marad” – írja Thomka Beáta.³ Mikszáth és Petelei a magyar novella útjának kétféle, eltérő lehetőségét alapozzák meg: az előbbi az anekdotikus, poénra kihegyezett, személyesebb típusú novelláét, az utóbbi a szikárabb, a lélek tudatalatti rétegeibe is elmerészkedő, a tragikumra orientált, személytelenebb típusáét. Noha a mikszáthi novellának számos követője (sőt epigonja) támadt a 20. század folyamán, nem kétséges, hogy a Mikszáthnál jóval kevésbé ismert Petelei novellisztikája bizonyult a későbbiekben termékenyebbnek és korszerűbbnek is.

Gyulai és a népnemzeti iskola részéről nem fogadta ováció a novellistákat. Lebecsülték a műfajt, a beszély elkorcsosulását látták benne. Nem ismerték föl, hogy

a tömörségre, fegyelmezettségre kényszerítő műfaj nem pusztán redukciója a regénynek, hanem a lélek- és a sorsábrázolás előtt hatalmas távlatokat nyit meg. A műfajnak ezekkel a lehetőségeivel legjobb műveikben tudtak is élni a 19. század végének magyar novellistái. Ezért történhetett meg, hogy a 20. század során tetszhalottukból újra és újra feltámadtak, s szinte minden generáció újra felfedezte őket.

PETELEI ISTVÁN (1852–1910). Noha a nagyközönség alig ismeri, a modern magyar kispróza úttörőjének tekinthetjük. Akárcsak Komjáthy Jenő, ő is a budapesti irodalmi központtól távol élt, Marosvásárhelyen (ahol született) és Kolozsvárt. Ifjú korában néprajzi kutatásokat végzett, s az akkor és ott szerzett folklorisztikus forrásanyag (főként mesék és népballadák) jelentős mértékben meghatározta szépírói beszédmódjának karakterét, annak erőteljes, balladisztikus drámaiságát. Ennek ellenére műveinek semmi köze az irodalmi népiességhez, aminthogy, egyes irodalomtörténészek vélekedésével szemben, regionalistának sem tekinthető, mint kortársai közül Tömörkény István vagy egyes műveiben Mikszáth Kálmán. A 19. század orosz irodalma hatott rá, főként Turgenyev, de mint az újabb irodalomtörténeti kutatásokból kiderül, Gogol és Csehov is.⁴

Schöpfung Aladár így emlékezik meg Peteleiről a *Nyugatban* közölt búcsúztatójában: „Fojtott, nehéz itt a levegő, s időnként heves villámok futkároznak keresztülkaszul benne: a soha el nem fojtható emberi szenvedélyek villanásai. S ezek a szenvedélyek is fojtva lappanganak, amíg egyszerre olyan feszültség támad, hogy a maguk energiájánál fogva tragédiákba lobbannak, hirtelen, egy pillanat alatt.”⁵

Már ebből a jellemzésből is kitűnik, hogy témáit Petelei István a lélektan felé mélyíti, hogy „novelláiban a külső történésről mindinkább a belső történéstre esik a hangsúly, az eseményeket a hősök lelkében játszátja le”.⁶ Teszi mindezt egy olyan korban, amikor Jókai és Mikszáth nyomán a felszínes anekdotizmus vagy jobbik esetben az ízes, de szintén nem túl mélyre ásó regionalizmus divatozik a kisprózában is. Petelei sokkal inkább Kemény Zsigmond utóda, mint Jókaié. És nem csak közös erdélyi gyökereik okán. Mindkettejük világképe erősen determinista, mindketten végzetdrámának látják az emberi sorsot, s pesszimizmusuk rendíthetetlen, mindkettejük prózáit rögeszmés, eszelős, vesztükbe rohanó figurák népesítik be. Bár történelmi témákhoz nem nyúl, Petelei azt írja meg novelláiban, amit Kemény regényekben. Legföljebb ironikusabban, ámbár epikai világának komorságán ez az irónia vajmi keveset enyhít, sőt azt gyakran még Keményénél is kíméletlenebbé teszi.

Petelei novelláinak alaphangja tragikus vagy tragikomikus. Bognár Gyuri, az öreg, becsületes cseléd, megmenti az uraság kisfiának életét, s ezért száz korona jutalom üti a markát. Feleségével el is döntik, hogy a pénzen tehenet vesznek, ám Bognár Gyuri még aznap elveri az összes pénzt a kocsmában. Felesége elhagyja, ő pedig úgy érzi, oda az egész életén át őrzött becsülete, szemét ember lett, s felakasztja magát (*A jutalom*). Két parasztleány, Sanyi és Marci verseng a szép Eszti kezéért. Eszti Sanyi jegyese, hűséges is a vőlegényéhez, ám Marci gonosz cselekedésével ki, hogy örökre magához fűzze a lányt. De tette visszájára fordul. A hírbe hozott lány beleöli magát a folyóba, Sanyi pedig elindul, hogy megölje vetélytársát (*Parasztsgyeny*). A mézáros Jánosiék gyermektelen házaspár. Az asszony betegesen tisztaságmániás, és papucs alatt tartja férjét. Egy nap a férfi – lélekben rettegve, de hát jó ember ő – árva gyereket hoz a házhoz. A gyereket az asszony, bár csöppet sem

örül a jövevénynek, végül is befogadja. Amikor egyszer a padlásról meglátja, hogy a kislány a piszkos cipőjével átfut a fényesre sikált gangon a hazaérkező Jánosi elé, éktelen haragra gerjed, de lefelé indulván, elvétí a létra fokát, lezuhan és meghal. Jánosi megtiltja a cselédnek, hogy felsikálja a gangot, egy koszos varjút is beereszt a házba, s végre nem a pincegádorban, hanem a szobában gyűjt rá pipájára (*A tiszta ház*). Árva Lottinak egy tenyérjós cigányasszony gazdag vőlegényt jósol, pénzt és jólétet, „csakogy árkok vannak addig”. Lotti egy Dezső Balázs nevű csapodár szoknyavadászban véli megtalálni az igazit, aki le is csap a lányra, mert hiszen „hol láttott ember olyan kutyát, amelyik fel ne kapjon egy darab akármilyen sovány pecsenyét, ha eléje dobják”. Aztán persze faképnél hagyja Lottit, megnősül, Lotti pedig türelmesen vár Dezső Balázusra, talán valami csodában reménykedve. S úgy tűnik, a csoda meg is esik. Meghal Dezső Balázs felesége, s a vén gazember, aki tudja, hogy a megcsúnyult, megvénült Lotti még mindig szerelmes belé, elindul Lottihoz, hogy megkérje a kezét. Nem komolyan persze, csak úgy, a hecc kedvéért. Lotti azonban komolyan veszi ajánlatát, s örömeiben meghasad a szíve. „A bút, bánatot csak elbírta, az örömet nem. Nem ismerte addig.” (*Árva Lotti.*) Meghal a jámbor, együgyű Édes Gergely, nagy temetést rendeznek neki. Sokan eljönnek özvegyéhez részvétüket nyilvánítani. Kevés a szék, a szomszédoktól is kell hozatni. Amikor az emberek szétszélednek, a mézesmázos szomszédasszony megüzeni az özvegynek, hogy egy székkal kevesebbet küldött vissza. A két asszony között kitör a háborúság, s még ki sem hült a jámbor Édes Gergely teste, az özvegy elhatározza, hogy összeáll a boltossal, Keserű úrral. „Így hantolták be másodszor és végképpen Édes Gergelyt.” (*A székek.*)

Petelei terjedelmesebb elbeszélései közül *A fülemüle* és a *Lobbanás az alkonyatban* emelhető ki. Ez utóbbi az írónak alighanem „legoroszosabb” novellája. Lassúbb a tempója, a narráció kevésbé balladisztikus, s iróniája is visszafogottabb. Egy erdélyi városba két titokzatos nő érkezik, anya és lánya, aki még csak tizenhat éves, de nagyon szép. Az asszony özvegy, az elbeszélés folyamán fény derül rá, hogy valaha itt szolgált a férje katonai lódoktorként. A szép lány felkelti az öregedő, nőbolond Drugán Mihály figyelmét, de a fiatal katonatiszt Pogány Vincéét is, aki korábban az anya szeretője volt. S van itt még egy titokzatos gróf is, fenyegetően a háttérben. Drugán szerelmes lesz a lányba, s ahogy a novella címe is sejteti, ez élete utolsó „lobbanása”. De a lány nem lesz az övé, Drugán túl sokáig habozik, a lányt pedig, jó pénzért, eladja az anyja a grófnak. Drugán Mihály a Marosba öli magát.

Petelei ebben a novellában sem helyezkedik a mindentudó elbeszélő pozíciójába. Inkább sejtet, mint magyaráz, a történet s a szereplők múltja fokozatosan bontakozik ki, epizódról epizódra. Petelei nagy gondot fordít az atmoszferikus elemekre, s a jeleneteket is plasztikusan dolgozza ki.

Novelláival kapcsolatban néhányan, így Schöpflin Aladár is, felrötták Peteleinek, hogy keskeny szegmenst mutatnak meg a valóságból. Ez a kifogás ma már nehezen tartható. Mert igaz ugyan, hogy Petelei írói világa nem túl extenzív, ám a látszólagos külső szegénységért bőségesen kárpótol belső mélységével, kutakodásával a lélek sötét zugaiban. A novellái balladisztikusságát fokozó kihagyásos narrációjával pedig olyan modern elbeszéléstechnikát honosított meg a magyar irodalomban, amely majd a 20. században, Móricz, Kosztolányi és mások kispőzójában érik be végképp.

GOZSDU ELEK (1849–1919). Ő az első azoknak a magyar íróknak a sorában, akik bár nagyon kevés művet hagytak ránk, életművüket mégsem lehet jelentéktelennek tekinteni. Akárcsak Peteleinek, Gozsdunak is a novella volt a fő műfaja, bár ő a regénnyel is megpróbálkozott. Első regénye, *Az aranyhajú asszony* (1880) gyönge mű, bár a korabeli kritikusok hozzátették, hogy tehetséges ember írta. Második regénye, a *Köd* (1882) jóval érettebb, művészileg letisztultabb alkotás, a Jókai–Kemény-nemzedék utáni regényírás – s egyáltalán: a modern magyar regény – egyik fontos állomása. Gozdsu Eleket megbecsült íróvá a *Tantalus* (1886) című novelláskötete tette, amelyet a kritikusok a magyar irodalom mind ez ideig egyik leg-egységesebb novelláskötetként emlegetnek. A *Tantalust* követően Gozdsu Elek pályája váratlanul félbeszakadt. Polgári hivatásának (ügyész volt különböző dél-magyarországi városokban) több időt szentelt, mint az írásnak. Évente megírt egy-egy novellát. Ezek közül csak néhány éri el a *Tantalus* novelláinak színvonalát. Halálakor Gozdsu Elek, aki egyébként sem tartozott a nagyközönség kedvencei közé, lényegében elfeledett írónak számított.

Gozdsu jóval intellektuálisabb író, mint bárki a kortársai közül. Nagyon művelt volt, szabadkőműves és a darwinizmus rendíthetetlen híve. A darwinista szemlélet nemcsak átjárja novellái egy részét, hanem kettőben tematizálódik is (*Egy falusi mizantróp; Egy néma apostol*). Pakaszky Pál, az előbbi és Jávor Bálint, az utóbbi novella főszereplője a maguk darwinista, természettudományos szemléletükkel magukra maradnak a nagy magyar provincián, s még jó, ha csak magukra maradnak, s nem uszítják magukra a vármegyei urakat, mint egy vadászaton Pakaszky Pál egy csapat dühös varjút, miután, pechjére, éppen a varjúkirályt lőtte le. Jávor Bálint pedig egy vadászkalandját mesélve így elmélkedik: „Nem a fajfenntartás ősi ösztöne-e az, amely a félénk ózanya és az erkölcsösen nevelt emberanya cselekményét kormányozza?” Jávor Bálint a megszállottság és embertelenség határát súrolóan darwinista és ateista, s később ez okozza családi végzetét is. Amikor kisgyereke születik, megtiltja a feleségének, hogy a gyereket megkereszteljék, mire az asszony egy napon, a gyereket magával vive, megszökik tőle, s ezt a rövid üzenetet hagyja hátra: „Hazudni nem tudok. Nem szeretlek. A gyerek ember lesz, de lesz benne Isten!”

Szemére vetették Gozsdunak, hogy hősei nem igazán cselekvő emberek, inkább kontemplálók, sőt olykor enerváltak. Ez utóbbira jó példa lehet Kanuth István gróf, aki az író két novellájában is felbukkan (*Nirvána; Spleen*), az utóbbiban már egyetlen főszereplőként. Kanuth házasságtörésből született gyermek, s ez meglehetősen hűvössé teszi viszonyát anyjával. Anyja kicsapongó, könnyelmű, léha nő volt, de az öregség küszöbén „megtér”, mélyen vallásos lesz, s rémülten hallja, hogy Budapesten élő fia ugyanazt a léha, felelőtlen, költekező életet éli, amit ő is fiatalkorában. A fiút nem tudja rávenni, hogy szakítson üres életformájával, viszont egy pillanatra a fiúban fölébred a szeretet érzése anyja iránt. Ettől az érzéstől azonban a következő pillanatban már rémülten menekül. Ez történik a *Nirvánában*. A *Spleenben* ugyanazt a Kanuth Istvánt már teljesen kiégett, életunt fiatalemberként látjuk viszont, aki végül, mivel semmi célt, semmi tartalmat nem talál az életben, öngyilkos lesz. A *Spleent* akár afféle korai egzisztencialista novellának is nevezhetnénk, hősét pedig a mindentől elidegenedett modern személyiség első felbukkanásának a magyar irodalomban.

Egyes bírálói szerint Gozdsu figurái nem is igazán magyarok, csupán a nevükben azok. Ez megint csak igaztalan állítás, de legalábbis sommás vélemény. A *Nemes rozstda*, az *Étlen farkas*, az *Ultima ratio* és több más novella szereplői nagyon is magukon viselik a korabeli vidéki és budapesti élet tipikus figuráinak személyiségjegyeit. Másfelől persze az is igaz, hogy Gozdsu egyik legjobb kései novellája, a *Mea culpa* indultatos, zabolázhatatlan természetű főhősének, Kelemen Péter mérnöknek több köze van Dimitrij Karamazovhoz, mint, mondjuk, Berend Ivánhoz. Ez a dúvad férfi félholtra ver egy orvadászt, majd a börtönben addig provokálja a fogházfelügyelőt, amíg az ugyanúgy félholtra veri-rugdossa a mérnököt. Ekkor derül ki azonban, hogy a mérnök épp ezt akarta. Bűnhődésképpen ugyanazokat a fájdalmakat viselni el, melyeket az ő szerencsétlen áldozata.

Gozdsu Elek, bár az irodalomtörténészek gyakran emlegetik párban őket, egészen más írói stratégiát követ, mint Petelei István. Számára, az olyan kivételtől eltekintve, mint a *Mea culpa*, nem a külső cselekmény a fontos, hanem a történetből kibontható sors-, lélek- vagy világmagyarázat. Gozdsu „a szerkesztésnek tudatosabb művésze, a pszichológiának biztosabb kezelője, mint legtöbb kortársa”.⁷ Poétikájában a *monológ*nak és az *elemzés*nek jut kiemelt hely. Sok novellája épül arra a nagyon egyszerű szerkezeti fogásra, melyben az író mintegy meghallgatja valamelyik ismerőse vallomását, vagy akaratlanul kihallgatja mások párbeszédét. A hősök monológja önvallomás, ennek elemzését pedig ők maguk végzik el, s nem az író, aki szenttelenül meghúzódik a háttérben. Ritkán kommentál, többnyire inkább csak passzívan van jelen, ám ennyi is elég ahhoz, hogy a vallomástevő hősök szövegéhez bizonyos fokú távolságot teremtsen. Sok esetben éppen ennek az objektivációnak vagy az írói ellenpontozásnak (*Ultima ratio*) köszönhető, hogy a novellák nem ragadnak bele történetük egyszerűségébe.

Az önvallomások és azok elemzése mellett Gozdsu nagy gondot fordít az atmoszferikus tájleírásokra is. Ez is, ha úgy tetszik, „oroszos” a műveiben. „Kocsin utaztam X-ről Y-ra. Árnyéktalan pusztán keresztül vezetett az út. Bárányfelhős ég felettünk, homoktenger alattunk, amelyben a kocsikerék zizegve forgott. A sovány rozskok már le voltak aratva; itt-ott zöldült még egy-egy vékony, hosszú holdon a zab.” Az *Egy néma apostol* kezdődik így, de más novellákra is jellemző az ilyen lassú, leíró felvezetés. Balladisztikus homályról, kihagyásos technikáról Gozdsu prózájában szó sem lehet. Az ő novellái jóval lassúbb tempóban haladnak előre, mint Peteleiéi, s a tempót az elemző okfejtések még tovább lassítják.

Mindezek elmondhatók a *Ködről* is. Az atmoszféra fontosabb a cselekménynél, amely amúgy is elég triviális. A megözvegyült Olgába két férfi szerelmes: Baán Viktor, Olga sógora és a szomszéd faluból való földbirtokos, Tar Iván. Baán Viktor művelt, de jellemtelen férfi, Tar Iván műveletlen, iszákos vidéki nemes, de alapjában véve becsületes, érző ember. Olga Viktoré lesz, amikor az is megözvegyül. De Viktort, miután Olgát már megszerezte, egy másik nő kezdi érdekelni, s vele hamarosan meg is csalja Olgát. Iván, amikor erről tudomást szerez, megöli Viktort, majd magával is végez. „Kulturális különbségekből származó szerencsétlen szerelem, kevés külső esemény, bő lélektani elemzés, realista elbeszélőmodor, a mellékalakokban nagyszerű megfigyelőkészség s az egész regényen át egyfajta hangulat érzékeltetése olyan átgondolt tervről s olyan fejlett írói készségről tesz tanúságot, mely mindenképpen több figyelmet érdemelt volna” – jellemzi a regényt Lovass Gyula.⁸

BRÓDY SÁNDOR (1863–1924). 1884-ben megjelent novelláskötete, a *Nyomor* alapján a magyar naturalista próza atyjaként tiszteli az utókor. Több novellája mellett elsősorban színpadi műveivel (*Dada; A tanítónő*) alkotott maradandót. „Bródy jelentősebb kezdeményező, mint kivitelező. Míg a Nyugat-nemzedék föl nem lépett, ő volt minden új jelképe, pártfogója, sugalmazója” – állapítja meg Németh G. Béla.⁹ Hatvány Lajos pedig így ír róla a *Nyugatban*: „Bródy Sándor sok hangú, sokat átfogó, – de ezt a sokat amúgy Isten igazából soha meg nem markoló tehetség.”¹⁰ Bródy naturalistának vallja magát, de sokszínű művészi érzékenysége hol az impresszionizmus, hol a szecesszió felé sodorja. Egerben született, s bár vannak parasztnovellái, elsősorban mégis a 19. század végén nagyvárossá terebélyesedő Budapestnek az írója ő. A polgárságé, másfelől azonban a társadalom peremére csúszott egzisztenciáké, hajléktalanoké, prostituáltaké. Ennek is köszönhető, hogy novelláit egyfelől lelkesedés, másfelől felháborodás fogadta.

Zola nyomán Bródyt is a nagyváros szociális konfliktusai és az ösztönélet foglalkoztatja. Kora egyik legjobb újságírója volt, első kézből és alaposan ismerte a polgári világ társadalmi és morális nyavalyáit, képmutatását és cinizmusát. Ezeket a jelenségeket – naturalista programjához híven – szépítgetés nélkül próbálta ábrázolni. Az életet a maga nyers, olykor brutális valóságában. Pályája utolsó szakaszától eltekintve a zsurnaliszta és a szépíró birkózik benne, s ebből a küzdelemből a zsurnaliszta gyakrabban kerül ki győztesen. Máskor egy jó poén kedvéért képes a legjobb témáit is felhígítani, s a kompozícióval is gyakran bánik hanyagul. Ennek főleg a regényei látják kárát. Vagy szétesőek, vagy valami tartalmatlan, szentimentalizmusba hajló líraiságba fulladnak. Az egyetlen kivétel, *A nap lovagja* (1902) egy tragikomikus karriertörténet, amely nemcsak fegyelmezetten megkomponált mű, hanem kiváló szatíra is.

Bródy Sándor, Peteleivel és Gozsduval ellentétben, nagyon sokat írt, ez a termékenység azonban nem tett jót művészi kvalitásainak. A sok felemásra sikerült vagy középszerű novella között azonban pályájának minden szakaszában találunk remekműveket is. Az 1890-es évek közepén írta meg például, a magyar irodalom egyik legmegrendítőbb novelláját, a *Kaál Samut*. Egy katonatiszt, melleleg báró, összetűzésbe keveredik egy falusi orvossal, s szolgájával, Kaál Samuval, megöleti. A fiú a bírák előtt nem vall felbujtójárára, mivel az megígéri, hogy bármilyen ítéletet hoz is a bíróság, ő majd elrendezi az ügyet, hogy Kaál Samunak a haja szála se görbüljön. A fiú pedig hisz neki, még az akasztófa tövében is, hiszen a báró úriember, az úriember pedig nem szegi meg adott szavát. Kaál Samu naiv és rendíthetetlen bizodalma feljebbvalója iránt többet elárul a kettejük közötti emberi-társadalmi szakadékról, mint akármilyen részletező nyomornaturalizmus.

Bródy a parasztabrázolásban is új szemléletet hozott irodalmunkba. Nem fölényeskedő, nem leereszkedő, nem kedélyes, és távol áll tőle a parasztság idealizálása. A naturalizmus objektív, szenttelen eszközeivel ábrázolja parasztfiguráit, mintegy előkészítve a talajt Móricz Zsigmond számára. A novellái legjava közé sorolható *Erzsébet-dajka* ciklusban egy megesett parasztlány tipikusnak is nevezhető során keresztül mutatja be az elesettek anyagi és szexuális kiszolgáltatottságát. A faluról dajkának a fővárosba került lány szűrét egyik pillanatról a másikra kiteszi a ház asszonya, amikor rajtakapja őt a férjével, holott a férfi környékezte meg Erzsébetet, s egyébként sem történt közöttük semmi. A lány ezen az éjszakán megismeri a má-

sik Budapestet, az utca és az éjjeli menedékhelyek nyomorúságos világát, s mire eljön a reggel, öngyilkos lesz.

Bródy az 1918–1919-es forradalmak bukása után rövid időre kénytelen emigrálni. Testben-lélekben megtörve tér haza. Ezekben az években írja Rembrandt-novelláit, prózája alighanem legletisztultabb és legmaradandóbb darabjait, köztük a méltán híressé lett *Rembrandt eladja holttestét* címűt. Tragikomikum, jelképesség és személyesség olvad egybe ezekben a novellákban. Az öregkorára végképp magára maradt, elszegényedett, kitzasztott holland festő alakja régóta foglalkoztatta Bródy Sándort. A modern művész előképét látta benne, s a húszas években betegen, megaláztatott és kitzasztva mintegy magamagát vetítette bele a nagy festő alakjába. Németh G. Béla úgy látja, hogy a *Rembrandt eladja holttestét* című novellában a századvég-századelő két nagy novellatípusa, a drámai és az anekdotai olvad egybe.¹¹

Habár Bródy Sándor életművében sok a hullámvölgy, hatása óriási volt az utána jövő írónemzedékre, az olyan nagyságokra is, mint Ady, Babits, Móricz vagy Krúdy. Bródy a magyar próza stílusának egyik legmerészebb megújítója. Halála tizedik évfordulóján írta róla Babits a *Nyugatban*: „Aki róla ír, a nyelvről kell írnia.”¹² Bródy valószínű- és emberábrázolása naturalista ugyan, a stílusa azonban jóval színesebb, gazdagabb és rétegzettebb, mint a száraz, szenttelen naturalistáké. Bródy – naturalizmus ide vagy oda – egész életében rajongott Jókaiért, s nyelvéből nem hiányoznak a népies ízek sem. Ő az, aki a 19. század végén radikálisan modernizálta a magyar zsurnalisztika nyelvét, s ez szépprózájára sem maradt hatás nélkül (ez itt most nem elmarasztalás). Korábban még ennél is nagyobb merészségnek számított, hogy beemelte a budapesti argót az irodalom nyelvébe, felpaprikázva ezzel a nyelvi puristákat.

Bródy Sándor a 19–20. század fordulóján az egyik legnépszerűbb író volt hazájában. Népszerűségét a Nyugat-nemzedék színrelépése kezdte halványítani, s paradox módon akkor zuhant mélyre, amikor legszebb novelláit írta. De, mint majd látni fogjuk, nem ő az egyetlen magyar író, akihez igazságtalan volt a sors.

THURY ZOLTÁN (1870–1906) Bródy Sándor mellett a magyar naturalista próza másik, bár Bródynál kevésbé ismert alakja. Munkássága nem volt olyan sokrétű, mint Bródyé, rövidre szabott élete, sajnos, nem tette lehetővé, hogy pályája kiteljesedhessen.

Thury a tárcanovella mestere, első figyelemre méltó kötete is *Tárcanovellák* (1894) címmel jelent meg. A kiegyezést követő évtizedekben a napilapok száma többszöröse lett a korábbi korszakénál, s ez a körülmény, valamint a szerkesztőségek és az újságolvasók igényei is hozzájárultak a novella (s ezen belül a tárcanovella) műfajának felvirágzásához. Thury Zoltán tárcanovelláit öt (!) kötetben adta közre. Akárcsak Bródyt, őt is elsősorban a szenvedők komor világa foglalkoztatja, a nyomor, a társadalmi elesettség – sokszor végletes, kiélezett helyzetekben. Az ő szegény emberei azonban nem mindig viselik passzívan sorsukat, amint azt az egyik legismertebb és legjobb novellájában, az *Emberhalál* címűben is láthatjuk. Ebben a novellában a parasztok az őket ért méltánytalanságot nem tűrik el, fellázadnak, és szembeszállnak a kivezényelt katonasággal is. Amikor a katonasízt figyelmezteti az egyik parasztot, hogy a király mindenütt parancsol, az így vág neki vissza: „Itt még az se.” A konfliktus, amint az várható, tragikus fordulatot vesz, a katonaság sortűzzel vet véget a zendülésnek.

Thury Zoltán nem olyan színes egyéniség, mint Bródy, stílusa azonban tárgyiasága mellett is rendkívül láttató, szenzuális. Prózájának igazi erénye a drámaisága. Thury színpadi műveket is írt, s itt szerzett tapasztalatait nagyszerűen kamatoztatja novelláiban. Az *Emberhalál* mesterien megkomponált novella. Már az elején sejtethető, hogy a parasztok és a báró, illetve a mögötte fölsorakozó katonaság konfliktusából a parasztok húzzák majd a rövidebbet. A novella művészi erejét a cselekmény előrehaladásának késleltetése és a konfliktusnak a fokozatos kiélezése adja. A szembenálló felek közül egyik sem akar engedni: az erkölcsi igazság a parasztoké, a törvény azonban a másik fél oldalán áll. S ha a törvény és az erkölcsi igazság szembekerül egymással, mindig a törvény bizonyul erősebbnek, mert azt erőszakszervezetek (rendőrség, katonaság) is védik.

A cselekmény késleltetett kibontakozása jellemző az író egy másik jelentős novellájára, *A gabalyi kis káplárra* is. Ebben egy bányászfalu megregulázására vezényelnek ki katonákat, a novellának mégsem ez, hanem egy őrmester és egy káplár konfliktusa lesz a tárgya. A durva és nagy indulatú őrmester összezőrdül a parasztokkal, és megfutamodik. Megaláztatásáért Ferkén, a jólelkű kápláron vesz elégtételt. Az ettől napokra, hetekre lelki beteg lesz, s az őrmester hiába szeretne megbékélni a fiúval, hiába hangoztatja, hogy megbánta tettét, a káplár nem tud megbocsátani neki. Aztán egy napon úgy tűnik, mégis rendbe jönnek köztük a dolgok. Ám hamar kiderül, hogy ez csak látszat, elterelő manőver. Ezen a napon érett meg ugyanis Ferkében az elhatározás, hogy bosszút áll az őrmesteren durvaságáért. Megöli az őrmestert, és magával is végez.

Thury Zoltánnak azok a legjobb novellái, amelyekben a szociális konfliktusok mögött meglátja a sorsdrámákat is. Azok a novellák, mint *A gabalyi kis káplár* is, amelyekben a szociologikum árnyaltabb lélekábrázolással párosul.

Thury Zoltán látásmódja rövid élete utolsó éveiben mind szatirikusabbá válik. Ezekben a szatirikus novellákban senkinek és semminek nem kegyelmez, még az egyébként hozzá oly közel álló kisembereknek sem. Az *Ötven forint; A becsületes emberek asztaltársasága; Az özvegy javára* stb. – megannyi „tragikomikus szatíra”.¹³ Thury Zoltán életműve is, mint annyi más pályatársáé, torzóban maradt. Van azonban fél tucat vagy annál is több novellája, amelyek a magyar novellairodalom legjajva terméséhez tartoznak.

PAPP DÁNIEL (1865–1900). Hívhatnánk a bácskai Mikszáthnak is, bár metsző gúnyba hajló iróniája Gogolt is felidézheti olvasójában, nemesei pedig Pató Pál urat. A *Tündérlak Magyarhonban* (1899) című novelláskötete előszavában ekképpen magyarázza „tudományosan” a bácskai ember iszákosságának okát: „a borfogyasztás nálunk nem sport vagy hagyomány, hanem geológiai törvény. A kútfúrók ugyanis, ha lejönnek hozzánk, vidáman dörgölik a kezüket, s a mappán mosolyogva mutatnak nyugatra meg délre, a baranyai meg a szerémi hegyekre, és azt mondják: »Tessék ezekre a hegyekre nézni. Ami esővíz ezekről lefut, annak mind a bácskai síkon kell összegyűlnie, mert ez geológiai törvény!«... Hát most ugyanúgy mutatom én is a rágalmazóknak: »Tessék ezekre a hegyekre nézni. Ami bor onnan lecsurog, annak mind a bácskai síkon kell összegyűlni.« Ez is geológiai törvény. Mit csúfolódnak hát!»

Papp Dániel novelláinak a magja anekdota, az ehhez nélkülözhetetlen poénos zárlattal. *A zsárkováci tölgyek* című novella főszereplője, Patarics Vince „szalmako-

misszárus” és semmittevő úgy eladósodik, hogy elárverezni készülnek minden ingóságát és ingatlanját. Az árverés előtti napon azonban megveszik három tölgyfáját árboznak, pontosan annyi pénzért, amennyi Patarics adóssága. Azóta Zsárkovácon valóságos tölgyerdő nőtt. „Mit akarnak a zsárkováciak a tölgyvel?!... Azt akarják, hogy mióta Patarics Vincét az árveréstől mentette meg a három tölgye, azóta buzgón ülteti és ápolja a tölgyet minden zsárkováci nemes, aki csak el van adósodva. Mert nem lehet tudni, hátha még egyszer erre járnak majd azok a tengerészek.” Egy másik novellában Nikánor diakónus megmenti Germán főtisztelendő becsületét, aki épp egy marokszedő lánnyal enyeleg, s a hírre, hogy Prokop atya és bizottsága éppen leleplezni készül őket, „kiugrott a lugasból, és úgy általveté magát a palánkon, mintha nem is archimandrita lett volna, hanem mókus”. Így hát Nikánor keveredik gyanúba, ám a főtisztelendő sem marad hálátlan. Két hónap fogságra és börtönlésre ítéli a diakónust, ám a börtölést drága hússal és csemegékkel enyhíti. Negyedszázad múlva már Nikánor a kruseváci archimandrita, akinek első dolga az volt, hogy a lugasból „lebontotta a palánkot, mely az erdő felé zárta el a kertet. Mert valóságos pillanatokban csak nem fog a kerítésen át mászkálni egy előkelő főpap” (*Nikánor fogsága*).

Az anekdotikus alapozású novella nehezen tűri a lélektannal való bíbelődést. Papp Dánielnek sem kenyere a pszichológia. Annál inkább a jellemábrázolás, amelynek messzemenően alárendeli az anekdotikus történeteket. Tulajdonképpen ez és a keményen ironikus-szatirikus stílusa az, amivel túllép a korai Mikszáth-novellák anekdotizmusán. És a líraiságba átcsapó érzékenyülés is idegen írói alkatától. „Érzékenyen reagált a kor nyugati stílustörekvéseire – írja Németh G. Béla –, kiváltképpen a szimbolikus elem gyakori műveiben. [...] Az előző nemzedék két jelesének, Mikszáthnak és Peteleinek művészetét ötvözte és fejlesztette tovább.”¹⁴

Csak találgatni lehet, merre vezetett volna tovább Papp Dániel írói útja, ha nem hal meg olyan fiatalon. Talán a regény felé is, hiszen megpróbálkozott ezzel a műfajjal is. *A rátótiak* (1898) című kisregényéből ugyanaz a sivár bácskai kisváros és groteszk, semmirekellő figurái köszönnek vissza, mint novelláiból. A magyar provinciának kevés avatottabb ismerője volt nála, és életanyaga is bőséges volt ahhoz, hogy megírja a magyar vidék gogolian kíméletlen satirikus nagyregényét.

LOVIK KÁROLY (1874–1915). Rá valóban illik a *ködlovag* megnevezés: titokzatos, különc ember volt, híres lóversenyző s még híresebb lötenyésztségi szakember, aki ugyanúgy ismerte Londont vagy Hamburgot s más nyugat-európai nagyvárosokat, mint szülővárosát, Budapestet. Arisztokrata és polgári körökben egyaránt ott-honosan mozgott, anyagi gondok nem nyomasztották, független író tudott maradni haláláig. Nem kellett kiszolgáltatnia sem a hírlapok, sem a közönség igényeit. Igaz, ennek megfizette az árát. Könyveit kevesen vásárolták, s a kritikusok is hosszú ideig mellőzték.

Lovik Károly egyaránt írt regényeket és novellákat. Regényei kevésbé fajsúlyosak, s még legismertebb regényén, *A kertelő agár* (1907) címűn is érződik Mikszáth Kálmánnak és a kor legdivatosabb írójának, Herczeg Ferencnek az ihletése. Ez az intrikákban, mulatságos félreértésekben bővelkedő történet feszes, szinte hibátlan szerkezetének, könnyed, üde, olykor csevegő stílusának, fanyar, de Mikszáthhoz képest kevésbé éles dzsentrikritikájának s egy happy endbe torkolló szerelmi szálnak

köszönhetően még akkor is emlékezetes olvasmány, ha nem ér fel kortársai (Mikszáth, Ambrus Zoltán) legjobb regényeinek színvonalához.

Lovik Károly sem a regényben, hanem a novella műfajában alkotott maradandót. A műfaj megújítójának aligha nevezhető, inkább továbbfejlesztőjének. Schöpflin Aladár, miután megállapítja, hogy Lovik a kis zsáner mestere, így ír róla a *Nyugatban*: „neki az élet jelenségeinek a hangulata a fődolog, az a líra, ami a dolgokból és tényekből árad, amely mint valami finom pára, betakarja őket, és éppen ezzel mutatja meg igazi vonalaikat.”¹⁵ Hetven évvel később többé-kevésbé hasonló álláspontra helyezkedik Thomka Beáta is: „Irányvételéhez a csehovi orientáció áll legközelebb. Csehov leghíresebb novelláiban nincs kulmináció, sem valóságos befejezés: az élet ugyanolyan érthetetlenül és éppoly természetesen, normálisan folyik tovább, mint azelőtt. A novella formatörténetében e felismerés mérhetetlenül jelentősebb, mint ahogy ezt a századelőn feltételezhatték volna prózaíróink.”¹⁶

Lovik prózáit a lélektani realizmus kategóriájával is szokás minősíteni. Lovik-tanulmányában Thomka Beáta erről így ír: „Igen gyér azon novellák száma, melyekben társadalmi különbségek az összecsapás kiváltói. [...] A szövegek legnagyobb részében tehát a lelkivilágban és a személyiségben játszódnak le az indító helyzetet kimozdító változások; tényleges események ritkán töltenek be ilyen funkciót a szerkezetben. A történetek előremozgását nem a külső, hanem a belső sík átfordulásai biztosítják.”¹⁷ Azokban a novelláiban, ahol a külső cselekménynek mégis nagyobb szerep jut, ott is a morális szempontok dominálnak a szociális szempontok felett (*Feje fölött holló; Az igazságról*). Hőseit gyakran győtri büntudat, mint *A néma bűn* című novella katonatisztjét egy szerencsétlen, a gyermekét épp elveszített telekkönyvvezető rovására elkövetett otromba tréfa miatt, vagy Miklóst, *A vak ember felesége* című novella narrátorát, aki már-már visszaél egy fogyatékos ember kiszolgáltatottságával, s nem egészen rajta múlik, hogy aljas tervét végül nem váltja tette. Lovik morálkritikájának fő célpontja azonban a házasság intézménye s a benne tenyésző képmutatás (*A szülei ház; Báránnyelők*). Ezek a külső cselekményt a lélek- és jellemábrázolással elmélyítő novellák a műfaj magyar történetébe nem hoznak új tartalmi vagy poétikai elemeket, s a Lovikénál idősebb írónemzedék tagjai közül leginkább Gozdsu Elek novelláival mutatnak rokonságot, még ha a reflektív elem nála jóval visszafogottabb is amazénál. Ez a rokonság inkább a megírás technikájában és a narrátori pozícióban (az író mint passzív szem- vagy fültanú van jelen) mutatkozik meg, az elbeszélő hűvös távolságtartásában.

A műfaj magyar története szempontjából fontosabbak az író látomásos és kísérletnovellái (*A halál kutyája; Árnyéktánc; Rut, a szabó stb.*) Bennük a „fikcionális és a nem fikcionális elbeszéléselemek úgy integrálódnak művészi narratív szerkezetbe, hogy az elbeszélő egyenrangúvá teszi a tényszerű és a fantasztikus motívumokat”.¹⁸ A külső cselekmény elorsvasztása ezeket a novellákat bizonyos fokig statikussá teszi, tompítja a novella feszültségét, illetve ezt a feszültséget a sivár valóság és a belőle való elvágódás között teremti meg. Az *Árnyéktánc* gyermek hőse imádja a dajkájától hallott rémmeséket, és akkor boldog, amikor titokban elviszik csónakázni a lakhelyéhez közeli mocsárba. Ilyenkor minden alkalommal belázasodik, s lázálmaiban a halállal találkozik. Krúdys világ ez, egy kicsit dekadens, egy kicsit szeceszziós (de nem a stílusában) és visszafordíthatatlanul dezillúziós (*A keresztúton*). Álom és valóság azonban nem mosódnak bennük össze, Lovik az időt nem szub-

jektíválja és nem is függeszti fel, mint majd Krúdy, s a narrátor is őrzi hűvös „objektivitását”.

Az első világháború harci zajában alig keltett figyelmet Lovik Károly legszebb, legfelszabadultabb, legmelankolikusabb műve, az *Egy elkésett lovag* (1915), amelynek a *Regényes följegyzések* alcímet adta. Ezek a szomorkás szerelmi történetek nagyon időszerűtleneknek tűnhettek a hadi tudósítások, a puskaropogás és ágyúdörögés lármájában. A kötet tulajdonképpen novellaciklus, melynek világcsavargó főhőse, Miklós, Krúdy Szindbádjának alakmása, s nem lehetetlen, hogy megszületését *Szindbádnak* köszönheti. Maga a ciklus nem éri el a *Szindbád* művészi sokrétűségét és gazdagságát, ám paradox módon, ha nem ciklusként olvassuk a novellákat, hanem külön-külön az egyes darabokat, csupa remekművel akad dolgunk. Ebben a műben nyoma sincs a korai regényekből sugárzó derűnek, annál több nyoma van viszont a korábbi évek novellisztikája borongós romantikájának, halálhangulatának, finom dekadenciájának. Mesélősebb próza ez, mint a korábbi művek, ám ugyanolyan atmoszferikusan telített, mint *A keresztúton* vagy az *Árnyéktánc*. Lovik pályája felívelésének nagy pillanata. Innen látható csak igazán, mekkora vesztesége irodalmunknak, hogy ez a pálya hamarosan örökre megszakadt.

AMBRUS ZOLTÁN (1861–1932). A *Hét* körül felvonuló írónemzedéknek ő volt a vezéralakja, s a *Nyugat* szerzői is nagyra becsülték munkásságát, bár Ambrus idegenkedett az ő művészi és politikai radikalizmusuktól. Ignotus az írók írójának nevezte, s ebben a minősítésben benne foglaltatik Ambrus írói sikertelenségének alapvető oka. Túl intellektuális volt, túl kifinomult stílusművész ahhoz, hogy a nagyközönség kedvelje. Hiába volt máskülönben nagy a tekintélye, hiába volt a különféle irodalmi társaságok büszkesége, hiába igazgatta a Nemzeti Színházat 1917 és 1922 között, mindez kevésnek bizonyult ahhoz, hogy népszerű íróvá váljék. S az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy a tízes évektől kezdve írásművészetete is egyre elavultabbá válik a nyugatos fiatalok prózáinak tükrében. Nekrológiájában Schöpflin Aladár így ír erről: „Ő volt az az író, akit csak dicsértek, de nem hallgattak meg. [...] Szomorú arra gondolni, hogy ennek a nemes és tiszta léleknek, ennek a mély elmének és meleg szívnek, ennek a mindennekfelett nagy stílművésznek a szavát csak az irodalomtörténet hallgatja meg, a maga kora tiszteletteljes közönnyel ment el mellette.”¹⁹ Ambrus Zoltán irodalomtörténeti helye a Schöpflin nekrológja óta eltelt hetven évben sem változott. „A műveiből kibontakozó emberi magatartás megragadóbb, mint legtöbb műve” – vélekedik Németh G. Béla a *Türelmetlen és késlekedő félszázadban*.²⁰ Ellentmondásos, hullámzó színvonalú művésznek látja mai legalaposabb és legelmélyültebb kutatója, Lőrinczy Huba is.

Ambrus Zoltán a századforduló „franciás” írója, Renan és Flaubert nagy tisztelője. Azzal is megvádolták, s nem egészen alaptalanul, hogy a *Ninive pusztulása* című novellája Anatol France egyik művének (*Thaisz*) a parafrázisa. Ambrus 1885–1886-ban kilenc hónapot töltött Párizsban, s írói szemlélete kiformalódásában ez a háromnegyed év döntő jelentőségű volt. Kora divatos művészeti irányzatai közül a naturalizmus kisebb mértékben, a szecesszió mélyebben megérintette alapvetően realista fogantatású írásművészetét. Látásmódja ironikus, iróniája azonban sok írásban csap át paródiába, karikatúrába, szarkazmusba. Regényei – egy kivétellel (erről még lesz szó) – nem igazán jelentősek, ámbár a *Giroflé és Girofla* (1903) kellemes, szórakoztató olvasmány, mint Lovik Károly regénye, *A kertelő agár*. A *Solus*

eris (1901) művészileg kevésbé sikerült regény, a többi pedig aligha támasztható fel. Ambrus Zoltánnak is a novella az erőssége, ezekben lép leginkább túl a hagyományos realizmuson: messzi korokba vándorol, egzotikus tájak közé, legalábbis novelláinak egy részében. Ezek a novellák mégis, ha áttételesen is, a saját koráról szólnak, például a művészi és piaci szempontok kibékíthetlenségéről (mint majd később Bródy *Rembrandt-novellája* is). A *fületlen ember* című novellában Defoe küzd meg keservesen a kiadóval a *Robinson Crusoe* kiadásáért, aki a regényben nem lát üzletet, s csak felsőbb utasításra, fanyalogva dönt a kézirat kiadása mellett. Amikor Defoe megjegyzi, hogy lesz ennek a regénynek második kiadása is, kiadója lekezelően reagál: „Nono, azért nem kell hencegni!”

Hogy mennyire hitványnak látta korát s provinciálisnak, műveletlennek, a reformkorhoz képest lezüllöttnek e kor Magyarországot, az az *Őszi napsugár* (1907) című regényéből vagy a *Kultúra füzértáncsal* (1911) című kisregénybe hajló novellafüzérből derül ki. Különösen ez utóbbinak szarkazmusa kíméletlen. Itt még a dilettáns író, Légváry Artúr is művelt személyiségnek tűnhet az alsócipői vagy rácberezencei „krém” bárdolatlansága mellett. Mint Lőrinczy Huba írja: „már nem annyira Légváry Artúr dilettantizmusa és ügyefogyottsága a persziflázs tárgya, hanem sokkal inkább a vidéki »intelligencia« botránys műveletlensége és bornírtsága.”²¹

Ambrus Zoltán főműve a sokat vitatott, dicsérve szapult és szapulva dicsért nagyregénye, a *Midas király* (1906). A regényt 1891–1892-ben írta, de csak tizenöt évvel később talált hozzá kiadót. A történet és a regény főszereplője, Bíró Jenő, sokban emlékeztet Jókai *Az arany ember*ére, illetve Tímár Mihály alakjára. Ám Ambrus Zoltán és Bíró Jenő egy más kor gyermeke. „Nem volt igazán honos kora valóságában a szerző és alakmása; visszafelé és kifelé bámultak sóvár vággyal mind a ketten. Az arany korából a valódi aranykorba. E két pólus közt feszül a mű legnagyobb kontrasztja. Megvetett, alantas prózában gázol a láb, a szívét és elmét azonban csodaszép ábrándok nyugözik” – írja Lőrinczy Huba.²² Bíró Jenő tehetséges festő, túlon túl tehetséges ahhoz, hogy sikeres lehessen. Szegénysége ellenére is megtalálja boldogságát Bella oldalán és a maga senki szigetét egy külvárosi családi házában. Ám ennek az idillnek a sors hamar véget vet Bella hirtelen halálával. Bella elvesztését Bíró Jenő soha nem tudja feldolgozni, amikor pedig másodszor is megnősül (s ezúttal nem szerelemből), „árulása” a büntudat olyan hullámain bocsátja rá, hogy – hiába lett dúsgazdag, sikeres festő, hiába van meg mindene, amit csak megkíván – öngyilkos lesz. A romantikus Jókai főhőse elbújhat a világ szeme elől a senki szigetén, a realista Ambrus hőisének ilyen lehetőség már nem adatik meg.

A kritikusok mind a mai napig (így említett tanulmányában Lőrinczy Huba is) leginkább az egységes átformáltság hiányát vetik a *Midas király* írójának szemére. Azt, hogy egyetlen művön belül keveri az analitikus realista regény, a levélregény, az eszszéregény műfaji és stilisztikai elemeit. S ez önmagában talán még nem is lenne olyan nagy baj. Sőt, a posztmodern regény felől nézve, ezt akár dicsérni is lehetne. A valódi baj az, hogy ezeket a különféle minőségeket Ambrus nem tudja úgy istenigazából szerves egésszé komponálni. Javára írhatjuk viszont, hogy a regény gerince, a tragikus végkifejlet felé haladó történet íve az eklektikus kompozíciós stratégia ellenére sem törik meg. A *Midas király* olyan poétikai nóvumokkal szolgál a kor magyar regényirodalmában, amelyeket bízást tekinthetünk úttörő jelentőségűeknek. Bravúros a hol közelítő, hol távolító nézőpontváltások technikája, a belső és

külső ábrázolás váltogatása. A magyar analitikus realista próza egyik felülmúlhatatlan pillanata az az epizód, amelyben Bíró Jenő, tulajdonképpen akarata ellenére, hagyja magát elcsábítani mélyen tisztelt idős párizsi festőművész mestere fiatal és kikapós felesége által. Lélektani mélység, intellektuális elemzés, plasztikus környezetrajz szerves egységben lélegzik itt a precíz, távolságtartó, de nem érzelemmentes szövegben.

Olyan erényei ezek a regénynek, amelyek, sajnos, sokáig folytatás nélkül maradtak a magyar regényírásban. Még egy ok ahhoz, hogy a *Midas királyt*, minden hibája dacára, irodalomtörténeti jelentőségű műnek tekintsük. Ha összevetjük a modern magyar regény másik fontos előzményével, Gozsdu Elek *Ködjével*, művészi szempontból a koherensebb és fegyelmezettebben megírt Gozsdu-regényt kellene inkább dicséernünk. Ám a *Midas király* merészebb vállalkozás, nagyobb bölcséleti és regény-poétikai távlatokat nyit meg a 20. századi regény felé, mint az előbbi. A jelenleginél méltóbb hely illetné meg a szakma és a közönség irodalmi emlékezetében.

A 19. század vége, mint láthatjuk, távolról sem az a lélektelen, epigon, üres periódusa irodalmunknak, amilyenek azt sokan még ma is látni vélik, s amelyben legföljebb Mikszáthnak, Gárdonyinak és Tömörkénynek lehet helye a parnasszuson. Ennek a periódusnak a valódi irodalomtörténeti jelentőségét a novellának mint műfajnak a megszületésében és hihetetlenül gyors megízmosodásában látjuk. Nemkülönben a kisprózai stratégiák, technikák, stílusok sokszínű variációiban: a cselekményes novellától a kontemplatív-intellektuális variánsig terjedő igen széles skálája létrejöttében. Petelei, Gozsdu, Lovik, Bródy és a többiek kisprózai munkáiban minden készen van már, ami a magyar novellisztikában szemléletben, témában és stílusban fontos lesz a következő évtizedekben.

Jegyzetek

1. Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető, 1982, 469. p.
2. Thomka Beáta: *A pillanat formái*. Újvidék, Forum, 1986, 47. p.
3. Uo. 51. p.
4. Németh G. Béla: A válságba jutott kisember írója: Petelei István. In: uő: *Századfordulóról, századelőről*. Budapest, Magvető, 1985, 132–136. p.
5. Schöpflin Aladár: Petelei István. *Nyugat*, 1910. I. 81–86. p.
6. *A magyar irodalom története*. 4. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 790. p.
7. Lovass Gyula: *Kilenc hős visszatér*. Budapest, Magvető, 1973, 426. p.
8. Uo. 423. p.
9. Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Budapest, Szépirodalmi, 1971, 224. p.
10. Hatvany Lajos: *Nyugat*, 1910. I. 683–986. p.
11. Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Budapest, Magvető, 1976, 509–517. p.
12. Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. II. köt. Budapest, Szépirodalmi, 1978, 80. p.
13. *A magyar irodalom története*. 4. köt. I. m. 814. p.
14. Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. I. m. 235. p.
15. Schöpflin Aladár: Lovik Károly. *Nyugat*, 1914, 637–639. p.
16. Thomka Beáta: *A pillanat formái*. Újvidék, Forum, 1986, 86. p.
17. Uo. 82–83. p.
18. Uo. 62. p.

19. Schöpflin Aladár: Ambrus Zoltán. *Nyugat*, 1932. I. 297–299. p.
20. Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. I. m. 233. p.
21. Lőrinczy Huba: *Ambrustól Máraihoz*. Szombathely, Savaria University Press, 1997, 133. p.
22. Lőrinczy Huba: A századvég arany embere. *ItK*, 1981. 3. sz. 276–289. p.

LAJOS GRENDÉL

THE BEGINNINGS OF MODERNISM IN THE HUNGARIAN FICTION

The study deals with the beginnings of the Hungarian literature modernism. The modernism of Hungarian literature was born primarily in the works of novelists at the end of the 19th century. The creator of modern Hungarian fiction is considered István Petelei. His novels with balladistic wording and skipping narration established such a modern fiction technique in the Hungarian literature that finally ripened in the works of novelists in the 20th century. His contemporary, Gozdsu Elek, is the most intellectual writer of that period. His novels are characterised by powerful atmospheric repletion, and analysing argumentation is also not rare in them. The same can be said about his important novel, titled Fog. Sándor Bródy is the creator of naturalism in the Hungarian literature, his contemporary, Thury Zoltán also wrote naturalistic novels. Dániel Papp combines anecdotal prose with modernistic narration techniques. The most important novelist of the turn of the century, Károly Lovik, thanks mainly to his vision- and fearful novels, in which he combines the non-fictional elements with fantastic motives. Zoltán Ambrus was considered the writer of writers, because of he realised delicate, intellectual, French analytical realism with great style art. His novel titled Midas King is one of the most important milestones of the development of modern Hungarian novel. The study's author considers the importance of this literature history period in the birth of the novel genre and its fast expansion.

A POZSONYI MAGYAR TANSZÉK
MÚLTJA ÉS JELENE

A CSEMENIS EGYETEM
MAGYAR TANSZÉKÉNEK 40. ÉVE

MINÜLSÉ A PRÍTOMNOST KATEDRY
MAĎARSKÉHO JAZYKA A LITERATÚRY

ŠTYRIADAT ROKOV
KATEDRY MAĎARSKÉHO JAZYKA A LITERATÚRY
UNIVERZITY KOMENSKÉHO V BRATISLAVI

DIALOGUS KÖNYVEK
EDÍCIA DIALÓG

Egy isteni jó színdarab a glogovai hegyen

„Mistico viaggio” a Szent Péter esernyőjében

ILDIKÓ HIZSNYAI TÓTH
A DIVINE GOOD DRAMA IN THE GLOGOVA HILL. „MISTICO VIAGGIO”
IN ST. PETER’S UMBRELLA

82.033:821.511.141-31
821.511.141-31.033

Kálmán Mikszáth: St. Peter’s umbrella, Dante: Divine drama, Glogova – Golgota.

Jelen tanulmány egy terjedelmesebb dolgozat részlete, amelyben Mikszáth Kálmán *Szent Péter esernyője* című regénye elemzése során elsősorban a világszerű Glogova megépülésével foglalkoztunk, a költött helységnev – előkép-beteljesülés fogalompárral kifejezhető – átszemantizálódását követve: egy isten háta mögötti falu, amely golgotai asszociációkat hordozó neve folytán a világ közepe¹ címre aspirál. Majd a térszerű, avagy világszerű Glogova mellett szólunk egy, a metaforikus történetmondás szintjén formálódó jelentéssorok által reflektált, a Golgota asszociációs mezejéből kibontakozó, a szövegben tetten érhető szimbolikus Glogováról is, amelynek folyományaként a Glogovára vezető utak egyrészt a „földrajzi” tájban – a metonimikusan előrehaladó történetben kifejtve –, másrészt pedig – a metaforikus szövegépítkezés következtében – a tájleírásokban „átderengő” jelképes térben kanyarognak. A regény világszerű szövegvilága a két, „esernyős” legenda – a besztercebányai családi ereklye, illetve a glogovai szent ereklye története – nyomán életre hívott, egymással szemben álló, az ernyőn osztozó, mitikus-mesei világképből táplálkozó Alsó és Felső Világok befolyása alatt áll. Ez a két világ találkozik reprezentánsaik (Gyuri és Veronka) által a bábaszéki mesebeli hármassútnál. A bábaszéki események (Müncz története, Gyuri álma, a bontakozó szerelem) kihatásaként Gyuri és Veronka „valóságos” tájakon keresztül vezető glogovai útjának szimbolikája új aspektussal bővül.

*

A bábaszéki mesebeli hármassúttól a glogovai hegyig vezető, részletes tájleírásokkal megjelenített utat a regény „*A Czobor Mária rózsája, a földhasadék és a vén körtefa*” című fejezete beszéli el. A tájleírás itt még a szokásosnál is aktívabb, beszéde-sebb természeti képekkel, jelenségekkel teszi mozgalmassá – a szerző által szerelmi érlelődésre kijelölt – szakaszt. A biedermeier idillt idéző, virágnyelven zajló udvarlásról írja Kovács Kálmán, hogy az „időtartam rövidege miatt helyes tapintattal

mondott le Mikszáth a közvetlenül nyilatkozó érzés ábrázolásáról. [...] A közvetett, álruhás, az átcsapásos formák jeleit rajzolta tehát.”² Mindeközben – baljós jeleket felvillantó legendákkal, illetve betyárromantikával megfűszerezve a kocsikázás eseménytelenségét – lehet gyönyörködni a tájban, illetve azt találgatni, hogy vajon összeé-e Gyuri és Veronka térde az utazás ideje alatt. Ez az út egy felföldi kis faluba vezet, melynek történetesen Glogova a neve.

A metonimikusan előrehaladó főcselekménnyel párhuzamosan – amint erre már utaltunk – metaforikus utalások készítetik a befogadót a fenti értelmezés felülbírlására. Ez a jelképes út a fiatalokat érinti, a két, konfrontációra kész világ reprezentánsait, akik, mint azt a bábaszéki történetek mutatták, elindultak egy belső, a szubjektumban zajló úton, amelynek célja: megszabadulni eszköz-mivoltuktól, megtalálni önmagukat. Veronka esetében ez az önnön fizikai valójába való beavatódás³, Gyuri esetében pedig ez a felfedezésre váró, belső dimenzió az apa (Gregorics) szellemi örökségével hozható kapcsolatba.⁴ Ami pedig útjukat hasonlatossá teszi, az a lenről felfelé haladás – a táj helyszínrajzi leírásával összhangban –, a belső „növekedés”, valamint a „Golgotára igyekvés” mozzanata, amelyet az elbeszélő az utazás előtti „utolsó vacsora” expozíciójában vet fel Krisztus növekvő ruháinak említésével.⁵ Ez az elbeszélő által felkínált értelmezési lehetőség – a Megváltó Fiú „keresztútja” és a „kendőjét” felkínáló Veronika motívuma – egy szimbolikus térbe vezető út meglétére utal, az oda való megérkezésnek pedig feltételévé válik valamely nehézség sikeres leküzdése.⁶

Feltevésünk szerint a két párhuzamosan zajló utazás mellett még egy harmadik is tetten érhető. Elsőként nem is maga az út, hanem az „utas”. Mert mintha ez a kedélyesen kocsikázó társaság nem lenne teljesen egyedül, és itt most nem madame Kriszby minden neszben zsványokat sejtő, beteges képzelődéseire gondolunk, amelyet a vadregényesre formált táj sugalmaz, és nem is a rózsza leszakításával felbolygatott holt leány, Czobor Mária kísértésére célzunk. Épp ellenkezőleg, ezek a cselekménybe bevont romantikus klisék inkább takarják és ezzel egyúttal értelmezési körükbe is vonják a szabad gyökökként viselkedő „gyanús jeleket”, amelyek már csak azért sem nevezhetők mellékkörülménynek, mert a fejezet címébe emeli az elbeszélő (*„A Czobor Mária rózsája, a földhasadék és a vén körtefa”). Feltevésünket bizonyítja az is, hogy a kritika leggyakrabban ezt a cselekményszakaszt támadta a „rekvizitumszerű motívumok, szerencsés véletlenek”⁷, valamint a „kalandromantikából származó, sablonszerű feszültségforrások és pusztá véletlennel megokolt feloldások”⁸ miatt, vagy ahogy Schöpflin megállapítja: Mikszáth a hölgyolvasóknak igyekezett kedvezni, s ily módon „kielégítette a nők szentimentális igényeit”.⁹ Az „in Blumen” szabályai szerint alakított, áttételes érintkezésbe belesüllyesztett Czobor Mária-legenda, a hasadékba csúszott pap túldramatizált és valószerűtlenségeket sem nélkülöző peripetiája, valamint a minduntalan „képbe kerülő”, a „fináléban” virágosót ontó, fontoskodóan tolakodó vadkörtefa jelenléte valóban kivívhatja a pallérozottabb ízlésűek ellenszenvét, amennyiben megmaradunk a felszíni események „szimpla” olvasatánál, és nem teszünk fel magunknak néhány zavaró momentumra irányuló kérdést: Miért állítja meg az utcán Mravucsánné azzal a néhány tavalyi almával a már élelemmel bőségesen ellátott társaságot? Miért különíti el a Veronkának szánt pirosat? Miért kéri el Gyuri Veronkától a pünkösdi szegfűt? Miért követi végig az egész utat a körtemotívum, a Zelena Hruska erdőtől a villám-sújtotta vadkörtefaig? Miért zöld az előbbi körte? Miért lóg le az ága a földre a vad-*

körtefának? Miért fontos az elbeszélőnek, hogy a pap és Gyuri párbeszéde során éppen hol helyezkedik el a fa? Miért „öleli meg” a mennyasszonnyá lett Veronkát a fa lelógó ága, és miért szórja rá a szirmait? Miért ennyire éhes és erőtlen a pap egyetlen éjszaka koplalás után? Miért nem sonkát dob le neki Gyuri alma helyett? Miért kéri őt, hogy a pirosat ne egye meg, miután már ledobta? Miért kap erőre az almától néhány perc alatt? Miért a hámmal húzzák ki a papot a hasadékból? Miért nem az ernyőt kéri jutalmul Gyuri? Miért a nyírfát vágja ki Gyuri a tengely megjavításához? Miért nem választja a körtefa lelógó ágát? Miért támad föl a szél? És még sorjázhathnának a kérdések, amelyek közül néhányra megnyugtató válaszra találunk akkor is, ha csak a felföldi tájban „utazó” olvasók vagyunk. Amennyiben visszalépünk egy kicsit a metaforikusság elve mentén a cselekmény idejében, másfajta válaszok birtokába is juthatunk, s amellett megtudhatjuk azt is, ki a „láthatatlan utas” és főként honnan hová tart, illetve mit akar.

Gregorics innen és túl

Az időbeli kitérőhöz egy személyes kitérő is társul. Az elemzés egy pontján túl kérdésessé vált az a feltevésünk, hogy a *Szent Péter esernyőjében* a metaforikus sorok csak a főcselekmény bizonyos mozzanatainak át-, illetve újraértelmezésére irányulnak, és felmerült annak a gondolata, hogy a metaforikus szövegépítkezés a kompozíció kereteibe is beépülve, a cselekménytől némileg függetlenül egy egész szöveg „olvasható össze”. Ha a „Gregorics-legenda” biblikus allúziókkal, a keresztény szimbolikából kibontható jelentésekkel, előrevetülésekkel gazdagon átszótt jeleneit egymás mellé helyezzük, ismerős kompozíciós alakulatot hoznak létre. Gregoricsnak a fia megtagadását követő eseménysorokat részletesen tárgyaltuk egy korábbi fejezetben, külön kiemelve a tiszai csónakázás epizódját, amikor a sziget partjához érve kiesik Gregorics kezéből az ernyő, kihalászásához pedig a csónakot irányító öreg Ördögtől kap útmutatót és – értelmezésünkben – jóslatot is az ernyő majdani viszontagságairól, illetve Gregorics „tűlpárti sorsáról”. A Nagyhét keretében értelmeztük Gregorics különös, kötőfékes álmát követő halálát. Majd az elbeszélő közel másfél évtizedet elhallgat a Gregorics-történetből, azaz megvárjuk, hogy az ernyő újra kibukkanjon. A bábaszéki események meghozzák a fiú számára az útmutató, túlvilági álmot, másnapra virradóan a kapu kifordulását, amit aztán hosszú kocsikázás követ virágos tájakon (és virágnyelven), mígnem hőseink el nem érik a meredek, kanyargós utakon megközelíthető híres Brána (Kapu) hegyet, ahol a hasadékból lévő papot a lovakról leszedett hámmal szabadítja ki az örökségét és önmagát kereső fiú, hogy aztán diadalittasan vonuljon be Glogovára.

A sziget partja, A várakozás sziklája, Virágos völgy, Kapu, a hegyre felvezető körrök, Földi paradicsom – ezek pedig már a Purgatórium hegyének egyes helyszínei.¹⁰ És ha még tovább haladunk az összevetésben, egyre több olyan motívumra találunk az *Isteni színjáték* vonatkozó részében, amelyek a *Szent Péter esernyőjének* hagyományos értelmezéseit gyökeresen felforgatják. A Purgatórium kompozíciójának beépítésével – amely Gregorics halálát követően még csak lappang, majd a bábaszéki keresztelkedésnél már első jeleit is sejthetjük – az elbeszélés egyrészt bevonja a regény értelmezésébe a vezeklés motívumát, másrészt – a Gregorics-történetben – teret enged az örökség megszerzésére irányuló szándékok befolyásolására és ezzel mintegy annak átértékelésére is.

Az alábbiakban csak egy vázlatos összehasonlításra vállalkozhatunk, elsősorban arra összpontosítva figyelmünket, hogyan jeleníti meg az elbeszélés a már ismertebb felföldi táj leírása, illetve a vele összhangban alakuló belső utak kivetítése mellett a túlvilági utazást. Azaz hogyan íródik egybe a három tájleírás a Bábaszéktől a glogovai hegyig terjedő útszakaszon, illetve mi a szerepe a túlvilági utasnak a hegyen lezajló eseményekben, valamint milyen eszközökkel biztosítja az elbeszélő a szövegek közötti „áthallásokat”. Az összevetéshez Szász Károly fordítását, illetve jegyzeteit használjuk fel.¹¹

Párhuzamos világok

A két pólusnak megfelelő Alsó és Felső Világ képviselőik által, Bábaszéken találkoznak, ahol „nyáron is megfagyott a birka”, és a Megfagyott Birkához címzett (vagy az idegenek által így csúfolt) kocsmá többször is szerephez jut; például éjfél tájban, a túlvilági üzenetet közvetítő álmodó megelőzően, amikor az innen kiszűrődő birka tematikájú népdal Gyuri „*gondolatjának szép piros szövetét a visszájára fordítja*”.¹²

Az *Isteni színjáték* dantei világmodellje szerint a Földgömb északi pólusán helyezkedik el Jeruzsálem, illetve Golgota, a megváltás hegye, vele szemben pedig a déli féltekén, az óceánnak egy szigetén a Purgatórium hegye, amit a tisztulás hegyeként is szoktak jellemezni. A kettőt összekötő tengely közepén, a pokoltölcser legmélyebb bugyrában található Lucifer, mellig jégbe fagyva.

A holtak lelke csónakon, az óceán felől jut a purgatóriumba, míg Dante és kísérelje a föld belsejéből, a pokolból (a „megfagyott ördög” felől) érkezik a Purgatórium hegyéhez, miként Wibra Gyuri sem kerülheti el Bábaszéket mielőtt Glogovára indulna.

A purgatóriumba kerülő lelkek – akik sem a pokolra jutásra, sem a paradicsomba való belépésre nem érdemesültek, hanem kisebb bűnöktől kell megtisztulniuk – gyülekezőhelye a Tiberis torkolatánál van, innen indul az angyal (égi révész) által hajtott csónak a lelkekkel a purgatórium sziklás szigetéhez.

Ezt a képet vetítette előre, csónakázás közben, Ördög Márton jóslatszerű példabeszédében Gregoricsnak, a Sárga szigetre tett kirándulásuk alkalmával (a Tisza és a Maros összefolyásánál), amikor a partot érést követően „lélekvesztőjük” (sic!) megbillent, az ernyőt pedig magával ragadta a sodrás.

Az *Isteni színjáték* prologusából megtudjuk, hogy a költő nagycsütörtök éjjelén az igaz út keresése közben egy sötétlő erdőbe jutott, a Purgatórium hegyéhez pedig hús-vétvasárnap reggelén érkezik meg. Gregorics betegsége is „*zöldcsütörtökön*” kezdődött, nagyszombat napján halt meg, hideg és száraz homloka „szinte porzott”. Teste további sorsáról az elbeszélés közli, hogy a kezébe – az ernyő helyébe – feszületet tettek, majd harmadnap eltemették. A jóslat beteljesülése tekintetében csak a majdani vezeklés előjelei (por az arcon) nyújtanak némi fogódzót. (A torkolattól induló „lélekvesztők” menetidejét minden értelmező a legjobb tudása szerint számítja ki.)

Az előpurgatóriumban a hanyagok várakoznak, bolyonganak, illetve készülődnek az igazi vezeklésre, közöttük azok, akik a „megtérésüket az utolsó órára halasztották s így megtérésük valódiságát életükben már be nem bizonyíthatták”.¹³

A elhunyt Gregorics szempontjából várakozásnak nevezhető az a másfél évtizedes „úr”, amelyet az elbeszélés a főcselekményben szabadon hagy, de ha Müncz Jónás bolyongását az ernyővel, illetve az esernyő fáradhatatlan csodatevését is az „odaáti” Gregorics intézkedéseinek tulajdonítjuk, ez az időszak már a vezeklés ideje is lehet.

A Purgatórium beosztását, illetve a bűnöknek Dante által megjelölt csoportosítását véve alapul Gregorics feltehetően (bár nincs birtokunkban a Kapusangyal arany- és ezüstkulcsa) a hegy ötödik körében vezekel a fősvények között azon bűneiért, amelyek a szeretet „túlságából, mértéktelenségéből származnak”.¹⁴ Egyrészt fia iránt táplált túlzott szeretete¹⁵ miatt, másrészt mert a pénz iránti szeretete szenvedélyévé vált, amely ha „elveszti fékét, mértékét s túlzása és kizárólagossága által bűnné válik”,¹⁶ viszont mentségéül szolgál, hogy jó az, amit szeretett, valamint hogy a szenvedély vakította el őt. A fősvények vezeklési módja az, hogy földön heverve, arccal a földnek, mozdulatlanlanságra kárhozotva vezekelnek, miközben a „Földhöz ragadt én lelkem!”¹⁷ sort mormolják. A Gregorics homlokán, haldoklása végső percében, megjelenő port – a regény cselekménybonyolításának szelleméhez híven – árukkodó nyomnak is nevezhetjük.

„A Czobor Mária rózsája, a földhasadék és a vén körtefa”

A purgatórium jelképrendszerének első nyoma az elvesztett smaragd fülbevaló színében jelenik meg.¹⁸ A purgatóriumban mindenhol a zöld szín, a remény színe, az uralkodó. A fülbevaló megtalálása téríti le Gyurit a Glogovára vezető útról a bábaszéki „útkereszteződésben”, és tereli őt a „helyes” útra. A romantikus, ismerkedési ürügyet szolgáló klisé felülírja egy, isteni beavatkozásnak talán nem nevezhető, de – Mikszáth szavaival élve – „különb erőt”, nagyobb erőt képviselő hatalom akaratának tulajdonítható mozzanat, amely a cselekménybonyolításnak is motivációt biztosít. A zöld szín – amely Bábaszéket elhagyva egyre nagyobb „felületet” kap, a tájleírásokon kívül is, az utazás során – mellett még a szél, a széljárás idéz fel bennünk purgatóriumi képzeteket, ahol a hegy „zárt klímájának” köszönhetően nincs légmozgás, csak a csonka kúpot formázó hegy tetején: a földi paradicsomban.¹⁹ Ezért a nyomatékosan hangsúlyozott szélcsend (útjuk kezdetén), illetve a váratlanul feltámadó szél (kületésük befejeztével) a túlvilági erők munkálkodását sejtetik. Így Bábaszéket elhagyva teljes szélcsendben veszi kezdetét a glogovai utazás: „Egy csepp szél se volt. A búzák nem dajkálták kicsiny satnya kalászaikat, hanem álltak veszteg a perzselő napsugarakkal előntve, mozdulatlanul, egyenesen, mint a gránátos katonák. Körös-körül a mezőn mélységes csönd ült. Csak a lovak patkói csattogtak a köveken; és a Liskovina erdőség, olyanformán rémlett, hogy amint egyre közelebb-közelebb húzódik eléjük lomha, sehol nem végződő zöld testével, mintha csendesen lélegzene.”²⁰

A „híres Zelena Hruska” és a „híres Brána” közötti „ideáti” történések, illetve az „odaáti” Purgatóriumban zajló események között az elbeszélő úgy biztosítja az átjárhatóságot, hogy a saját kontextusában is értékesíthető szálakat von át belőle, bravúrosan használva ki a két kompozícióban rejlő lehetőséget, hogy a fókuszok egymásra helyezhetők (megfagyott birka – jégbe fagyott ördög), illetve, hogy mindkét mű szerkezeti szembenállásra alapozza világképét (alsó világ – felső világ, északi félteke – déli félteke), valamint azt, hogy a dantei világmodell két pólusának csillagászatilag ugyanaz a horizontja, mindössze azzal a különbséggel – ahogy azt az *Is-teni színjáték* elbeszélője a cselekmény több pontján is magyarázza vagy utal rá –, hogy amikor a Purgatórium hegyén éjszaka van, Jeruzsálemben (a Golgotán) nappal, és megfordítva. Ebbe a modellbe helyezi bele Mikszáth – golgotai „rokonsága” révén – az ő Glogováját, természetesen annak egész átszemantizált világával együtt. Az elemzés további részében – a fejezet²¹ címében megjelölt motívumok mentén ha-

ladva, tehát nem önkényesen kiválasztott, valamiféle prekonceptió jegyében kiragadott elemek segítségével – követjük végig az intertextuális párhuzamokat.

„A Czobor Mária rózsája...”

A regényben elbeszéli Czobor Mária rózsájáról szóló legenda és a vele kapcsolatos események – a hegy tetején lévő elhagyatott kastély megtekintése, melyet „*egy vén kapus őriz és mutogat az utasoknak*”, a háromszáz éve bolyongó kislányról szóló mendemonda („*még mai napig se került elő*”) – a várakozás és bolyongás motívumával kerül kapcsolatba a szintén háromszáz év várakozásra kárhoztatott Manfrédde az előpurgatóriumban (és aki kislányának üzen Dante által). A hegyről való lejövetel, a beteljesületlen szerelem helyén nyíló egyetlen rózsza leszakítása és ledobása a völgybe, a gyík eltaposása, a Veronka lába nyomán felfrissülő fűszálak szentimentális kellékek lennének, ha nem a „túloldali” virágos völgy allegorikus történéseiből sarjadnának, ahol minden letépett levél helyébe újabb nő, és a fűszálakon ülő lelkek a Salve Reginát éneklék, amikor a fényrózsza közepében ülő Szűz Mária öléből alászáll két angyal, hogy az épp akkor érkező kígyó elől megvédjék a lelkeket. A Wibra Gyuri előtt elsuhanó ezüsthátú gyíkcscsa mintha az „odaát” megriasztott kígyó „örököse” lenne, aki hátán hozza a holdvilág ezüstjét a felföldi nappali tájba, s ezért eltaposása nem feltétlenül egy ártatlan élőlény pusztulását jelenti. A két szöveg liánként tekergőző, burjánzó utalásai Gyuri és Veronka virágcserejében oldódnak fel: a pünkösdi szegfűért²² elcserélt Mária rózsája így többet mond az értelmezőnek egy „sub rosa” üzenetváltásnál.

A virágos völgyből felfelé haladó „túlvilági utasoknak” a Purgatórium Kapuján kell áthaladniuk, a *mi oldalunkon* pedig a Brána-hegy magaslik az utasok feje fölött, de az elbeszélő azt sem felejtí el megjegyezni, hogy a hegy lábainál a Kvetjina²³ rét terül el.

A felföldi Brána és a Purgatórium Kapuja

A purgatóriumbeli „utasok” miután bebocsátást nyertek a Kapun, a hét főbűn vezeklő köreit járják végig. A hegy tetején pedig a földi paradicsom, Ádám és Éva egykori lakhelye található, amely a bűnbeesés óta lakatlan erdő, benne az első bűn által virágától és lombjától megfosztott, csupasz tudás fájával.

A „mi” utasaink pedig a „*híres*” Brána-hegyhez érkeznek: „*Hej, a Brána, a híres Brána, elzárja a világot, mint kapu az udvart, azért is híják Bránának (kapunak). A Brána már nem akarí. Ó már mágnásféle a hegyek között – szép időben is kalapot visel –, felhő ül a feje búbján. De meg izzadós is az öreg: csergedező vízerek és sziklák üregéből kibugyogó források folynak le barázdás hátán a Kvetjina-rétre, melyen tüzesen törtet keresztül fűzeskerítésű, kavicsos fundusán egy nagy szöszke patak.*”²⁴ Már csak egy erdőn kell keresztüljutniuk, s már Glogován is vannak. „*Hanem aztán ez a legkutyább út, görbe, mint az ördög lelke, tele hasadékkal, sziklával, néhol olyan keskeny, hogy alig fér a kocsi. [...] néhol olyan mélyen bevágott úton, hogy csak az ég látszik.*”²⁵

A Purgatórium hegyéről már az első meredek emelkedőjének leírásakor, a III. énekben kapunk leírást: „*Eközbe’ már elértünk a hegyaljba, / S oly meredek sziklás utunk akadt, / Hogy fürge lába bárkit cserbe’ hagyna. / Lericí és Turbia között,*

a legvadabb, / legelhagyatottabb út is, ehhez mérve, / Kényelmes, könnyű lépcső volna csak.”²⁶

A két leírás jellegzetesen hegyvidéki tájat jelenít meg, a föld bármelyik sziklás hegységében hasonló látvány fogadna bennünket. Ami viszont nem kerülheti el a figyelmünket, az a tér kijelölésének a módja. Dante Leric és Turbia említésével referenciálisan utal a genovai rivierára, hogy a földrajzi kompetenciával rendelkező befogadó tapasztalatait is bevonja.²⁷ Mikszáth esetében pedig a Brána-hegy és a Kvetjina-rét említésével több befogadói stratégiát is modellálhatunk. Az egyik lehetséges értelmezés a nyelvi kompetenciával nem rendelkező olvasóé, aki mindent földi vonatkozásúnak vesz, ami szlovákul van. A másik stratégia a nyelvi kompetenciával rendelkező befogadóé, aki a szlovákul beszélő neveknek a helyszínformákra irányuló leírását, rögzítését észlelheti. A harmadik értelmezés pedig – a fentebb kifejtett elbeszélői eljárásokkal megegyezően – Dante Purgatóriumának művilágában találja meg a virágos völgy, illetve kapu motívumát. Ez utóbbi esetben a nevek nemcsak a túlvilágiság vagy a vezeklés fogalmak felé nyitnak, hanem a purgatóriumbeli helyszínek történéseinek is szabad utat engednek, a két mű nevei között kialakult – nevezzük így – szemantikai alagúton.

Fontos körülmény még a két hegy leírásában a madár-motívum.²⁸ A mester (Vergilius) a meredeket kémlelve ezt mondja Dantének: „– 'Ki tudja most, ha jobb-e vagy balkézre / Lankásb az út – szólt mesterem megállva – / Szárny nélkül is hol följut-hatni végre?’”²⁹ Gyuri kocsisa, aki minduntalan leszáll „*kereket kötni vagy oldani*”, ekként nyugtázza a helyzetet: „– *Madárnak való pátria ez – mormogja János.*”³⁰ Jánosnak van még egy „*átszólása*” (a szövegek közötti áthallást biztosító kijelentése) a tengelytörést megelőzően: „– *Lőcs a király ebben a tartományban!*”³¹ Itt az elbeszélő is megjegyzi, hogy a kocsis „*kerülő úton jelenti a gazdájának*”, hogy szekérrel többre mennének (a csészán nincs lőcs), a képes beszédmód mellett az elkövetkező események allegorikus jelenetének szekerére is gondolhatunk.

Amikor a hasadék-jelenet közben – ekkor lép érintkezésbe az evilági és túlvilági szféra – Gyuri visszafut a kocsihoz segítségért, madárperspektívából látjuk a tájat: „*Úgy nézett ki onnan a vidék, mint egy kettéhasított mákfejnek a belső része.*”³² A mákfej lemezei a purgatórium hegyének egyes párkányait vetítik bele a tájba. A hegynek ez a metaforikus képe tér vissza akkor is, amikor már elhagyják a szimbolikus tettek mezejét, és fokozatosan – de nem a patak mentén haladva, hanem a patak által követve! – visszakocsiznak egy kedélyes hegyvidéki tájba, ahol már a következő hegynyelvet nem is kell az utazóknak leküzdeniük, Glogova szinte magától bukkan eléjük: „*Kivacokolódván a ketté hasított mákfejből, hol sűrűn váltakoznak szorosok, medencék, porhanyós üregek, lent a völgyben megint kibukkan kőről-kőre szökellve a Bjela-Voda s mindenütt a kocsi mellett szalad azután, mint egy cigánygyerek. Itt a jó úton sebesebben megy már a bricska, kedélyesen morognak a kerek-kek... [...] A kopanyicai hegynyelven túl, mely mint valami spanyolfal nyúlik be a völgybe, hipp-hopp, egyszerre csak kiugrik bogárhátú házacskáival Glogova.*”³³

A glogovai hegy, a Golgota hegye és a földi paradicsom „egybeírása”

A cséza tengelytörését követően Gyuri nekivág a hegyoldalnak, hogy nyújtófát keresen. „...*átugrott a garádon, végiggázolt a sűrű iszalaggal összegubáncozott bozót*

*a fákig. Fák is csak úgy voltak, mint agg ember koponyáján a hajszálak. Egy satnya nyír, nagy darabon mogyoró- és vad csipkebokrok, aztán semmi, aztán elvéve egy-egy vén fa, mintha valami elszaladt erdő itt felejtette volna. Nem is a föld teste már ez a vörös-barna agyag, kiégett abból minden termőerő. [...] A föld testén a var, ez a glogovai hegy.*³⁴

A „valóságos táj” látványát is játékban tartó képek – mint például a hasonlattal megidézett Koponyahegy vagy a föld különös színét megindokoló reális, „földi” magyarázat (*vörös-barna agyag*) és a Krisztus alvadt vérét szimbolizáló var együtt említése – egymás ellen játsszák ki a különösség és a mindennapiság jelentéseit.³⁵

Az a felvetésünk viszont, hogy az elbeszélő a szintén tájként megjelenő földi paradicsom képét is bele tudta volna vonni egy golgotai helyszínrajzot idéző természeti környezetbe, első hallásra talán lehetetlennek tűnik. Mert miként lenne lehetséges az általában dombként, tetején Krisztus kereszttjével ábrázolt, csupasz Golgota képét a Purgatórium tetején található paradicsomi erdővel, az első emberpár egykori lakóhelyével együtt „ábrázolni”?

A valamikori erdőre már a fenti részletben is tesz utalást az elbeszélő („*elvéve egy-egy vén fa, mintha valami elszaladt erdő itt felejtette volna*”). A kivágott erdő és a paradicsomból való kiűzetés motívuma tovább gazdagodik egy képpel, az itt hagyott fák képzetével, amelyek lehetnek a valós tájban megjelenő jelfák, mint régi korok szemtanúi, de utalhat arra a keresztény legendára is, amely szerint Krisztus kereszttjét a paradicsomi fa egyik ágából ácsolták volna. Meglátásunk szerint úgy, ahogy a legenda összekapcsolja a fát, amelyet az eredendő bűn fosztott meg lombjától, a Megváltó kereszttjével – dantei feldolgozásban a tisztulás hegyén –, úgy írja egymásba a *Szent Péter esernyője* elbeszélője is a glogovai felföldi hegy „megteremtése” során a tiltott fa, illetve a keresztfa gazdag szimbólumrendszereihez tartozó táji környezeteket, amelynek megvalósításához egy egyszerű, de meghökkentő módszert alkalmaz: „*minduntalan megbotlott a földből kimosott fagyökerekben, melyek keresztül-kasul fonódtak mindenfelé, mint a szultán névaláírása; – úgy látszik, alul a föld alatt még érintetlen az erdő.*”³⁶ Mintha a dantei világmodell Földgömbjét – északi pólusán Golgotával a déli féltekén a Purgatórium hegyével –, lapítaná össze” az elbeszélő, hogy az „ellenhegyek” közvetlenül érintkezésbe kerüljenek egymással. A fa – mint világtengely, a mitikus világképek egyik leggyakoribb motívuma – az alvilág, a földi és az égi világ közti kommunikációt teszi lehetővé azáltal, hogy a gyökereivel a földben, törzsével a földi, ágaival pedig az égi szférában van jelen.³⁷ Ennek a – az egyszerűség kedvéért nevezzük el a szerzőről – mikszáthi modellnek a belső feszültségét az adja, hogy a felső világba helyezett Golgota, valamint az alsó világba transzponált paradicsomi erdő képzetével az őket összekapcsoló, megfordított (világ)fa-tengely áll szemben.

„...a földhasadék...”

Wibra Gyuri próbatétele és valójában egész glogovai útja a földhasadék-epizód köré szerveződik. A főcselekmény metonimikus rendjében csupán egy kalandromantikát idéző fordulat (az elbeszélő fel is vezeti: „*Milyen jó volna egy kis romantika...*”³⁸), amely során a főhős, rátermettségén kívül, Mravucsán ördögös példázatát alkalmazva furfangosságát is fitogtathatja, miközben még a hasadékba esett papot (akit a sietség ördöge vitt rossz útra) is kiszabadítja.

Az egymással érintkező „ellenhegyek” motívumával az egymással párbeszédbe elegyedő dantei és mikszáthi szövegek intertextuális játéka a jelentéskettőzések, többértelműségek lavináját zúdítja az értelmezőre. A mikszáthi „lapított-földgömb modell” ugyanis nemcsak a déli féltekén növekvő fák gyökereinek teszi lehetővé az áthatolást, hanem az északi félteke „ellenhegyének” titkaiba is betekintést adhat. Ennek jeleit az epizód számos helyén tetten érhetjük, ha a pap történetével párhuzamosan egy árnyvilági történet olvasói is vagyunk. Hiszen az elbeszélés megannyi repedést hagy szabadon az ereje teljében lévő, valószerűtlenül tehetetlen, éhes és elcsigázott pap hányattatásain, akit minden cserje cserbenhagy a kísérletezés során, aki egy hosszú fába kapaszkodva sem képes kijutni a gödörből, de néhány almatól megvigasztalódik. Az alábbi párbeszéd a Purgatórium valamelyik körében is elhangozhatna, ahol is több lélek megkéri Dantét, hogy imával könnyítse meg vezeklésüket. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért csak a dialógusokat idézzük, a kezdeti tegeződés ezután átcsap magázásba:

„– Reta! Reta!”

„– Itt vagyok! Ki vagy? Mi baj van?”

„– Itt vagyok, segíts rajtam, ha keresztény lélek vagy.”³⁹

Már a hely kijelölése „*mintha a föld alól jönne*”, „*kikapaszkodott a föld felületére*”, illetve a bennfoglalt explicitálása a párbeszéd későbbi pontján is: „*jó ember, aki ott fent van*” többet is enged sejtetni egy egyszerű gödörnél. A hasadék alján guggoló „*kabátos alak*”, „*kabátos ember*”, aki „*ércevesztett, elgyötört hangon*” „*nyöszörgött*”, és akár a Purgatórium hegyének valamelyik „*földhöz ragadt*” vezeklő lelke, kétségbeesetten könyörög. Mravucsánné almái akárha a tisztulás lelki gyakorlatát szolgáló purgatóriumi almafáról származnának, lelki éhét csillapítja annak, aki kapja. (Veronkáé szigorúan elkülönítve, az egy másik fáról származik.) A hámmal való kiszabadítás pedig már egyértelmű utalás Gregorics álmára, aki halála előtt lónak álmodja magát, és Gazdája a kötőfékért – az igaz útra vezetés eszközeért – eladja őt a halálnak. A kiszabadított pap-médium ruhája, akárcsak a Kapusangyalnak – „*Hamú, vagy földből szárazon kivett rész / Voln’ öltönyéhez színre ép’ hasonló*”⁴⁰ – a vezeklést szimbolizálja, de egyébként: „*Nem volt azon szegényen emberi ábrázat.*”⁴¹ S bár nem mosakszik meg a csermely vizében (sem a felejtés, sem az emlékezés vizében), mert megfájdul a dereka, mire Gyurival a kocsihoz érnek, a többiek semmi különöset nem észlelnek rajta. Médiumszerepe ugyanis a túlvilági vezeklő lélek sikeres kiszabadításával befejeződött. Az avatlatlan tekintetek számára pedig az elbeszélés más látványt kínál...

„...és a vén körtefa”

Ami a Golgotának a Krisztus keresztje, a földi paradicsomnak a tiltott fa, avagy tudás fája, az a glogovai hegynek a vén körtefa. Azon vén fának egyike, amelyeket az „elszaladt erdő” felejtett itt, viharvert, villám hasította ága – mintha vezekelné – a földre hajlik, és körtefa létére nem áll almafavirágokat bontani.⁴² Noha feltehetően a földhasadék-epizód elején is a helyén állt, először a lánykéréssel is felérő furfangos kérdés megfogalmazásakor tűnik fel Gyuri környezetében, majd onnantól kezdve az események egyik néma, de aktív főszereplőjévé válik.

„Az ügyvéd nem felelt mindjárt. Némán tettek néhány lépést föl a dombra egy vilámhasított vad körtefa felé, melynek irányában állott a kocsi.

– Hát igen – mondá aztán elfogódott, majdnem remegő hangon –, valamit szívesen elfogadnék.

– Csak, kérem, beszéljen tartózkodás nélkül!

– Eszembe jutott, hogy valamije van a kocsimon.

– Az ön kocsiján?

– Amiről ön nem tud, és amivel engem boldoggá tenne.

A pap mohón odanyujtotta mind a két kezét.

– Bármilyen legyen is a világon, ím, az öné.

Egy fél perc se kellett, ott voltak fent a körtefánál.

– Amott áll ni, a kocsim!

[...]

– Istenem, az én Veronkám!”⁴³

Amikor Veronka is értesült a lánykérésről: „Félénken hátrált a korhadó körtefa alá, melynek egyik vihartört gallya lecsüngött szinte a földig és némileg eltakarta.”⁴⁴

Majd amikor a beleegyezését is adta Gyurinak:

„Egy szélroham jött most a Brána felől, megrázta derekasan a vén fát, mely aztán engedelmesen ráhintette fejére, ruhájára a halványpiros virágait, talán a legutolsókat, amiket vén napjaira még hozhatott.”⁴⁵

Ilyen szellemjárta helyen tartózkodni vagyunk kénytelenek az iróniától a körtefa ízlését illetően. Elvégre a hirtelen feltámadó szél a Kapun túlról fúj, s talán épp abból a szegletből, ahonnan előző éjszaka, amikor hirtelen „haragos dérrrel-dúrral besüvített” Gyuri szobájába, hogy a „bútorok is mozogtak, ropogtak”.⁴⁶ A szél, amely nemcsak sorsfordító álmot hozott a fiúnak (benne a glogovai „paradicsomban” lep-két kergető Veronkával), hanem Mravucsánék kapuját is kifordította sarkaiból.⁴⁷

A körtefa köré tömörülő események, illetve annak „kellékei” – a kocsi, a fa, a kocsi utasai – értelmezéséhez az eltört tengely helyreállításához szükséges nyújtófa ad segítséget. „A felföldi Brána és a Purgatórium Kapuja” című fejezetben már futólag említettük János kocsis „átszólását”, hogy szekérral többre mennének ebben a madárnak való tartományban, miközben arra utaltunk, hogy szavai csak a történet későbbi pontján nyerik el jelentőségüket. Ekkor a purgatóriumbeli allegorikus szekér-jelenetre gondoltunk, amelynek Dante a Purgatórium Kapuján túl, az utolsó vezeklő körön is túljutva a földi paradicsomban lesz tanúja. A paradicsomi erdő közepében áll az eredendő bűn által lombjától megfosztott fa, csupasz ágakkal. Itt látja meg Dante, az utolsó körön is túljutva, Beatricét és az őt kísérő allegorikus menetet, amelynek csupán a szekér, a fa, illetve a menet allegorikus értelmezésével⁴⁸ kapcsolatos egyetlen mozzanatát emeljük ki, amely a glogovai hegyen történeteket is más megvilágításba helyezheti. Miután a Griff⁴⁹ a szekér rúdját a fához köti, a fa hirtelen kizöldül, kivirágzik: „Ugy éledett, rózsánál halaványabb / De violánál égőbb színbe a’ fa, / Min még imént nem volt csak száraz ágak.”⁵⁰ Szász itt utal arra, hogy „a szekér rúdja ugyanebből a fából vétetett: a tudás fájából, melynek egy régi keresztyén monda szerint, egyik ágából készült Krisztus keresztye is [...] mihelyt az egyház hozzáköti szekere rúdját – az egyházi s világi uralom közötti egység helyreállításával – azonnal kizöldül s kivirágzik”.⁵¹

Az allegorikus jelenet rokon motívumainak kibontása meghaladja dolgozatunk célkitűzéseit, mindössze utalni szeretnénk a három helyszín (Glogova, Golgota, földi paradicsom) „világfáinak” közös vonására: a földi paradicsom tiltott fája a Genézis szerint almafa volt, a Golgota „fáját” ennek az almafának az egyik ágából ácsolták, a glogovai hegy „elszaladt erdeje” pedig egy körtefát hagyott hátra jelfaként, amely almavirágot bont, sőt – „felsőbb parancsra” – mennyei áldásként szórja szirmait. A két jelenetet összekapcsoló rúd–tengely párhuzam – amely egyfajta axis mundiként köt össze világokat, embereket, sorsokat – a szakrális hatalom által létrehozott „kötés” misztériumát viszi bele a glogovai dombtetőn születendő kapcsolatba. Gyuri nem a körtefa lelógó (vezeklő) ágát használja fel a tengelye megjavítására, hanem egy nyírfát⁵² („Végül egy nyírfára vetett szemet [...] Valóságos bakfis volt a fák között, szép nővéssű, sokat ígérő.”⁵³). Ezzel a „szent helyről” hozott fával, illetve a körtefa közvetítette odaátról érkező atyai áldással Gyuri és Veronka összetartozása egy világinál magasabb hatalom általi kötést képvisel, a kocsi törött tengelyéhez kötött nyújtófa pedig megmutatja nekik a „földi paradicsomba” vezető utat. Ez az út közben szerzett „útravaló” a biztosítéka annak, hogy a későbbi, az esernyő körül adódó bonyodalmakon felül tudnak emelkedni, mivel az Alsó és a Felső Világ közötti egyensúly, a két axis mundi – a tengely és a nyírfa – összekapcsolásával helyreállt. Vagy ahogy Gyuri öszszegzi magában Glogova felé kocsizva: „Ég és föld jelentkeztek ügyvédjeül, hogy örökségéhez segítsék. Az ég álmat küldött, a földhasadék protektort.”⁵⁴

Szent Péter regénybeli attribútuma – a mennyország kapuját nyitó (arany- és ezüst-) kulcsok helyett – az oldás és kötés misztériumát képviselő esernyő, amely „mérhetetlen áldást és szerencsét hozott mindenkire, még Gyurira is”,⁵⁵ főként aztán, hogy az ernyő vásznának, illetve „tengelyének” átlényegülését követően az is kiderül, a glogovaiak az ernyő *fogantyúját* ezüstre cserélték. Mert mint tudjuk: bár az „egyik drágább”, előbb mégis az ezüstkulcsot fordítják meg a zárban, az mond ítéletet, „mivelhogy ebben rejlik a nagy Oldás”,⁵⁶ az ítéletet megerősítő aranykulcs pedig akkor fordul a zárban, amikor Veronka és Gyuri egymás ujjára húzzák a karikagyűrűt. A holtomiglan-holtodiglan boldogságba vetett hitüket csak az „odaátról” átszűrődő, a vezeklés kezdetét jelentő tedeum hangjai zavarhatják meg. Az ernyő, amely megnyitja a földi paradicsom kapuját, a szövegbe írt tájak intertextuális öszszefonódásai között pedig megmutatja a föld alól gyökereivel feltörő „földi paradicsom” erdejének „névalírását”⁵⁷ a glogovai kopasz dombon.

Jegyzetek

1. „A keresztény tanban a világ közepe Jézus sírhelye Jeruzsálemben; a IV. századtól a Golgota az 'umbilicus terrae'. Mitológiai elemről van szó, az omphalosz-motívumról. Az antik irodalom és művészet a föld belseje bejáratának tartja.” Scheiber Sándor: A testvérilkosságtól József testvéreiig. In: Rapcsányi László (szerk.): *Beszélgetések a Bibliáról. Mítoszok és legendák a Bibliában*. Budapest, Minerva, 1978, 63. p.
2. Kovács Kálmán: Mikszáth Kálmán. In: Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965, 722. p.
3. Veronka „veronikaságával” a dolgozat egy korábbi fejezete foglalkozik. Az elbeszélés a név és a regényalak közti szemantikai viszonyt attribútuma, a kendő és adekvát szimbólumértekekkel bíró változatai (zsebkendő, fátoly, függöny, takaró, lepel) bevonásával teremti meg,

amelyek végigkísérik alakját a cselekmény során, és mivel az aránylag passzív főhős nő szerepköre korlátozott lehetőségek között tartja a figurát, jellemfejlődése is leginkább a leplek változása, használata stb. mentén követhető végig. A glogovai legendával „mennybe menesztett” Veronka „földrehuppanását” a leplek kibomlása, lehullása kíséri.

4. Gregorics szellemi örökségét másutt két vonatkozásban tárgyaltuk: a fiú megtagadása (a fiúi „státus” megszerzéséért/visszaszerzéséért, a „ne szeress”-átok feloldásáért küzdő Gyuri), valamint a kincsmonda-motívum értelmezésbe vonása kapcsán (az örökség után nyomozó Gyuri népmesei szerkezetet mutató története; a kincset elrejtője „megköti”, és csak bizonyos feltételek teljesítésével, próbák kiállításával tudja a hős megszerezni).
5. „Csak a Krisztus ruháival történt meg a csoda, hogy együtt nőttek a gyermekkel. A kis palástka, melyet fiúcska korában viselt, ugyanaz volt, mely a Golgotára lépegető férfi Jézus tagjait fedte. [...] csak a regényírók keze alatt támad némelykor hasonló csoda...” *Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések*. 7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957 (kritikai kiadás, szerk. Bisztray Gyula és Király István, a továbbiakban: MKÖM, 7.) 131. p. (a fejezet címe: Vacsora Mravucsánéknál). Miután Mikszáth ez esetben nem tartja fontosnak a motívum legendaértékét magyarázni, úgy véljük, hogy a narráció a „nem akarom szélesen elbeszélni”, illetve a „csak a regényírók keze alatt támad némelykor hasonló csoda” közbeszúrásokkal szerzői önreflexiót közvetít (ti. mégis szélesről indít), a „növekedés”, valamint a „Golgotára igyekvés” mozzanatok bevonásával pedig a történet metaforikus értelmezése felé kacsint.
6. Mint már azt másutt kifejtettük, nem mindegy, hogy melyik Glogovára érkezik meg a hős: a „valóságos”, térszerű vagy a szimbolikusan nevezettbe. Ettől függ ugyanis Gyuri „küldetésének” sikere és az igazi örökség megszerzésének lehetősége. Gyuri több intő jelet, rébuszszerű segítséget kap nyomozása során, például az ifjú Müncztől, Mravucsántól stb.
7. Kovács i. m. 722. p.
8. Imre László: Epikai ritmus és „kicsinyítő” emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében. In: I. Bitskey et A. Tamás (red.): *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalom köréből*. Debrecen, KLTE, 1987, 26. p. /*Studia Litteraria*. Tomus, XXV./
9. Schöpflin Aladár Mikszáth Kálmán (1941) nagyesszéjét idézi: In: MKÖM 7, 283. p.
10. Dante: *Isteni színjáték*. Ford. Babits Mihály. Budapest, Révai, 1940, 494. p. (A Purgatórium függélyes keresztmetszete.)
11. *Dante Alighieri Isteni színjátéka. A Purgatórium*. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Budapest, MTA, 1891 (a továbbiakban: Dante, ill. Szász).
12. MKÖM 7, 151. p.
13. Szász i. m. 37. p.
14. Szász i. m. 286. p.
15. „a szeretete is túlzott volt a Gyuri iránt” (49. p.), „reszketett a gyerekért” (48. p.). In: MKÖM 7.
16. Szász i. m. 287. p.
17. Zsolt. CXIX, 24.
18. Beatrice szeme is zöld, akár a smaragd. Dante egy helyen követlen gyűrűkhöz hasonlítja a lelkek tekintetét.
19. Ahol a többezer éves fákat „a lég e folytonos mozgása elevenségben tartja. Ez a légáramlat vitte és viszi még ma is a többi emberlakta földre, az őstényészet magvait...” Szász i. m. 428. p.
20. MKÖM 7, 159. p.
21. A regénybeli 5. rész 1. fejezetének címe és a dolgozat fejezetcíme ez esetben azonos.
22. Passió-jelkép (Krisztus szegei). Lásd Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Budapest, Balassi, 1997, 424. p. (Megjegyzendő még, hogy Gregorics a maga vasszegeit mint kváziörökséget egy üstben befalaztatta fia, Gyuri házának falába, hogy a rokonokat [Gáspárt, Boldizsárt és Marit] félrevezesse.)

23. Kvetjina (szlovák) = virág.
24. MKÖM 7, 166. p.
25. MKÖM 7, 166. p.
26. Dante i. m. III. ének 46–51. sor. Összehasonlításul: Babits fordításában ugyanez így hangzik: „Már ott valánk hol út ered a hegyre; / de lábunkat hiába gyorsítottuk, / oly szörnyű volt a szikla meredekje. / A legvadabb, leginkább elhagyott út / felől könnyebben jutna át az ember / Leric s Turbia közt, mintsem ott jut.” In: Dante: *Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása. Budapest, Révai, 1940, 220. p.
27. Itt Szász idézi John Ruskint, aki a valós földrajzi hellyel vetette össze Dante leírását: „A hasonlat [...] melylyel Dante ama följárás meredekségét magyarázza, a genuai rivieráról van véve, melyen most jó kocsi-út jár végig, de Dante idejében csak sziklafokok és meredekesek közt kanyargó gyalogút vezetett, mely sok helyen szédítő és sikamlós meredeken haladva épp oly veszélyes mint nehéz lehetett...” Szász i. m. 59. p. Megjegyzendő még, hogy a nevek említése, természetesen más tartalmakat is bevonhatnak az értelmezésbe.
28. „Az égbe emelkedés, a menny és a föld közti kapcsolattartás, az istenekkel való kommunikálás, a magasabb tudatállapotba való átlépés, a transzcendencia, a lélek és a szellem szimbóluma.” In: Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. I. m. 313. p.
29. Dante i. m. III. ének 52–54. sor
30. MKÖM 7, 166. p.
31. MKÖM 7, 166. p.
32. MKÖM 7, 169. p.
33. MKÖM 7, 176. p.
34. MKÖM 7, 167–168. p.
35. A glogovai hegy leírásában előbukkanó golgotai utalásokról már szólunk Glogova megépüléséről szóló fejezetben, amelyben Mikszáth – a magát a textusba beleíró szerző – Glogova-leírásával vetettük egybe. Szembeötlő a különbség, hogy míg az első alkalommal a szerző mindent megtesz annak érdekében, hogy a hitelesítés teljes eszköztárát bevetve és valóságos toponimák között elhelyezve helyet találjon számára a térképen, és ezzel valós helynévként elismertesse, addig a Wibra Gyurival elinduló elbeszélő a valóságos tértől elemelt, csupán népmesébe illő próbatételekkel nehezített úton megközelíthető, biblikus kisugárzású teret hoz létre. Az első leírás alkalmával anyatermészetet antropomorfizáló anyóka arca a táj (amely lehet az elhunyt anya képe is, aki miatt e helyre vetődik az elbeszélő), most pedig egy agg férfi koponyáját formázó hegyet mászik meg Gyuri, akit – ne felejtjük el – az elhunyt apa örökségének megszerzése hajtott ide, a glogovai hegyre, a Koponyahegyre, azaz a Golgotára. A szemből, illetve a hátulról való érkezés pedig az „utas” szándékait árnyalja, a helyhez való viszonyának modalitását jelzi. A próbák mezejére érve a mindent megnevező Mikszáth egyszeriben kerüli a tulajdonneves megnevezést, és a „glogovai víz” (Bjela-Voda patak), „glogovai hegy” leíró köznevekkel a hely kisugárzását, hatókörét hangsúlyozza, ugyanakkor a név jogi-adminisztratív jellegét megvonva sejtelmes, nem evilági térbe vezet be bennünket.
36. MKÖM 7, 170–171. p.
37. Vö. Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. I. m. 130. p.
38. MKÖM 7, 162. p.
39. MKÖM 7, 168. p. A pap és Gyuri kezdő dialógusa, idéző mondatok és leírások nélkül.
40. Dante i. m. 143. (XI. ének 115–116. sor.)
41. MKÖM 7, 170. p.
42. A körtefa virága hófehér, az almaféé pedig rózsaszín. A színcsere jelentésszerű, Mikszáth szándékosan alakította így.
43. MKÖM 7, 172. p.
44. MKÖM 7, 174. p.
45. MKÖM 7, 174. p.

46. MKÖM 7, 152. p.
47. A bábászéki éjszakát követő reggelen Mravucsánék portáján sarkaiból kifordult kapu látványa fogadja Gyurit, de mintha ez az üzenet csak neki szólna: a reggelinél beszélgető társaság szóba se hozza, miközben az elmúlt éjszaka történt apró-cseprő dolgokat veszik sorra. A Purgatórium, mint tudjuk, Krisztus megváltása után népesült be; húsvéti feltámadását megelőzően alászáll a poklokra, és összetöri annak kapuit, „a megváltás munkája csak akkor teljesedvén”. Szász i. m. 104. p.
48. Szász magyarázó bevezetőjében hosszan foglalkozik a Purgatórium négy utolsó énekének elemzésével. Itt megjegyzi: „e részben a legeltérőbbek a magyarázók nézetei. Nem csoda; a Divina Commedia összes allegóriái közt egy sincs bonyolultabb és rejtelmesebb, mint [...] a menet, a szekér s a fa allegóriája. Szász i. m. 451. p. Jegyzetei szerint a szekér az egyház, a fa az impériumot jelképezi.
49. Szász és Babits értelmezése szerint is: Jézus Krisztus allegóriája, félig emberi, félig isteni természetére utalva. Érdekes adalék, hogy Babits fordításában a Griff mint ló vonatja a szekeret a fához: „szólt, s a rudat, mely mellé lónak állott, / az özvegy fáig vonta...” In: Dante: *Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása. Budapest, Révai, 1940, 341. p.
50. Dante i. m., 509. (XXXII. ének, 58–60. sor.)
51. Szász i. m. 453. p.
52. A szlávoknál a fiatal lány jelképe, de erre Mikszáth is utal a fejezet elején a Liskovina-erdő leírásában: „éppen olyan melankolikus szöke a fák között, mint azok a lenhajú Ancsurkák és Bohuskák a leányok között.” In: MKÖM 7, 160. p.
53. MKÖM 7, 168. p.
54. MKÖM 7, 176. p.
55. MKÖM 7, 197. p.
56. Dante: *Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása. Budapest, Révai, 1940, 247. p. (IX. 125–126. sor), Szász fordításában: „Mert a megoldás titka van emebben” In: Dante i. m. 144. p.
57. „minduntalan megbotlott a földből kimosott fagyökerekben, melyek keresztül-kasul fonódtak mindenfelé, mint a szultán névalírása; – úgy látszik, alul a föld alatt még érintetlen az erdő”. In: MKÖM 7, 171. p. Lásd még fentebb: A glogovai hegy, a Golgota hegye és a földi paradicsom „egybeírása”.

ILDIKÓ HIZSNYAI TÓTH

A DIVINE GOOD DRAMA IN THE GLOGOVA HILL. „MISTICO VIAGGIO” IN ST. PETER’S UMBRELLA

The study examines the sematic relationships present in the motives in the novel of Kálmán Mikszáth: St. Peter’s umbrella published in 1895. The very small village forgotten by God, where the novel takes place, Glogova seems to refer to the title of the center of the world, due to its name that bears the associations of Golgota. The similarity of the novel with the biblical Golgota-story is only strengthened by that line of the analysis that shows considerable similarity with Dante’s Divine drama. Together with the biblical motives and Dante’s work the study sets the novel to a new position.

Hagyományszemléletünk változatai 1919–1938 között

LAJOS TURCZEL

82(091):821.511.141 (437.6) "1919/1938"

CHANGES IN OUR VIEWPOINT ON TRADITION BETWEEN 1919–1938

821.511.141 (437.6)(091) "1919/1938"

National historical and literature tradition, conservatism, activism, left-side, literature value.

I

A nemzeti irodalmi és történelmi hagyományok megbecsülő szeretete és ápolása kisebbségi társadalmunkban a magyarságtudat fontos tényezőjét jelenti. Ennek általános felismerése és tudatosítása az 1918-as államfordulat utáni időben gyorsan megtörtént, és a kisebbségi társadalom politikai megosztottságának megfelelően a hagyományszemléletnek több változata alakult ki.

Látszatra az a hagyományszemlélet volt a legátfogóbb és legaktívabb, amelyet a konzervatív ellenzéki pártok kultúraszervező erői alakítottak ki. Az alapozó munkát egy pozsonyi almanach (évkönyv), az 1922–1932 között megjelenő *Új Auróra* végezte el. „Határozott és megalkuvást nem ismerő vezéreket akarunk adni a magyar ügyért lelkes kitartással dolgozó kultúrnap számosoknak, midőn ezeréves múltunk értékes és megőrzendő kultúralkotásaira rámutatunk – írta Dobai János az almanach első számának előszavában. – A magyarságot sokszor meglátogató nemzeti és kulturális veszedelmek idején az irodalom lánglelkű és önzetlen munkásainak volt mindig érdemük, hogy legdrágább kincsünket: nyelvünket, irodalmunkat, s ezáltal faji jellegünket és nemzeti öntudatunkat híven megőrizték és eredményesen fejlesztették. E hervadhatatlan érdemű elődök örök értékű hagyományait akarjuk mi szerény tehetségünkkel ápolni és öntudatosítani.”

Ehhez hasonló patetikus mozgósító szavak a következő számok előszavaiban is rendre elhangzanak, de ami ennél jelentősebb: az 1922–1927 közti számok mindegyike a hagyomány egy-egy nagy alakját is előtérbe állítja, és többszörösen méltatja. Az 1922-es számot Kisfaludy Károly neve jelzi, kinek korszakos jelentőségű *Auróra*jától kölcsönözte a kisebbségi almanach a nevét, a további számok központjában Petőfi, Arany, Jókai, Vörösmarty és Rákóczi Ferenc állnak.

A kiválasztás jó, a fölbuzdultság tiszteletre méltó, de a nagy alakok bemutatása, elemzése hiányos, végletesen konzervatív, és a feldolgozás minőségét tekintve többnyire önképzőköri színvonalú. A szürke és teljesen régi vágású műkedvelő iro-

dalmárok által szerkesztett almanach – melyet dilettáns szépirodalmi anyaga miatt a haladó írók és lapok állandóan támadtak¹ – a hagyomány élesztésében, felmutatásban sem tudta korlátait áthágni. Hagyományszemléletét teljesen a népnemzeti iskola értékelései, eszményei határozták meg. Petőfi költészetét például rajongva, fellengzősen magasztalták, de a forradalmi verseiről hallgattak, a politikai radikalizmusáról sajnálkozó rosszállással írtak.² Az elavult népnemzeti iskolához való kötődésük (az epigonizmus epigonizmusa) a legjobban a modern magyar irodalomról vallott nézeteikből állapítható meg. „A legutóbbi évtizedek alatt szomorúan tapasztaltuk, hogy az úgynevezett modern magyar irodalom minden téren letért arról az ösvényről, melyet Petőfi és Arany költői hagyományai és Gyulai finom tollú kritikai írásai avattak fel követendő mintaképül – írja az almanach legbuzgóbb hagyományformálója, Dobai János. – Az irodalomnak a nemzeti televényből kiinduló gyökérszálai kevés kivétellel megszakadtak; valami különös, s az egységes magyar lélekre zsbibasztólag ható kozmopolita és világfájdalmas hang áradt ki a legdivatosabb irodalmi műfajokból: a regényből, novellából és a lírikus alkotásokból, a dráma a legtöbbször a fullasztó érzékiség fertőjébe süllyedt. Talán még a líra tartotta fenn leginkább a szerves kapcsolatot a régi nemzeti iránnyal, ámde legtöbbször itt sem találjuk meg az enyhítő balszámként ható arany középutat.” (1923, 218. p.)

Mivel az *Új Auróra* fennállása idején a legstabilabb kisebbségi orgánium volt, és néhány éven keresztül versenytársa sem akadt, hagyományszemlélete széles körökben hatott annak ellenére, hogy a régi és az új között nem tudott s nem is akart korszerű, az új szellemi fejlődést segítő kapcsolatot teremteni. A frázisokba vesző, maradi, visszahúzódo hagyományszemlélet még fokozottabb mértékben volt jellemző az ellenzéki pártok keresztényszocialista szárnyának sajtójára. Az *Új Auróra*ban például nem kedvelték Adyt, de az ellenszenvüket hallgatással intézték el; az ideológiailag következetes keresztényszocialista újságok (a pozsonyi *Népakarat* és a *Magyar Néplap*, a kassai *Nép* stb.) viszont gyakran a Rákosi Jenő *Budapesti Hírlap*-jából ismert gyűlölködő, ócsárló hangon írtak a nagy költőről.

Azok a lapok, melyek az ellenzéki pártok mérsékeltbb szárnyának, a Magyar Nemzeti Pártnak irányítása alatt álltak (ilyen volt 1933 előtt a központi ellenzéki orgániumnak számító *Prágai Magyar Hírlap* is), nyitottabb irodalompolitikát képviseltek, ennél fogva a hagyományszemléletük is árnyaltabb volt az *Új Auróra*énál vagy a keresztényszocialistákénál. És voltak olyan irodalomkritikai folyóiratok is (pl. a Szentiváni Kúria lapja, a *Magyar Írás* és az ellenzéki pártok 1936-os egyesülése után keletkezett *Új Szellem* stb.), melyek irodalom- és hagyományszemlélete általában liberális volt, és nemegyszer a radikális polgári eszményekhez is közel jutott. Az utóbbi esetre a *Magyar Írást* hozhatjuk fel példaként, amely Jarnó Józseftől radikális szellemű Martinovics-tanulmányt közölt. Itt említhető meg az is, hogy a szlovák állam idején megjelenő napilapok, az *Esti Újság* és a *Magyar Hírlap* a nemzeti és keresztény szellemben értékelt hagyományt sokszor fasisztaellenes éllel idézték.

II

A polgári kormányokkal szorosan együttműködő és azok politikáját többnyire fenntartás nélkül szolgáló magyar aktivista csoportok hagyományszemlélete – néhány

vonatkozástól, főleg a Tanácsköztársaság éles elutasításától eltekintve – polgári szinten haladó volt, de szűk mederben mozgott és egyoldalúság jellemezte. Mivel az aktivisták legfontosabb politikai feladatuknak a Horthy-Magyarország permanens kritikáját és a hazai politikai rendszer eszményítését tartották, a nemzeti hagyományokból is ehhez a feladathoz igazodva válogattak. Messzebbre ritkán nyúltak vissza (parasztfelkelések, Martinovics-összeesküvés, Petőfi stb.), és legkedveltebb, legtöbbet idézett hagyományuk irodalmi viszonylatban Ady, politikai viszonylatban pedig a csehszlovák polgári politikai eszményekkel jól korrespondáló Jászi-féle polgári radikális mozgalom és az 1918-as őszirozsás forradalom volt.³

Hagyományszemléletük, hagyománypolitikájuk relatív szűkössége összhangban volt a Horthy-Magyarország revizionista politikája által kiváltott törekvésükkel, melylyel a kisebbségi magyarság fejlődését el akarták szigetelni az anyanemzettől. Azokban a történelmi munkákban, amelyekben az aktivisták a kisebbségi magatartást és a kisebbségi történelmi perspektívát próbálták meghatározni (Surányi Géza–Dr. Várad Aladár: *Magyar múlt és jelen*. Pozsony, 1928; Dr. Erdély Jenő: *1918–1928. A magyarság az utódállamokban és Magyarországon*. Pozsony, 1928), a végső következtetés a mereven hangsúlyozott elkülönülés, külön út volt. Az egyik aktivista politikus, Stunda István képviselő olyan kijelentést is tett, hogy „Csehszlovákiában a magyar nép lett a magyar nemzet”.⁴ Az említett történelmi munkákat a legélesebben a kommunista *Az Útban* utasították vissza, és a demagóg aktivista képviselőket: Stundát, Csomort és Schulz Ignácot Fábry „a kisebbségi front dezertőrjeinek... antidemokratikus és antiszociális elemeknek” nevezte.⁵

Persze az aktivista hagyomány- és történelemszemlélet sem volt teljesen egyöntetű, differenciálatlan. Az aktivista napilapokban szerkesztősködő Antal Sándort vagy az aktivista sajtóval is folyamatos kapcsolatot tartó Barta Lajost nem lehet közös nevezőre hozni az agrárpárti és szociáldemokrata hetilapok profi újságíróival és politikusaival (Békeffi Sándor, Stunda, Schulz Ignác stb.), s a Dzurányi László és Gyóry Dezső által szerkesztett *Magyar Újságot* sem a *Köztársasági Magyar Földműveléssel*. Békeffi, Schulz, Stunda demagóg módon manipuláltak Dózsa és Martinovics nevével; Antal, Barta (és Ignóty) viszont a kor színvonalán álló írásokkal alapozták meg a csehszlovákiai magyar Ady-kultuszt, Jarnó József mélyen átélt tanulmányában mutatta be Martinovicsék mozgalmát, s a *Magyar Újság* hagyományképe, főleg a népfrontos években, meglepően tágas és árnyalt volt.

Az aktivizmus legnagyobb fogyatékosága, haladó jellegű polgári politikájának hitelrontója, lejáratója a kisebbségi sérelmek iránt tanúsított passzivitása volt. Ez állította vele szembe a sarlósokat, ezt ostorozta benne Fábry a leghevesebben. A kisebbség jogos sérelmeiről az aktivisták (köztük a jelentősek, a sajtó- és irodalomteremtők is) általában hallgattak, vagy ami ennél rosszabb (s ez az aktivista újságírás és pártpolitika profijaira volt jellemző): tagadni, lehazudni próbálták a jogtalanságokat. Ilyen eljárással, manipulációval élnek az említett történelmi munkák szerzői is. Erdély például olyan kijelentésre ragadtatja magát, hogy „kulturális elnyomásról nem beszélhetünk az utódállamokban”.

„Ostobaságok és ízléstelenségek ellen alkalmazott rendőri intézkedések nem nevezhetők a kultúra elnyomásának” – írja szemforgató módon, az elnyomás tartalmát elferdítve, és utána az egyik legsérelmesebb, legdiszkrimináltabb kulturális területtel: a kisebbségi színjátszással kapcsolatban olyan kijelentéseket tesz, mintha

annak siralmas helyzetét kizárólag a magyarság közömbössége okozná: „Bajos dolog kultúrát mesterséges eszközökkel, államilag tenyészteni. A kultúra lelki szükséglet. Ha e lelki szükséglet nincs meg, ha a magyar közönség maga nem kíván kultúrát, akkor ezt a kultúrát semmiféle állami támogatás meg nem teremtheti. Vonatkozik ez elsősorban a magyar színházakra. Míg Erdélyben nyolc magyar színtársulat működik és boldogul, hoz színre minden évben egész sor új magyar darabot, addig a szlovenszkói magyar közönség egyáltalán nem érdeklődik a színház iránt, és ha már érdeklődik, akkor csakis selejtes bécsi és pesti operettekét hallgat végig. Drámai bemutatót Szlovenszkón nem kockáztathat meg a színingazgató, mert az biztos ráfizetést jelent számára.” (Dr. Erdély Jenő: i. m. 69. p.)

III

Két háború közti kommunista sajtónk hagyományszemléletét a proletkultnak és a rappizmusnak hosszú időn keresztül érvényesülő hatása kedvezőtlenül befolyásolta. Az *Útban* a nemzeti hagyományokról és kultúráról nemegyszer szektás szellemben írtak (pl. a Rotor nevet használó Róth Imre a *Magyar nemzeti kultúra* című cikkében, a lap 1931. évi 3. számában), és ezt a jobboldali publicisták ügyesen kihasználták. „A marxista pártokban elhelyezkedett magyarok... tagadják az egyetemes magyar kultúra létjogosultságát, és a szűkebb horizontú proletárkultúra egyedüli elhivatottságát hirdetik – írja Baráth László. – Minden kultúrmegnyilatkozást, ami szűk körükön kívül történik, nívótlannak bélyegeznek meg, s tagadják, hogy a haladás szolgálatába állhatna.” (*Magyar Írás*, 1937, 3. sz.)

Rotorék elfogultságát a visszaemlékező Balogh Edgár is igazolja, és pozitív ellenpéldaként Fučíkot és a cseh *Tvorba* többi szerzőjét hozza fel: „A cseh kommunista írók sohasem riadtak vissza attól, hogy az egész cseh múltat mozgósítsák a jövőért... Láttam, milyen ragyogóan népi, össznépi, valóban cseh, egy egész jövődöbéli nemzetté tud lenni harcos kommunizmusuk, vénáiban a huszita hősök riadó-jával, s a fehérhegyi ütközet után vérpadra hurcoltak megintlen felinduló átkaival.” (*Hét próba*. Budapest, 1965, 329. p.)

Az 1919–1935 közti kommunista sajtónkban (és azután is) a legnagyobb kultusza természetesen Petőfi Sándornak és Ady Endrének volt. Meglepően nagy teret kapott Jókai, szerényebbet Madách, viszont az olyan nagy hagyományalakok, mint Arany János, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály jóformán csak az 1936-ban induló népfrontos napilapban, a *Magyar Napban* jutottak szóhoz. A *Magyar Nap* irodalompolitikája a népfrontpolitika demokratikus és antifasiszta egységelvének szellemében széles utat nyitott a korabeli magyarországi haladó polgári irodalom előtt is,⁶ és nagyvonalúan, korszerűen tágtította ki a progresszív nemzeti hagyományok kereteit.

A lap hagyományszemléletének közelebbi jellemzésére Kölcseyhez való viszonyulását hozhatjuk fel. Kölcsey nevével korábbi kommunista sajtónkban nem találkozunk, a *Magyar Napban* viszont 7 cikket, tanulmányt jelentettek meg róla, közlik a *Zrínyi második éneke* című költeményét, és 8-10 alkalommal részleteket hoznak a pozsonyi országgyűlésen tartott beszédeiből. A Kölcsey-cikkek szerzői között találjuk a hazai Fábry Zoltánt és Vass Lászlót, az erdélyi Szentimrei Jenőt és az emigráns Tamás Aladárt. Az írásokból erőteljes kép alakul ki a nemzetét forrón szerető

hazafiról, a *Himnusz* költőjéről, a jobbágyfelszabadítás előharcosáról és a „Hazáért és az emberiségért” jelszavát meghirdető nemzetnevelőről. Fábry Kölcsey örökségének aktualitását emeli ki, és szembesíti a hozzá méltatlan új korszakkal: „Kölcsey aktuális! – írja. – Óvó, intő és talán mentő példakép. Nehéz magyarsága, a férfi felelősségmagyarsága nem találkozhat a bűn- és felelősségtudatot kikapcsoló mai konjunktúramagyarsággal. A csak görögtűzzel ünnepelni tudó magyarság, az idegen utasításra és fertőzésre fegyvertársá kivirult vabank magyarság sem statisztálhat Kölcseynek, a csak aggódni tudó csupafelelőség-magyarságnak. A bérbe adott nacionalizmus mesterséges derülátásával szemben ott áll az emberiségnek felelős nemzeti borúlátás. Ezt csak férfi igenelheti és mulaszthatja. Ma, amikor a magyarságot a német barbarizmus szekerebe akarják fogni, a nemzetet – Széchenyi módján – az emberiség számára kell megmenteni. És ebben az egyenlőtlen – nehezített és könnyített – harcban Kölcsey a példaképünk. Kölcsey: a bátorság!” (*Magyar Nap*, 1938. VIII. 24.)

IV

A néprfrontos *Magyar Nap* hasábjain kezdett kiteljesedni, a végső forma felé alakulni Fábry hagyományszemlélete is. Őt a hagyomány kérdése mindig élénken foglalkoztatta, de hagyományfelfogása pályája különböző szakaszaiban jelentős változó-sokon esett át.

Fellépése első éveiben, a kisebbségbe szakadtság sokkja által kiváltott nacionalista korszakában még azonosult Beöthy Zsolt konzervatív irodalomfelfogásával, érzelmes és gyászoló megemlékezést írt a Nagyúrnak és kemény magyar kálvinistának titulált Tisza Istvánról, és az *Új Auróra* első számát elismeréssel üdvözölte.

Irodalom- és hagyományszemléletében a fordulatot a háborúellenes német „emberirodalommal” való megismerkedése és saját háborús élményeinek keserű, tisztító újraélése váltotta ki. Az új német irodalom és az ezzel párhuzamosan felfedezett, annak hatására meglátott antimilitarista Ady-költészet radikálisan elszakította őt a konzervatív, nacionalista irodalmi eszményektől, és a meggyűlölt múlttal szemben „új élet, új ritmus” felé taszította. „Új ritmus, új élet a holtponton, amikor minden, ami volt, a semmibe zuhant, amikor mindent, ami volt, tagadni kellett, megtagadni, elfelejteni” – írta 1925-ben. – Soha jobbkor, soha egybevágóbban nem jöhetett a változás. A régi ember eltűnt, öngyilkos lett, állati módon, megérdemelten – 1914–1918 –, hogy az új ember, az emberi ember valóság lehessen. Új életritmus, új cél, új vágy, közös vágy, egy akarat: mindenki egyforma földi, emberi jó élete. Utópiás, de szükséges cél, belénk robbant új életritmus: változni, változtatni.” (*Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava, 1964, 25. p.)

A múlttal való könyörtelen szakítás és az új életritmus felé való kitérülködés a hagyománytalanságot jelentette, az egyetemes hagyományoknak és Ady kivételével a nemzeti hagyománynak elutasítását. És a hagyománytalanság a munkásmozgalomhoz való csatlakozás után is közel egy évtizedig jellemző maradt Fábryra. Rappista koncepciójába bezárkózva a nemzeti hagyományokból továbbra is csak Adyt emelte ki, de most a háborúellenes költő helyett a forradalmárt.⁸

A nemzeti hagyományokhoz való visszatalálást, illetve a teljes és korszerű hagyománylátáshoz való eljutást az antifasiszta harcba való bekapcsolódása, az anti-

fasizmussal való szenvedélyes azonosulása segítette elő. A fasizmus kultúrapusztító, könyvmáglyákat rakó dühe döbbsentette őt arra, hogy a haladó kulturális hagyományok tág és gazdag világot, többretű szellemi makrokozmoszt alkotnak, s a fasizmus ezt mind veszélyesnek érzi magára nézve. Fasisztaellenes és háborúellenes publicisztikájában továbbra is Adyra (és Petőfire) támaszkodott a legjobban, de most már érvül tudta használni Rákóczit, Csokonait, Kölcseyt, Aranyt, Vörösmartyt és a nemzeti irodalmi és történelmi hagyomány más jelentős alakjait is.

Fábry hagyományszemléletének betetőzését aztán a hagyománynak és a mai magyarságtudatnak s nyelvűségnek hangsúlyos összekapcsolása teremtette meg. „A hagyománynélküliség tájainkon valamikor dacos tiltakozást, szabad szárnyalást, gyökérig ható tagadást és mindent próbálást jelentett – írja 1945 utáni első könyvében. – Ma hagyomány nélkül élni: gyökértelenséget jelent, elsodródást és beolvadást. Ma a múlt erkölcsi öröke tanít, véd és biztat. És ez nem könnyítés, de nehezítés, mert a példa erkölcsi többlet, és ebből a tőkéből nem szabad élésködni, mert utánunk is élnek és jönnek majd magyarok. Nyelvűségre és emberséggerincre vagyunk kötelezve mindenképpen.” (*A gondolat igaza*. Bratislava, 1995, 18. p.)

V

A tárgyalt hagyományszemléletekkel, hagyományviszonyulásokkal kapcsolatban felvethető az a kérdés, hogy közülük valamelyiknél tapasztalható-e a Szlovákia területéhez fűződő magyar irodalmi vonatkozások aktívabb felkarolása vagy a nemzeti hagyományok egészéből való elkülönítő kiemelése.

Helyi jellegű irodalmi hagyományokkal foglalkozó írásokat a polgári ellenzéki, az aktivista és a kommunista sajtóban egyaránt szívesen közöltek, időnként ösztönzések is történtek az ilyen irányú munkára, s voltak olyan lapok, amelyek ennek a kérdésnek fokozottabb figyelmet szenteltek. Ilyen körülmények között szétszórtan és alkalmilag sok emlékező és feltáró cikk, riport s tanulmány született, de Mártonvölgyi László két munkáján (*Zarándokúton a Kárpátok alatt*. Nyitra, 1940; *Emlékek földjén*. Nyitra, 1941) és az 1925-ben kiadott komáromi *Jókai Emlékkönyv*ön kívül jelentősebb önálló kiadványok nem keletkeztek.⁹

A helyi jellegű hagyományok elkülönítő kiemeléséről, s a szlovákiai magyar irodalom létének az 1918 előtti időkre való kiterjesztéséről magyar viszonylatban nem tudunk. Ilyen törekvés az aktivistáknál lett volna elképzelhető, de ennek az említett történelmi munkákban nem látjuk semmi jelét, s arról sincs tudomásunk, hogy aktivista körökben hangsúlyosabban üdvözölték volna Pavol Bujnáknak azt az eljárását, amellyel a csehszlovákiai magyar irodalom kezdetét a *Halotti Beszéd*hez vitte vissza.¹⁰

Azok, akik a szóban forgó kérdést a két háború közti időben felvetették (hazai részről Fábry, Szalatnai; magyarországi viszonylatban Féja Géza, Schöpflin Aladár stb.), azt a felfogást vallották, hogy a mai Szlovákia területén 1918 előtt nem volt olyan önálló magyar irodalmi fejlődés, mint a sajátos történelmi fejlődésű, az állami élethez is eljutó Erdélyben – s ezért a csehszlovákiai magyar irodalmat új képződménynek tartották, s az indulását 1918-ra datálták.

Ezt a helytálló nézetet azzal kell kiegészíteni (s ezt annak idején megtette Szalatnai Rezső), hogy voltak olyan korszakok, amikor az itteni területeken a ma

gyar irodalom fejlődésének fontos bázisai alakultak ki. A leghosszabb ilyen korszakot – mely a 16. század közepétől a 18. század utolsó évtizedéig tartott – olyan írók és intézmények jelzik, mint Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Péczeli József, a nagyszombati egyetem, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, a kassai *Magyar Museum*, a komáromi *Mindenek Gyűjtemény*. Nagyon jelentős tény, hogy a felsorolt lapokkal indult meg a modern értelemben vett irodalmi élet szervezése, de az is tény, hogy e területeken a magyar szellemi élet már a 19. század elejétől az országos központtá váló Budapest függvénye lett.

Az egész kérdés azzal zárható le, hogy a Szlovákia területéhez fűződő magyar irodalmi hagyományok az egyetemes magyar irodalmi hagyományok olyan részei, melyeknek számunkra különös becsé, jelentősége is van. Ez pedig kötelességgé válik ránk a helyi hagyományoknak az eddigieknél intenzívebb feltárását és ápolását.

Jegyzetek

1. Fábry az almanach 1. számát még becsületes törekvésnek nevezte, de a további számokról már élesen elutasító kritikával írt. *Irodalom és magyarság* című irodalompolitikai írásában korholó szavait elsősorban az *Új Auróra*-ra értette: „A cél: küzdeni a hamis, bűnös nacionalizmus ellen, mely az irodalompolitikában a kényelmes igazolás eszközeit vélte megtalálni, mely így nem más, mint az irodalom elejtése és ugyanakkor a magyarság értékének a lebecsülése. Küzdelem az önképzőkori irodalom ellen, az urambátyámírók, kataszteri tollnokok, a kvaterkamagyság, az asztaltársasági magyarság irodalma ellen. Küzdelem azon politika ellen, mely csak a témák hazafiságában keresi és értékeli a nemzeti és költészeti értékeket.” (*Kassai Napló*, 1923. IV. 1.) Az almanach 3. számával külön cikkben foglalkozott, és kijelentette, hogy „kíméletnek nincs többé helye, egy kötelességünk van: a kitermelt értéket elkülöníteni a burjánzó, élősködő konkolytól. Ebből a szempontból az *Új Auróra*-nak el kell viselnie a kíméletlen, gyomlálói kritikát.” (*Kassai Napló*, 192. II. 17.)
2. „Amikor mind szélsőségebb irányba terelődött (Petőfi – T. L.), a közönség egy része is elfordult tőle radikális elvei miatt, s ez okozta azt, hogy a követválasztáson is megbukott mint képviselőjelölt.” (*Új Auróra*, 1923. 67. p.)
3. A magyar aktivizmus megformálói főleg októberista emigránsok voltak, akiknek a polgári radikális mozgalom és az őszirózsás forradalom átélte egyéni élményük is volt.
4. A külön nemzeti léttel kecsegtetett kisebbség egyik magatartásbeli követelményének dr. Erdély a kommunistaellenességet nyilvánította ki azzal a furcsa indoklással, hogy arra az anyanemzet nem képes: „1919-ben a fejletlen demokráciájú Magyarországot elárasztotta a bolsevizmus. Az ilyen ország nem egészen megbízható védőbástya a bolsevizmusmal szemben, melynek veszedelmét tapasztalat szerint csakis demokratikus államok tudják teljes biztonsággal elkerülni.” (l. m. 27. p.)
5. „Kompromittált személyek és pártok a kisebbségi kérdés megoldásánál csak hátramosztók lehetnek: bizalomkisebbitők és zavart keltők. A hatalompolitikai szempont azonban a felszínen csak ezt a garnitúrát favorizálhatja: a Csomorokat és Stundákat. És ezek a kisebbségi kérdés hétrprobás mellébeszélői. Félre minden csitító szemérmességgel és hamis taktikai meggondolással: ezt egyszer meg kell mondani. A fordulópont tisztasága követeli... Bocsássunk meg a kisebbségi dezertőröknek, mert aktivisták? A kisebbségi front dezertőrei antidemokratikus és antiszociális elemek.” (Fábry Zoltán: Kisebbségi aktivizmus. *Magyar Nap*, 1936. X. 1.)

6. A *Magyar Nap*ban meg tudták csinálni azt, hogy egymás mellett és egymást erősítve hozták a magyarországi polgári haladás egymással szemben álló két csoportjának: a népieknek és az urbánusoknak az íróit.
7. A kiemelés tőlem származik – T. L.
8. Ekkori Ady-kultuszának legerőteljesebb kifejeződése *Az aktuális Ady* című nagylélegzetű tanulmány (lásd *Fegyver s vitéz ellen*. Bratislava, 1970, 123. p.).
9. Ide lehet számítani még a szlovák állam idején a Toldy Kör kiadásában megjelent sorozatok (*Szlovákiai Magyar Könyvtár*, *Szlovákiai Magyarok Kincsestára* stb.) néhány kis füzetét: L. Kis Ibolya: *Balassa a Tatraalján*; Mayer Imre: *Szlovákia neves magyar szülőttei*; Aixinger László: *Széchenyi Pozsonyban* stb. A történelmi és néprajzi cikkekre, tanulmányokra, könyvekre itt nem tekintünk ki.
10. Pavol Bujnák: *Literatúra maďarská na území ČSR*. Praha, 1933. /*Československá vlastiveda*, 7./

(1981)

LAJOS TURCZEL

CHANGES IN OUR VIEWPOINT ON TRADITION BETWEEN 1919–1938

The study introduces the actual situation of national literature and historical traditions of Hungarians living in Slovakia that entered into a new home after 1918. The author states that the conservative understanding of tradition was the most comprehensive and the most active, although it came many times with dilettantism. The conception of tradition of Hungarian activist groups that closely co-operated with the Czechoslovak governments was on the level of citizens progressive, but it had no social basis and was a surrender of the powers. The conception of the tradition of the left-side (communistic) press was influenced by prolet-cult and rappism, and acknowledged only revolutionary traditions. Later the author introduces the development of the conception of tradition of Zoltán Fábry.

Brogyányi Kálmán – a művészet, a nép, a nemzet és a politikai szolgálatában

100 éve született a két világháború közötti korszak vitatott
csehszlovákiai magyar személyisége

GÁBOR HUSHEGYI

KÁLMÁN BROGYÁNYI – ART, THE PEOPLE, IN THE SERVICES OF THE NATION AND POLITICS.
100TH BIRTH ANNIVERSARY OF THE HUNGARIAN PERSONALITY LIVING IN CZECHOSLOVAKIA,
IN THE CONTROVERSIAL PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

7.072

070-051

77.04-051

929 BROGYÁNYI KÁLMÁN

Kálmán Brogyányi, Forum, Kunstverein, Masaryk Academy, modern arts, photographing.

Létezik-e ideálisabb pillanat egy életmű értékelésére, mint a kerek születési évforduló, amelyet másfél évtizeddel egy rendszerváltás is megelőzött? A válasz csakis pozitív lehet, s így van ez Brogyányi Kálmán esetében is, aki száz évvel ezelőtt, 1905. június 5-én született Felsőkokocskócon. Brogyányi a két világháború közötti Csehszlovákia egyik legjelesebb művészetkritikusa, fotóelméleti közvetítője, nemzetiségi lapszerkesztője, valamint a pozsonyi és a nemzetiségi művészeti élet szervezője volt, majd az 1930-as évek közepétől egyre határozottabb politikai, társadalmi szerepet vállalt, a második világháború éveiben pedig már a pozsonyi magyar könyvtár vezetője, valamint a szlovákiai magyar politika radikális németbarát szárnyának prominens képviselője lett. Életútja több szakma területén teljesedett be, a művészeti és fotószakírói és könyvtárirányítói tevékenység mellett aktív szereplője volt a csehszlovákiai magyar sajtónak, szerkesztette a *Vetés* néhány számát, majd rövid ideig a *Magyar Diákszemlélet*, legjelentősebb szerkesztői tevékenységet az 1931-től 1938-ig megjelent építészeti és képzőművészeti havilapnál, a pozsonyi *Forum*nál fejtett ki magyar és német nyelven. Publicisztikai tevékenysége révén a napi és heti sajtóban is folyamatosan jelen volt, így talált rá a háborús években a *Magyar Néplap* rovatvezetői posztja, ám szlovákiai éveinek zárófejezete a méltán bírált és a kort megélt pozsonyi magyarok által is megvetett náci kollaborálás, amikor 1945 elején negyedév erejéig a pozsonyi németbarát *Magyar Szó* főszerkesztői teendőit látta el. Az internálást a felelősségre vonás előli menekülés követte, Ausztria után az Amerikai Egyesült Államokban talált új hazára, ahol korábbi munkásságát már nem folytatta; Yonkersben (N. Y.) hunyt el 1978. október 9-én.¹ A kérdés ezek után egyértelmű és megkerülhetetlen: lehet-e és szabad-e ma ilyen gyászos múltú személlyel foglalkozni? Elválasztható-e egymástól a háború alatti politikai magatartás és a korábbi két évtized művészet-szakírói tevékenység? De kérdésként fogalmazható meg az is, hogy kisemmizhetjük-e a szakmai teljesítményt a politika miatt, ill. ráerőszakolhatjuk-e a politikai és közéleti szerepvállalás következményeit a korábbi

szakmai tevékenység értékelésére? Már ez a néhány kérdés is jelzi, hogy Brogyányi személye hol látványosan, hol csak halkán, de továbbra is indulatokat vált ki, főképpen a magyar történészek körében. A szlovákiai művészettörténetben ezzel ellentétben Brogyányi Kálmánt immár több évtizede csaknem nimbusz övezi, amiért Szlovákiában elsőként értékelte az 1920-as évek szlovákiai képzőművészetét: a *Festőművészet Szlovenszón* (1931)² mind a mai napig alapműnek számít annak ellenére, hogy csak magyar nyelven hozzáférhető. A *Forum* folyóiratban végzett munkáját is nagyra becsülik. A szlovák műtörténészeket nem befolyásolja Brogyányi politikai szerepvállalása, azt elvásztják – mint más személyiségek esetében is – a szakmai teljesítmény értékelésétől. A hangulat a magyar térfélen forr, ám nem csak Brogyányiról van szó ebben a játszmában.

A felületes szemlélő ugyanis azt állapíthatja meg, hogy egy helyben topog a 20. századi (cseh)szlovákiai magyar kulturális, művészeti, közéleti és politikai személyiségek szlovákiai kutatása. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy magyar nyelven eddig elsősorban magyarországi szerzők tették közzé területünkre vonatkozó kutatási eredményeiket. Ám ha tágabb kontextusban tárgyaljuk e kérdést, kiderül, hogy főképpen a művészeti ágazatok, így pl. a képzőművészet területén egyre gazdagabb a magyar teljesítményekkel foglalkozó nem magyar nyelvű szakirodalom mind szlovák, mind magyar szerzők jóvoltából. Tagadhatatlan azonban, hogy a politikusok, közéleti személyiségek életútjának feldolgozásában – amit érthető módon sok magyarországi történész prioritásként kezel – késlekedés és valaminemű kivárás és tartózkodás tapasztalható. A művészet és ezen belül a képzőművészet igen sajátos helyzetben van, mert mindaz, amit kifogásolni szoktak, hogy tudniillik a határon túli értékelések mellőzik a természetes interetnikus kapcsolatokat, a közép-európai kontextust, rá nem érvényes. Sőt az ebben a témakörben született tanulmányok hívták fel elsőként a figyelmet a nemzetiségi, ill. nemzeti horizont meghaladásának szükségességére. Sajnálatos ugyanakkor, hogy a kategorikus véleményt megfogalmazó, ezekkel a határon túli témákkal foglalkozó magyarországi szerzők figyelmen kívül hagyják a szlovák–magyar, ill. magyar–szlovák együttműködés eredményeit, de nemegyszer e témák Magyarországon megjelent szakpublikációt is.³

Ám erre a helyzetre több válasz is adható. Az egyik ezek közül mindenképpen az, hogy olyan életutakat és életműveket kell értékelni, amelyek a történelem keresztútjain fogalmazódtak újra, módosultak vagy vettek akár 180 fokos fordulatot. A teljesítmény valós értékeléséhez pedig nem elegendő csak a hazai magyar vagy az összmagyar kontextus, hanem a természetes cseh–szlovák vagy még annál tágabb összefüggésrendszer érvényesítése szükséges. S ehhez fűzhető az egyik egyértelműen megnevezhető visszahúzó erő: a magyarországi kutatók egy része – nyelvi és tárgyi ismeretek hiányában – nem alkalmazza ezt a polifonikus közép-európai módszert, s értékítéleteikben egyszerűsítene, hiszen már az általuk vizsgált tárgyat is kiszakítják természetes közegéből. A másik elhanyagolhatatlan tényező, hogy a hazai magyar kutatók egy része csaknem hűbéri elkötelezettséggel követi a témában publikáló magyarországi szerzők nemegyszer ideologikus prekoncepcióit. Az elmúlt egy-másfél évtizedben pedig nem lehet nem észrevenni egy újkonzervatív gondolkodásmódot, amely egyéb témák mellett éppen a Magyarország szemszögéből határon túlinak titulált kutatásokban érvényesül hatékonyan. A szlovákiai magyar témák esetében ez tabuk és prekoncepciók sorát eredményezte, így pl. Esterházy János

életútja, a két világháború közötti Csehszlovákia vagy pl. a második világháború éveiben németbarát és fasiszta magatartást tanúsító vagy a kommunizmus éveiben az elnyomó rendszert teremtő és működtető szlovákiai magyarok értékelésében. Legújabbban pedig a német Ernst Nolte gondolatai kelnek kisajátítás és reinterpretációk nyomán önálló életre, melyek szerint a kommunizmus és a fasiszmus, ill. a bolsevizmus és a nácizmus között nincs lényegi eszmei különbség. Témánk kapcsán ennek megnyilvánulási formája az egykori csehszlovákiai magyar szociáldemokrácia kriminalizálása, özszemosása a kommunista mozgalommal, valamint a szlovákiai magyar németbarát magatartás egyetlen előzményként való feltüntetése. Ez a sajnálatos redukció, ill. ideológiai prekonceptió komoly torzításhoz vezet, elhallgatja a két világháború közötti korszak valós szlovákiai (magyar) szellemi kontextust, a keresztény-konzervatív körökben egyértelműen érvényesülő korabeli hivatalos magyarországi politikai ideológiát, az ezen környezetből származó antiszemitizmust, valamint tagadja a korabeli konzervatív, azaz az ellenzéki csehszlovákiai magyar sajtó hasábjain megnyilvánuló döbbenetes köznapi és politikai antiszemitizmust. S éppen ez az a mozzanat, amely egyes szerzők számára kulcsfontosságú, nevezetesen az, hogy az antiszemita atrocitásoknak kitétt, főképpen szociáldemokrata személyiségek (pl. Szalatnai Rezső, Tilkovszky Béla) lekommunizálásával, valamint a kommunisták és a fasiszták közötti „kauzális nexus” felhasználásával szeplőtlen képet fessenek a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ellenzéki, keresztény-konzervatív és a tisói szlovák állammal minden területen együttműködő konzervatív szlovákiai magyar politikai elitéről – beleértve a Hlinka-párt listáján parlamenti mandátumhoz jutott Esterházy János személyét is.

Ebbe a helyzetbe került Brogányi Kálmán is, akinek életútja és életműve számtalan tanulsággal szolgál; olyan közép-európai értelmiségi sorsban volt része, amelyben a nemzetiségi attitűd a történelem kataklizmáival fokozatosan felülmúlt minden szakmaiságot, a kritikai értelmiségi szemléletét előbb az ideológia bűvölete helyettesítette, majd minden a nemzet vélt vagy valós érdekeinek lett alárendelve, s végül emberi lénye is az aktuális napi politika rabjává vált. A művészeti és fotószakíró, a könyvtárszervező és -építő, valamint a közéleti publicista, a kultúrunkás és párttag fekete-fehér megítélése azonban lehetetlen. Németbarát magatartása, szerencsétlen és tragikus politikai rövidlátása elítélendő, de ez nem jogosít fel bennünket arra, hogy művészeti szakírói és könyvtárépítő tevékenységét szőnyeg alá söpörjük, vagy a nácikkal való kollaborálását belemagyarazzuk az 1930-as évek elején megjelent szövegeibe,⁴ s nyakába varjuk azt a politikai felelősséget is, amiért a teljes korabeli csehszlovákiai, majd szlovákiai magyar politikai elit, valamint a két világháború közötti irredenta magyarországi külpolitika a felelős.

Brogányi életművének szlovák fogadtatása egyértelműen pozitív, a magyar értékelés és fogadtatás már nem, sőt ellentétéktől, mai ideológiai és aktuálpolitikai szempontok érvényesítésétől sem mentes. Képzőművészeti szakírói tevékenységét Magyarországon csak elvétve ismerik, fotószakírói teljesítményét Albertini Béla fedezte fel a magyar szakma számára.⁵ Könyvtárszervezői munkássága is csak az elmúlt években vált ismertté a magyarországi szakma előtt Kégli Ferenc dolgozatai és előadásai révén.⁶ A szlovákiai magyar tudományosság berkeiben a létező magyar és szlovák nyelvű monográfiák, tanulmányok ellenére tovább él Brogányi ideológus megítélése, azaz szakmai teljesítményét továbbra is vagy csak kisebbségi magyar

eredménykén, vagy politikai szerepvállalása függvényeként értékelik. Paradox módon az életműnek ez utóbbi – a politikai tevékenység és közírói munkásság – a legkevésbé ismert fejezete, ami kiváló alkalmat nyújt személyének glorifikálására vagy démonizálására.

A művészet és a nép szolgálatában: Brogyányi mint Max Deri és Moholy-Nagy László közvetítője

Brogyányi Kálmán már pályafutásának a kezdetén, azaz az 1920-as évek utolsó harmadától jelezte a művészet, a nép, a magyar nemzet és a politika iránti elkötelezettségét, e témák szoros kölcsönhatását, ám a témák közötti hangsúlyok és arányok határozták meg szakmai és közéleti tevékenységének látószögét, a teljesítmény csúcspontjait és bukásait a következő két évtizedben. A húszas évek utolsó harmadától a Sarló mozgalom, a népművészet, a (szocio)fotográfia és a képzőművészet jelentette számára a meghatározó terepet, de Brogyányi aktív részese volt az egyetemi diákmozgalmaknak, a pozsonyi egyetem magyar tanszékének ügyét felvállalva. Már ebben a periódusban is kimutathatók ideológiai áthallások az egyes témák között, ám a szakmai minimumot minden esetben határozottan érvényesíteni tudta. A festészet és szobrászat tárgykörében már kitaposott úton haladhatott, hiszen elődei, a magyarországi emigránsok, valamint a hazai fiatal tehetségek, mint Tilkovszky Béla, Kudlák Lajos stb. már megépítették nemcsak a klasszikus modern, hanem az avantgárd művészet hídfőállását is Szlovákiában és a csehszlovákiai magyar közegben. Az országos művészeti élet, az új állam építészete egyértelműen a kortárs európai mainstreammel együtt haladva változtatta meg rövid időn belül az ország arculatát és művészeti életét. Ma már egyértelmű, hogy Brogyányi nem a magyar avantgárd kútjából, a *Mából* tájékozódott, nem aknázza ki a Kállai Ernő (Mátyás Péter), Kudlák Lajos, Kassák Lajos stb. írásaiban rejlő lehetőségeket, de nem ismerte Hevesy Iván kisonográfiait az izmusokról, sem Kállai 1925-ös *Új magyar pikűráját* vagy Fülep Lajos *Magyar művészet* című 1916-ban kiadott munkáját. Forrásait felfedve Wilhelm Worringer *Absztrakció és beleérzése* is képbe kerül, ám lényegét tekintve két, egymásnak kissé ellentmondó elméleti konstrukciót tartott maga számára követendőnek, Max Deri művészettörténetét és Moholy-Nagy László Bauhaus korabeli elméleti munkásságát. E kettősséget viseli magán Brogyányi egyik mindmáig meghatározó és elismert munkája, a *Festőművészet Szlovénzskón* (1931), amely a maga idején mind a csehszlovákiai magyar, mind a szlovák kritika figyelmét elnyerte. A mindössze 26 esztendő szerző elméleti fundamentumát Max Deri *Die Malerei im XIX. Jahrhundert* (1919)⁷ című monográfiája jelentette, amelyből a worringeri és a lippsi elméletek közvetve kerültek át írásaiba. Deritől kölcsönözte a 19. századi festészet oppozícióját a naturalizmus és a romantika között, valamint az objektív és a szubjektív naturalizmus megkülönböztetését és az impresszionizmus meghátrálásáról szóló okfejtést is. Brogyányi könyvének első fejezete, a *Bevezetés* (az utolsó két alfejezetet leszámítva)⁸ Deri könyvének, ill. gondolatmenetének közvetítése. Ennek következtében a ma több szerző által balosnak vagy marxistának minősített Brogyányi-fogalmak, ill. fogalompárok – mint pl. az alap és a felépítmény viszonya – nem a magyar művészet berkeiből, hanem Deri könyvéből származnak! A csaknem szolgai fogalomátvétel további szignifikáns eleme, hogy

Brogyányi Derihez hasonlóan mellőzte posztimpresszionizmus fogalmát, amit más magyar szerzők a *Festőművészet Szlovenszón* előtti egy évtizedben már kellő elméleti felkészültséggel meghatároztak (pl. Hevesy és Kállai).⁹ A Deri- és a Moholy-Nagy-könyv közötti összekötő út a művészet társadalmi funkciójában rejlik, melynek interpretálásában már Moholy-Nagy mellett voksolt a fiatal csehszlovákiai magyar szerző. Így kerül csaknem bizarr összefüggésbe Moholy-Nagy *Malerei, Fotografie, Film*¹⁰ című Bauhaus-kötete Deri művével, mert annak más nyelvezete és szemlélete zavar nélkül követi a Deri-kötetből származó ismereteket. Ha egybevetjük a Bauhaus oktatójának művét a Brogyányi-szöveggel, akkor egyértelművé válik, hogy a művészet társadalmi expanziójába vetett hitét nagymértékben Moholy-Nagy okfejtésével támasztotta alá, gondolva mind a vizualitás hétköznapi, alkalmazott formáira, mind a befogadáshoz nélkülözhetetlen esztétikai nevelésre is. Brogyányi, valljuk be, csaknem a lehetetlenre vállalkozott 1931-es könyvével, amelyet a „szlovenszói magyar nyelvűek tisztább látásáért”¹¹ írt annak érdekében, hogy a művészet tágabb társadalmi bázisra tegyen szert, s ezáltal a művészet – befogadás – műkereskedelem háromszög működőképessé váljék Szlovákiában és magyar közegben is. Ez a tágabban értelmezett művészetfunkció nem csupán a szociáldemokrata szimpatizánsok, baloldali értelmiségiek vagy netalán a szlovenszói magyar kommunisták egyik tantétele volt az 1920-as és 1930-as években. Erről tanúskodik a hagyományos művészettörténet-szemléletet követő Nagy Barna írása is, aki éppen a művész függetlensége (akár anyagi értelemben is véve) szempontjából tartotta létfontosságúnak a művész és a közönség közötti kapcsolat „megtalálását”, s ennek egyik eszközét a Masaryk Akadémia folyóiratában látta, amelynek küldetését „a közönség és a művészetek közötti szakadék” áthidalásában határozta meg,¹² de ugyanilyen gondolatok foglalkoztatták az ugyancsak konzervatív Harmos Károlyt Komáromban. Brogyányi Kálmán azonban sohasem jutott el a Kállai Ernő, Kemény Alfréd, Moholy-Nagy László és Péri László által 1923-ban megfogalmazott platformra, hogy a „kommunista társadalom megvalósításáért a művészeknek a proletariátussal együtt kell harcolniuk”.¹³ Brogyányi kizárta a pártosság kritériumát a művészeti értekezéséből, sehol sem hivatkozik a művészet–nép–párt kapcsolatra, nem hirdeti a társadalmi rendszer politikai vagy művészeti eszközökkel való forradalmi megváltoztatását. Egyedül Reichental Ferenc értékelésekor tér ki a proletár művészetre, mert ezt a minősítést kapta a csallóközi származású alkotó első pozsonyi kiállításakor a napi sajtóban, de akkor is kételyeit fejezi ki.¹⁴ Saját korának szociálisan érzékeny látéletét nyújtja, elsősorban a művészek társadalmi helyzetére, a művészet fejlődése szempontjából nélkülözhetetlennek vélt gazdasági és társadalmi tényezőkre fókuszálva. Vitathatatlan azonban, hogy ott, ahol a szakmai érvei kimerülnek, ott a kapitalizmus szlovákiai felfordulását bírálja, s szövege reménytelenül ideologikus kontextussal egészül ki. Ám ennek ellenére megalapozatlan Filep Tamás Gusztáv azon következtetése, mely szerint „a szélsőjobboldalhoz való csatlakozás lehetősége már Brogyányi művészettörténeti írásaiba is bele van kódolva”.¹⁵ A művészeti szakíró németbarát magatartása itt önkényesen van visszavetítve egy eltérő történelmi és társadalmi kontextusra, s ennek a módszernek az eszmei-elméleti alapja a már fentebb jelzett kommunizmus és faszizmus közötti „kauzális nexus”. Filep Tamással szemben egyértelműen állítható, hogy Brogyányi pályája kezdetén a tiszta művészetért és a művészetrel a nép figyelméért kívánt megküzdeni, sokkal mérsékeltabb re-

torikát alkalmazva, mint számos kortársa. Ám ez a szándéka ugyanolyan felemás eredménnyel zárult, mint Deri és Moholy-Nagy elméleti fundamentumának összeegyeztetése.

Ennek ellenére a pozsonyi művészeti szakíró *Festőművészet Szlovenszón* című műve beírta magát a szlovákiai műtörténetbe, elsősorban a Moholy-Nagy-műértelmezés közvetítése révén, amely szakmai és módszertani lehetőséget teremtett számára, hogy a szlovákiai művészet állapotát, valamint a szlovák képzőművészet legifjabb generációját szakavatottan értékelje. Könyvének éppen ezek a legértékesebb részei, hiszen következetesen visszautasítja az „etnográfiai ujjongást”¹⁶, azt, hogy a műalkotást a hagyományos narratív elemek határozzák meg, ez esetben a mitikus szlovák táj, a szlovák népi folklór és a falusi élet zsánerjelenetei. Ezzel szemben kiemeli Martin Benka jelentőségét, aki a népi és nemzeti témában már „a képalkotó tartalmat látja meg”,¹⁷ s ugyanerről a platformról közelíti meg Miloš Alexander Bazovský művészetét is. A kortársak, valamint a későbbiekben a művészettörténet-írás elismerését azonban Ludovít Fulla és Mikuláš Galanda jelentőségének felismerésével vívta ki, hiszen ebben az esetben a könyv születésével párhuzamosan jelentek meg a két szlovák művész *Magánlevelei (Súkromné listy)*, amelyekben a modern művészet alapelveit kísérelték meg népszerűsíteni, Brogyányi pedig már az 1931 májusában lezárt kéziratában is felismerte jelentőségüket, s Fullában és Galandában a majdani „szlovák piktúra egységes profilra alakulásának”¹⁸ megteremtőit látta. Az elismerést növelte a *Jegyzetek*¹⁹ című fejezet, amelyben a korabeli kortárs képzőművészeti lexikon kis kiadását váltotta valóra, egyértelműen Moholy-Nagy könyvének terminológiáját alkalmazva. Ám már ez a fejezet is jelzi, hogy Brogyányi általános művészeti ismereteit, egyetemes és magyar kortárs művészeti élményeit nem a Bauhausból, a Mából és berlini műtermekből, galériákból meríti, ezek említését inkább esetlegesnek lehet nevezni. Szembetűnő ez a magyar művészet szócikkszerű ismertetésében, amely már az 1920-as évek hivatalos magyar kultúrpolitika nyomvonalán halad, de így is meglepő például Ferenczy Károly, a Nyolcak és Kassák Lajos mellőzése, valamint Mednyánszky László Sándorként való említése.²⁰ S ezek a hiányok jelképesen átvezetnek a hazai művészeti színtérre, amely értékelésekor már távolról sem olyan következetes, mint a szlovákok esetében. Kivételt mindenképpen Tallós Prohászka István és Gwerk Ödön művészetének elemzése képez,²¹ melynek egyszerű a magyarázata: Brogyányi a könyv megírása előtt e két művésszel már többször is foglalkozott kritikáiban, elemzéseiben.²² A *Kisebbségek*²³ című fejezetben már nem a művészeti program alapján, hanem városonként csoportosította a művészeket (Pozsony, Komárom, Kassa), egyedül a *Modernek* alfejezet született művészeti kritériumok alapján, ide soroltatott Reichental Ferenc, Weiner Imre, Nemes Endre, Nagy Márton és Rauscher Gyula művészete. Ez azonban egy nem következetes értékrend alkalmazásának lehetőségét jelzi, ez esetben azonban másról van szó. Brogyányi két művészetelmélet vezérfonalát követte könyvében, való igaz, hogy a művészetelmélet nem volt a szerző erős oldala, ám nagyszerűen ráértett az ezekben a koncepciókban rejlő, könnyen közvetíthető ismeretekre és részben érvényesíthető alkalmazhatóságukra a korabeli szlovákiai képzőművészetben. E kettősség tette számára lehetővé, hogy együtt tárgyalja a modern művészet cezúráját nem meghaladó és az azt generáló izmusokat és műveket. Ez regionális válasz volt a modern művészet regionális változatára, amely

az avantgardizmus kimerülését követően számtalan neoklasszicista, art decós elemet is vegyített a századelő radikális izmusaihoz. Ez szolgál magyarázattal arra a dilemmára, hogy miért volt Brogányi egyik szempontból tüzetes megfigyelője a történéseknek, másik oldalról pedig a legjelentősebb művészeti forradalmi tettek ignorálója. Ez a klasszicizált modernizmus határozta meg művészetszemléletét, s egyben ez ad választ arra a kérdésre is, hogy miért volt olyan bátor, témaválasztásában miért nem merészkedett a határon túlra, nemzetközi konfrontációra.²⁴ Ám ugyanez a kompromisszumos modern művészet tartotta távol őt az esetleges expanzív, forradalmi művészetszemlélettől is.

A radikális és társadalomformáló, akár társadalmi rendszert is megdöntő pártos művészet távol állt Brogányitól nemcsak a *Festőművészet Szlovenszkónban*, hanem a korszak másik jelentős tanulmányában, *A fény művészete*²⁵ címűben is; mindkettőben határozott distanciát érvényesít, ám fotóelméleti, szakmai elemzését az utóbbiban már harciasabb retorikát használó ideológiával telíti. Azonban a kapitalista rendszer bírálata, a polgári ízlés már-már szarkazmusba hajló pellengérré állítása sem vezeti el őt a művészet forradalmi társadalomváltoztatásának gondolatához. Sőt azt állítja, hogy „művészeti forradalmak ma nincsenek már”, ezt ugyanis a „a polgár glorifikálta és a kispolgári művész professzionalizálta”.²⁶ A korszak legmarkánsabb kommunista és leninista fotóelméletével a csehek szolgáltak, elsősorban Lubomír Linhart, aki *Sociální fotografie* című monográfiáját a szovjet kommunista párt ideológiai elvárásai szerint írta meg.²⁷ Brogányi *A fény művészetében* többször is visszatér Max Deri gondolatára, hogy a gazdasági alépítmény mindig közvetlen hatással van a társadalmi viszonyokra, a felépítményre.²⁸ Nem lehet azonban elsiklani a hangsúlyváltás fölött, amely még a nagy példaképet, Moholy-Nagy Lászlót sem kímélte Brogányi bírálattól. A szlovákiai szerző ugyanis a művészek társadalmi pozícióját ismerve fogalmazta meg véleményét, mely szerint a művészet „a kizárólagos osztálytulajdonságtól árván maradt”²⁹, a profit vastörvényei, az expanzív nacionalizmusok és a megfenekelt polgári ízlés gyáripari kiszolgálásai mozgatják a korabeli művészeti termelést. Ezért állítja meggyőződésből, hogy míg a 19. századi művészeti forradalmak előtt a képzőművészet „hatalmi eszköz” volt, addig az új század első évtizedeire „árucikké” vált. Véleménye szerint „a festőművészet mai problematikája nem eszközbeli vagy optikai kérdés, mint Moholy-Nagy véli [...], hanem társadalmi probléma”.³⁰ Az 1931-es festőművészetet tárgyaló könyvével ellentétben a fotográfiairól értekezve már használja, s nem is ritkán, az osztályharc, az osztályharcos proletariátus fogalmat, s egy helyen „az osztályharc frontjára vont fotó”, azaz a „szociofotográfia”³¹ kerül említésre. Ám nem ezt tekinti a fotográfia egyetlen és egyedül követendő fejlődésvonalának. Nagyszerű ráérzésének, nyílt és befogadó szemléletének köszönve felfigyelt az optikai kultúra (Moholy-Nagy fogalma) tág értelmezési lehetőségére, amely éppen a fotográfia révén válik láthatóvá és befogadhatóvá. Ez segítette őt a fotográfia és festészet közötti formanyelvi differenciák kimutatására, annak megfogalmazására, hogy egyik sem helyettesíti, ill. oltja ki a másik művészeti ágat, azok egymás mellett, egymástól tanulva párhuzamosan léteznek, új művészeti kihívások felé tekintve. Így került végre látókörébe a szürrealizmus és a dadaizmus is, de főképpen a modern fotográfia formanyelve, s az annak kialakulásához vezető több évtizedes utat árnyaltan vázolta fel. A kor vizuális kultúrájának egységes szemléletéről tanúskodik a fotográfia grafikában és tipográfiában való al-

kalmazásának felismerése, ami egy „teljesebb és mélyebb pszichológiai hatása” révén a plakátművészet megújulásához vezethet.³² Tagadhatatlan, a kritika ellenére is, hogy ez Brogyányinak csakis Moholy-Nagy László elméleti munkássága ismeretében sikerülhetett, hiszen a Bauhaus akkori tanárának könyve, a *Malerei, Fotografie, Film* (1925) hívta fel figyelmét egyéb korszerű sajátosságokra, mégpedig a mozgás és a fény új szerepére a korábban statikus fotográfiák világában. Ez vezette el Brogyányit is a film és annak formanyelvének tudatosításához, a fotográfia és a filmművészet összefüggéseinek elemzéseire. Ezek tanulmányának meghatározó mozzanatait, valamint a fotogram és a fotokollázs bemutatása, melyet Brogyányi monográfiája, Albertini Béla is kiemel. Mindent egybevetve: Brogyányi Kálmán az osztályszempont művészetben történő érvényesítése ellenére korának legprogresszívabb fotóelméletét propagálta a magyar nyelvterületen. A magyar fotótörténet szempontjából is komoly jelentőséggel bír, hogy Brogyányi révén „olvashatunk ugyanis a magyar nyelvű szakirodalomban először szociofotó-fogalom megközelítéséről”.³³ Közvetlen követőre is talált, igaz, nem Magyarországon vagy Szlovákiában, hanem Kolozsvárott Roth László személyében.³⁴

A Brogyányi-kutatók összhangban állítják, hogy a fotószakírói tevékenység utolsó fejezetét *A fény művészete* jelenti, ám az elméleti tájékozódás csúcspontját a közvetlen előzményben, a pozsonyi *Forumban* 1932-ben több folytatásban magyarul és németül közölt *A fotográfia útja – Der Weg der Fotografie* című tanulmányban lehet meghatározni. Ezért állítja Albertini is, hogy 1932-re kiforrott Brogyányi fotóművészet-szemlélete, de egyben ez volt a baloldali radikalizmus felé tett lépésének utolsó bizonyítéka is.³⁵ Ezek a szakírói életmű kulcsfontosságú hónapjai, de ekkor következik be az a törés is, amely végleg eltávolítja példaképétől, Moholy-Nagy Lászlótól és a fotográfia elméletétől is – és végeredményben a kortárs művészettől, s a továbbiakban elsősorban a jelenkori alkotókat és művészetüket kísérte figyelemmel. Ez is pontosan dokumentálható Brogyányi életművével, pl. az 1935. évi szakírói aktivitásával, ekkor már támadja Kállai Ernő bioromantika-elméletét³⁶, és nem tartja fontosnak, hogy hírt adjon annak a Moholy-Nagy Lászlónak a pozsonyi kiállításáról, akinek Fény-tér-modulátora (1922–1930) az 1933-as könyvének címlapjára került.³⁷ Ezzel lezárul az alig harminc esztendő fiatal szakíró, Brogyányi Kálmán életének szakmai szempontból legeredményesebb és egyben leginkább figyelemre méltó korszaka. Annak ellenére fogalmazhatunk így, hogy igazat kell adni a fotótörténészeknek, Albertini Bélának és Miltényi Tibornak, akik szerint Brogyányi „nem fedezett fel semmi újat a fotóelmélet területén, csak közvetített”,³⁸ való igaz, de cseppet sem vitatható, hogy mit és miként!

A nemzet szolgálatában: Brogyányi közéleti, kultúra- és művészetszervezői tevékenysége

Eddig nem fordítottunk kellő figyelmet az 1930-as évek közepének és második felének, amikor Brogyányi közéleti és szakírói tevékenységében egy fokozatos fordulat következik be. Ekkor már létezik a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, azaz a Masaryk Akadémia, amelynek Brogyányi 1931-es megalakulásától aktív tagja, a művészeti osztály meghatározó személyisége, titkára, s ugyanakkor már szerkesztője az építészeti és képzőművészeti szaklapnak, a

*Forum*nak, és szerkesztőbizottsági tagja a társaság tudományos fórumának, *Magyar Figyelő*nek. Ezzel párhuzamosan szervezte a kiállításokat, tartott megnyitó beszédeket, tervezett képzőművészeti tárgyú könyvsorozatot, és szervezte a szlovenszkói magyar képtárat.³⁹ Mint a technikai médiumok iránt nyílt értelmiségi, nagyon korán felfedezte a rádióban rejlő lehetőséget. A pozsonyi rádió magyar adásaiban több ízben kapott teret, hogy beszélgetések formájában népszerűsítse a szlovenszkói magyar pikúrát, ill. az ország művészettörténetét. Ebben közvetlen segítőtársa a magyar adás vezetője, a művészettörténész Tilkovszky Béla volt. A kiállítások között mindenképpen kiemelkednek a *Szlovenszkói Úttörő Művészek első reprezentív kiállítása Pozsonyban* (1931), a prágai *Szlovenszkói kiállítás* (1933), a *Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (Kunstverein) jubileumi kiállítása* (1934), a *CSMTIMT művészeti osztályának kiállítása* (1935), a *Szlovenszkói művészet – országos kiállítása Pozsonyban* (1936), de számtalan egyéni kiállítás megvalósításában is részt vállalt. E sokrétű tevékenység legjobban a pozsonyi *Forum* című folyóirat, ill. Brogyányi egyéb sajtótermékekben megjelent művészeti publicisztikája alapján követhető. Bibliográfiája egyértelművé teszi, hogy a klasszikus modern képviselői, mint Manet, Monet és Cézanne mellett már nem maradt ideje és ereje arra, hogy az egyetemes kortárs művészeti élettel is foglalkozzon. Egyedüli kivételként az 1937-es párizsi világkiállításról írott beszámoló említhetőek meg, ám azokban nem tapintott rá a meghatározó művészeti irányzatokra. Kritikusi tevékenysége elsősorban a szlovenszkói magyar művészekre, elvéve a szlovákok teljesítményére koncentrált, a cseh művészetet és művészetelméletet mellőzte írásaiban. Ennek következtében nehéz esztétikai platformot megnevezni, mert látókörében azonos súllyal bírt Dex Ferenc neoklasszicizmusa, Pálffy Péter klasszicizált modernizmusa és Tallós Prohászka István vagy Lőrincz Gyula expresszionizmusa. Jelképesnek minősíthető ebből a szempontból a Kunstverein jubileumi kiállítása, amelynek egyik legterjedelmesebb recenzense éppen Brogyányi volt a *Forum* hasábjain. Írása inkább minősíthető kimerítő ismertetésnek,⁴⁰ mint kritikának, ez utóbbit Gwerk Ödön⁴¹ vállalta fel, aki képzőművész létére precíz értelmezéssel szolgált a minőségében egyes kiállítási anyagról. Közel egy évvel később Lőrincz Gyula emlékeztet erre a csoportos tárlatra, amelyen szerinte „a résztvevő művészek majdnem mindegyike saját nívóján alul képviseltette”⁴² magát, megnyugtatóan csak a származás földrajzi meghatározása hathatott a szemlélőre. A kritikai él csorbulása Brogyányi esetében komoly következményekkel járt, a *Forum* építészeti és képzőművészeti része között komoly művészeti és esztétikai szakadék keletkezett, melyet a magyar szerkesztők népszerűsítő és felvilágosító tevékenysége még elmélyített. Ez vezetett a német és a magyar szerkesztőség szétválásához, csehországi szerkesztők bevonásához. A *Forum* magyar része tovább haladt a Masaryk Akadémia által kitűzött úton, ám a népszerűsítés sem növelte a művészeti lap iránti érdeklődést, ezért a magyar szerkesztőség 1937-tel megszűnt. Brogyányi ekkor művészetkritikai tevékenységét elsősorban a *Tátra* című folyóiratban folytatta, annak 1938-as megszűnéséig. Brogyányi fokozatosan változó szemléletének egyik kulcsfontosságú eleme a Kállai Ernő bíráló értekezése, amelyben az absztrakt művészetről elmélkedik Kállai pozsonyi előadássorozatát követően: „A művészet sohasem szakadhat el teljesen a földtől, a valóságtól. Az alkotás élményszerűsége adja meg a művészi kifejezés életét. [...] Az új művészetet [...] csakis egy új emberiség tiszta morálja teremtheti meg, ahol a

mai krízis ellentmondásai elsimulnak s az ember megtelik új hittel és tisztasággal.”⁴³ Nem telt el két *A fény művészete* megjelenésétől, s egy radikálisan új, osztály(harc)mentes retorikával találkozunk ebben a szövegben, amely ismét utal Max Derire mint a meggingathatatlan szaktekintélyre, ám hiányzik a korábbi ellenpólus, pl. Moholy-Nagy szemlélete. Az új egység megteremtését, az ellentétek elmúlását már 1935-ben azokban az országokban véli felfedezni, ahol a diktatúrák uralkodnak. „Oroszországban, különösen Olaszországban szembetűnő a futurizmus átalakulása a diktatúra hatása alatt. A [...] futurizmus absztrakciója egy-kettőre megtartva eredeti formanyelvét, beilleszkedett a fasizmus eszmekörébe és újra epikussá vált.”⁴⁴ A káosszal szemben, amely menekül a valóságtól, ekkor már hiányzik számára „az egységes szellemi tengely és biztos társadalmi rend, melynek céljai, hite és ideáljai vannak”.⁴⁵

Ekkor a szerző már nem a népre, az osztálytársadalomra hivatkozik, hanem a vallásos elképzelésre, amelyeknek bár kissé idegen lehet az új itáliai futurizmus, az aeropittura, ám az „új fasiszta rezsimben soha nem remélt méretekben születik újra a futurizmus. Most már kiszínesedik, az élet és az alkotás minden ágát egy szintézisbe akarja foglalni. Az építészet, szobrászat, festészet, költészet, a »kozmosz« zene mind az új aktivizmust hirdeti. Ez az új aktivizmus Mussolini szerint: a nacionalizmus, a futurizmus, a fasizmus.”⁴⁶ S nem leplezve lelkesedését, az itáliai művészet új korszakát a reneszánszhoz hasonlította. Tehát Brogyányi már az 1930-as évek derekán eltávolodott a baloldali értelmiségi platformtól, s írásait és közéleti, kulturális tevékenységét egyre inkább konzervatív és keresztény értékrend, ill. érvrendszer hatotta át. Egyértelmű, hogy az egynéhány évvel azelőtti baloldali radikalizálódás helyébe a jobboldali radikalizálódás lehetősége lépett, amit a történelem menete kíméletlenül segített beteljesedni. Tévedés és igazságtalan értékelés lenne, ha ezen fordulópont megemlékezésében Brogyányi Kálmán egyes-egyedül maradna, hiszen a Mussolini-szimpatia nem csak az ő írásaiban jelenik meg. A szlovenszói magyar közéletben és publicisztikában jelen volt az olaszországi és a németországi történések iránti pozitív nyíltság és kritikai magatartás is, Narancsik Imre pl. a német birodalom humanizmusáról⁴⁷, Borsody István pedig az új Itáliáról⁴⁸, ill. az új szudétanémet szemléletről⁴⁹ stb. értekezett a korabeli értelmiségi folyóiratokban. Az eszmei közelség egyik legjobb bizonyítéka Brogyányi Kálmán egy további szerkesztőbizottsági tagsága a Duka Zólyomi Norbert által szerkesztett *Nemzeti Kultúra* című folyóiratnál, amely a Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetség tudományos és szépirodalmi orgánuma kívánt lenni közvetlen pártpolitikai védnökség (Szüllő Géza, Jaross Andor, Esterházy János) alatt.

A művészetkritika területén ekkor már Brogyányi volt a mértékadó műkritikus. Szakmai szempontból Tilkovszky Béla munkássága sokkal szerencsésebben fejlődött a két világháború közötti periódusban, már bécsi műtörténeti iskolázottsága révén is felülmúlta a Žákavec-tanítvány Brogyányit. Tilkovszky volt az a műtörténész, aki 1937 őszén megtörve a nagy hallgatást, *Expresszionizmus a máglyán*⁵⁰ című írásával tiltakozott a náci kultúrharca, a modern művészet elfajzott művészetként való megbélyegzése ellen. A napisajtóban is egyre komolyabb képzőművészeti publicisztika kapott teret, az egyik kirívó példa a *Magyar Újság*, ahol 1933 és 1937 között képzőművész-kritikusok recenzálták a hazai magyar, szlovák, cseh és nemzetközi tárlatokat, pl. Tallós Prohászka István, Reichental Ferenc, Gwerk Ödön vagy

Lőrincz Gyula, egy további képzőművész Nemes (Nagel) Endre pedig prágai egyetemi évei alatt a *Prágai Magyar Hírlapot* tudósította.

A politikai szolgálatában: a második világháború évei

A bécsi döntés, a tisói szlovák állam, a második világháború, valamint a fajelmélet együttesen járult hozzá ahhoz, hogy a szlovákiai magyar képzőművészeti élet egy elhanyagolható, művészeti szempontból szűk körre korlátozódott. A kassaiak, komáromiak és környékbeliek Magyarországon tevékenykedtek tovább, a zsidó származásúakat pedig mindkét országban kitiltották a köz- és művészeti életből. Brogyányi Kálmán esetében paradox módon olyan művészek váltak az új Szlovákia, a szlovákiai magyar politikai elit és általa is támogatott rendszer számára nemkívánatosnak, akikről néhány hónappal vagy egy-két évvel korábban még tanulmányokban értekezett. Mi több, a *Forum* hasábjain német nyelven írt Stern Árminról, Reichental Ferencről, Fleischman Artúrról, hogy csak a zsidó származású alkotókat említsem. Ilyen körülmények között, amikor csak Pálffy Péter volt az általa recenzált művészek közül említésre méltó, csak nagy fenntartásokkal lehetett művészeti életről, szabad művészeti alkotásról szólni. Brogyányi azonban ekkor már kizárólag a pártutasítások alapján cselekedett, s minden, ami megvalósult, az az állampárt és a magyar párt engedélyével, beleegyezésével történt. A háborús évek alatt a párt által irányított Képzőművészeti Egyesület három csoportos tárlatot rendezet (1939, 1941, 1942), Brogyányi mindegyiknél meghatározó szerepet játszott ugyanúgy, mint az 1942-ben kiadott *Szlovákiai magyar művészek albuma*⁵¹ és a *Szlovákiai Magyarok Képes Naptár 1944*⁵² esetében is. Műkritikusi szempontból azonban Pálffy Péter 1940-es budapesti kiállítása jelentette számára a visszatérést a szakmai berkekbe, mert az erre az alkalomra kiadott katalógus Brogyányi legjobb Pálffy-elemzését tartalmazta,⁵³ s a kiállításnak is kitűnő szakmai visszhangja volt a magyar fővárosban. A művészeti publicisztika területén továbbra is aktív maradt, viszont teljes mértékben kiszolgált a politikai rendszert a *Magyar Néplap* kulturális rovatának vezetőjeként. Értékelő írásaiban a történelmi helyzethez igazodva tagadta meg mindazt, amit az 1920-as és 1930-as évek mezsgyéjén képviselt és leírt. Modernizmus- és funkcionalizmus-ellenessége csak a kassai magyar értelmiség körében publikáltakkal rokonítható, ott a kortárs művészet kassai és csehszlovákiai térhódítása mögött is zsidókat neveztek meg.⁵⁴ Művészeti szakírói tevékenysége ezzel igen dicstelen módon, de lezárult.

Brogyányi Kálmán azonban mindezek ellenére is képes volt jelentős szakmai eredmény elérésére a háborús évek alatt. A városi magyar könyvtár irányítását a párt megbízásából 1939-től látta el, s a közel tízezer könyvet számláló közintézmény 1939. szeptember 1-jétől állt az érdeklődők rendelkezésére.⁵⁵ Brogyányi érdeme volt, hogy 1941-re a hagyományos betűrendes szerzői katalógus mellett elkészült az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) szerinti szakkatalógus is.⁵⁶ Ám a könyvtárosi tevékenység hozzásegítette harmadik könyvének, a *Magyar Könyvtári Szolgálat* megjelentetéséhez 1941-ben. Kégli Ferenc kutató szerint „Brogyányi Kálmánnak tulajdonképpen elegendő lett volna könyvtárosi munkájához, hogy megtanulja és begyakorolja a könyvtárban szükséges tennivalókat [...] Ő azonban többet tett ennél: Magyar könyvtári szolgálat című művével a szlovákiai magyar könyvtáro-

sok szolgálatát is ellátta a mai terminológiát használva könyvtár-technológiai ismereteket tartalmazó segédkönyvével.”⁵⁷ A magyar szakma Kégli kutatásai jóvoltából szerzett tudomást erről a teljesítményről – 2000-ben! Pedig „unikumnak számít, mivel megjelenésének időpontjában Magyarországon sem létezett ilyen, a közkönyvtáros/népkönyvtáros gyakorlati munkáját támogató, korszerű összefoglalás” – állítja az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa.⁵⁸ Brogyányi 1942-ig töltötte be ezt a tisztséget, a továbbiakban szerkesztői és közírói minőségben volt jelen a közéletben.

A szlovenszkói magyar közéletet már a világháború kitörése előtt, az 1936-os pártegyesítést követően, a kelletténél is jobban az Egyesült Magyar Párt (EMP) felügyelte és irányította. A világpolitika egyre gyorsuló eseményei, a hitleri Németország terjeszkedése, a csehszlovák külpolitika sarokba szorítása, a határrevízió reménye radikalizálta a szlovenszkói magyar közéletet. Brogyányi ekkor már a nemzeti-konzervatív oldalon állt, ellenséggként kezelve korábbi szociáldemokrata társait. Az egyre radikálisabb hangvételű konzervatív, jobboldali magyar sajtó és a közhangulat révén a szlovenszkói magyarság meghatározó része csak az egységes magyar, keresztény-konzervatív közszereplőket fogadta el a magyar ügy képviselőinek. Ennek egyik közvetlen következménye volt, hogy a háború előtti utolsó pozsonyi választásokon az Egyesült Magyar Párt már az autonomista pártokkal alkotott egy politikai tömörülést, így a győzelmet a Heinlein-párttal és a Szlovák Néppárttal közösen ünnepelhette.⁵⁹ Ami korábban csak az értelmiségi réteglapokban jelent meg rejtett és bűjtatott formában, az most a legrimitívebb módon került napvilágra a szlovenszkói magyar napisajtó konzervatív szegmensében. Az Egyesült Párt lapja, az *Új Hírek* alpári támadást indított a szociáldemokrata magyar értelmiségiek, többek közt Szalatnai Rezső ellen, aki ezekben az években a pozsonyi magyar gimnázium tanára volt, a támadás oka a zsidó diákok emberi méltóságának védelme volt!⁶⁰ A másik személy, aki hosszú távon irritálta a szlovenszkói magyar konzervatív politikát, Tilkovszky Béla volt, aki a szociáldemokrata párt jóvoltából irányíthatta a rádió magyar adását. Azok, akik egykor szorosán együttműködtek vele, többek közt Brogyányi is, 1938. október 9-én létrehozták a Magyar Kulturális Tanácsot, amely követelte Tilkovszky menesztését. A fő vád esetében az volt, hogy „egyetlen megérthető szava sem volt soha a szlovák autonomista törekvésekkel szemben”, és „semmi közösséget nem érzett a szlovákiai magyarság kultúrájával, annak semmiféle megmozdulásaiban nem vett részt”.⁶¹ A hajtóvadászat eredményesen zárult, kiszorították a szocdemeket, s a szlovák és német autonomistákkal közösen gyakorolhatták a hatalmat. E hadjáratok közepette talán az érintetteken kívül nem sokakat gondolkodtatott el, hogy már 1938 októberében meghirdették a zsidó vagyon elkobzását, s november 15-én az Egyesült Magyar Párt lapja az *Egy vezér, egy akarat, egy cél! Magyarok jobbra át!* főcímmel jelent meg, s a fölé helyezett keresztény kereskedőkhöz szóló felhívás, amelyet az Egyesült Magyar Párt pozsonyi titkársága jegyzett, arról tájékoztatta a keresztény kereskedőket, hogy a *Nem zsidó üzlet* feliratú szalag igényét a párt titkárságán jelenthetik be.⁶² Ez volt az a korszellem, ill. annak egy kis, mai napig is látható, visszakereshető szegmense, és az a hangulat, amely sokak szerint megváltoztatta az emberek gondolkodását, s főként hatással volt irracionális cselekedeteikre. Ám tagadhatatlan, hogy alapkövei – az antiszemitizmus és a konzervatív és nemzeti gondolat ellenzőinek kiebrudálása és kriminalizálása – nem a független Szlovákia új jelenségei voltak. Ebben a háborúbarát hangulatban,

a tisói szlovák állammal szorosan együttműködő magyar politikai elittel egyetemben veszi kezdetét az a mélyrepülés, amely Brogyányi Kálmánt a németbarát *Magyar Szó* főszerkesztői székéhez juttatta 1945-ben. Míg mások, beleértve Esterházyt, egy határon túl már nem voltak hajlandók együttműködni, pedig ez a politikus, ill. pártja és annak kulturális szervezete, a Szlovenszkoí Magyar Kultúregyesület (SZMKE) a szlovák mellett a magyarországi zsidóellenes rendeleteknek is eleget tett,⁶³ addig Brogyányi, Duka-Zólyomi Norbert és Csáky Mihály a lehetséges szovjet győzelemtől való félelmükben felvállalták a náci radikalizmust is.

Brogyányi Kálmán személyes tragédiája az 1930-as évek derekától felvállalt nemzeti-konzervatív kurzus; e cezúra negatív hatással volt művészetkritikai tevékenységére, olyan jobboldali politikai közösséget vállalt fel – feltételezhetően sarlós és szociáldemokrata múltja miatt –, amely megfosztotta a kritikai gondolkodástól, az elemi emberi tisztánlátástól. Felelősség terheli személyét, mint ahogy azokét is, akik ezt a pártpolitikai gépezetet a szlovák és német autonomistákkal összhangban működtették. E történelmi, politikai és emberi mélyzuhanás ellenére Brogyányi szlovákiai életművét három témakör a maradandók közé sorolja: a képzőművészeti és fotóelméleti szakírás, valamint a közkönyvtári kézikönyv műfajában. Életútja és életműve tanulságul szolgál arra, hogy az ideologikus gondolkodás és látásmód törvényszerűen zsákutcába vezet. Brogyányi életművének eddigi fogadtatása azt is jelzi, hogy a fekete-fehér történelmi ítéletek is tévútra vezetnek, kiváltképp érvényes ez a (cseh)szlovákiai magyarság két világháború közötti korszakának és a második világháború éveinek eddigi magyar értékeléseire, amelyek több szempontból is ideologikusak és aktuálpolitikai indíttatásúak.

Jegyzetek

1. Bővebb életrajzi ismertetését lásd Albertini Béla: *A fotószakíró Brogyányi Kálmán*. Pozsony, AB-ART, 2003.
2. Brogyányi Kálmán: *Festőművészet Szlovenszkoín*. Kassa, Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet, 1931.
3. Pl. Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. IV. kötet. *Művelődéstörténeti kronológia – könyvészet – mutatók*. Budapest, Ister, 2000.
4. Filep Tamás Gusztáv: Az osztályharc frontjára vont fotó. *Egyenlítő*, 2004. 2. sz. (április) 66–68. p.
5. Pl. Albertini Béla: A fotószakíró Brogyányi Kálmán. *Fotóművészet*, 41. évf. (1998) 3–4. sz. 117–123. p.
6. Kégli Ferenc: Brogyányi Kálmán és a Magyar könyvtári szolgálat. Előadás. Pozsony, 2000. május 15. Kézirat.
7. Deri, Max: *Die Malerei im XIX. Jahrhundert*. Berlin, Paul Cassirer, 1919.
8. Brogyányi i. m. 7–21. p.
9. Pl. Hevesy Iván: *A posztimpresszionizmus művészete*. Gyoma, Kner Izidor, 1922.
10. Moholy-Nagy László: *Malerei, Fotografie, Film. Neue Bauhausbücher*. Mainz, Florian Kupfereberg Verlag, 1967.
11. Brogyányi i. m. 2. p.
12. Nagy Barna: Művészetek. In: Baráth László (szerk.): *A kisebbségi magyar ifjúság röpirata II*. Prága, 1933. májusa, 6–7. p.

13. Kállai Ernő–Kemény Alfréd–Moholy-Nagy László–Péri László: Nyilatkozat. *Egység*, 1. évf. (1923) 4. sz. 15. p.; lásd még Kállai Ernő: *Összegyűjtött írások I.* Budapest, Argumentum Kiadó–MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1999, 219. p.
14. Brogyányi i. m. 96–98. p.
15. Filep i. m. 68. p.
16. Brogyányi i. m. 36. p.
17. Uo. 46. p.
18. Uo. 57. p.
19. Uo. 112–126. p.
20. Uo. 123–125.
21. Uo. 66–72. p. (Tallós Prohászka István), 89–91. p. (Gwerk Ödön.)
22. Brogyányi Kálmán: Gwerk Ödön. *A Mi Lapunk*, 8. évf. (1928) 7. sz. 142–143. p., uó: A föld festői. *Új Szó*, 1. évf. (1929) 1. sz. (szeptember) 14–15. p.
23. Brogyányi: *Festőművészet Szlovenszón.* I. m. 59–95. p.
24. Lásd még Hushegyi Gábor: Brogyányi Kálmán szakírói, művészetkritikusi tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaságban és a Szlovák Köztársaságban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. (2001) 2. sz. 91–101. p.
25. Brogyányi Kálmán: *A fény művészete.* Pozsony, Forum, 1933.
26. Uo. 6. p.
27. Linhart, Lubomír: *Sociální fotografie.* Praha, Knihovna Levé fronty, 1934.
28. Brogyányi i. m., lásd a 26. jegyzetet, 20. p.
29. Uo. 4. p.
30. Uo. 34. p.
31. Uo. 58. p.
32. Uo. 62., 64. p.
33. Albertini Béla: *A fotószakíró Brogyányi Kálmán.* I. m., lásd az 1. jegyzetet, 120. p.
34. Uo. 124., 153–154. p.
35. Uo. 115. p.
36. Brogyányi Kálmán: Gondolatok az absztrakt művészetről. *Forum*, 5. évf. (1935) 2. sz. 69–70. p.
37. E kiállítás tényét csak 2002-ben sikerült hitelt érdemlően bizonyítani. Lásd Mojžišová, Iva: Konstrukció, mozgás, fény. *MADI No 4*, 2003, 21–23. p.
38. Albertini i. m., lásd az 1. jegyzetet, 113. p.
39. Brogyányi Kálmán: Szlovenszói magyar képtár és kultúrmúzeum. *Magyar Figyelő*, 1. évf. (1933) 1–2. sz. 159–160. p.
40. Brogyányi Kálmán: Die Jubiläums-Ausstellung des Pressburger Kunstvereines. *Forum*, 4. évf. (1934) 302–307. p.
41. Gwerk Ödön: A pozsonyi Képzőművészeti Egyesület jubileumi kéпкиállítás. *Magyar Újság*, 2. évf. (1934) 233. sz. (okt. 14.) 12. p.
42. Lőrincz Gyula: Mi van a szlovenszói magyar művészettel? *Magyar Újság*, 3. évf. (1935) 228. sz. (okt. 6.) 6. p.
43. Brogyányi Kálmán: Gondolatok az absztrakt művészetről. *Forum*, 5. évf. (1935) 2. sz. 70. p.
44. Uo. 69. p.
45. Uo.
46. Brogyányi Kálmán: Jegyzetek az aeropitturához. *Forum*, 5. évf. (1935) 99–100. p.
47. Narancsik Imre: A harmadik birodalom és humanizmusa. *Magyar Írás*, 5. évf. (1936) 6. sz. 56–66. p.
48. Borsody István: Az új Itália. *Magyar Írás*, 6. évf. (1937) 6. sz. 481–488. p.
49. Borsody István: Az új szudétanémet történet szemlélet. *Nemzeti Kultúra*, 1. évf. (1938) 1. sz. 150–153. p.
50. Tilkovszky Béla: Expresszionizmus a máglyán. *Forum*, 7. évf. (1937) 9. sz. 54–55. p.

51. *Szlovákiai Magyar Művészek Albuma*. Szöveget írta: Brogányi Kálmán. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1942.
52. *Szlovákiai Magyarok Képes Naptára 1944*. III. évfolyam. Bratislava-Pozsony Toldy Kör, 1944. (A képeket válogatta és a képszövegeket írta Brogányi Kálmán.)
53. Brogányi Kálmán: *Pálffy Péter festőművész. Katalógus*. Bratislava, Litera, 1940. /A Képzőművészet Egyesület Művészkönyvei./
54. Brogányi Kálmán: Magyar művészet Szlovákiában. In: *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942*. Budapest, Athenaeum, 1942, 160. p., ill. Sziklay Ferenc: Kassa művészeti élete. *Új Magyar Museum*. III. kötet, II. (VI.) füzet, 1943, 233. p.
55. Brogányi Kálmán: *Magyar Könyvtári Szolgálat*. Pozsony, Told-Kör, 1941.
56. Kéglí Ferenc: Brogányi Kálmán és a Magyar könyvtári szolgálat. Előadás. Pozsony, 2000. május 15. Kézirat.
57. Uo.
58. Uo.
59. Győztünk! *Új Hírek*, 2. évf. (1938) 135. sz. (június 14.) 1. p.
60. A szülőket fölháborítja a pozsonyi magyar gimnázium egyes tanárainak oktató munkája. *Új Hírek*, 2. évf. (1938) 116. sz. (május 20.) 2. p.
61. Vojtech Tilkovský a pozsonyi rádió magyar vezetője lélekben és kultúrában cseh. *Új Hírek*, 2. évf. (1938) 245. sz. (okt. 26.) 5. p.; lásd még Reflektorral világtunk rá a pozsonyi magyar rádió prágai ittfeljtett szpikerére. *Új Hírek*, 2. évf. (1938) 244. sz. (okt. 25.) 2. p.
62. *Új Hírek*, 2. évf. (1938) 261. sz. (nov. 15.) 1. p.
63. Az SZMKE HÍREI. Zsidó írók jegyzéke (a magyarországi könyvügyek kormánybiztosa). *Magyar Néplap*, 4. évf. (1944) 20. sz. 4. p.

GÁBOR HUSHEGYI

KÁLMÁN BROGÁNYI – ART, THE PEOPLE, IN THE SERVICES OF THE NATION AND POLITICS.
100TH BIRTH ANNIVERSARY OF THE HUNGARIAN PERSONALITY LIVING IN CZECHOSLOVAKIA, IN
THE CONTROVERSIAL PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

One of the most important personality of the period between the two world wars, Kálmán Brogányi (1905–1978) was an artistic and photography writer, leader of the artistic life, picture- and library organiser, editor, public writer, and public life personality, as well. His artistic writing activity resulted the editions titled *Painting in Slovakia* (1931) and *The art of Light* (1933), that gave a comprehensive picture of the contemporary Slovak artists and on modern photography in Hungarian language for the first time. He had a determining role in the editing work of building and art magazine titled *Forum* published between 1931 and 1938 in Hungarian and German and in the activity of artistic department of *Kunstverein* and *Masaryk Academy*. He provided active library organising work, between 1939 and 1942 he led the Hungarian library in Pozsony, and he enriched his theoretical activities with his monography titled *The Hungarian Library Service* (1941). He provided intensive public an political activities that can be traced back in his published works. His activities as an artistic writer, librarian, and in the field of public life were provided throughout two decades, from the 20's of the last century to 1945, to the deportation, and/or his emigration. Judging his personality arises from his bonds to the *Sarló* movement, and from his friendly attitude Germans during the second world war. His professional merit is not disputed by the Slovak art history writers, although the Hungarian professionals started to pay attention to him only

in the last decade. Kálmán Brogyányi is one of the most important personalities of photography writing and library organisation in Hungarian language, and Slovakian artistic writing between the two world wars. This study analyses the activities of Kálmán Brogyányi

Utópia és valóság Karel Čapek és Karinthy Frigyes életművében

JAROSLAVA PAŠIAKOVÁ
UTOPIA AND REALITY IN LIFE WORKS OF KAREL ČAPEK AND KARINTHY FRIGYES

82.091:821.511.141:821.162.3
821.511.141.091
821.162.3.091

Karel Čapek, Karinthy Frigyes, utopia, humanism.

Karel Čapek és Karinthy Frigyes fiktív filozófiai és művészi síkon folytatott dialógusa – noha személyesen nem ismerték egymást – rendkívül feltűnő tematikai és műfaji egyezésben nyilvánult meg. Közös tulajdonságuk volt a műszaki fejlődés, a tudomány, az értelmiség küldetése iránt tanúsított élénk érdeklődés is. Mindennek mértékét azonban elsősorban az egyszerű ember és annak világa jelentette számukra. A harmincas években, az egyre nagyobb feszültség légkörében mindketten érdeklődéssel fordultak az emberi lét további fejlődésének, e fejlődés útjának problémaköre felé. Azok közé az írók közé tartoztak, akik a döntő pillanatokban világosan, félreérthetetlenül fejtették ki a háborúra vonatkozó nézeteiket műveikben.

Karinthy 1916-ban megírta a *Legenda az ezerarcú lélekről*t, Karel Čapek a második világháború előestéjén, 1937-ben a *Fehér kőrt*, amely nemcsak saját művészetében vált jelentős határkövé, hanem az egész kortárs cseh drámairodalomban is.

A kritika kiemelte a drámaíró Čapek „támadó kedvét és vadságát”, melyet a nemzetközi fasizmus térhódítása provokált ki, s hogy világosan kifejezi, „a drámai világkonfliktus melyik oldalán van a kis nemzet teljes joga és egész élete”.¹ A darabot 1937. január 29-én mutatták be a prágai Stavovské (Rendi-Nostitz) Színházban, s ugyanaznap került sor a brünni bemutatóra is. A bemutató előadásnak mindkét helyen hatalmas sikere volt, szögezi le a *Boje o Karla Čapka* [Harcok Karel Čapekért] című művében Viktor Kudělka.²

A *Fehér kőr* azonban nemcsak elismerést aratott, hanem erős ellenszenvet is kiváltott. Nemcsak Max Brod hallatta szavát a *Prager Tagblatt*ében, megszólalt a heleniszták sajtószerve, a *Die Zeit* is, melynek kritikája túlságosan is összecsengett a cseh fasizáló Jiří Stříbrnýéval: kifogásaik elsősorban eszmei-politikai kifogások voltak. Megszólaltak azonban a marxista kritikusok is, akik „relativizmusa” és „pragmatizmusa” miatt korábban már nemegyszer bírálták Čapekot. Julius Fučík és Ladislav Štoll ezúttal, szembeszállva a fasizáló hangulatokkal, az író védelmére keltek. Rájöttek, hogy Čapek békés együttműködési kísérletének, a „senkinek sincs

teljesen igaza, s mindenki birtokol egy részt az igazságból” nézet szellemében folytatott kísérletének egyszer s mindenkorra befelelgett. Ez a becsületes kísérlet fiasköval végződött, s arra a felismerésre vezetett, hogy az emberiséget még Jézus Krisztus áldozathozatala sem egyesítette, nem tette az embereket egyenlőkké, testvérekké.

És Čapek választott: a művészet győzedelmeskedett benne a filozófus felett. Nem volt könnyű győzelem. A harcban magának kellett meghátrálnia, földadnia békeszeretét, hamleti ingadozását.

A két író, Čapek és Karinthy egyazon irányban fejlődtek – mind eszmeileg, mind művészileg: idealisztikus, mélységesen humanista filozófiájuk eljegyezte magát az újkori racionalizmussal, amely arra készítette őket, hogy a műszaki haladás hozadékát az egyén szempontjából értékeljék.

1936-ban a Népszövetség Állandó Tudományos és Művészeti Bizottságának budapesti ülésén Čapek a „megismerés és hatalom szelleméről” beszélt. Hangsúlyozta, hogy a technika uralni képes az anyagot és a természeti erőket; a humán tudományok „nem a világ uralására, hanem megértésére tanítanak bennünket. S még valami másra, egymás megértésére is megtanítanak.”³ Az emberéleten Karinthy is elgondolkozott, s nemegyszer megállapította, micsoda ellentmondás van az érzelmi és az értelmi, az értelmi és az ösztönös között. Utópisztikus-fantasztikus regényeiben, az *Utazás Faramidóba* és a *Kapillária* címűekben arra a következtetésre jutott, hogy az emberi nemet a maga kettőssége veszélyezteti; az intellektus és az ösztönök ugyanis egymással ellentétes célt követnek: „az egyik az életet keresi, a másik a halált.”⁴

Éppen ezért az sem lephet meg bennünket, hogy szerzőink analóg módon tekintettek az embernek, az egyénnek a modern társadalomban elfoglalt helyére, helyzetére. Čapek minden egyes emberben fel akarta ébreszteni a felelősségérzetet, a lelkiismeretet: „A *mi...* szövetségi, szociális és erősítő szó... Az *én* praktikus, kötelező érvényű és tevékeny, sokkal szerényebb a *minél*, nyugtalanító és súlyos, az *én* egyszersmind a lelkiismeret szava és a tett szava”⁵ – írja a *Kritika slov* [A szavak kritikája] című írásában.

Karinthy hasonlóképpen vélekedik erről a kérdésről: s nemcsak az *Én és énke* című szellemes töprengésében, hanem a *Szerénytelen magánvélemény, avagy az Európai Egyesült Államok* című cikkében is. „Az egész világon egyetlen példány van belőle. (Ezért szokták szembeállítani az egész világgal.) Ezzel a szóval, hogy »én«, a világ minden volt és létező élőlényei közül egyetlenegy lehet csak megjelölni. A többi mind te meg ő... Az angol nyelv, mely még Isten nevét is kisbetűvel írja, ezt az egyetlen főnevet (a »névmás« szó nem illik rá, mihelyt »név«, akkor már »más«) hatalmas, magában álló nagy I-vel jelöli, mintha azt akarná mondani, hogy ez csak kezdő betűje a titoknak – vajon mit jelent?”⁶

A szerénység példaképeként Karinthy Newtont említi. „Newton nyilván egyike volt a világ legszerényebb embereinek, de szerény véleménye, mely szerint a gyorsulás fordított arányban áll a távolság négyzetével, azóta a legszerénytelenebb véleménynek bizonyult, miután kiszorított és elhallgatott minden ellenkező véleményt. Pedig hát egyedül eszelte ki a dolgot – kieszelte volna akkor is, éppen olyan jól, ha egyedül van a világon, sőt talán... sőt, talán még jobban. – Telma Titusz egyik fontos tétele legalább azt állítja, hogy az emberi ítéletek az ítéletekből alakult vélemények, a véleményekből alakult igazságból alakult törvények igazság- és érvényességértéke

fordított arányban áll azok számával, akik hozzák. A leglazább, legrövidebb életű törvényeket tömegek alkotják, forradalmak idején...”⁷

Karinthy szerint ez Telma Titusz egyik legfontosabb tézise. De ki is volt valójában Telma Titusz? A *Legenda az ezerarcú lélekről* című Karinthy-novella hőse. Ez a fiatal tudós – 1943. június 24-én délután fél háromkor – egy kísérlet folyamán elpusztította testét, de lelke halhatatlan maradt. Célja a háború megakadályozása volt. Mivel Titusz pedáns ember volt, búcsúlevelet is hagyott hátra: „Ezt a holttestet a vaszéken Telma Titusznak hívták, az élettan doktora volt, és a hágai egyetem magántanára. Régi zsidó családból származott, erős, egészséges test volt, harminchárom évig használtam, jól tartott, keveset kellett reparálni, meg voltam vele elégedve. Most már aligha öltöm magamra: a becsületes megtalálónak adom, tegye el emlékül...”⁸ Számos testet öltés után Titusz – Lincoln, meggyilkolt amerikai elnök képében – a Fehér Háza ment, s az elnökkel való beszélgetése folytán „kiderült, hogy a világ rosszul ismerte önmagát, mikor nem tudta testét elképzelni e függelék nélkül, s kiderült, hogy az embernek nincs szüksége kardra, amit úgy tekintett már, mint harmadik kezét...”⁹

Közben békekonferenciákat hívtak össze, a diplomataék – minden nagyobb nehézség nélkül – tárgyaltak, s különféle dokumentumokat írtak alá, „néhány hatalmas embernek buknia kellett, néhány rendszernek végleg megszűnnie [...] nem törtenhetett dörgő és zengő falak recsegése és hatalmas porfelhő nélkül...”¹⁰

Látjuk tehát, hogy Karinthy nem volt apolitikus; mint alkotó ember a diktatúra, a gondolat szabadság megsértése ellen harcolt, amit kétszeresen is károsnak tartott, mert nemcsak hogy az ember ki sem mondhatja gondolatait, hanem meg sem formálhatja azokat: az öncenzúra ferdít, az egészséges gondolkodást teljesen tönkretesz. Erről így ír: „A háború lényege a rabszolgaság, nem az ölés, ellentéte nem a béke, hanem az egyén szabadságvágya, hogy önmaga választhassa meg ellenségét és testvérét, ki-ki a maga körein belül, fellázadva a természetellenes kényszer ellen, mely arra szorít, hogy ne a magam ellenségét öljem meg, hanem a másét...”¹¹

A *Fehér kórban*, amely egyszersmind a jó és a rossz harcának modern mítosza, Čapek egyetlen emberre, egy orvosra bízta a harcot. Alexander Matuška szerint a darab nem kollektív darab, hanem „két individuum, Galén és Tábornagy párharca” – a tömeg csak azért jelenik meg a végén, hogy Galént eltiporja. Mivel Tábornagyot, a hatalom és az erőszak képviselőjét legyőzi a fehér kór, Čapek számára csupán egyetlen lehetőség marad: a két fiatal, „akik a jövőbe vetett reményt, az új nemzedékbe vetett reményt jelentik számomra: a fegyvergyáros fia és a diktátor lánya, mindketten tiszták, emberként tisztességesek és értelmesek... akiket nem érintett apáik fanatizmusa”,¹² mondja a szerző a kommentárban. Visszatérés ez az ifjúság misztikájához, a tisztaság és az áldozatkészség mítoszához. A mítosznak is megvan azonban a maga dinamikája – egyes elemei transzformálódnak, a régi mítoszok alapján önállósulnak. Így van ez a *Fehér kórban* is.

Galén dr. halála sok mindent jelképezett: a személyiségnek a fanatizált tömegtől elszenvedett verségét, az idealista orvosnak a materiális túlsúly és a brutalitás diktátumától elszenvedett vereségét, a tudományos munkával, az orvosi etikával való visszaélését, egy pótolhatatlan egyéniség életművének pusztulását.

Thomas Mann a következőket írta Karel Čapeknek: „Csak csodálni tudom azt a mesteri bátorságot, amellyel magáévá teszi a színházat, s ahogyan kihasználja a

színház eszközeit a szellemi és az ideális realizálásához és kialakításához. A darab fantasztikuma és szimbolikája... itt a legnagyobb életességgel és plasztikussággal van egyesítve.”¹³

Különös, hogy Čapek a *Fehér kór*ban egyértelműen vezette Galén sorsát a tragikus végkifejletig – mintha saját sorsát látta volna előre. Hiszen éppen ő volt az, aki nem ismerte el a drámák tragikus végkifejletét. A *Smrt* [Halál] című cikkében a következőket írta: „Nem magát a halált kifogásolom itt, hanem a vele való visszaélést... Megdöbbenő, milyen könnyen és készségesen hálnak meg az emberek az irodalomban... Meghálnak egy tollvonással, a megoldás, az effektív befejezés kedvéért... Tagadom, hogy a szerzőnek féktelen joga van az emberi halálra... Élni is gradáció, cselekmény, dráma, a válságok és sorsok többsége nemcsak étellel kezdődik, hanem étellel is fejeződik be, s mi több, étellel oldódik meg. Végző soron, a hi-telesség jegye az irodalomban nem a halál, hanem az élet.”¹⁴

Nézzük meg, milyen égető létfontosságú kérdéseket vetett fel a *Fehér kór*. Tábornagy és Galán dr. alakjában mindenekelőtt két rendszert, két ideológiát, két emberi magatartásformát konfrontál. Ám nemcsak a politikus etikáját tette szokatlan módon kétségessé, hanem Sigelius udvari tanácsos túlzottan lojális alakjában az orvosi etikát is.

Nem csoda hát, hogy mindjárt a bemutató előadás után az orvostudomány jelentős képviselői is hozzászóltak a vitához: azt hiszem, elég, ha név szerint most csak a Károly Egyetem és a Komenský Egyetem professzorait, Pelnář és Frankenberger professzort említem. Mindketten érintve, sőt Sigelius alakja miatt sértve érezték magukat, a vezető orvosok etikájának kérdésére azonban különböző nézőpontokból tekintettek. Pelnář professzor Sigelius alakjában mindazoknak a negatív jelenségeknek a megszemélyesítését látta, amelyek kritikus álláspontra készítettek az egyetemekkel, illetve az egyetemi tudománnyal szemben. Frankenberger professzor viszont a béke „terroristájánál”, Galén doktornál szimpatikusabbnak és emberségesebbnek tartotta a militarista marsalokat, akik halálos kimenetelű csatákba vezetik katonáikat egy élő és megvalósítható eszméért, de nem hagynak segítség nélkül elpusztulni embermilliókat egy szörnyű betegségben, az örök béke kímélésének kedvéért.

Viktor Kudělka a már említett könyvében részletesen ismerteti az orvosokkal folytatott vitát, s kiemeli, mennyire sajnálta Čapek, hogy nem tudta a darabban még alaposabban kifejteni a Sigelius-motívumot, hiszen ezt „kor iszonyú erkölcsi és hatalmi válságnak egyik szimptomájaként”¹⁵ értelmezte.

O doktorech, profesorech a universitách [A doktorokról, professzorokról és az egyetemekről] című cikkében Čapek ezt írta: „...igazán úgy vélem, hogy az az állam, amelyet Sigelius szolgál, afféle ellenpólusa annak, amik mi vagyunk és lenni akarunk... ama diktatórikus állam, ahol a marsall uralkodik, számomra nem azonos Németországgal, nem azonos Olaszországgal, nem azonos Törökországgal, egyetlen európai állammal sem, hanem egy darabja az általános, európai politikai és szellemi territóriumnak. A Tábornagy hazája nem egy valóságos ország, hanem bizonyos erkölcsi és polgári valóság, amely abban nyilvánul meg, hogy a mai világban oly sok ember idegenedett el az egyetemességre és a humanitásra, a békére, a szabadságra és a demokráciára irányuló nagy törekvéstől...”¹⁶ Čapek visszautasítja a vádat, miszerint túlságosan kritikusan viszonyul az orvostudományhoz: „ha valamely fog-

lalkozás közel áll szívemhez, akkor az az orvosé; ezt talán apámtól, a kiváló doktor-tól örököltem...”¹⁷ Az idézett cikkből azonban a következő, talán túlságosan is lát-noki gondolatot tartom a legsúlyosabbnak: „a világ kultúrtörténetében egyszer majd elég szégyenletes fejezet lesz arról, hogy a huszadik században hogyan zsuppolták ki a gondolkodás szabadságát és a szellemi küldetés egyetemességét a művelt világ annyi egyeteméről, annyi tudományos intézetéből; hogy hogyan lettek ezek az egyetemek és intézmények a politika szolgálóivá... hogyan törték lázasan magukat, hogy az ideiglenes rezsimek és ideológiák szajhái lehessenek; hogyan adták el egy tál lencséért a maguk nagy, dicsőséges elsőszülöttségi jogát és nemességét, a te-kintélytől való függetlenségüket, a szellem szabadságát és az igazság egyetemes-ségét.”¹⁸

Érdekes, hogy Karinthy-nál nem találjuk meg az orvosi etikának ezt a kiélezett bí-rálatát – alighanem azért sem, mert neki személyes oka volt az orvostudomány tisz-teletére, sőt élete meghosszabbításáért az orvostudománynak tartozott hálával. Az 1936-ban Stockholmban, Olivecrona professzor által elvégzett agyműtét csaknem két, termékeny munkával teljes évvel hosszabbította meg életét. Az *Utazás a kopo-nyám körül*ben tisztelettel adózott a nemes, igazi tudománynak, amely sohasem vi-seltetett olyan ellenségesen a babonával szemben, mint vele szemben a babona.

Igaz, Čapek is számos további művet alkotott, melyekben a tudomány s nem csupán az orvostudomány felelősségét vizsgálta. Attól rettegett, hogy a tudomány-nal visszaél a hatalom, s az ember ellen fordítja, hiszen a diktatúrában nincs he-lye a független tudománynak.

Végezetül kísérletet tennék a két író filozófiájában és életművében fellelhető ha-sonló, illetve azonos vonások összefoglalására: mindketten szerették az életet, melynek tartalmát a szabadságban látták. Erős érzelmekkel, kíváncsisággal és fan-táziával megáldott racionális emberek voltak. Egyforma örömmel fedezték fel az élet kis és nagy dolgait. Túlságosan nagy érzékenységük komoly társadalmi konfliktu-sokba vezette őket. Veszélyérzetük, katasztrófától való félelmük lényeges összetevő-je volt művészetüknek. A háború, a béke, az ideológiai harc problémáit nemcsak felvetni akarták, hanem megoldani is. Így jöttek létre még formailag is hasonló apokrifjeik, novelláik, amelyeknek mindig erkölcsi küldetést is tulajdoníthatunk, de amelyeknek humoruk is van, s ez eltompítja az emberek közti kiélezett konfliktuso-kat és ellentéteket.

Mindketten hittek abban, hogy a világot mindenki a maga individuális tevékeny-ségével teheti jobbá, nem bíztak a kollektív programokban, még a békeprogramok-ban sem.

Mindketten figyelemreméltó utópisztikus-fantasztikus, egyszersmind nagyon reá-lis világot teremtettek. A harmincas években, a fasiszmus németországi hatalomra jutása után mindkettőjükre óriási hatással volt Thomas Mann erkölcsi példája. Mindketten vitába szálltak korukkal.

Karel Čapek a *Fehér kőrt*ban a „riasztó veszély” ellen emelte fel hangját. A drá-ma tragikus végkifejlete nemcsak intés volt, hanem felhívás is. Čapek tudatosítot-ta, hogy sohasem lesz olyan haladás, amely nem az emberi szabadságból és az er-kölcsi együttműködésből sarjad. Ezért tulajdonított óriási fontosságot az értelmiség szerepének és küldetésének. A hitleri fordulat után egy évvel már azt írta, hogy „itt

nem kisebb dolog történt, mint az írástudók mérhetetlen árulása, s ez iszonyatos képet mutat arról, mire képes az értelmiség”.

Jegyzetek

1. Čapek, Karel: *Bílá nemoc* [Fehér kór].
2. Kudělka, Viktor: *Boje o Karla Čapka* [Harcok Karel Čapekért]. Academia Praha, 1987, 108. p.
3. Čapek, Karel: Duch poznání a duch ovládaní [A megismerés szelleme és a hatalom szelleme]. In: *Spisy* [Összegyűjtött művei]. III. köt. Praha, 1986, 711. p.
4. Karinthy Frigyes: *Utazás Faramidóba*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972, 55. p.
5. Čapek, Karel: Kritika slov [A szavak kritikája]. In: *Poznámky o tvorbě* [Az irodalom margójára]. Bratislava, 1982.
6. Karinthy Frigyes: „Ěn”. Címszó az Enciklopédiához. In: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához*. Budapest, 1980, 181. p.
7. Uo. 225. p.
8. Karinthy Frigyes: Legenda az ezerarcú lélekről. In: *A delejes halál*. Budapest, 1969, 126. p.
9. Uo. 146. p.
10. Uo.
11. Karinthy Frigyes: *Szavak pergőtűzésben*. Bratislava, Madách, 1984, 770. p.
12. Čapek, Karel: *Bílá nemoc* [Fehér kór].
13. Idézi Kudělka i. m. 118. p.
14. Čapek, Karel: *Smrt* [Halál].
15. Uo.
16. Čapek, Karel: O doktorech, profesorech a universitách [A doktorokról, professzorokról és az egyetemekről]. In: *Divadelníkem proti své vůli*. Praha, 1968, 326–329. p.
17. Uo.
18. Kudělka i. m. 114. p.

(Fordította Varga Erzsébet)

JAROSLAVA PAŠIAKOVÁ

UTOPIA AND REALITY IN LIFE WORKS OF KAREL ČAPEK AND KARINTHY FRIGYES

The author, analysing the works of the Czech Karel Čapek and the Hungarian Karinthy Frigyes emphasises that both were very interested in technical development, science, mission of the intelligentsia and in ultimate moments unambiguously expressed their views on the war. Their idealistic, deeply humanistic philosophy forced them to evaluate the results of technical development from the aspect of the individual. They both felt the contrast that is between the intellect and emotions, intellect and instinct. The war of this duplicity can be seen in the works of both writers.

Ethey Gyula helytörténet-írói tudományos munkássága¹

SÁNDOR CSANDA
SCIENTIFIC WORK ON REGIONAL HISTORY WRITING OF GYULA ETHEY

930-051
908(437.622)

Gyula Ethey, Vág-valley, the area of Nyitra, regional history.

A *Nemzeti Kulturában* Alapy Gyulán kívül Ethey Gyula publikált a legtöbbet; a lapban egész könyvre való tanulmánya jelent meg, a legtöbb *Vág völgyi krónika* címmel. Ezt a sorozatát 1934-ben kezdték közölni, s bizonyára csak a folyóirat megszűnése miatt nem folytathatta. Dolgozatai 1936-ban könyvben is megjelentek ugyanezzel a címmel, abban a nyomdában (Spitzer Sándoréban), amely a folyóiratot is kiadta. A *Nemzeti Kulturában* publikált folytatásokat a könyvvel összehasonlítva megállapítható, hogy a gyűjteménynek nemcsak a vége maradt ki a lapból, de terjedelmesebb könyvében Etheynek más címmel közölt, részletesebben kifejtett tanulmányai is megtalálhatók, mégpedig a *Régi kastélyaink és a Közigazgatásunk múltjából* címűek (1933) vagy az *Adatok a Vág völgy bortermeléséhez és a Vág völgyi vendégfogadók és kocsmák* címűek (1934). Ezek a könyvben rövidített címmel találhatók. Úgy látszik, a részlettanulmányok írása közben alakult ki az a koncepciója, hogy monográfiát ír e témakörből, mert 1933-ban és 1934-ben először önálló címmel közli tanulmányait, majd hasonló fejezetcímekkel tagolva a *Vág völgyi krónikát*. A folytatásos közlést alcímekkel osztja fejezetekre, ezek rövid tanulmányoknak is tekinthetők. A könyvet a folyóiratban megjelent folytatásokkal összehasonlítva azt látjuk, hogy az egyes fejezetek a lapban nem a könyv elejével kezdődnek, hanem az érdekesebbnek vélt vagy előbb feldolgozott problémakörökkel. A *Nemzeti Kulturában* a *Vág völgyi krónikának* összesen tíz folytatását közölték, s hogy a szerző közben írta a továbbiakat, az abból is kiderül, hogy ugyanebben a lapban másoktól (Alapy, Haiczl Kálmán) közölt adatokat is jegyzetekkel jelölve felhasznál a későbbi folytatásokban. A mű monografikus jellegű, és logikusan csak a könyvben adott időrendben értékelhető. Ethey előbbi munkásságát is időrendben tekintjük át, mivel korábbi művei is összefüggnek a később kiadottakkal.

Ethey Gyula részletes életrajzi adatai nem állnak rendelkezésünkre, de a fontosabb műveiben és a közkeletű lexikonokban is megvannak. A Visegrád melletti Dömösön született 1878. november 18-án, Nyitrán, Alsószelezsényben és Csejtén élt, meghalt Csejtén, 1957. október 3-án. Amint műveiből is kitűnik, Nyitrán járt iskolaiba, jogot végzett Budapesten és Kolozsvárott. A *Nemzeti Kulturában* közölt német

nyelvű rezümék szerint 1920 előtt főszolgabíró volt, Vágújhelyen mint „közbirtokos”. Első jelentősebb tanulmányában (*Alsószelezsény története*) alsószelezsényi 305 holdas házi kezelésben levő birtokát tünteti fel, majd csejtei és vágújhelyi kúriáját emlegeti. Kutatási területe szülőföldjének vidéke: a Vág, a Nyitra és a Garam felső folyásának környéke. Számos csehszlovákiai és magyarországi lapnak a munkatársa: *Prágai Magyar Hírlap*, *Nemzeti Kultúra*, *Híradó*, *Komáromi Lapok*, *Nyitravármegye*, de a budapesti *Történetírás*² és a *Századok*³ hasábjain, valamint a Slovenská učená spoločnosť (Szlovák Tudományos Társaság) folyóiratában, a *Historia Slovaca*ban⁴ is publikált. Rokona volt a felső-magyarországi Jeszenszky családnak; *Vágvölgyi krónika* című könyvének elején gyászkeretbe foglalva ez az ajánlás olvasható: „A világháborúban elesett sógorom, Jeszenszky István honvédszászlós hősi emlékének!” Vágújhelyhez kötődik két társzerzős tanulmánya is.⁵ A *verebélyi érseki nemesi szék* című dolgozata⁶ különlenyomatként is megjelent (Budapest, 1942, 66 p.).

Valamennyi könyvét Csehszlovákia megalakulása után írta: *Alsószelezsény története* (Budapest, 1922), *Vágújhely története és a szomszédos várak* (Nyitra, 1926), *Vágvölgyi krónika* (Komárom, 1936), *A Zoborvidék múltjából* (Nyitra, 1936), *A vágvölgyi magyarság települése és fogyatkozása* (Pozsony, 1941), *A csejtei uradalom élete* (Budapest, 1943). Ez utóbbi könyvtárainkban nem található.

Az *Alsószelezsény története* rövid, vázlatos falumonográfia (47 p.). Mint későbbi helytörténeti monográfiáit, ezt is fejezetcímek teszik áttekinthetővé: A falu katolikus temploma, Az iskola története, A határ, A világháború hatása, A birtokos családok. A földrajzi elhelyezkedés, a határ leírása későbbi műveiben is előre kerül. A Felsőszelezsénnyel egybeépült, Aranyosmarót melletti község Ethey idején (1921-ben) Sľažany néven 507 lakost számlált, s köztük mintegy két tucatnyi volt kúriával rendelkező nemes. A krónikaszerű leíráshoz a Bars megyére vonatkozó kiadványokat, családi levéltárakat és saját megfigyeléseit használja fel. Stílusa inkább elbeszélő jellegű, mint az adatközlő Alapyé: „A világtól én sem maradhattam el, egyik beltelkemet eladtam a falu bírójának, a másikat parcelláztam építési célokra. De az építkezésnek nem a földhiány, hanem az anyagok óriási ára áll útjában; egy 300 négyszögöles teleknek árán nem lehet egy ajtónál többet vásárolni.” Pozitívista történetírása gyakran párosul patriarkális humorral és népszemlélettel. Mivel szlovákok lakta vidéken élt, jól beszélt a nyelvet, s mint más műveiben, ebben is eredetiben idézi a cseh és szlovák nyelvű okiratokat. Szlovák idézeteket is beleszó a szövegébe; a vele rokon magyar származású nemesekről állapítja meg: „A felvidéki magyar famíliák szívesen beszéltek szlovákul, s a származást jellemző szky végzetű családokról Szirmay Antal feljegyezte: Radvánszky – Mednyánszky – Szerjenszky – Jeszenszky, tito všeci dobre vedja po slovensky.” Kis könyvében többször emlegeti az Alsószelezsényben lakó Bodó családot, és sokat idéz családi levéltárukból. Eből a Bodó-levéltárból közöl dokumentumokat a *Nemzeti Kultúrában* Bodó Péter is, aki a lexikális adatok szerint az Erdődy-uradalom nyugalmazott jószágkormányzója, s eredményesen működött Pöstyén fürdő fejlesztése terén.

Az önműveléssel egyre jobb helytörténésszé váló Ethey következő monográfiája már lényegesen szakszerűbb s részletesebb az előbbinél. A *Vágújhely története és a szomszédos várak* első fejezetében (A legrégebb időktől Csák Máté haláláig) megemlíti, hogy Csejtén római edénydarabokat találtak, „magam pedig Veszpesianus császárnak ezüst pénzét őrzöm, melyet Szerdahelyen (Horná Streda) talált egy föld-

műves...” Majd azt bizonygatja, hogy Újhelyt és a környező falvakat székelyek alapították, akiket Szent László telepített ide. Az itteni székelyekkel más munkáiban is foglalkozik, a *Vágvölgyi krónikában*⁷ például a helynevek hasonlóságára utalva azt állítja – tévesen –, hogy az erdélyi székelyeket is innen telepítették mai lakóhelyükre.

A második fejezet (Csák Máté halálától a török világ végéig) a könyv egyik legjobban megírt része. Látszik, hogy a szerzőt – hasonlóan mint Alapyt és Haiczl Kálmánt – erősen foglalkoztatta a törökdúlás, s a levéltárban is gazdag anyagot talált ehhez a témához. A fejezet elején elmondja, hogy Zsigmond király 1388-ban a lengyel származású Stibor vajdának adta Újhelyt (nevének akkori változata: Vyhel). 1430-ban husziták törtek a vidékre, s annyira pusztítottak, hogy „Pozsony és Nagyszombat között jóformán egy ház sem maradt épen”. A husziták akkor, majd 1449-ben is bevették a várat. A később Csehországban megvert husziták egyik vezére, Jan Švehla seregével Magyarországra jött, 1466-ban Kosztolányban épített tábor, s innen pusztította, sanyargatta az egész vidéket. Mátyás király hadai azonban bevették Kosztolányt, a menekülő Švehlát pedig elfogták és felakasztották. A török hódítók többször is portyáztak ezen a tájon: először 1530-ban, majd 1599-ben („valami százezer török égette a Vág völgyét, s Újhelyt is felgyújtá”). Amit a török meghagyott, azt „Bocskay hajdúi tették tönkre”. A nyomorgó lakosság II. Ferdinánd felmentő csapatait várta, s 1624-ben meg is érkeztek szövetségesei, a Lengyelországból ide hozott kozákok, akik azonban éppúgy garázdálkodtak, mint az ellenség.

III. Ferdinánd császár 1648-ban kelt adománylevelében Tóth-Újhelynek nevezi a várost, eszerint a 15. század eleje óta a szlovák lakosság volt itt túlsúlyban. Amíg Nyitrát a török tartotta megszállva, a vármegye közgyűlését többször is Vágújhelyen tartották. A fejezet végén a szerző emlegeti Petrovitz (Petrovics) Márton vágújhelyi nemesi levelét, patetikus, Petőfit dicsőítő sorokkal zárva fejtegetéseit. Petrovicsék vágújhelyi megtelepedése kérdésében később is buzgón kutat, s a *Nemzeti Kultúrában* közzétett cikkében⁸ egy tornóci tanúvallomásra hivatkozva állítja, hogy a költő családja a vágújhelyi járásból származik. Dienes András, a kiváló Petőfi-kutató mutat rá arra, hogy Ethey ezzel az adattal, melyet későbbi műveiben is emleget, hosszú időre félrevezette a Petőfi-kutatókat, mert az itt lakó Petrovicsok nem a költő ősei voltak.⁹

A következő jelentős történelmi fejezet (Vágújhely a kuruc világban) így kezdődik: „II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának küzdelmeiből városunk is kivette a maga részét. Szabadságra vágyó őseink vígan kuruckodtak itt, míg a császár több ezer főnyi katonaságot nem ültetett a nyakukra.” A németek felgyújtották Kochanovszky Imre „uram házát (ahol most a régi gyógyszertár van), amitől leégett a város”. A bosszúra vágyó lakosok üzentek Ocskay Lászlónak, hogy a Besztercére vonuló németeken „szíveskedjék elverni a port”. Rákóczi „villáma” rajtuk is ütött, s a kurucok később bevonultak Vágújhelyre. Rákóczi felmentette a várost az adófizetés alól. A váltakozó hadiszerencse során hol a kurucoké, hol a labancoké volt a helység. 1708-ban Rákóczi Barsonville francia ezredest küldte Vágújhelyre kémszemlére. Az ezredes pontosan leírja a vár erődítéseit és védőinek számát, de újból bevenni már nem tudták, mert a fejedelem „szerencsecsillaga leáldozott”. A vármegyéket a császár iránti hűségükre kötelezték.

Az újabb idők című fejezetben Ethey a napóleoni időket és a várost pusztító tűzveszélyeket emlegeti: „Az utcák képe folyton változott, az égett gerendák helyén új épü-

letek emelkedtek, melyeknek egyik dísze volt Bél Mátyás idejében Ghyllányi tábornok háza.” Az utcák nevét a Vág áradásaival magyarázza: a legrégebb a Béka utca, a legújabb rész a Luka (rét), mely korábban mocsaras terület volt. A lakosság számára idézi az 1882. évi helységnévtárt: „319 házban 5162 lakos él, túlnyomó részük szlovák anyanyelvű”, de nem említi, milyen nagy százalékban éltek itt zsidók. Fényes Elek 1851-ben kiadott *Magyarország geographiai szótára* szerint 2495 zsidó vallású élt a városban, s ez más felső-magyarországi városokhoz hasonlítva igen nagy százalékarányt jelent. Egy pogromot viszont leír; eszerint a felbujtott tömeg „Ven s židmi” (Ki a zsidókkal) kiáltással borzalmas rablást vitt véghez. Mikszáthos derűvel idézi fel egyik őse szabadságharcbeli szereplését: „Nagyapám is elment a többivel, és híven harcolt Világosig. Aztán jött a szokásos jutalom: honvédtiszt létére besorozták az osztrák ármádiába közlegénynek, ahol fel is vitte egészen – a káplárságig. Nem is hordott fűzős cipőt holtáig, nehogy a bakkancsra emlékeztesse.”

Az osztrák uralom című fejezetben hazafias bánattal emlegeti az 1849–1867 közötti nemzeti elnyomást. Az 1867-es kiegyezésről csak annyi a mondanivalója, hogy az új főszolgabíró Csejten székelt, s csak 1885-ben költözött át hivatala Vágújhelyre. Alapytól eltérően Ethey minden könyvében külön fejezetet szentel a közigazgatásnak; erre talán szolgabírói múltja ösztönözte. A város közigazgatásának rendjét először Zsigmond király kiváltságlevele szabályozta. Eszerint a városnak joga van bírót és esküdt tanácsosokat választani, akik a polgárok peres ügyeit intézik. A polgárok a város körül két mérföldnyi területen építhetnek, a patakon malmokat és posztókészítő malmokat létesíthetnek. Az 1716. évi bíróválasztás jegyzőkönyvét idézve elmondja, hogy a bíró évi tiszteletdíja 12 forint volt, de a választási lakoma 14 forintjába került. („Ha a bíró uram nem bírta az ebéd költségét, elszámolták a községi számadásban.”) A mezőváros további tisztségviselői: esküdtek, jegyző, városi kapitányok, vásárbíró, kamarások, szőlőcsőszök, mezőőrök, erdőszolgák. Végrendeletet a bíró és a notárius előtt írtak, s Ethey idézi egy cseh/szlovák nyelvű, háromszáz esztendő végrendekezés bevezető részét.¹⁰ A hivatalos ügyek leírásakor gyakran szellemeskedik; az említett végrendelethez hozzáfűzi: „Walowich (olv.: valovics) György a szegény diákoknak is testált két egész tallért, ami jószívének ékes bizonyítéka, és még szebb, ha a diákok azt tényleg meg is kapták.” Ebben a fejezetben tárgyalja a közegészségügy, a gyógyszerek, az orvosok és a sóhivatal helyzetét is.

Külön fejezetet szentel Vágújhely pallosjogának, konkrét eseteket idézve a kínvallatásról („tortura”), hóhérokról, vesszőztatésekről, kivégzésekről. A további fejezetekben a vásárokat tárgyalja: „a vágújhelyi marhavásárokat emberemlékezet óta szombaton, a kirakodó vásárokat pedig hétfőn tartották.” A főtéren állt a községi mázsálóház. A városnak vámszedői joga is volt, ezt Albert király még 1439-ben megerősítette. A vámszedőt a rendelet az út karbantartására, hidak építésére is kötelezte. A város tűzrendészeti szabályzata szerint tűzvédelemre minden polgárnak harminc forintot kellett fizetnie. Éjjel éjjeliőrök járták az utcákat, és minden órában elénekelték az időt jelző mondókájukat: „Chvál každý duch Hospodina i Ježiše jeho syna. Uderila ... hodina. Opatrite svetlo, ohen, aby nebyl lidem škoden, odpočivajte s panem Bohem, Matce božej Vás offerujem!” (Szabad fordításban: Minden lélek dicsérd az Urat, és az ő fiát, Jézust. Elütötte az ... órát. Vigyázzatok a fényre és a tűzre, hogy ne tegyen kárt, nyugodjatok Istennel, az Isten Anyjának ajánllak benneteket!) Az utcán dohányzókra büntetésül 24 lapátot ütöttek. 1874-ben alakult meg a város ön-

kéntes tűzoltó-egyesülete, egy év múlva vették az első fecskendőt. Külön fejezetben szól Ethey a római katolikus prépostságról (melyet még Stibor vajda alapított), külön az evangélikusokról, majd a katolikus templom felépítéséről. Szokatlan, hogy a mű második felében írja le a mezőgazdaságot, ezt a regionális történések általában előre, a táj leírása után szokták tenni. „A mi határunk egyike a legtermékenyebbeknek az egész országban” – írja, majd hosszabban szól a vágújhelyi „burgundi fajta” vörösborról. „Fontos cikk volt a régi időkben a sáfrány”, melyet fűszerként használtak, és összegyűjtése nem kis munkával járt. Megemlíti a sörárpát, a selyemhernyó-tenyésztést, a mézsárszékeket és a szeszgyárakat. A fejezet végén a mezőgazdasági cselédek és béreseket említve jegyzi meg, szociális helyzetük részletezése nélkül: „Béres a természetben való fizetésen kívül évente nyolc forint készpénzt, kék színű nadrágot, nadrágszját és kalapot kapott. Akkor ebből meg lehetett élni.”

A kocsmáltatás című fejezetet úgy vezeti be, hogy régen nem volt vasút, ezért az utazó gyakrabban betért az út melletti kocsmába. Italmérési joga volt a helyi prépostnak is, ami számára jelentős jövedelemkiegészítést jelentett: „Inni amúgy is szerettek a mulatozók, ha pedig szent cél támogatására lehetett bort rendelni, akkor mindenki megtoldotta egy-két pinnel a napi adagot.” Részletesen szól a kereskedelemről és az iparról s ezen belül a prépostság malmairól – noha újat nem mond róluk, mert más városokban is hasonlóak voltak –, melyekből három is volt a városban. A szerző 1700-tól kezdve felsorolja a rabbik névsorát és a nevezetesebb helyi zsidó személyiségeket. („Vágújhely különlegességét képezte, hogy a cigány zenekarából zsidó művészekből álló társaság pótolta.”) Az utolsó fejezeteket (A világháború, A vágújhelyi járás) már források jelzése nélkül, tapasztalatai és látottak-megélték alapján írja le. Feltűnő, hogy a háború ecsetelésekor nem érzi át a katasztrófát, csak a rendelkezéseket és az elesettek névsorát közli ábécérendben. Az 1918. évi összeomlás című fejezetből többek között megtudjuk, hogy a háború végén Nyitra megye tisztviselője lett: „Estefelé javában folyik a rablás, ekkor érkezik Nyitrára a jelentés, hogy a járás szolgabírája kötelessége teljesítése közben elesett. Az alispán szobájában én lépek a telefonhoz s megrendülve hallom, hogy Kubinyi József nincs többé az élők sorában.”

Mintegy függeléként, röviden szól a szomszédos várakról: Beckóról, Berencsről, Temetvényről, Báthori Erzsébet kastélyáról és az eltűnt erődítményekről. Ezek vázlatos, Vágújhely történetéhez képest aránytalanul rövid információk, némelyiket azonban (Temetvény, Csejte, Beckó stb.) kibővívte részletesebben taglalja következő műve, a *Vágvölgyi krónika* befejezésében. Számos leírása patetikus és lokálpatrióta színezetű: „Vannak helyek, melyeket az Isten is várnak teremtett. Ilyen a beckői szikla, mely a síkságból kiemelkedve büszkén viseli hátán a régi várnak festői romjait... Stibor vajda kiváló vitéz volt... s maga rohant fel az ostromlétrán, hol két sebből vérezve vitte diadalra zászlóját Nyitra bástyáin.” A várakat jórészt publikált, alaposabb forráskiadványok alapján ismerteti, s ezt jelzi is: Berencsváralja történetét például „nagyjából leírja vármegyénk monográfiája”. Forrásai közt többször említi ismerősei családi levéltárát, saját gyűjtését, olykor jelzés nélküli iratokat; ezeket így adatozza: „eredetije nálam”, „Koronthály család irattárában”, „Reviczky család irattárában”, „A Bodó család levéltárában”.

Ethey alaposabb műve a *Vágvölgyi krónika*, melyről már említettük, hogy a *Nemzeti Kultúrában* előbb különböző címmel írt tanulmányokban jelent meg, majd ugyan-

ezzel a címmel jórészt megjelent folytatásokban. A könyv legnagyobb része szó szerint egyezik a lapban közlöttel, s valószínűleg a teljes anyagot publikálta volna a folyóiratban, ha az 1935-ben Alapy súlyos betegsége miatt meg nem szűnik. A könyv koncepcióját a publikálás során alakította ki, ám elejére nem az első közlések, hanem a II. évfolyam 299. lapjától kezdődő fejezetek kerültek: A völgy földalkata, A szarvasmarhatenyésztés, A juhtenyésztés, A sertésenyésztés, A kecskék, Baromfitenyésztés, A lovak stb. Ezek tanulmány jellegükön túl szociográfiai jellegű leírások is. Az egyes témaköröket nagyrészt önálló dolgozatként is megfogalmazza, jellegzetes bevezetéssel és befejezéssel. Az első fejezetcím bevezetésében szól a történetírás jelentőségéről és saját módszeréről is: „A történelem az élet mestere, azért örvendetes, hogy végre megindul rendszeres községi krónikák írása... A helytörténetnek jelentőséget ad a körülmény, hogy apróbb részletek feldolgozása válik benne lehetővé. A vidék csalá dai kivétel nélkül nagy készséggel bocsájtották rendelkezésre irataikat, amiért nekik közérdekből hálás köszönettel tartozunk... Tekintettel arra, hogy évezredek en át a földművelés adott kenyeret az itt élő népek, elsősorban azt vesszük szemügyre, mégpedig legrégebb ágazatát, az állattartást.”

Ethey felfogásában a földművelő nép fogalmába, amint a műből látható, egyaránt beletartozik a földbirtokos és az egyszerű jobbágy vagy a mezőgazdasági munkás. A szarvasmarha-tenyésztésről szólva – mint a többi fejezetben is – eredetiben idézi az egykori forrásokat: „A veszelei major 1799. évi lajstromában egyik tehén neve Séka s malimi rohami, a másik ugyanilyen, de s velkimi rohami, a harmadik bez roha černa stara, vagyis kisszarvú, nagyszarvú és szarvatlan.” Röviden leírja, hol és hogyan legeltették a gulyát, s megemlíti, hogy a régi pénzsűke világban fontos bevételi forrás volt a legelőn felnőtt marha. A tőzsékről már a 15. századból vannak adatai, de saját megfigyeléseire is támaszkodik; tud arról, hogy a törvény tiltotta a marhakivitelt, mert külföldről a tőzsér gyakran rossz pénzt hozott be, de hozzáteszi: „Vidékünk határszéli fekvésénél fogva aligha hederített sokat a tilalomra, jó keresetet nyújtva a csempészeknek.” Marhalevelek bevezetése az eladáshoz csak a 18. század végén kezdődik a tolvajlások megakadályozására. A lopások megátlására a papoknak is meghagyták, hogy az istentiszteleteken a tolvajlás ellen prédikáljanak, a szolgabírók pedig elrendelték, hogy az istentiszteleteken mindenki köteles részt venni. A szerző ehhez hozzáfűzi: „E kényszerrel való ájtatoskodásnak aligha látták valami eredményét.” Az irtványokon fellendülő vaj- és túrókészítés arra ösztönzi a földesurakat, hogy ezekből is beszolgáltatást követeljenek. „Hadműveletek és dög egyforma ellensége az állatállománynak; 1607-ben Ocskayék osztónak két lovon és borjas tehé nen, ki a dögtől és a hajdúktól megmaradt volt.” Ezt a fejezetet Ethey ilyen poénnal fejezi be: „Bivalyokat az Erdődy uradalom tartott, néha nagyot úsztak szekerestül a Vágon.”

A juhtenyésztést tárgyaló fejezetben a róluk szóló legrégebb feljegyzésekből idéz: „A sellyeiek 1233-ban panaszkodnak, hogy a pannonhalmi apát báránytizedet követel rajtuk.” Régi írásokban a birka szó olyan juhajtát jelentett, melyet morva juhnak hívtak – állapítja meg Takáts Sándorra hivatkozva, s hozzáfűzi: „A morva juh valószínűleg rövidebb gypjat hordott, mint a magyar.” Az 1671. évi összeírásban szereplő bajka és bajkabarány kifejezéseket azonban nem kommentálja. A továbbiakban megemlíti a spanyol és az angol juhot, mely értékesebb volt, majd egy nála levő írat alapján ezt írja a gypjúkereskedőkről: „Buzgó gypjúkereskedők voltak a rácok; Ko-

márom nagyobb fészük, honnan feljártak Trencsénbe. Ott halt meg egyikük, hagyatékában 60 mázsa gyapjú szerepelt.” A jobbágyok kevés juhot tartottak: „Szegény jobbágytól sokat nem is várhatunk; a nyája zöme uradalmi tulajdon.” A birkák nyírását erre kiképzett asszonyok végezték, s munkájukért a 19. században darabonként négy krajcárt kaptak.

A sertésstenyésztésről szóló fejezetet Ethey így vezeti be: „Leghasznosabb, legkedveltebb állatunk, melynek csak a nevét nem környezte tisztelet.” Már Szent Gelért legendája feljegyzi, hogy a püspök sertéstartásra alkalmas vidéken utazott, ahol bő makktermés volt. A csejtei urbárium 1640-ben megemlíti, hogy fenn az erdőkben makkot szednek a sertéseknek. A kecskék fejezetében ezt írja: „A szegénység és a kecske összetartozó társak; ad tejet és húsvéti pecsenyét, mindkettő ráfér a nincses emberre.” A baromfitenyésztésről így kezdi leírását: „A falusi udvar díszese, a jó gazdasszony öröme a baromfi.” Ismerteti a tyúkoknak tojásra ültetésével kapcsolatos régi szokásokat, s egyes majorok feljegyzéseit a baromfi számáról. Az Esterházyak udvarában a 17. században különösen kedvelték a hizlalt kappan (herélt kakas) pecsenyéjét. („A kappanyozók élteesebb asszonyok soraiból kerülnek ki, akik barbár munkájukat mindenféle szellemes élcekkel fűszerezték.”)

Egy további fejezet a méhészettel foglalkozik; ehhez Ethey nyomtatott szlovák forráskiadványt is felhasznál, Ján Gašperík *Pamätnosti včelárstva slovenského* című könyvét. Megtudjuk, hogyan készül a méhser és a mézbor, majd a mézeskalácskészítés és a legújabb idők vágvölgyi méhészeti adatai következnek. Ezt a fajta aktualizáló befejezést a szerző más témakörökkel kapcsolatban is alkalmazza. A lovak című fejezetből egyebek közt kiderül, hogy e tájon szervezett ménest Forgách Simon, Rákóczi tábornoka tartott, valamint hogy a tisztí lónak sokkal magasabb az ára. „Váromjaink apró patkói arra vallanak, hogy öszvér és szamár is bőven szolgált lovak pótlására” – jegyzi meg a fejezet végén. Röviden bemutatja a selyemhernyó-tenyésztést és a mézszárszékeket.

Bővebben, levéltári forrásokat is idézve szól a kertészetről, főként a falusi köznemesek kertjeit ismerteti. A régi kúriákhoz tartozó kertnek három része volt: gyümölcsös, veteményes és lugaskert, ez utóbbiban csemegeszőlő termett. A háromféle kert terméseit részletesen leírja, s néprajzi érdeklődését tanúsító babonákat is megörökít. Például a vakond ellen egy régi feljegyzés szerint így kell védekezni: „holdfogyatkozáskor szét kell szórni túrásait, azután husvéti szentelt húsból kiszedett csontot a járatokba dugva háromszor kiáltsuk: távozzatok átkozott kártevő bestiák!” A faiskolákba oltóágakat különböző vidékről hoztak. Különlegesnek számított a csejtei oltott szilva. Díszkertet csak a főurak tartottak, például az Illésházyak Dubnicon. A hársfa Ethey szerint a szlávok szent fája, de később a magyarok is megkedvelték, s úgy ültették, hogy mulatóhelyül szolgáló lugast alkosson. A halászatról szóló fejezetben bemutatja a Vág-völgyi halastavakat, melyekből az ott élőknek jelentős hasznuk volt. „A szokolóci kastély halastavait 1742-ben Béli Mátyás dicséri, Bohuslavicon pedig 1762-ben Erdődy Antal gróf csináltat ilyeneket, hogy barokk kertjének díszét hasznos dologgal egészítse ki” – írja a szerző, s az újabb időről megállapítja, hogy a gyáripar szennyezi a vizet, és így pusztítja a halat.

A halászat után Ethey a Vág-völgyi vadászat történetét vázolja. Okmányokkal bizonyítja, hogy Brunóc ura a 14. században már külön házban raktározza a vadászhalókat. Ilyenmel főként fürjeket, az erősekkel pedig medvét is tudtak fogni. A turóci he-

gyekben a 13. században vadkecskére és nyúlra vadásztak. A rendi világban a birtokos nemesség sajátította ki magának a vadászjogot, a jobbágyoknak csak a mada-rászatot engedélyezték. Vadtenyésztésben és -gondozásban sokáig híres volt az Erdődy grófok galgóci uradalma. Az erdők kapcsán azt állapítja meg, hogy „őseink er-deiket nemzetségek szerint, közösen birtokolták. Sok falu ilyen erdőközösségben élt évszázadokon keresztül.” A mezőre felügyelő tisztartók és csőszök gondozták az er-dőt is. Az erdei haszon a fán kívül a szénégetésből és halászatból származott. A temetvényi uradalom a jobbágyok jelentős részét házieszközök és gazdasági szerszá-mok faragásával foglalkoztatta. Az erdők makkjából a 19. században olajat is sajtol-tak. A kiveszett állományokból Ethey a szelídgesztenye- és a diófaerdőket említi.

Az 1935-ben publikált fejezetekből elsőként Az irtványok, A mezőgazdaság és A dülőnevek című fejezeteket közli, ezt követik: A termények betakarítása, A trágyá-zás, A majorok. A Birtokosok, nemesek, jobbágyok fejezettel a sorozat a folyóirat 1935. évfolyamának 221. lapján megszakad, további fejezetek már csak a könyv-ben következnek (annak 133–197. lapjain).

Az irtványok a Vág mindkét oldalán elterülő hatalmas erdőségben elszórtan vol-tak, s a háborús időkben gyakran menedékhelyet jelentettek. Később az irtványok rejtékhelyein rablók húzódtak meg, ezért Nyitra megye 1674-ben elrendeli, hogy a búvóhelyeket rombolják szét, és lakói a falvakban telepedjenek le. Újabb irtványok létesítésében nagy szerepük volt a soltészai vezetésével vonuló valachus-juhá-szoknak. „A sok irtványú falu gyakran szerződésben meghatározott összeggel vál-totta meg a földesúri szolgáltatásokat. Miava ilyen címen 1842-ig 3000 forint kész-pénzt fizetett és 1500 napszámot végzett.” Ethey szociális együttérzéssel állapítja meg, hogy a nagy szegénység miatt az irtványok lakóinak jelentős része a 19. szá-zadban kivándorolt Amerikába, s a hatóságok nem próbáltak ezen az okok megszü-n-tetésével segíteni. A dülőnevekkel kapcsolatban azok etimológiai jelentőségét eme-li ki: „Úgy ezeknek, mint a határjeleknek közhasznú elnevezése fényt derít tulajdo-nosuk nemzetiségi hovatarozására.”

A Birtokosok, nemesek, szabadok, jobbágyok című fejezetben felhívja a figye-lmet az úr és a nemes elnevezés közötti különbségre; a régi iratok szerint urak az uradalmak tulajdonosai, tehát a főnemesek és az egyházi rend voltak, a nemesek-nek gyakran csak címerlevelük volt, birtokuk csekély vagy semmi. A jobbágytól ab-ban is különböztek, hogy nem adóztak, hanem katonáskodtak (később az armalis-ta nemeseket adófizetésre is kötelezték). Szabadosnak az olyan jobbágyot neve-zték, akit földesura mentesített a terhektől. Ebbe az osztályba számították a mester-embereket is. A legkiszolgáltatottabb helyzetben természetesen a jobbágy volt: „munkaereje értéket képvisel, melyet zálogba adás útján lehet pénzre váltani. Bár-sony András 1659-ben Homola András nevű jobbágyát 52 forintért elzálogosítja.” A föld nélküli zselléreknek rendszerint házuk sem volt, viskóba vagy kalibába („chalu-pa”) bújtak. A házak leírásakor saját élményeit is felhasználja: „Kéményekkel sok a baj, szegény ember fűzfából font sározott füstemesztőt használ; neve ezen a vidé-ken piecka. Könnyen lángot fogott az ilyen alkotmány... Ennek dacára sokáig meg-maradtak, szolgabíró koromban én róttam maradványaikra a halálos csapást...” A környék művelődésére a többnyelvűség a jellemző: a Thurzók Galgócon háromnyel-vű (magyar, szlovák és német) gimnáziumot tartanak fenn, de a művelt embernek latinul is tudnia kellett.

A könyv 167–171. lapjain Települési szemle címen 63 Vág-völgyi község keletkezését és néhány sorban fontosabb történeti adatait írja le. Mivel ez lényegében csak statisztikai felsorolás, indokoltabb lett volna a mű végére tennie, mert e szemle után még részletesebb leíró fejezetek következnek. E helyt az elmaradt falvokról és a megmaradt északi települések helyzetéről szólva ismét szociális érzékenységről tesz tanúságot: „Nyitra mellett ma is nagyon sovány földön laknak magyarjaink, a gerencsérieknek lóra se telik, számaon járnak. A koloni partnak meredek lejtőn vezetett országútja valóságos felkiáltójel arra nézve, hogy véreinkkel nem törődünk, még csak elfogadható forgalmi lehetőséget sem adtunk nekik. Állami vármegyei közegek évszázadokon át nyugodtan nézték, miként gyötrődnek testvéreink a nehéz utakon, pedig kis jóakarattal könnyíthettünk volna rajtuk.”

A *Nemzeti Kultúrában* Ethey a *Vág-völgyi krónikába* tartozó tíz tanulmányon kívül csak kisebb közleményeket publikált az Adattárban, és 1933-ban egy ünnepi megemlékezést *Érsekújvár jubileumára* címmel, a török kiűzésének 250. évfordulójára. A személyes hangú cikkben a város védelmét szolgáló építményeinek történetét adja: „Nálam van a várnak 1595-ben készült metszete. Hátlapján francia nyelvű magyarázat mondja el, hogy alig hozzáférhető mocsaras vidéken fekszik, hat bástyája van..., vizes árkát a folyóvíz táplálja. Piacán levő faépületben török foglyokat őriznek” – írja a négyoldalas cikkben. Hasonló rövid adaléka ugyanitt a már említett, Petőfi családjának nemesi származásáról szóló téves közlése¹¹; Czobor Márk grófnak 1704. december 2-án kelt levele a Rákóczi seregével vívott nagyszombati csatáról; magyar és szlovák nyelvű dokumentumok Galgóc múltjáról; *Lipszky János huszárezredes*¹² címmel egy német nyelvű önéletírás szlovák záradékkal; stb. Az 1934. évi Adattárban csak két közlése jelent meg: *Létszám és szükségleti kimutatás II. Rákóczi Ferenc seregeiről; II. Rákóczi Ferenc utasítása ünnepélyes követ fogadására* – mindkettő dátum nélkül, „a szerző tulajdonában” hivatkozással. Az 1935. évfolyam Adattárában nem publikál, más rovatokban pedig a korábbiakban sem találjuk nevét.

A *Zoborvidék múltjából* című kötete a Híd kiadói vállalkozás harmadik könyveként jelent meg, mégpedig a kiadó előszavával, így röviden erre is kitérünk. A kiadót nyitrai írók és tollforgatók hozták létre Dallos István újságíró és Mártonvölgyi (Martincsek) László ügyvéd vezetésével. Első kiadványuk, a *Nyitrai Írók Könyve* (1935) igencsak különböző, jórészt dilettáns színvonalú verseket és elbeszéléseket tartalmaz, s a vidék földbirtokosainak támogatása mellett megjelentetésében az is közrejátszott, hogy Risnyovszky Endre, a nyomdász fia is íróként szerepelt benne. A Hídban, nevéhez illően, mindazonáltal megvolt a jó szándék: a továbbiakban fordításban közölték szlovák és cseh írók alkotásait, valamint a jobb- és a baloldal között is hidat akartak verni. Az említett antológia Etheytől is közölt két elbeszélésnek nevezett történetet.¹³ (A Híd második kiadványa egy verseskötet volt.) Visszaemlékezésében¹⁴ Dallos István Etheynek csak a nevét említi meg, holott a kiadó harmadik könyve, *A Zoborvidék múltjából* című monográfia a Hídnek leginkább egységes színvonalú – igaz, nem szépirodalmi, hanem tudományos – kötete, s valószínűleg a szerző költségén jelent meg, a Híd csak hozzájárult kiadásához. A Híd szerkesztői frázisos, vállalkozásukat kedvező fényben feltüntető dicsérő előszót írtak Ethey monográfiájához, melyet hangzatosan – és tévesen – szépirodalomnak is nyilvánítanak.¹⁵

A *Zoborvidék múltjából* koncepciója hasonló Ethey előző monográfiáihoz. A település cím alatt felsorolja a személynevekből származó helyneveket, ábécérendben, egyebek közt sajátját, az Üzbég (Zbehy) melletti Etheyt. Szerinte „ezek a nevek olyan férfiak emlékét őrzik, akik a terület megszállásában, védelmében, szervezésében annak idején tevékenyen részt vettek”. Aktualizálva említi a hely történeti és dűlőnévkutatás fontosságát, arra hivatkozva, hogy a szülőföld „kérdéseivel foglalkozva nyerheti el középosztályunk a szükséges történeti árnyalatot”. A következő fejezetben a Nyitra-Ivánkán 1861-ben kiszántott királyi korona történetét beszéli el; ezt Konsztantinosz Monomachos görög császár küldte I. Endre királynak, ezzel koronázták meg őt és utódait is. A korona akkor kerülhetett ide, amikor Géza herceg 1074-ben Nyitráért hadakozott Salamon király ellen. A szerző adatot talál arról is, hogy Csák Máté a morvamezei csatában tanúsított hősiességéért kapta jutalmul Bajmóc várát, majd elfoglalta Ghymest is. A huszita háborúk idején Laurini János nyitrai kanonok huszitává lett, bár később visszatért a katolikus egyházba. A huszita korban itt elterjedő cseh nyelv csak a reformáció korában vált a szlovák lutheránusok egyházi nyelvévé.

A mohácsi csatában számos Nyitra vidéki úr elesett, például Oszlányi György, Ürmény egyik tulajdonosa. A törökvilág és a tatárdúlás után A palócok című fejezete következik; ebben ismét a helynevek azonosságát hozza fel bizonyítékként, ezúttal nyitrai palóc nyelvjárást feltételezve s a vidék palóc jellegének alátámasztására. (A szakirodalom ezzel szemben a Nyitra vidéki nyelvjárást átmenetinek nevezi.¹⁶) Ethey leír valóban fennmaradt Nyitra vidéki népszokásokat is, mint például a Szent Iván-napi tűzgyújtás, a táncosfa átugrálása és hasonlók. Ebben a néprajzi részben más közismert szaktekintélyeken kívül idézi Khín Antal csallóközi folkloristának 1928-ban megjelent írását is (*Egy pogánykori éjjel Csallóközben*).

A Zobor hegyi kolostorról szólva Ethey Maurus pécsi püspöknek Zoerardról és Benedekről írt legendáját idézi – a püspök szerint a két remete itt élt a 11. században. Közben a szerző egy régi névrokonáról is közöl adatot: „A zobori apátságé volt a nyitrai vámszedés joga, melyben azonban 1111-ben Godofredus apátot Porcus nyitrai centurio és társa, Ethey korlátozni akarták.” A környék egyházi életének központja Kálmán király idején a zobori kolostor volt. Ethey szemléletesen, maga elé képzelve írja le a kolostor mindennapi életét, s közben mint másutt, itt is kortárs kutatókra hivatkozik: „A zobori bencés apátság történetének kutatása terén úttörő munkát végzett a Nyitra megyei származású Follajtár Ernő, akinek művét a Nemzeti Kultúra 1934. évi folyamában találhatjuk.”¹⁷ Az apátság történetének utolsó korszakát a szerző az idézett forrásmű adatai alapján adja elő. Megemlíti egyebek közt, hogy Koth Péter, a megye alispánja a Mátyás király ellen lázadókkal rokonszenvező apátságot lefoglaltatta, festett ládában őrzött iratait magához vette. A 15. század végén Nyitra várát is a királytól kapta az alispán, akinek a Forgách-levéltárban fennmaradt pecsétje ilyen köriratú volt: Pečat Petra de Koth. A kolostort a 17. század végén újjáépítették, s az egykori bencések helyére a kamalduli atyák vonultak be. („Ennek a szigorú rendnek Magyarországon három háza volt, köztük a leghíresebb a zobori kolostor.”) A kamalduliak kolostorának leírásakor Ethey megemlíti, hogy a bejárathoz festett négy freskót „diákkoromban még magam is láttam”. Celláik fenntartására a kamalduliakat II. Rákóczi Ferenc pénzzel támogatta, a rendet II. József oszlatta fel 1782-ben.

A nyitrai határvonal című fejezetben a szerző azt a jellegzetességet írja le, hogy néhány falu egyik fele Nyitra, a másik pedig Bars megye joghatósága alá tartozott – a Zobor vidékéről szóló könyv ezért két vármegye történetéhez is kapcsolódik. A magyarság térvesztése című fejezetben sajnálattal említi, hogy a kisebb magyar szórványtelepülések szlovákká asszimilálódtak. Az északi peremvidék asszimilációját a szerző a régi helységnevek alapján is kimutatja. A továbbiakban összehasonlítással egybeveti 12 Nyitra környéki helységnek 1910-es és 1921-es népszámlálási adatait, s ezekből a magyarság nagyarányú fogyatkozását állapítja meg, nem elég körültekintéssel, hiszen tényként kezeli, hogy pl. Aranyosmarót lakosságának 1910-ben 65,9%-a magyar volt (s a nyitrai 59,4%-os magyar többség sem valószínű).

Ezután egy sajátos nemességet mutat be A verebélyi érseki nemesi szék címmel.¹⁸ E fejezet elején is hazai forrást idéz, az érsekújvári Ozorai Józsefnek a *Magyar Sion*ban megjelent tanulmányát, amely e kérdéssel is foglalkozik. Ozorai alapján közli, hogy az esztergomi érsek 1848-ig olyan kiváltsággal rendelkezett, hogy birtokaiból telket adományozhatott arra érdemeseknek, s ezzel nemessé avatta őket. A verebélyi nemesi szék Bars megyében működött, s a mezőváros minden régi lakosa nemesnek számított. Saját tisztviselőkaruk volt, főispán helyett „nádort” választottak maguknak.

A következő fejezetben A régi élet címmel a környék középkori életéről értekezik. Apró közlései érdekesek: Taszáron tíz házban laknak a kocsigyártók, Ludányban gyümölcsös áll, jó a szőlőtermés Pogrányban. Evlia Cselebi török utazóra hivatkozva említi meg, hogy a 17. század végén Léva táján a Garam völgyében rizs termett. A továbbiakban néhány dilettáns versrészlet mellett egy szlovák kuruc dalt (a Hej Rákóczi, Rákóczi, podme zas na Nemci kezdetűt) idéz.

Előző monográfiájához hasonlóan ennek végén is, a 62. laptól kezdve rövid leírást nyújt Nyitra környékének nevezetességeiről (Ghymes várának leírása, A lapátánc, Hrussó vára, A fenyőkosztolányi torony, Appony vára, Feketevár, A nagyvezekényi csataemlék stb.); a várak történetét részben már előbb is ismertette. Megjegyzendő, hogy Nagyvezekény nem a Zobor környékén, hanem Zseliz mellett van, az Esterházyak hősi emlékműve már Matunák Mihályt is megihlette.¹⁹ A lapátánc nem történeti nevezetesség, hanem egy szokást örökít meg: a Ghymes várában vezetett emlékkönyvben leírják, hogyan ütöttek lapáttal a belépő hátuljára, s hogy az így megtiszteltnek illetett versben vagy prózában megemlékeznie erről az eseményről. Az emlékkönyv is a Forgách-levéltárban maradt fenn, s Ethey néhány tréfás részletet idéz belőle. A várak közül behatóbban foglalkozik Ghymes várával, leírásával és történetével, a kastélyok közül ismerteti a kistapolcsányit, s néhány sorban bemutatja az aranyosmarótit, a malonyait, a bodokit, az elefántit s másokat.

Etheynek utolsó szlovákiai könyvecskéje a Szlovákiai magyar honismereti könyvtárban megjelent *A vágvölgyi magyarság települése és fogyatkozása* című. A tanulmány hasonló a nyitrai magyarság térvesztéséről szóló fejezethez. A Vág völgyén kívül a Nyitra és a Garam felső folyásának vidékével is foglalkozik. Konceptiójában – az erős nacionális nosztalgján túl – érződik a második világháborúban felerősödött viszályok fölötti elkeseredése és a békés együttélés, megértés utáni vágya. Ethey szemlélete, jó szándéka a békés együttélés hangsúlyozását és az egymás jogainak tiszteletben tartását illetően az egyetértés nosztalgikus vágyát sugározza, s különösen fontos, hogy ezek az eszmék a szlovákiai klerofasizmus és a zsidóüldözések

embertelensége idején jelennek meg. A húszlapnyi füzetet öt fejezetre tagolja: I. A Nyitra és a Vág között lévő vonal; II. A Trencsén–Sempte között lévő vonal; III. Bana és Szolgagyőr; IV. Túróc és Liptó; V. Fogyatkozásunk útja. Szónokiassága az egész füzetet áthatja, az asszimiláció irányának történeti bemutatásában elfogult, de mindezt ellensúlyozza bizakodása és derűlátása. („Mit tegyünk? Nézzünk egymás szemébe mi idefent a Kárpátok alatt nyelvkülönbség nélkül, jószívvel, becsületesen. Egy ezredév vérkeveredése kovácsolt minket össze.”)

Mint az előzőekben láthattuk, Ethey nem izolálódott a szlovák környezettől. magyar nemes létére gyakran tár fel szlovák forrásokat, még szlovákul is publikált; ezek a kisebb dolgozatai (a malmok múltjából, a csejtei bortermelésről – lásd a 2. számú jegyzetet) pozitívista adatközlésükkel hasznos adalékok a tárgyalt kérdések történetéhez. Hasonló tényközlő kis dolgozatai jelentek meg a nyitrai Híd kiadásában megjelenő *Magyar Album* (1941–1944) antológiasorozatban; a II. számban pl. *Régi temetkezési szokások* címmel – az adatszerű közlemény nagy részét egy becsői, 18. századi temetési jegyzék tölti ki: a temetésre hagyott hatszáz forintot az örökösök huszonöt pontba foglalt jegyzék szerint használják fel, s ebben a koporsódíszítéstől kezdve a zenészekig minden gyászkeletről gondoskodnak. A *Magyar Családtörténeti Szemlé*ben jelent meg a *Nyitramegye nemes családjainak kivonatos jegyzéke 1572–85 évek között* című (1940, 155 p.) dolgozata. A Császár István szerkesztette, *A Toldy-Kör Évkönyve*iben is van egy rövidebb tanulmánya és két ismeretterjesztő cikke. *A vajkaszéki insurrectio és Gellemege* (1940, 98–104. p.) című tanulmányban Székely Ottokár nyomán az egyházi nemesség kialakulását és megoszlását foglalja össze, majd az esztergomi egyház négy széke (a verebélyi, az érsekléli, a szentgyörgyi és a vajkai) közül ez utóbbinak a történetét ismerteti; a szék az 1809. évi nemesi felkelésbe még 12 lovast és 50 gyalogost állított ki (vajkai, keszölcési, doborgazi, bacsfai, móroc- és pinkekarcsai lakosokból). Az *Apróságok Pozsony múltjából* címűben (1942, 113–116. p.) a város őrzését szolgáló és a várórséggel együttműködő hajdúváros intézményéről ír, ennek központja a ma is látható Mihály-kapu volt, a *Régi ruhák* című (1943, 154–156. p.) kis értekezésében levéltári adatokat idézve a drága és az egyszerű öltözeteket mutatja be.

Ethey Gyula tipikus regionális történetíró, lelkes lokálpatrióta, akit minden érdekel, ami lakóhelye és közvetlen környéke történetével, történelmével és életével kapcsolatos. Módszere, akár csak Alapy Gyuláé, pozitívista és adatfeltáró jellegű, de a népek barátságát és a szlovák–magyar együttélés fontosságát komáromi történetész kollégájánál sokkal nyomatékosabban hangsúlyozza és képviseli.

Jegyzetek

1. Kézirat; a szerző hagyatékából közreadja Csanda Gábor.
2. A vágvolgyi magyarság térvésztese. *Történetírás*, 1. évf. 398–411. p.; Magyar települések a középkorban Nyitramegyében. *Történetírás*, 2. évf. 162–177. p. Ugyanez különnyomatként: Budapest, 1938, 16 p.
3. A banai várispánság székhelyéről. *Századok*, 71. évf. (1937) 127–128. p.
4. Lásd Ethey Július: Z minulosti mlynov na Slovensku. *Historia Slovaca*, 1—2 évf. (1940–1941) 244. p.; Ethey Július: Z dejín čachtických pivníc. *Historia Slovaca*, 6—7. évf. (1948) 172–175. p.

5. Ethey Gyula–Csemegi József: Vágújhely építészeti emlékei. *Magyar Művészet*, 14. évf. (1938) 335–343. p.; Ethey Gyula–Csemegi József: A Stibor család építkezései. Adatok a felvidéki építészeti történetéhez. *Magyar Mérnök és Építészeti Egyesület Közlönye*, 1943. Ugyanez különnyomatként: Budapest, 1943, 12 p.
6. A Verebélyi Érseki Nemesi Szék. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 7. évf. (1941–1942) 5–8. sz. 97., 127., 156. p.
7. A székelyek című fejezetben. I. m. 164–167. p.
8. Petőfi családjának származása. *Nemzeti Kultúra*, 1. évf. (1933) 71. p.
9. Lásd Dienes András: *A fiatal Petőfi. A költő származása és életútja 1838 nyaráig*. Budapest, 1968.
10. I. m. 29. p.
11. *Nemzeti Kultúra*, 1. évf. (1933) 71. p.
12. *Nemzeti Kultúra*, 1. évf. (1933) 297–300. p.
13. A *Becsület foltja* és *A vasrács* című karcolatokról van szó. Az ilyeneket Ethey „történelmi elbeszélések”-nek nevezi. A vasrács zárlatában a szerző hangot ad annak a tanulmányában is gyakran hivatott eszméjének, mely szerint a különböző népek keveredése erősíti a nemzetet. (E szemlélet például Alapy Gyulától teljesen idegen volt.) Hasonló a Híd legjelentősebb vállalkozásának, a négykötetes *A szlovenszkoí magyar írók antológiájának* első kötetében (Nyitra, 1936) közölt *Kuruc sorsa* című Ethey-karcolat is.
14. *A Híd vallomása*. Bratislava, 1969.
15. „Harmadik kötetünkben a Zoborvidék múltjával ismertetjük meg olvasóinkat. E célunk megvalósításához keresve sem találhattunk volna szakavatottabb íróra, mint Ethey Gyula, akinek műveiben csodálatos összhangban találkozik a tudomány és szépirodalom, a pedáns történész és a lebilincselő elbeszélő. A Zoborvidék múltjából csupa valóság, de emellett abszolút szépirodalom. Nemcsak helyi szempontból nagyjelentőségű munka, de kincse az egyetemes szlovenszkoí magyar irodalomnak is.” I. m. 1. p.
16. Vö. Sima Ferenc: A szlovákiai területen levő dunántúli és palóc nyelvjárás közti átmenet kérdéséhez. In: *Zborník FF UK. Philologica* 25. Bratislava, 1973, 239–244. p.
17. Follajtár Ernő: A zabori bencés apátság története. *Nemzeti Kultúra*, 2. évf. (1934) 23–36., 85–100., 162–176. p.
18. Kibővíve ugyanezzel a címmel később a sajtóban is publikálta (A Verebélyi Érseki Nemesi Szék. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 7. évf. [1941–1942] 5–8. sz. 97., 127., 156. p.), majd különnyomatként is megjelent (Budapest, 1942, 66 p.)
19. Lásd Csanda Sándor: A nagyvezekényi győzelem. Uő: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*. Budapest, 1961, 135–136. p.

SÁNDOR CSANDA

SCIENTIFIC WORK ON REGIONAL HISTORY WRITING OF GYULA ETHEY

By introducing almost all the works of the regional history writer Gyula Ethey (1878–1957), the study provides information and summarizes Ethey's published works. Ethey's works are analyzed, examining them according to the time of their publishing, defines their regional importance, evaluates their authenticity and proficiency from historical and other point of view. Through the selectively and extensively cited works, the study identifies the three main collection field of the author's research - they are: the Vág, Nyitra and the upper area of Garam – and their joining points. The author classifies the examined text to the genre of history writing with the following characters: positive, fact-stating, exploring; evaluates the data from personal archives, and his affirmative role in Hungarian-Slovak co-existence.

**Magyar
irodalmi
hagyományok
szlovákiai
lexikona**

MADÁCH

Tózsér Árpád indulása és első költői korszaka

ZOLTÁN FÓNOD
 ÁRPÁD TÓZSÉR'S BEGINNINGS AND FIRST LITERATURE PERIOD

82:929:821.511.141 (437.6)
 82(091):821.511.141 (437.6)
 821.511.141 (437.6)(091)

Árpád Tózsér, Hungarian literature in Slovakia, contemporary world literature.

A költő és esztéta Tózsér Árpád négy évtizedes munkásságával maradandóan beírta a nevét a 20. századi magyar irodalomba. Első (antológias) jelentkezése után (1958) lényegében a szlovákiai magyar költészet élvonalába került, s költői erényeit a hetvenes években még inkább öregbítette. A poeta doctus jellegzetes típusa, aki első költői megnyilvánulása óta kitartó küzdelmet vív önmagával a korszerűség, a megújulás és a minőségi költészet érdekében. Az „örök újrakezdő” – ahogy magáról vallotta egy beszélgetésben –, mert nem akar lemaradni, nem akar „sereghajtó” lenni a költészet megújítását jelentő mindennapi küzdelemben. Nagyfokú tudatossággal és elhivatottsággal indult a pályája. Egyike volt azoknak, akiknek nevéhez a kisebbségi magyar líra megújulása fűződött 1945 után Csehszlovákiában. És az sem véletlen, hogy (leszámítva első próbálkozásait) költői munkásságát szinte kivétel nélkül a megkülönböztetett műgond jellemzi. Korábbi köteteiben az irodalom és a társadalom létkérdései iránti fogékonyságra is felfigyelhetünk. Kevés költő van a kortárs magyar irodalomban, aki annyira figyelemmel követné a 20. századi költészet változásait és megújulását Magyarországon és szerte a világban, mint ő. A megkülönböztetett figyelem a filozófiai és a létproblémákra is kiterjed, elsősorban azokra, melyek meghatározói lehetnek a líra korszakváltásának és megújításának.

Indulása elején számára a költészet önnön létét meghatározó és „ösztoneit fegyelmező” forma is volt, „a fizikális tragédia nélküli katarzis és túlélés lehetősége. Az ösztön – tett – forma képletben az ösztön helyére csak később került a gondolat” – mondta pályájára emlékezve.¹ Sajátos helyét a csehszlovákiai magyar irodalomban meghatározza az is, hogy nemcsak költőként, irodalomkritikusként és műfordítóként tartjuk számon, hanem közíróként, szerkesztőként, irodalomszervezőként és főiskolai, majd egyetemi oktatóként is.

Úgy kezdődött az ő élete is, mint sorstársaié. Már gyermekkorában rázta őt a történelem: hároméves, amikor 1938 novemberében (a bécsi döntést követően) „házát vált” anélkül, hogy szülőföldjét elhagyta volna. A történelem kegyetlen grimasza

azonban először 1945-ben, a háború befejezése után éri őt és családját. A „nemzeti demokratikus forradalomnak” csúfolt csehszlovákiai eseményeket minősíti, hogy a féktelen magyarüldözés miatt 1947 februárjában szüleivel együtt menekülnie kellett a szülőföldről, csak így tudták ugyanis elkerülni a csehországi deportálást. A „zöld határon” Magyarországra szöktek, s egyéves hontalanság után, 1948-ban térhettek csak haza. Számára a hazatérés csak „időleges” volt, és a hétvégeket jelentette. Elemi iskoláit ugyanis a szülőfalujában kezdte, a körülmények miatt azonban szülei – előrelátó paraszti bölcsességgel – úgy döntöttek, mindaddig Magyarországon (Pagonyban, ma: Szilaspagony) járatták őt iskolába, amíg a magyar nyelvű oktatást Csehszlovákiában nem biztosítják. Általános iskolai tanulmányait, menekült diákként, Magyarországon végezte, és csak 1950-ben, a politikai helyzet változása, és a magyarkérdés részleges rendezése után vált lehetővé, hogy végérvényesen visszafogadja a szülőföld. A szülői döntés alapján az új tanévet már Rimaszombatban kezdte. Az egykori kisdíák legnagyobb szomorúsága az volt, hogy a rettegett szökések és a tiltott határátlépéseket követő „hatósági” büntetések után egyszer sem próbálhatta ki a „szép fehér, merített papíron” készült útlevelét, melyet 1950 tavaszán vehetett kézbe. Ez az érzés – a *Genezis* című kötetének előszava szerint – évtizedek múltán is élénken él emlékezetében.

A hazátlanság szomorú élményeit idézi később a *Fejezetek egy kisebbségtörténelemből* című versében is. A hétvégeket otthon töltő kisdíák „jó harminc kilométeres” gyaloglásait (Salgótarjától hazáig) örökítette meg a *Gyalog Péterfala határában* című költeményében. Medvesalja és Rónatető kanyargó hegyi útjai ekkor vésődtek egy életre szólóan az emlékezetébe. Meghitt és megejtő az az emlékező múlt-idézés, melyet a *Genezis*-ben szentelt nemcsak meneküléseinek, hanem első költői korszaka felidézésének is. Részben az adósság késői tudatosítását is jelezte, hogy – évtizedekkel később – a már említett beszélgetésben a múltat „valóban be kellene vallanom” gondolatát megtoldotta azzal a felismeréssel, hogy „a szlovákiai magyarság háború utáni megpróbáltatásaiból, tragédiáiból egy *Musza Dag negyven napja* hatású művet lehetne írni”. Való igaz, mára jócskán elfejtődtek ezek az évek. Holott – és most Tözsért idézzük – „a nagy, történelmi bocsánatkérések közepette talán mi is megérdemelnénk egy bocsánatkérő szót az illetékesektől, az egyéb aktuális jóvátételekről már nem is szólva”.

A rimaszombati „kitérő” után életének meghatározó állomása Komárom lesz, ahol 1951-ben megnyitották az első magyar nyelvű gimnáziumot a háború utáni Csehszlovákiában. A gimnázium diákjaként 1954-ben itt érettségizett. Innen rajzolt ki az a költőnemzedék (Nyolcak), melynek sorsfordító szerepe volt irodalmunk fejlődésében. Egy időben Komáromnak (eszmélése szempontjából is) meghatározó jelentőséget tulajdonított, évtizedek múltán azonban – személyes történelme számára – „átértékelődött” ez a kép. A korábbi „mentsvárról” 2000-ben azt vallotta: „nem tulajdonképpen nincsenek jó emlékeim Komáromról. Persze, a kommunista totalitarizmus legsötétebb éveiben (1951–1954-ben) jártam oda, s akkoriban bárhol tanultam volna, mindenhol a totalitarizmus szellemével találkozom, de ez mit sem változtat a tényen, hogy az alma mater Komáromja számomra a privát történelmem sötétségkorszaka.”²

Érettségi után – Zs. Nagy Lajossal együtt – a pozsonyi egyetem bölcsészkarának magyar–szlovák szakos hallgatója lett. Egy „félidőre” (szemeszterre) szól a bátor

ságuk (mert – ahogy írja – „az iskolai fegyelem formáiba nem fért bele irodalmi »sikereinken« nagyra hízott önérzetünk, de még valószínűbb [...] azt nem bírtuk elviselni, hogy hiányos szlovák tudásunk miatt szlovák kollégáink félnótásokként kezelték bennünket”), fél év múlva vége lett a „kalandnak”. Egykori verse (*Lángpiros arccal*) tanúsága szerint: „Léptem bőszen, lángpiros arccal, / semmit nem fontolva, vakon, / mint ki sarkig rúgja az ajtót, / csakhogy nyögghessen szabadon.” Az Ady megfogalmazta „engem az én falum vár” hite élte ezt a nemzedéket is, s így került Tózsér is abba a „kényszerhelyzetbe”, hogy másfél évig szülőfalujában tanítókodjék. A nosztalgiát azonban szertefoszlatják azok a súlyos drámák, melyeket környezetében családjával, rokonaival megélt. Így aztán az otthonmaradás kalandja után a menekülés érzése lett számára az erősebb és a meghatározó. 1956-ban a változás lehetőségeit latolgatva (ismét) a továbbtanulás mellett döntött. Így lett Pozsonyban a Pedagógiai Főiskola magyar–szlovák szakos hallgatója. Minthogy a költői pályán már gimnáziumi éve alatt elindult, ez a „menekülépszichózis” egyszerre más tartalmat nyert, más távlatot bízott, elindította őt – egyebek mellett – a szerkesztői, majd a műfordítói pályán.³

A költő számára az első erőpróbát a Turczel Lajos szerkesztésében megjelent *Fiatal szlovákiai magyar költők antológiája* (1958) jelentette. A nyolc szerző közül a kritika elsősorban Tózsér Árpád és Cselényi László jelentkezésére figyelt fel. Fábry Zoltán szerint: „A költészet a magyarság legadekvátabb önkifejezése. Petőfi – Ady – József Attila: mindennél szükségesebb, reálisabb valóságok! Ha nincs költészet: nincs magyarság.” Fábry Zoltán ezzel a fogadtatással lényegében a „nyolcak” szerepét is aláhúzta vagy megelőlegezte. Még akkor is, ha az antológia – Fábry számára – „egyformán és egyszerre” jelentett „örömet és – csalódást”. Cselényi és Tózsér azonban mindenképpen biztató kezdet, „új fejezet” volt számára: „bennük látjuk és tudjuk e nyolcas kar két vezérszólamát, szölistáját” – írta Fábry. Arra a predestinált szerepkörre gondolt, mely egy életre szólóan meghatározóvá vált mindkettőjük számára. Tózsér verseiben (köztük a *Férfikor* címűben is) kiváló kritikai érzéssel „a világgá tágulás pattanó dinamikáját” és a „férfimozdulat világrendületét” dicsérte Fábry, s a „mozdulatok hitelét” tartotta megragadónak. „Zsebében Ajnácskövel, mint egy parittyás Dávid áll szemben a Góliáttá tántorgó világgal. Tózsér az anyameleg varázslattal és a szülőföld-hűséggel tudja, látja és bírja a világot” – írta Fábry. A „Jussom a szóra / igazra szépre...” gondolatait így jellemezte: „Itt férfi szól, ember szól az emberiség anyanyelvén: költő!” Meggyőződése szerint a „vox humana stafétabotja [...] biztos kezekbe került”. A „vox humana” Fábry Zoltán számára (derűsebb óráiban) a kisebbségi magyarság megtartó, éltető principiuma volt. (Ez idő tájt Bábi Tibor teljesítményét is ide sorolta.) A sematizmus és a dogmatizmus tömény képtelenségei szomszédságában Fábry nemcsak azt erősíti meg a „nyolcak” fellépésében, hogy a fiatal költőnek joga van őrizkedni a „pártosság imalmaitól”, és az élet teljességét, szépségét, örömet és fájdalmát felmutatni, hanem jólesően veszi tudomásul, „líránk az évek folyamán főveszélyétől – a frázistól – megszabadult”, s költőink őszintébbek, reálisabbak – és így „líraiabbak, költőiebbek” lettek.⁴ Fontos ez azért is, mert a sematizmus és a szocialista realizmus gödrei ez idő tájt még takaratlanok voltak.

Talán az elismerő, szinte hódoló szavak meg a kritikai fogadtatás egyértelműsége és a megfelelni akarás felfokozott igénye is közrejátszott abban, hogy az iga-

zi bemutatkozásra, egy önálló kötetre éveket kellett várni. A *Mogorva csillag* című kötete ugyanis csak 1963-ban jelent meg. Szerepe lehetett ebben kétéves sorkatonai szolgálatának is, legfőképpen azonban annak, hogy számára az írás küzdelem volt, saját bevallása szerint „mindig is lassan, gyötrődve” írt.⁵ A kortársakat is meglepte, hogy első önálló kötetében viszonylag kevés volt az új vers. „A mindössze ötvenhárom verset (s ebből az antológia tizennyolc versét is) magában foglaló *Mogorva csillag* című kötetben több mint tíz év termése fekszik” – írta Turczel Lajos. A „terméketlenség” okát Turczel a költő munkamódszerében, a „lírai élményt hosszán érlelő, szigorú igényességében és [...] verbalizmustól mentes, lényegre törő szűkszavúságában” látta.⁶ Összefüggött ez – vélhetően – azzal is, hogy a költészet léptéke (magyar viszonylatban különösen) hihetetlenül megváltozott ezekben az években.

A *Mogorva csillag* minden kétséget kizáróan a sokféle útkeresés s a megannyi élmény, lehetőség felvillantása volt. Úgy kereste a kibontakozást, ahogy jeles költőink mindegyike: a költőegyeniségekre figyelt, jó mestereket keresett és talált is a maga számára. Turczel Lajos szerint „a kötet anyagának nagy része, legalább négyötöde az »illyési korszak« szülötte”.⁷ Illyés Gyula kétségtelenül meghatározó szerepet játszott a fiatal Tózsér költői fejlődésében, főleg az irányok és a tájékozódás kérdésében volt eligazító, de a téma- és a formakeresés dolgában is. A falu- és természetélmény epigrammaszerű megformálásaiban is kétségtelenül Illyés hatása érvényesült nála, az emberi kiszolgáltatottság eseteiben azonban József Attila, a mitológikus vonások és a folklór fellelhető elemeire, illetve a balladai hangvételre viszont Nagy László lehetett a példa. Ezt a hatást önmaga is megerősítette a *Gyalog egy vers határában* címmel írt vallomásos prózájában (*Genezis*), amikor az „elégedetlenség magammal s a világgal” és a „csak azért is!” magatartásából született versei „ellenáramlataként” Illyés Gyulát említi („nem a természet- és tárgyleíró költő, hanem a nemzetmentő, a néptribun vonzott Illyés verseiben”). Illyés kultuszát erősíthette az is, hogy gimnazista éveiben, 1952-ben, a Jókai-szobor visszaállításának komáromi ünnepségén (Veres Péter és Urbán Ernő társaságában) Illyés Gyula is részt vett, így ő lett számára „az első valóságos, hús-vér költő”. Ez a „találkozás” persze a véletlen műve volt, költői példaképei megválasztásában a költői habitus rokonsága, közelsége játszott meghatározó szerepet. Turczel „biológiai determinizmusára” vonatkozó felvetésre utalva (e hatások 1956 táján érték) említi a költőt: „...ha ezt a differenciálódást az engem ért hatásokkal akarnám kifejezni, akkor azt kellene mondanom, hogy József Attila és Illyés mellé Nagy Lászlót is mesteremmé fogadtam.”⁸

Erre a jelenségre Bata Imre is felfigyelt. Első verseskötetéről ezt írta: „Kamaszos dalhangja Petőfire, verseinek intellektuális jellege Illyésre, indulati ereje pedig Nagy Lászlóra emlékezteti azt, aki a *Mogorva csillagot* olvassa.”⁹ A kritikus a költő fenekedő vagy „spleenes” verseit (*Kárhozat*, *Keseredetten*) tartja a korai Nagy László hangjának, Tózsér viszont úgy vélekedik, hogy az „Illyés és József Attila hangján szóló néptribun s a világfájdalmas és lázadó Byron mellett egy magzat-Baudelaire is megmozdult bennem”.¹⁰ Ez utóbbi persze jobbára csak „embrionális” formában létezett nála. Szerepe van az útkeresésben – az említettek mellett – Juhász Ferencnek is, s egy-egy fogalom, jelzős szerkezet erejéig (gyehennaoltó hús emberség, virágember, piros ködök stb.) Ady hatása is érezhető. A helyét kereső költőt érezzük a motívumaiban rendre visszatérő szülőföld igézetében éppúgy, mint az epigramma-

tömörségű verscsokraiban (*Közhelyek, Egy hét a Fátában, Hazai napló, Reggeltől estig, Karácsonyi morzsák*). Az *Útban* című négysorosában így vall a tájról és önmagát kereső szándékáról:

„Mint egy keresztretjtvény, olyan a táj.
Megfejtésként versem írom bele.
Vagy csak írnam? Olyan sok a szabály,
hogyan nem tudom, megbírok-e vele.”

Ezekben az években a kortárs magyar költők (Illyés Gyula, Nagy László és mások) is gyakran elidőztek ennél a hagyományos formánál. Az Ady-fogantatású *Háborús karácsony* vagy a családi tragédiákat megidéző versei (*Legénybátyám sírjánál, Fájdalom, Kenderszer – Pusztaszer*) a példái annak, hogy már indulásakor egy öntörvényű „különélet” fogságában érezte magát. Ekkor talán még nem is sejti, hogy a „Fejem, ez a makacs különvilág” (*A fejem meg én*) megfogalmazásával költői pályája egészére érvényes igazságot állapított meg:

„Húsz ördöggként fűt húsz hetyke évem,
s nincs lány, nincs asszony, ki velem éjjen.
Nincs csobogó víz nyugtalanságomra:
Elégek, mint Mózes csipkebokra”

– írja a *Három pokol tüze* című versében. Mi sem természetesebb, minthogy a kötetben a szerelmi gerjedelmekről szóló versek is helyet kaptak. S innen már a „kárhozat” képzelet sem lehet messze. Harmatosan szép verse a kötetnek a *Húsz vég vászon* vagy a *Szerelemsirató*. A romantikus világlátás és a valóságot vallató szándék a népköltészet termékenyítő hatásával együtt jelentkezik szerelmi lírájában. A *Húsz vég vászon* című versében például szuverén módon alkalmazza a „beszédes hallgatás” technikáját, azt a „kihagyásos” kifejezőmódot, mely népdalainkban, balladaszerű verseinkben gyakori. „Nem mindent lehet kimondani, amit érzünk, és nem mindent megnevezni, amit érzékelünk – írta Balázs Béla *A lírai érzékenységről* című líraian szép tanulmányában. – [...] Akkor támad a költőnek igazi feladata, mikor azt, amit kimondani nem lehet, a versbe belehallgatnia kell.”¹¹ Balázs Béla e módszer népköltészeti „őseként” említi az ismert magyar népdalt: „Kaszab András megy a rétre, / Vele megy a felesége. / Én volnék a felesége, / Én mennék vele a rétre.” Valami hasonlóval találkozunk Tözsér említett versében is, amikor (a húsz vég vásznot teregető gazdag menyasszonyról) ezt írja:

„Mert ha az a vászon
csak három vég volna
Gyöngyvér, a gazdája
most az enyém volna.”

Akárcsak a népdalban, a költő itt is – rafinált módon – „belehallgatja” a versbe szerelmi vallomását. Ady számára sem volt ismeretlen ez a módszer, ő a hasonlatot „váltja ki” ezzel a megoldással a Tengerpart, alkony, kis hotelszoba kezdetű versében, amikor ezt írja: „Dalol a tenger és dalol a múlt.” Ez a költői kifejezőmód, amikor – ahogy Balázs Béla írja – „a dolgokat mondom az érzés helyett, mely megéltatta velem”, polgárjogot szerzett a magyar költészetben. A 19. századtól ez a módszer – a legjobbak lantján (Petőfi, Arany, Ady) – a költői kifejezőmód megújulását segítette, s ezt a funkciót vállalja Tözsérnél is. Bizonyossága ez annak is, hogy (koroktól függetlenül) a népdal, a népköltészet felől is vezet út a költészet megújulásához.

lásához. Ez a hangulat jellemző a *Szerelemsíratóra*, ahol a „Megkötöm lovamat / szomorú fűzfához” adja a vers mértékét, vagy a *Virágszeretőmnek* című, ahol a vers játékos hangulata és a „Gyere, mentsd költővé / ördögarcú lelkem” népmesei motívuma uralja a költő érzéseit. Mondhatnánk azt is, „szövegként” kerülnek ezek az elemek a versbe, akár csak Balassi Bálintnál a török és magyar szimbolikájú versek/szövegek esetében. A „szöveg” szerepe, funkciója azonban csak Tózsér későbbi korszakában értékelődött fel egy elfogadott új kánon szerint.

Vallomásos, önmagát kereső versei közül kiemelkedik a kötetből a *Férfikor* és a *Fémek ideje*. Új színt visznek ezek a versek a költészetébe. A *Férfikor* drámai erővel, átéléssel a humánus eszményét és a József Attila-i „a mindenséggel mérd magad” igényét egyszerre fogalmazza meg. Nem „elkötelezett” költő akar lenni, hanem olyan, aki túllát a „mai kocsmán”. A „játszok a sorssal / szembeköpösdit”, „Tövis lettem, mert / fagyok neveltek”, „Jussom a szóra, / igazra, szépre, / gyehennaoltó / hús emberségre” stb. egyértelmű bizonyosságai annak, hogy az örök emberit fogalmazza meg. Ars poeticaként is felfogható üzenetében Petőfi tüze vagy Ady dühe egyszerre szólal meg. Koncsol László szerint: „Az indulat nemzette, hordta ki és lökte világra ezt a verset. Hiányba, ürbe született, programnak, hogy ami nincs, legyen.” Ebbe a „nincs”-be Koncsol bekódolja „a szabadság, egyenlőség és testvériség hármasság forradalmi elvét” is.¹² Meggyőződésünk szerint ez sem lehet kizáró ok arra, hogy a verset az alkalmi („a költőre, nemzedékére és a szocializmus akkori gondjaira jellemző”) vagy vélt motívumok alapján ne a politikai/agitatív költészethez, hanem a vallomásos líra eseteihez soroljuk. Nem kétséges persze a kortársnak az a megállapítása, miszerint „a *Mogorva csillag*ban még mindig a *Férfikor* aktív magatartása bizonyult meghatározó erejűnek. Tózsér különben is egy Petőfivel, József Attilával és Illyés Gyulával körülhatárolható forradalmi vershagyományból indult ki, ezért, noha fontos szerepet játszott az antológiában és kötetben egyaránt olvasható őszi verse, az *Őszi világ – őszi szemmel*, illetve a meggyilkolt fiútestvért sirató *Fájdalom*, egyik sem tudta elnyomni a férfias költői programok, a tragédiák okaival is szembeszegülő aktív magatartás verseit.” Koncsol László mutat rá arra is, hogy a vers a magyar népdalokból, népballadákban is ismert felező tízes (3:2/3:2 ütemezésű) formában íródott, amely „ereszkedő időmértékével a nyugat-európai rendszerbe is beillik”.¹³ Ritmuselemeivel, hangulati asszociációival, a szókincs népi elemeivel, plebejusi szemléletével, a Juhász Ferencnél is gyakori szóösszetételeivel (virágember, tűzláng, fagyfegyelem, vérmeleg, aranygyep) egyértelműen a modern líra útját járja. Az sem véletlen, hogy a kötet több versében is ezt a formát alkalmazza (*Mogorva csillag*, *Eszmélés a Sajó partján*, *Hazai napló* stb.).

Kötete utolsó ciklusában, különösen a *Fémek ideje* vagy a *Credo ut intelligam* című versében nemcsak a „hinni szeretnék” szándékát fogalmazta meg, hanem formai megoldásaival (látomások, az egyéni leltár expresszív lírai eszközei stb.), valamint „Ady sátános mágikusságával, vörös-fekete színeivel, József Attila teljességigényével”, a „biológiai determinizmust sugalló vonásokkal és ószövetségi könyörtelenségű etikával” – ahogy Görömbei András írta róla – a költői világkép erősítését is felvállalta.¹⁴ Ez a ciklus (a maga öt versével, a *Mogorva csillag* versvilágát is ideértve) minden kétséget kizáróan az avantgárd formai hagyományok és a változás lehetséges iránya felé is mutatott. Azzal együtt, hogy a *Hanka* című versében a „vasnehéz sors az én szerelmem” mellett a „sok igen” és „sok nem” meg a „Szeress

érte, s tán ne szeress” játékos ellentmondásával akaratlanul is Ady szerelemfelfogását is megidézi. A *Szemek*ben is erőteljes hangsúlyt kapnak az érzések meg az élmények. Ezek között a történelmi múlt emlékei is megjelennek, melyeket számára igazán csak a „szemek utópiája” feledtethet. „Gondjaim országgá nőnek, / [...] Most jön az igazi vizsga: / verseim, fogjatok össze” – írja a *Kettős úrben* című kötet (1967) bevezető versében. A „csillagidőt” meg az „ősmodzulásokat” erősítő aligha véletlen, hogy előző kötete címadó versét, a *Mogorva csillagot* is a kötet élén találjuk. Remélt „gazdag elemző” korszakát előző kötetében az „országos szeretnék lenni a hitben” (*Fémekek ideje*) gondolattal előlegezte meg. Második kötetében „nemcsak új, szokatlan oldaláról mutatkozik be, hanem költészete sajátosságait, öntörvényeit is erőteljesen bizonyítja”. Az elmélyült gondolati líra erőteljessé vált költészetében, a „nincs”-től való félelem úzi, és a lélek görcsei, fájdalmai is megjelennek verseiben. Az értelem és az érzelem küzdelmei is meghatározóvá válnak. „Az értelem lázadása (a lét ellen) formában is következetesebbé teszi, a nyelvezete szikár, pontos és képiségében is változatos”.¹⁵

Ha korábban a mindenséget az „Anyánk képén a / világ a ráma” jelentette, második kötetében jelzés értékű a vallomás: „Szülőföld, de kicsi lettél, / már vállig sem ér a templom.” A költő önmagát kereső szándéka ebben a kötetben is megtartotta ugyan jussát az „igazra, szépre, gyehennaoltó hús emberségre”, a várt férfikor költészete azonban mégsem egyenes folytatása a korábbiaknak, az előre jelzettnek. Versei a kiüresedést és a kilátástalanság érzetét egyszerre keltik, jobbára azonban mégis a valóság talaján mozognak. Nem vitás, keresi a kitörési pontokat, talán akkor is, amikor „Reggelente együtt szalonnázunk / papírból, én meg az örök isten”. „Elfogytak a titkok”, s nem vigasztalja, hogy „A valót írtam, s túljutottam / a valóság megvont határán”. „Vágyból áll össze” verseiben a világ, s az „üvöltének testembe árván” megfogalmazás nem a beteljesülés öröme.

Az önmagát értelmező Tözsér szerint „második indulása” a hatvanas évek közepére esik, ekkor érinti meg a „teljesség”, „a világirodalom, elsősorban az avantgárd-kísérletező alkotók” szelleme, olyan alkotók, mint T. S. Eliot, Ezra Pound, Zbigniew Herbert, Miroslav Holub és Milan Rúfus hatása.¹⁶ Az új hang, magatartás és formajegyek kétségtelenül megtalálhatók a *Kettős úrben* című kötetében, mindenekelőtt az értelem és az érzelem (e kettős úr) megújuló örök bajvívásában, a váltás azonban nem megy könnyen. Nemcsak azért, mert „Keresi magát / a végtelenben”, s mégis a „négy fehér fal” és az ablak „vasrácsa” mered rá, hanem azért is, mert a „csillagidő” csak „percnyi kéjt szül” számára, s a remélt „váltás” és látásmód sem szellemiségében, sem eszközeiben ekkor még nem állt össze. Talán ez magyarázza a panaszt is, hogy: *A költő nem felel* („Keresi magát / fában, fűben, / de minden néma”). Úgy tűnik, verseiben jócskán visszafogott az „új hang”, visszafogottak azok a formajegyek, melyet/melyeket egy későbbi nyilatkozata szerint az „avantgárd-kísérletezőknek” tulajdonított.

A megújulás – a versek tanúsága szerint – ezekben az években is a magyar líra hajszályökerein keresztül érkezik hozzá. Ezra Pound igazsága, „Ahol él az emlék / otthon ott van” Tözsérnél is érvényes. Lényegében ezzel is magyarázható, hogy „kísérleteiről” korábban (1978) ezt állapította meg: „Még a legszabadabb kísérleteimben is ott van az a bizonyos valami, amit népszerűtlen, de annál megbízhatóbb szóval realizmusnak nevezhetnénk.” Ez a „képességeit behatároló adottság” – szándé-

kai szerint – azt a „verseszményt” próbálta kiteljesíteni, melyet Eliot és Ezra Pound nyomán így fogalmazott meg: „a rész élménye helyett az egész élményéből kell verset csinálni.”¹⁷ A „változás” igénye ott volt a kortárs magyar irodalomban is. Csoóri Sándor például „második születését” ezekben az években így jellemezte: „Amit szerettem, mindent elhagyok, / hogy végre szabad legyek.”

Tözsér munkásságában a „minőségi” irodalom eszménye kezdettől fogva jelen van. Költészetének sajátosságait, öntörvényeit (a biológiai determináltságot, tragikus gyermekkorát, „tövissé nevelt” sorsát) a *Kettős úrben* című kötetében is megtalálhatjuk. Abban a kérdésben, hogy a kötetet „határkönek”, „mezsgyekőnek” lehet-e tekinteni, eltérőek a vélemények. Tény, hogy mindenképpen más, erőteljesebb lírát képvisel ez a kötet, mint az első. A váltás, a változás kérdésében (és ez korábban sem volt ismeretlen számunkra) a költő „az *Érintések* című kötetét (1972) tekinti meghatározónak, olyannak, melyben objektivizálódik a játék, s határozott jelek mutatnak a külvilági jelenségek groteszk vagy mély gondolati ábrázolására”.¹⁸ Ez a kötet is kétségektől terhes: „Ki tudja itt, hogy / ki a lényeg és / ki a látszat. / A jövő eljön, / s befog mindent, / A várost, engem, / Tán nem is eggyé – / különválni / a lehetetlen” – olvassuk a *Vydrica 5.*-ben. Súlyos, nehéz versei között említhetjük a csallóközi árvizet megörökítő *Fut Csallóköz* című versét, vagy az *Ébredést*. A változást, kitörést sürgető versek száma kétségtelenül megnőtt ebben a kötetben. „Tisztább perceimben értem a nincset” – írja a *Kiáltásban*, s nemcsak azt érzi, „Mennydörgő isten, félek a nincstől, / add hogy ne legyek különvilág már”, hanem azt is: „A kör bezárul, a világ rólam / leszakad...” A panasz lényege:

„Világom egyre öntörvényűbb –
ahogy kínom nő, úgy fordul vissza
világra szabott öt érzékszervem,
s mint a csigacsáp, magát tapintja.”

Akárcsak a *Választható halál* (mely amolyan „szerényebb” ős Kajánnak is felfogható), valamint az *Ébredés* című versében a költő hadakozik a magánnyal, a halállal meg a világgal: a „fél egyenlet” sorssal s az ok és okozat dolgaival. Szakadatlan a küzdelme a „determinált valósággal” azért is, mert a „halál van minden ébredésben”, és mint a „póknöstény hímjét: szerelemből / felfal az új nap mindenestől” (*Ébredés*). Nem véletlen, hogy az *Ars poetica* mellett *A vak ember és a költők* című verse is a műhelygondokkal foglakozik. A *költő kérdez* és *A költő nem felel* címűek pedig akár perlekedésnek is beillenek Illyés Gyula *A költő felel* (*Kézfogások*, 1956) című versével vagy a *Költők egymás közt* cíművel (*Dólt vitorla*, 1965). A „költő, előzd meg korodat” vagy a „Nem lehet tisztességes ember, / ki a versírást abbahagyja. / Az igazmondást hagyja abba” gondolatok vélhetően leegyszerűsítették számára a kérdést. A költészet ügye az ő felfogásában ezekben az években számára egyet jelentett a „lenni vagy nem lenni” küzdelem vállalásával. Nemcsak „különvéleményét” fogalmazta meg, hanem valós gondoljaival is szembenéz: „kérdzem magam s a / négy falat: / Hol kezdődik a / vonal, mit húztam, / s mért szakad meg, / ha megszakad?” A sors, végzet, élet és halál gondjai ezek, az önpusztító magány szinonimái és a vele vívott küzdelem motívumai, melyeknek ős okai között a kikerülhetetlen fátum, a végzetszerűség kísértései a legerősebbek. A „Mi hát az ember?” (és mi a költő?) kérdésre végül is a cím nélküli záró verse felel: „Csúcsra értem, de

micsoda csúcs ez? / Mögöttem semmi, előttem semmi.” És a befejezés, most már az elidegenedés hamisítatlan pecsétjével:

„A valót írtam, s túljutottam
a valóság megvont határán.
Vágyból áll össze már minden versem,
üvöltének testemben árván.”

A minden lehetséges állapota ez, mert „Elromlott bennem / a világ rendje” (Szégyen). Aligha szólhat másról most már az „üvöltés”, mint az „újraindulásról” meg az „újrakezdés” kényszeréről s az új kihívások megszelídítéséről.

Költői és szellemi útkeresésében merészebb kísérletezőnek mutatkozik az *Érintések* (1972) című kötetben. Nem az egyértelmű „hossánna” esetei ugyan ezek a versek, egy részük a *Kettős úrben* című kötet verseinek a folytatásai – a Kölelőn ciklus néhány versére (*Ősz, Holtpont, Megtérés*) gondolunk –, azonban olyan remekléseket is találunk, mint a *Nagybátonyi ősz, Változatok az anya-fió motívumra* vagy a *Szülőföldtől szülőföldig* című. A *Változatok...* címűt Szepesi Attila „lírai polémiaának” mondja Tolnai Ottóval („akinek *Málnakör* című verse a rokon »freudi tételt« (az apa és lánya motívumát) fogalmazza meg”). A *Nagybátonyi ősz* utolsó versszakát („A szél alatt reggel / felfedett hasú / tölgylevelé reszket / (Már ráadásnak / fogok fel minden verset”) pedig a költő magára találása pillanatának érzi, ez – szerinte – átvezet az *Érintések* ciklus *Radiátor* című nyolcsorosához, mely „megadja az *Érintések* alaphangulatát, síkváltásai, áttételes versbeszéde, asszociációi a miniatűr formában is olyan problémák és gondok terhét hordják, mint ember és természet, ember és anyag, ember és ember bonyolult 20. századi viszonyai, s a forma [...] itt harmonikusan idomul a hangulathoz [...], lényegében tehát: önmagához.”¹⁹

A költő világlátása az *Érintések* című kötete után kétségtelenül összetettebb, gondolatisága pedig gazdagabb lett. Olyan korszaka ez, amikor – esetenként – mint ha az igazság pusztá létezését is megkérdőjelezte volna, megelőlegezve a Jean Baudrillard által később megfogalmazott igazságot: „Ne higgyük, hogy a valóságos valóság marad, ha elúzik az illúzióját”, vagy „az igazság igazság marad, ha lerántották róla a leplet”. Persze a posztmodern apostolának megállapítása, miszerint „az igazságnak nincs pusztá létezése”, s a „valóságnak nincs objektív valósága”, Tózsért majd egy későbbi korszakában „ejti rabul”, de a „kísértés” – ekkor még a kételkedés jogán – ott fészkelte a verssoraiban.²⁰ Talán azért is, mert tudja, hogy a költő – Szilágyi Domokos szavaival élve – a „végtelennel játszó véges”. Költészetének tárgyiasságával, analitikus látásmódjával és erős képi kifejezőerejével olyan költészeteszmény vonzásába került, melyet elvont tárgyiasságnak, „elszemélytelenedett” lírának is szoktak nevezni. A „váltásnak”, a korszerűsödésnek ez a (tájainkon) szokatlan módja készítette Grendel Lajost arra, hogy („a harag villámainak” feltételezhető „lobbanása” ellenére) is kinyilatkoztassa: „Tózsér Árpád a csehszlovákiai magyar költészet első klasszikusa.” Egyszerűen azért, mert ez a „páratlanul izgalmas intellektuális költészet, amely főleg az *Érintések* című [...] kötete óta bontakozott ki”, új fejezet kezdete a kisebbségi magyar lírában. „Irodalmunkban Tózsér Árpád az első gondolkodó – írta Grendel –, aki felismerte, számunkra végzetes lehet, ha a csehszlovákiai magyar irodalmat légmentesen elzárjuk a térségünk többi irodalmában zajló folyamatoktól. [...] Mind a magyar, mind a cseh és szlovák irodalom java még a hatvanas években megszabadult azoktól a tehertételektől, amelyek

a modernizmustól és a kortárs világirodalmi áramlatoktól igyekeztek elszigetelni bennünket. A kapuk tehát a csehszlovákiai magyar irodalom számára is nyitva állnak. Mi kell hát ahhoz, hogy valaki ezen a kapun kilépjen? Egy dolog biztosan: az, hogy ki is akarjon lépni.” Grendel számára egyértelmű (ha tetszik: banális) a végkövetkeztés: „Verset az írjon, aki költőként látja a valóságot, tehát a valóságot úgy nézi, hogy részleteiben az Egészet látja.”²¹

Nincs szó persze csodáról abban a harmincnyc (ezek kétharmada öt- és tizenkét soros) verset tartalmazó kötetben, melyet Tözsér az irodalom asztalára tett, inkább természetes, törvényszerű folyamatról. A modern líra lehetőségeit keresi, új távlatok kerülnek költészetének horizontjára. Elsősorban érzékenysége vizsgálják, ahogy odafigyel a táj és a világ dolgaira. Olyan versek szegélyezik ezt az utat, mint *A papír partján*, a *Kőlegelőn*, s leginkább a *Szülőföldtől szülőföldig*, vagy az *Éjszaka* című. „Nyers és vad és kétségbeesett, mint a sarokba ütleget állat kínja és dühe” – írta a kötet borítólapján Koncsol László. Ez az új hang ragadta meg Grendelt is, s ennek alapján előlegezi Tözsér számára a „belépőt” – a „nagy csapatba”. Hamarjában nemcsak azt felejtí el, hogy merész kísérletek az első köztársaság irodalmában is voltak (Mihályi Ödön, Forbáth Imre, Vozári Dezső stb.), hanem azt is, hogy a váltás, a változás igénye nálunk is – költészetben és prózában – a hatvanas években szinte egyidejűleg ment végbe. Ezért az útkeresés kényszere sem lehetett „egyszemélyes” történet, igaz, nem volt tömegmozgalom sem. A költészeti „terepen” ott volt Cselényi László, Zs. Nagy Lajos vagy Gál Sándor, akik nem kisebb buzgalommal tették a dolgukat. Tözsér szerencséje (Grendelt idézzük), hogy a „létköltészetnek a csapásain indult el, s jutott el az *Érintések* »fenomenológiai« líráján keresztül az *Adalékok a Nyolcadik színhez* nagyszabású lírájához, amelyben az érzéki-tapasztalati adottságok és a gondolkodási aktus elválaszthatatlanok immár”. A Grendel által említette kötetek sorát (ma már) továbbiakkal is kiegészíthetjük, melyek perdöntőek lehetnek a vállalás nagyságát illetően is, mintegy bizonyítva, hogy Tözsér (évtizedekkel később) valóban igazolta a „próféciát”: sportnyelven szólva hozta a „papírformát”.

Megragadóan szép verse a kötetnek a *Szülőföldtől szülőföldig* című, melynek Ivan Meštrovič Jób-szobra az ihletője. E vers kapcsán a mítosz megjelenése a fontos. S talán Ezra Pound (már korábban említett) bölcseletének felismerése is, miszerint „egy oldal vers többet mond, mint hat oldal próza”, mert „gyökerei a mítoszba nyúlnak”. Nem véletlen egyébként, hogy ezekben az években a kisebbségi lírában is polgárjogot szerzett a mítosz. Az egyetemes magyar irodalomban Nagy László és Juhász Ferenc voltak a fő szálláscsinálói. A Jób-mítosz első hazai megjelenítése Tözsér Árpád nevéhez fűződik. Zalabai Zsigmond a mítosz (a szenvedés, próbatétel) hazai megidézői között említi még Varga Imrét, Gál Sándort, Zs. Nagy Lajost és Cselényi Lászlót.²²

A Jób-mítosz előzményei között talán Szilágyi Domokos *Meštrovič: Jób* című versét is említhetjük, mely az 1956–1971-es évek verstermését felölelő (*Sajtóértekezlet*, 1972) kötetben jelent meg. Szilágyi Domokos a lázongó Jóbot idézi elénk: „Egy csont-bőr, vén zsidó üvölt föl / egekre a szemétdomb földről.” Az „iszonyat lázában égve”, a fájdalom, a hűség és a szenvedés mögött, az Úrral vívott kegyetlen konfliktusa fogalmazódik meg, imígyen: „Mit számít, hogy, imádva Téged, / megérhetek négy nemzedéket / [...] de bármint tisztelnek s szeretnek / az emberek: nem, nem parancsolsz, / nem, nem, nem az emlékezetnek!”

Tózsér Árpád *Szülőföldtől szülőföldig* című verse (alcímében: *Ivan Meštrovič Jób-szobrához*) eleve „átrendezi” a tárgy élményét. Mondanivalója személyesebbé válik nemcsak azzal, hogy az ébredés pillanatai (a „Papucs után motozó lábad”) szembe-sítik az ártatlan Jób szenvedéseivel („A felkelt időből / ösvényként ágazó árnyék”-kal), hanem azzal is, hogy kiteljesítse korábbi elhatározását, melyet korábban így fogalmazott meg: „A költői eszközök ne legyenek harsányak, s a belőlük szitáló fény olyan szögben hulljon a tárgyra, hogy az egyfajta csendes ragyogást kapjon.”²³ Valóban, a tárgy megválasztásán s Jób szenvedéstörténetén túl a „tárgy belső terében a költő arca dereng”. Az otthontudat lebontásának igénye korábbi kötetében is fel-sejlik, pontosabban akár a *Vydrica 5.* című versében, melyben rendkívül markánsan fogalmazta meg a mindennapok kínját: „Eszméleted is / vérből, halálból, / kínból épül. / [...] Nyers vagy, mint itt a / falaknak döntött / utcalányok, / piszkos asztalon / kidöntött sörként / csillog álmod. / [...] Hol az édes táj? / Hol a gyermekkor / anya-álmod? / Itt csak halszag van, / s versed falában / rum szivárog. / Sörgyár csörömpöl / s beteg tüdőként / neon reszket, / de külön kínod / s a világ tán itt / érintkez-nek.” És ezen az érintkezési ponton „Tán nem is egygyé – / különválni / a lehetetlen”.

Tózsér a vallomásos típusú költők közé tartozik, így az *Irodalmi Szemlében* 1971-ben megjelent *Szülőföldtől szülőföldig* című versében is egy életút tapasztalatait, költői pályája „panaszait” is beleszővi az öt ihlető Jób sorsába. Ettől lesz igazi és megismételhetetlen az a versvalóság, mely a szenvedéstől a szülőföld békéjéig ível. Erőteljes metaforával, az „e tátott kő” megrázó erejű élményével mondja el, „Milyen messzire kellett jönnöd / hogy meglásd magad e tátott kőben / s rátalálj egy új / befelé táguló tájra”. Először ebben a versében alkalmazta azt az elioti vers-modellt, mely későbbi korszakában (különösen a Mittel-korszak után) uralkodóvá válik költészetében.²⁴ A versszövegben intarzaszerűen megjelenő dokumentum, idézet világirodalmi előképe nemcsak az angol T. S. Eliotnál található meg, hanem jóval korábban már a magyar költészetből is ismerős. Ezt a módszert esetenként már Balassi vagy Csokonai is alkalmazta. Egyébként Tózsérnél is a vendégszöveg „be-építéséről” van szó (Milan Rúfus szlovák költő *Okno* [Ablak] című versének egy részlete jelenik meg a versben), mely nemcsak közvetítő feladatot vállal, hanem a költészet határtalanságát és az emberi sorsközösség oszthatatlanságát is példázza. Tózsér számára ez a „felfedezés” nyitófejezete a Milan Kundera által megfogalmazott közép-európai életérzésnek, s az adott versben pedig lezárja a szenvedéstörté-netet, s szavakba önti a költő lírai vallomását. A „Tudod, honnan jössz. Tudod, hogy hívnak” nemcsak a „disszonanciaélmény” (Zalabai Zsigmond) megnevezésének az alkalma, hanem a sorsvállalás és a léttapasztalat, a „mit ér az ember” gondolatá-nak a megidézése is. A gyermek idegen nyelvű megidézése, az „anya testmelege” és a szülőföld valóságnak hitt álma teszi a költő számára elviselhetővé a vállalt sor-sot. A sorsvállalás pátosza a személyiség válságát is feloldja. A versben megjelenő „élveboncolás” vagy az „anya testmelege” (érvként, emlékként is) vallomás értékű, jelzi azt is, hogy a költő magányában, meneküléseiben és jövőt kereső szándéká-ban idegen az értékek és a hagyományok megtagadása. A gologtai úton („Hull rám a kék mázas égből / nagy cseppekben az ecet”) az „anyatest” ujjhegynyi-érintése jelenti számára az erőt és a bizonyosságot. Azt is mondhatnánk, Rúfus versrészle-te számára az „Ige”, mert a „megváltástörténethez” a „Gyermek” példáján keresz-tül vezet az út. „A környező úr arcán a tisztaság könnycsepp. Sok ez, vagy kevés?

Mi a válaszod? Az, hogy a gyermekek elalvás előtt legalább ujjuk hegyével akarják anyjuk testét érinteni.”

Való igaz, ahogy Bata Imre írta: „a táj most befelé nyílt ki”, kétséges viszont a kritikus állításának másik fele, hogy „a szülőföld odáig szűkült, hogy már csak ujjhegy-érintésnyi”.²⁵ „Vetköztesd le a szavakat” – mondja Szilágyi Domokos a *Búcsú a trópusoktól* című versében, „mert minden szín egy szóba fér”. A „levetkőztetett szó” megváltó erejében mindig ott a kétségbeesett hit, az a „csak”, mely – mint most is – csaknem minden. Az „ujjhegyérintés” – a gyermeki példázat szerint – a mérhető (vagy: megállított) pillanat, mely a szenvedések után megváltást, a reménytelenségek szaharái után fényt, új eget, az álmodni is szabad reményét is jelentheti. A „magányos” Tózsér, hosszú évek küzdelme után, a „teremtő” és „termékeny” magány pártjára állt, a „lélek belső ívén átalakult” (Bata Imre szavai), s ebben a váltásban Jób – ha akarom – csupán ürügy, hogy „korunk mítoszát” megfogalmazza. A versmítosz gondolata – a *Fejezetek egy kisebbség-történelemből* című verse szomszédságában – egy évtizede érlelődött Tózsérnél. (Előzményeként a *Katonák, a Megtérés, az Európé monológja* stb. című verseket említhetjük.) Talán az sem véletlen, hogy a szóban forgó vers először *Ivan Meštrovič Jób-szobra előtt* címmel (*Irodalmi Szemle*, 1971. 10. sz.) jelent meg. Az *Érintések* című kötetben (ha tetszik: funkcionálisan) változott meg a cím (*Szülőföldtől szülőföldig*) és az alcím (*Ivan Meštrovič Jób-szobrahoz*), jelezve az „átváltozást”, melyet a költői tudat regisztrált, s amelyben a megszemélyesített sors és a megszenvedett szülőföld egyszerre jelentett „nyitást” és új minőséget más horizontok felé. És talán az sem mellékes, hogy a horvát Meštrovič szobra Tózsér számára (jelzésszerűen) történelmi és szociológiai mélységeket tár föl, melyben végső soron nem is a bibliai történet a fontos, hanem az elvesztett szülőföld (a golgotai út mása), melyet az anya és a gyermek tehet (ideig-óráig) elviselhetővé vagy meg nem történtté. Szilágyi Domokosnál a vers utolsó akkordjaként az emlékezetre hagyatkozó unokák „az iszonyat lázában égve / föl- s fölülvöltenek az égre”, Tózsérnél az emlékezetet feledtető „érintés” és „álmodás” az egyetemessé nőő anyaképpel és a szülőföld vonzásával válik (a valóság „égi” mása ellenére is) reménnyé, embert éltető vigasszá.

Talán nem erőszakolt, ha idézzük – az ambivalencia lehetőségeiről – Tózsér (későbbi) megállapítását Szilágyi költészete kapcsán: „a költő nem ott van, ahol a szavak jelentése jelzi a helyét, hanem valahol máshol.”²⁶ Ez az „als ob”, ez a „mintha”-költészet (melyet Tózsér a hetvenes évek végére időzített Szilágyi költészetében) Tózsérnél persze a későbbi éveiben teljesedik ki, „nyomelemeiben” azonban már az *Érintések* című kötet *Érintések* című ciklusának rövid verseiben is felfedezhetők. Nem túlzás viszont azt állítani, hogy Tózsér Árpád említett Jób-versében találta meg azt az adekvát formát, amely jelzésszerűen ott volt korábbi verseiben, így a lelki válságait megnevező *Kölegelön* című ciklusának verseiben (köztük a gyakran ellentmondásos gnómius tárgyversek némelyikében) is. „A felkelt időből” ez is egy fény sugar, amely később sokszorosán „kamatozik” számára. Vele és általa lesz az *Érintések* című kötet is mezsgyékő a költészetében, sőt ezen túlmenően a kisebbségi magyar líra szlovákiai történetében is.

Versei, esszéi, kritikai írásai tanúsága szerint egy új eszménykép igénye, a lírai személytelenség problémája, a „Minden Egész eltörött” titkainak keresése, sőt tételes megfogalmazása már a hetvenes évek elején tapasztalható nála. A „világidő”

keresését jelzi az *Egyszemű éjszaka* című antológia bevezetője, melyben az *Új Symposion* ihletésében induló fiatalok törekvéseire utalva – Pilinszky nyomán – Simone Weil-t idézte: „Van a személyes, van a személytelen és van a kollektív zóna. Csak a személyesből lehet eljutni a személytelenbe, a kollektívból soha. Előbb személyessé kell válni s aztán átlépni a személytelenbe. Itt tanyáznak szerinte az igazi nagy igazságok, és minden nagy mű a személytelenségből táplálkozik.” Bár az említett antológiában lényegében Tózsér előszava képviselte (elméletileg) a „személytelen”, az a tény, hogy az *Érintések* (1972) megjelenése után 1979-ig elhallgatott (illetve egyetlen verset írt, a *Fejezetek egy kisebbségtörténelemből* címűt), ha nem is válságkorszakot jelzett (hisz ekkor írta a *Régi költők – mai tanulságok* című tanulmánykötetét), mindenképpen a „másság” jegyei gyötörték. Ma már tudjuk – éppen az előszó tanúsága szerint –, hogy a „személytelen” kereste. Előcsatározásainak ezt a gyakorlatát a későbbi években is folytatta, egy kis túlzással azt lehetne mondani, hamarabb újult meg (kritikái, esszéi, tanulmányai tanúsága szerint) „elméletileg”, és csak később történt a váltás, az új út keresése. Jellemző, hogy most is inkább „seregszemlét” tartott korábbi művei felett, s aztán mondta ki a „hopp”-ot (a „Sic Rhodos, sic saltus!” mintája szerint).

A *Genesis* (1979) című kötete (az útkeresés során) hasznos „pótcselekvésnek” bizonyult: esszék, versek, interjúk társaságában versszármazástannak, ok és okozati összefüggések vizsgálatának lehettünk a tanúi. Kötetéről és egyben szándékáról egy beszélgetés során így nyilatkozott: „Genesis akar lenni: egy emberi és költői eszmélet kialakulását, történetét nyomozza visszafelé az időben. S természetesen a teremtés kezdete is akar lenni: kijelöli az alapokat egy további verses világépítéshez.”²⁷ Versei az újraértelmezés során minőségükben nem változtak, értékesek azonban azok a vallomás értékű anyagok, melyek a verseket s azok „környezetét” kiegészítik. A *Genesis* Mózes öt könyvére utal: „én is öt könyvben szeretném összefoglalni az általam megélt s a megéltéken keresztül felfogott világidőt. Minden újabb könyv az első három kötetem más-más vonulatához tér majd vissza, életem első felének más-más érzelm- és fogalomkörét próbálja kiteljesíteni.” Rajta is múltott, hogy a „világidő” meg a változó világ a költői önmegvalósítás más léptékét és mértekét igényelte.

„Vitatkozó alázata” (Koncsol László kifejezése) az „új utak kezdetén” szinte igazolást adott számára az erőgyűjtéshez. Változó költői korszakaiban mindig a költészet és a kor fő problémái izgatták, a Mittel-korszakkal kezdődően (1982) pedig a mai kánonok, a „modernnek lenni mindenestül” új értelmezése foglalkoztatja. Hogy ezekből a gondolatokból mennyi szólt a kornak, s mennyi az örök emberinek vagy a divatnak, azt értelmetlen a változó korok és kánonok kénye-kedve szerint mérlesekélni. Egy tény, a *Férfikor* című nagy hatású verse a *Körökben* (válogatott versek, 1985) még szerepelt, a *Négy negyedből* (összegyűjtött versek, 1999) azonban már kimaradt. Pedig nem volt mit restelkednie érte, mert nem az adott világ harsonája szólt belőle, hanem az emberiségnek „elkötelezett” költő makacs hite, őszinte vallomása. Úgy akart országos lenni a hitben, hogy az emberi létezés, az erkölcsöt világgá kiáltó költő hitével adta le névjegyét, egy olyan korban, amikor bátorság kellett a versbe „ömlött” szavak vállalásához is. Meggyőződése, hogy ez a vers függetlenül attól, hogy hol „spájzolja”, nemcsak az *Irodalmi Szemle* indító verse volt (1958), hanem Tózsér költői belépője is, és még csak szégyenkeznie sem kell érte!

Realitásérzéke egyébként mindig (későbbi végletes kísérletei idején is) megóvta attól, hogy gondjait, gyötrelmeit nihillé fokozza.

Költészetének új minőségeiről „miniönéletrajzában” (2004. november) azt írja: „Mitteleurópában születtem, harmincöt éves koromig – Goethe receptjének megfelelően – pesszimista voltam, aztán optimista lettem (akkoriban nősültem, s született két fiam). Ma már megint inkább pesszimista vagyok. A verseim, tíz kötetben, arról szólnak, hogy mikor voltam (vagyok) pesszimista, ill. optimista; az esszéim, tanulmányaim másik tíz kötetben meg arról, hogy néha költőnek, olykor műfordítóknak, máskor szerkesztőnek, megint máskor meg tanárnak gondolom magamat.” Van persze olyan korszaka is, amikor vérbeli kritikusként jelentkezik. Az *Egy szemlélet ellen* (1963) című vitaindítójában már korábban jelezte, hogy a modern esztétika követelményeit követi, s a Fábry-féle „valóságirodalommal” szemben számára az „irodalom valósága” a meghatározó. Terjedelmes tanulmányban (*A lírai vallomás hogyanja*, 1969) vallatja kortársai verseit. A modern líra teoretikusainak számtalan gondolatát tartja követendőnek, s ezt fejti ki *Az irodalom valósága* (1970) című tanulmánykötetében is. A lírai személytelenség esztétikájáról (melyből a „nagy költészet” táplálkozik) Eliottal vallja, hogy a modern költő „egyetemessé és személytelenné” változtatja „személyes és magánszenvedéseit”.

Későbbi köteteiben a létezés tere közép-európaivá tágul, emberi, történelmi, társadalmi összefüggések s különböző műnemek épülnek be költészetébe. *Adalékok a Nyolcadik színhöz* (1982) című kötetének Mittel-ciklusa új korszakhatárt jelez költészetében. A kötet cím Madách Tragédiájára utal (Kepler és Szenczi Molnár fiktív párbeszéde), melyben a költő megálmodta a Tragédia hiányzó „magyar színét”. A kötet egyértelmű átmenet a „köztes-léthez”, mely Mittel úr központi problémája lesz. Mittel úr „nem csupán néhány vers főszereplője, hanem szimbolikus, összetett figura, a tőzséri közép-európai transzfinít létélmény érzéki, szemléletes formában való megjelenítése” (Pécsi Györgyi). A ciklus hőse nem kisebbségi író, s életérzése sem kisebbségi, hanem közép-európai. A „mittelség” jegyeit olyan jellegzetesen közép-európai írókban találta meg, mint Danilo Kiš, Zbigniew Herbert és Mészöly Miklós. A racionálissá és érzékivé váló költő szembefordul a hagyományos poétikai megoldásokkal, „ironizál és depoétizál”, s közben egy régibb hagyományt ébreszt, a filozofikus költészet hagyományát (Odorics Ferenc). Kötete és az azt követők (*Történetek Mittel úrról, a gombáról és a magánvalóról*, 1989; a *Finnegan halála*, 2001; *Tanulmányok költőportrékhoz*, 2004) egyértelműen jelzik, hogy a költő kilépett a kisebbségi „kör” szorításából az egyetemesebb létezés, a közép-európai gondolat és szellemiség irányába, ahol Danilo Kiš és Zbigniew Herbert mellett Robert Musillal, Vladimír Holannal, Mészöly Miklóssal, Nemes Nagy Ágnessel, Lubomír Feldekkal kerülhet egy társaságba.

Jegyzetek

1. Fónod Zoltán: *Közelkép irodalomról, közéletéről*. Pozsony, 2000, 121., 124–125. p.
2. Uo. 123. p.
3. Tőzsér Árpád: Előszó helyett: Gyalog egy vers határában. In: uő: *Genezis*. Bratislava, 1979, 11., 15. p.

4. Fábry Zoltán: Res poetica. In: uő: *Harmadvirágzás*. Bratislava, 1963, 218., 224–228., 230. p.
5. Fónod Zoltán: *Közelkép irodalomról, közéletéről*. I. m. 138. p.
6. Turczel Lajos: Tózsér Árpád versei. In: uő: *Írás és szolgálat*. Bratislava, 1965, 204. p.
7. Uo. 208. p.
8. Tózsér Árpád: Előszó helyett: Gyalog egy vers határában. In: uő: *Genezis*. I. m. 13., 17. p.
9. Bata Imre: Tózsér Árpád új versei. *Irodalmi Szemle*, 1972. 10. sz. 948. p.
10. Tózsér Árpád: Előszó helyett: Gyalog egy vers határában. In: uő: *Genezis*. I. m. 17. p.
11. Balázs Béla: A lírai érzékenységről. In: uő: *Halálos fiatalság*. Budapest, 1974, 361. p.
12. Koncsol László: Férfikor. In: uő: *Kísérletezések és elemzések*. Bratislava, 1978, 53. p.; uő: *A harmadvirágzás korszakai*. In: uő: *Évek és pályák*. Bratislava, 1981, 191–192. p.
13. Uő: A csehszlovákiai magyar költészet a második világháború után (Történelmi vázlat). In: uő: *Nemzedékek útjain*. Bratislava, 1988, 334. p.; uő: *Kísérletek és elemzések*. I. m. 55–57. p.
14. Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*. Budapest, 1982, 308. p.; uő: *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*. Budapest, 1993, 193. p.
15. Fónod Zoltán: Kettős úrben. In: uő: *Vallató idő*. Bratislava, 1980, 99. p.; uő: *A költészet hatalma*. In: L. Erdélyi Magit (szerk.): *Élmény és absztrakció*. Nyitra, 1996, 69. p.
16. Vö. Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván: Disputa Tózsér Árpáddal. In: uők: *Én otthon költő vagyok*. Budapest, 1993, 41. p.
17. Tóth László: „...a rész élménye helyett az egész élményéből kell verset csinálni...” In: uő: *Vita és vallomás*. Bratislava, 1981, 226. p.
18. Fónod Zoltán: A költészet hatalma. In: L. Erdélyi Magit (szerk.): *Élmény és absztrakció*. I. m. 68–69. p.
19. Szepesi Attila: Tózsér Árpád: Érintések. *Kortárs*, 1973. 3. sz. 507–508. p.
20. Baudrillard, Jean: *Az utolsó előtti pillanat*. Budapest, 2000, 148. p.
21. Grendel Lajos: A közép-európai költő. *Hét*, 1988. június 17. 15. p.
22. Zalabai Zsigmond: „Követelem a Holnapot.” In: uő: *Mérlegpróba*. Bratislava, 1978, 170. p.
23. Tózsér Árpád: Előszó helyett: Gyalog egy vers határában. In: uő: *Genezis*. I. m. 21. p.
24. Koncsol László: Szintézisek lírája. In: uő: *Évek és pályák*. I. m. 70. p.
25. Bata Imre: Tózsér Árpád új versei. *Irodalmi Szemle*, 1972. 10. sz. 950. p.
26. Tózsér Árpád: A vers lehetetlensége mint posztmodernizmus Szilágyi Domokos költészetében. *Forrás*, 1990. 8. sz. 93. p.
27. Uő: Vita és vallomás. Kérdez: Tóth László, válaszol: Tózsér Árpád. In: uő: *Genezis*. Bratislava, 1979, 160. p.

ZOLTÁN FÓNOD

ÁRPÁD TÓZSÉR'S BEGINNINGS AND FIRST LITERATURE PERIOD

The author introduces the first period of one of the most important poets of the Hungarian literature in Czechoslovakia after the Second World War. It describes the historical and social events that influenced the starting of Tózsér's poetry (Hungarians living in Czechoslovakia were abridged of their rights after the war), then the author analyses his books of poetry. He states that on Tózsér's poetry development Gyöla Illyés, Attila József and László Nagy had a very great influence, although Tózsér in spite of this influence created an individual poetry form, in which folk literature elements melt into a harmonic whole with the most modern poetry efforts.

TANSZÉKI
HÍRMONDÓ

1990

SPRAVODAJ

KATEDRY

MAĎARSKEHO JAZYKA A LITERATÚRY

Küzdelem a kisprózával

ZSIGMOND ZALABAI
THE FIGHT WITH PROSE

82(091):821.511.141 (437.6)"1960/1980"
821.511.141 (437.6)(091)"1960/1980"

Hungarian literature in Slovakia, prose.

Kiindulási pontok

A szlovákiai magyar irodalom a maga összképében mindmáig félkész irodalom; műnem- és műfajszerkezete kialakulatlan, aránytalan, s a fejlettségnek meglehetősen egyenetlen szintjén áll. A műnemek erőteljes vonásai halványabb kontúrokkal, elmosódóbb, olykor alig-alig látható színekkel váltakoznak. A legtöbb eredményt – aligha vitatható – a líra hozta; a legkevesebbet – ez sem igen vonható kétségbe – a dráma. Az epika értékszintje az említett két műnem között jelölhető ki; a novella- és elbeszélési irodalom csúcsteljesítményei ugyanakkor a prózán belül is a líra esztétikai standardjának a közvetlen szomszédságába kíváncsoznak. Duba Gyula, Rác Olivér, Gál Sándor legsikeresebb írásainak a harmadvirágzás vitathatatlan értékei között a helyük; néhány fiatal novellista – Bereck József, Kovács Magda és Grendel Lajos –, aki a stíluskészségnek, az anyagformáló képességnek már most birtokában van annyira, mint az imént említettek, ugyancsak megnyugtató úton halad az értékteremtés felé. Egy igényesen válogatott antológiával – kiadása, az értékösszegezést elvégzendő, egyre sürgetőbb feladat – novellistáink ma már nem vallanának szégyent az összmagyar kispróza vagy a kortárs szlovák irodalom viszonylatában sem. Némi megnyugvással könyvelhetjük el tehát az eddigi eredmények legjavát; óva intenénk azonban attól, hogy az elégedettség hibájába essünk. Az alábbiakban – három szakaszt különböztetve meg kisprózánk fejlődésében – arra keressük a választ, hogy honnan indult, hol tart, illetve merre fejlődhet tovább novellisztikánk, elbeszélési irodalmunk. Előbb az ötvenes évek alapozásáról, majd a hatvanas–hetvenes évek kibontakozásáról, végül a jövő lehetőségeiről szólnunk tehát.

Az ötvenes évek

„legnehezebb műfajá”-nak, mint azt Fábry Zoltán kimutatta, a novella bizonyult. 1960-ban írott, több mint egy évtized eredményeit mérlegre tevő nagy tanulmányá-

ban, Az *igényesség műfajában* keserűen tapasztalta, hogy a szlovákiai magyar kispróza „egy helyben topog, nem tör ki tehetetlenségi köréből, formában és tartalmában megrekedve nem mozdul, minőségileg stagnál”. Hiába vállalkozott Fábry a bíráló elemzésen túlmenően még pedagógiai szerepre is, arra, hogy összegezze a műfaj formai követelményeit és törvényszerűségeit – az elmélet máról holnapra nem vethet véget novellairodalmunk szemléleti, formai és tartalmi korszerűtlenségének; kisprózánk még egy ideig kénytelen volt a líra – e természeténél fogva is nyugtalanabb, nyitottabb, stílusváltásra fogékonyabb műnem – árnyékában maradni. Jellemző tünet: a *Fiatal szlovákiai magyar költők antológiája* (1958) valóságos vihart kavart; a költészetet is, a kritikát is a korábbi líraeszmény felülvizsgálására készítette azzal, hogy – mindenekelőtt Cselényi László és Tózsér Árpád jóvoltából – szenvedélyesen vallotta, hirdette az újítás lehetőségét és szükségszerűségét. A nem sokkal később, 1960-ban megjelent novellaantológia, a *Szlovákiai magyar elbeszélők* viszont semmilyen tekintetben nem hozott megújulást. Turczel Lajos e gyűjtemény kapcsán ugyanolyan keserűen fogalmazott, mint Fábry: „...novellaírásunkat a fejlődésben, korszerűsödésben főképpen két fogyatékoság fékezi: az egyre inkább elavuló formai tradíció nyúgei és a mai, korszerű tematika hiánya. Egy-egy novellát olvasva sokszor az az ember érzése, mint hogyha novellairodalmunk nemcsak a klasszikus értékeket jelentő, de ma már kizárólagos példaképül nem szolgálható Mikszáthon és Móriczon, hanem még Baksay Sándoron és Jakab Ödönön sem jutott volna túl...”

Egysíkú és jellegtelen képet mutat a szlovákiai magyar novellisztika 1948 és 1963 között; másfél évtizedes léte élőhalott-lét, tengődés, kudarcra ítéltség. Formájában avítt, szemléletében dohos, tematikájában vértelen volt ez a próza; közte és a kortárs magyar kispróza között legalább akkora szakadék tátongott, mint egykoron a népnemzeti iskola megkésett epigonjai és a *Nyugat* új szellemet, új formát teremtő alkotói között. Iskolás hibáit (a lélektani kidolgozatlanságot, a jellemzési fogyatékosságokat, a képszerűség rovására menő eseményelmondást, a riportszerűen nyers élményközlést, a szerkesztetlenséget, a történet szétlocogását, a moralizáló végkommentárokat) fölösleges volna most részletezni vagy példákkal igazolni (megtette ezt Fábry a már említett tanulmányában); kíséreljük meg ehelyett azt, hogy kisprózánk korai szakaszának néhány belső paradoxonára, alapvető önellentmondására hívjuk fel a figyelmet.

Az első: népinek tudja és vallja magát a harmadvirágzás új novellistáinak a legtöbbje. Indítójuk a falu, élményforrásuk a paraszti közösség élete. Ösztöneik és eszményeik – a falu fölemelése a szocializmus kínálta lehetőségek között – mágnesként ehhez a közösséghez vonzzák őket. Népiesen akarnak hát szólni; a hűségki nyilvánítás azonban görccsé merevül, álnépiességé sekélyesedik, korszerűtlenségé pocsolyásodik. Mert – s éppen ezt nem veszi figyelembe ez a fajta irodalom – a népiességnek is vannak időbeli fokozatai, korszerű és kevésbé korszerű formái, mainak vagy jövőbelinek érzett folyományai. Más-más módon népies Petőfi és Nagy László, Tömörkény és Tamási Áron. Modernség és ósiség, szándékolatlan primitív egyszerűség és látomásosság – egy Picasso, egy Bartók életműve a bizonyíték rá – gyakran ugyanazon töről fakadnak. Kisprózánk korai szakasza éppen ewel marad adós, a szintézissel, szerényebben fogalmazva: a szintéziskísérlettel; ehelyett a kalendáriumi népiesség: a mikszáthi kedélyeskedéssel ábrázolt parasztfigurák, az

anekdotizáló-góbészkodó poentírozás, a paraszti „őserő” mítoszt hirdető móríci túlfűtött lírai naturalizmus, egyszóval: a kanonizálódott szemlélet felé fordult, és sem a népi mítoszt, sem a természetes népi egyszerűséget nem tette magáévá. Nem tanult a mesétől sem, a balladától sem. A népies stílus (a tájnyelvi kolorit) és az álnépies szemlélet között valójában tehát feloldhatatlan ellentmondás feszült.

A második ellentmondás: realistának tudja és vallja magát ez a kispróza, ugyanakkor azonban – ma már tisztán látható – nem bírja el a szembesítést a valósággal – a szlovákiai magyar valósággal sem. Az író – ne feledjük: a sematizmus korában vagyunk! – programszerűen közel hajol a valósághoz; olyannyira, hogy nem látja a fától az erdőt, egy-egy valóságmozzanattól a valóság egészét, a kor teljes képét a maga ellentmondásaiban, múlt és jelen által egyaránt meghatározott fejlődésvonalában, reális emberi feszültségeiben. Az eredmény? Fábry Zoltán húsbavágóan pontos megfogalmazása szerint: „Az eredmény ennek megfelelően önmagától adódik: a nehézség előli kitérés s az ebből eredő gyors eredményelőleg, a botlatók, a komplikációk kerülgetése, a happy end irrealitása csak a teljesség, a hitelesség rovására történhetik, és az írás ezzel elvesíti elsődleges célját és küldetését: az igazságábrázolást, a realizmust. Mi a realizmus? Gorkij rég megmondotta: »Az emberek és életkörülményeik igaz, valószerű, kendőzetlen ábrázolása.« Mai írók emlékkönyvébe ennél fontosabb figyelmeztetést nem írhatunk.”

A harmadik ellentmondás: néhány novellistánk, el akarván kerülni a zsákutcát, amelybe a sematizmus „valóságközelisége” idején jutott, hátat fordított az eleven társadalmi valóságnak. A fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte hát; s a „valóságközeliség” után a langyos témák, a légüres térben mozgó történetecskék, a semmitmondóan „egyetemes” és „általános emberi” kérdések, a detektívhistóriákkal versengő történetek, a bájos szerelmi kalandok és még bájosabb szerelmi háromszögek irodalma következett. Az akció (a sematizmus „társadalmisága”) rossz reakciót szült: társadalmon kívüliséghez, vasárnapi irodalomhoz, lektúrhöz vezetett. Kisprózánk tehát csöbörből vödörbe esett.

Az 1948–1963 közötti kisprózát vizsgálva ismét igazoltnak látszik, hogy az ötvenes évek alapozása tulajdonképpen csupán az irodalmi élet intézményes formáinak a megteremtésében volt alapozás, a szó szoros értelmében vett irodalmi alapozásra s ezen belül a távlatokkal biztató esztétikai standard kimunkálására – a téma- és problémafölvetések, írói etikát, szemléletmódot és stílust összegező írói világképek megteremtésére – a későbbiek során történtek csak kísérletek.

Igazságtalanok volnánk persze, ha e kudarcokért egyértelműen csak az írókat okolnánk. Védőbeszédet nem mondunk – mert nem mondhatunk – értük: hiba nyilván a tehetségük, a fölkészültségük, az igényességek körül is volt; ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kor objektív tényezőit – a „semmiből indulás” tudatzaivarait, a szigorúbb kritikai fogadtatás hiányát, a sematikus irodalompolitikát stb. – sem. Látnunk kell azt is, hogy bizonyos eszmék, magatartásformák, stílusirányzatok kikristályosodásához idő – az idő józanító cáfolata vagy biztató igazolása – szükségeltetik. Vörösmarty művét, a *Zalán futását* pl. szinte törvényszerűen előzte meg számtalan kisebb, a maga korában fontos, de a remekmű megszületésekor azonnal jelentéktelenebbé váló eposzkísérlet. Egy irodalom világra jötte nem jelent egyúttal életképességet is. A magunk portájára visszakanyarodva: harmincéves a har-

madvirágzás; esztétikai szempontból is figyelemre érdemesíthető novellisztikánk ugyanakkor jó, ha feleannyi idő; tizenéves még csupán.

A hatvanas–hetvenes évek

kisprózájának oly módon sikerült kikecmeregnie a sematizmusból, illetve a lektúr kátyújából, mint ama mesebeli békának a tejesköcsögből: néhány újonnan jelentkezett novellistánk addig gyúrta maga alatt a valóságot, míg olyan szilárd réteggé nem köpülte, amelyen a szociográfiai, történelmi, nemzetiség-történelmi, közösség-lélektani, egyszerűen: a társadalmi problémákat magukba foglaló írói világképek is megállhatnak. A hatvanas évek elején a szlovákiai magyar próza a jelentős szemléleti változások korát élte. A változást a „szlovákiai magyar” regények sora jelzi: Dobos László: *Messze voltak a csillagok* (1963); Rácz Olivér: *Megtudtam, hogy élsz* (1963); Dobos László: *Földönfutók* (1965); Egri Viktor: *Megmondom mindenkinek* (1965); Mács József: *Adósságtörlesztés* (1968); Ordódy Katalin: *A keskenyebb út* (1971). Ez a regénysorozat, noha 1971–1975 között egy időre megszakadt, Dobos László *Egy szál ingben* című alkotásának (1976) és Duba Gyula legújabb művének, az *Ívnek a csukáknak* (1978) köszönhetően ma is folytatódik; mintegy bizonyoságként annak, hogy prózánkban a hetvenes években sem került sor különösebb szemléletváltásra. A „szlovákiai magyar” regények, jóllehet esztétikai értékük meglehetősen különböző, eszmetörténelmi szempontból – s minket most főleg ez a szempont érdekel – azonos vonásokkal tűnnek ki: történelmi és szociológiai szempontból nézik a valóságot egyéni, nemzedéki és nemzetiségi önismeretre törekednek. Emlékező és vallomásos hangvételű ez a próza; többnyire a félmúlt – az 1938–1948 közötti korszak – eseményeihez nyúl vissza; addig tehát, ameddig ezt az alkotók személyes élményanyaga, tapasztalata lehetővé teszi. A figurák sorsából gyakran a szerző életútját rekonstruálhatjuk. Önmagát figyeli tehát az alkotó, ez az önfigyelés azonban mégis szocializálódik, azáltal töltődve fel társadalmi feszültségekkel, hogy az idősebb nemzedék és a középgeneráció regényíróit ugyancsak változatos, nagy történelmi és társadalmi fordulatokban gazdag életrajzzal áldotta – verte? – meg a sors, az egyéniben tehát szerencsés módon ott rejlik a „társadalmi” is.

Miért hivatkozunk ennyit a regényekre, ha témánk a novella- és az elbeszélésirodalom? Mert kisprózánk fejlődése egybeesik a nagyepikai formák fellendülésével; olyannyira, hogy az első szemléletváltó regények (a *Megtudtam, hogy élsz* és a *Messze voltak a csillagok*), illetve az új tematikai lehetőségeket és korszerűbb szemléletet hozó első novelláskönyv (Duba Gyula: *Csillagtalan égen struccmadár*) egyazon esztendőben: 1963-ban jelentek meg. Duba Gyula, de a később – 1968-ban – jelentkező Gál Sándor s a még később – 1975-ben – bemutatkozó novellista Rácz Olivér legjellemzőbb elbeszélései tulajdonképpen a „szlovákiai magyar” regény szemléletének oldalhajtásai. Az idődimenzió ez esetben is a félmúlt: a háború és 1945–1948 nemzetiség-története; ami időben a legközelebb esik a mához, az a hagyományos faluközösség felbomlásának, újarétegződésének élményköre, tehát az ötvenes évek eleje. Ügyes csoportosítással akár regénnyé is kerekíthetők ezek a novellák; a háború élményét Rácz Olivér novellái – a *Tábori sakkjátszma*, a *Vidéki szálloda*, a *Bögrécske úr*, az *Álom Tivadar vétke*, az *Álom Tivadar hadparancsa* – idézhetnék; a hátszínházi megpróbáltatásokról Gál Sándor elbeszélései – az *Első*

osztályú magány, A király – vallhatnának a legnagyobb erővel; a „zárójeles évek” atmoszférájáról ugyancsak Gál tanúskodhatna a *Családi krónika* és a *Múmia a fűben* című elbeszéléseivel; az egykori falusi életvitel bomlásáról s a parasztközösségből kiszakadó egyén életérzéséről, az életformaváltás lélektani drámáiról az *Ugrás a semmibe*, a *Valaki kopogott az ablakon*, az *Őznyomon*, az *Angyal vagy madárijesztő* s a *Rohanó felhőrongyok a gép körül* című Duba-novellák és néhány Gál Sándor-írás (*Nem voltam szent, Föld, Csukák vonulása* stb.) vallhatna a leghitelesebben. Rácz, Duba és Gál novellái egyaránt a félmúltat faggatják tehát; a vallomásos-émlékező jelleg, akárcsak a „szlovákiai magyar” regényekből, a kispőrából is erősen kiütözik. A saját életanyag, személyes természetű élmény bensőségesé, líraivá teszi ezt a fajta prózastílust; mivel azonban főleg a Gál- és Duba-novellák hőseinek személyiségét, magatartásformáit, életérzését egyszerre, egyforma súllyal alakítja az idő két dimenziója – a múlt is, a jelen is –, nem hiányzik ebből a valóság szemléletből a reális disszonancia-élmény sem. Az ötvenes évek kispőrájának hősei úgy néztek a múltba, úgy idézték a tegnap szociális képeit, hogy a jelenben egyértelműen birtokon belül tudták és érezték magukat. Duba és Gál viszont – Koncsol László szép kifejezésével – „kétlelkű embereket” állítanak elénk, sodródó figurákat, akik múlt és jelen kettős meghatározottságában keresik a személyiség egyensúlyát, bonyolult lélektani viszonylatokat elemezve. Az *Ahol ilyen nagyszerű a tavasz* című Gál-novella hősében egy villámsújtotta fa látványa fogalmaztatja meg a gondolatot: „Nem pusztult el. A következő tavasszal is kihajtott, lassan behegedt a hasadás, és most olyan, mintha két fa volna, pedig egy törzsről való, egy gyökérrendszer táplálja. De két törzs és két korona... Nagyon hasonlít ránk... Az életünkhöz.” Duba Gyula egyik elbeszélésében, az *Ugrás a semmibe* címűben, ugyancsak a fák – földből kitépett, szél-és esőtől csontfém gyökerűvé lecsupált fák – képe indítja el a Gál Sándoréval szinte kísértetiesen egybehangzó gondolatsort: a hős „...kettős lénynek érzi magát, aki bár itt megy a patak partján, ugyanakkor valahogy máshol is van az időben, a rég múlt időben, és ott keresi ezt az embert, aki itt megy a patak partján”.

Nem szeretnénk e félmúltat idéző történelmi, nemzetiségtörténelmi, szociografikus tárgyú novellisztika értékéből semmit sem levonni. Sőt ki kell mondanunk: ebben a témakörben születtek a harmadvirágzás legerőteljesebb novellái; ez az irányzat volt képes a legtöbbet mondani társadalmi létünk egy bizonyos szakaszáról, közösségi mondandóval telítve kispőránkat. De – s ezt is ki kell mondanunk –, de ez a fajta vallomásos-émlékező novella- és elbeszélésforma mintha túlságosan is a negyvenes-ötvenes évek társadalmi élményeinek a kalodájába szorult volna, képtelen áttörni a félmúlt korlátait, s emiatt adós marad mind a régebbi múlt, mind a jelen társadalmi valóságának az ábrázolásával. Az ötvenes évek kispőrájának meddőségét, mint már kifejtettük, a társadalmi-közösségi valóságunkhoz kapcsolódó téma- és szemléletváltás szüntette meg. Novellistáinknak – ha csak nem akarnak lemerevedni, megcsontosodni s általánosságok szintjén beszélni a társadalmi konkrétumoktól megfosztott, s csupán valamiféle „egyetemes” tulajdonságokkal felruházott emberről – ismételten szembe kell nézniük a tematikai és szemléleti megújulás egyre sürgetőbbé váló feladataival.

A jövő lehetőségei

A tematikai-szemléleti megújulás egyik lehetősége: az emlékezet határait ki kell tolni a háború előtti időszakra is, hiszen aligha vitatható, hogy a maga módján sorsélményünk, életünk alakulásának meghatározója az első világháború is, az új államkeretbe kerülés is, a tanácsköztársaságok kora is; s az 1945–1948-as kollektív elmarasztalás fájdalma sem érthető meg az előzmények: a dél-szlovákiai munkásmozgalom, a tornóci kiállítás, *A haladó magyarság tíz pontját* létrehozó szellemiség nélkül. Szociográfiában, emlékiratban, egy-egy publicisztikai írásban, riportban minderre már történt egy-két utalás; ennek ellenére azonban gondolkodásunkba – s különösen a novellisztika valóság szemléletébe – mindmáig nem épült be az a megkerülhetetlen tény, hogy a szlovákiai magyar lét – a maga küzdelmeiben és bukásaiban, megcsalattatásaiban és reményeiben – hatvanéves egység. Nem hiszem, hogy e máig élő folytonosságot csak a regény ábrázolhatja hitelesen, nem hiszem, hogy egy-egy korjelenség eleve széles medrű nagyepikai formát kíván. Illés Endre írja a háromkötetes *Magyar elbeszélők – 20. század* utószavában: „Válogatásommal bizonyításra törekedtem: újabb kori irodalmunkban a líra mellett a novella mondta ki a létünkről a legfontosabb és legforróbb szavakat.” Miért? Mert a novella egyetlen pontba sűríti a kort; mert a novella a próza gyémántja: lényegre csiszolt és tömör és kemény. Villanásai a kor egészére vetnek fényt; a részben az egész jellegzetes tendenciái, tipikus jelenségei csillámlanak.

Novellistáink történelmi emlékezete azonban, mint láttuk, csupán a második világháborúig ér. Kétségtelen: a középnemzedék életében a háború és az azt követő nemzetiségtörténeti eseménysorozat volt a meghatározó élményforrás. A korábbi történelmi eseményeket, a két háború közötti szlovenszkoói magyar sorsot fiatalon, gyermekként élték át; emlékezetük odáig nem ér. Ha azonban megszabadulnának a személyes emlékekből táplálkozó vallomásoktól, az intellektusuk elérhetne odáig – lévén az intellektus hosszabb, mint az emlékezet –, hogy objektív anyagformálással, szituációteremtő képességgel modellálni tudnák a háború előtti életet is, összefüggéseiben látva és jelezve a szlovákiai magyar sors hat évtizedét. Mindaddig, míg erre sor nem kerül, történelmi emlékezetünk – az önmagunkról való tudásunk – marad csonka és hiányos. S ha a realizmus nem más, mint egy osztály, egy nép tudatos önszemlélete, akkor aligha szorul bizonygatásra, hogy szükségünk van a „honnan jöttünk” és „hogyan jöttünk” kérdések sajátos irodalmi megválaszolására is. Hiszen – Illyés Gyula szavaival szólva – „A múltat is teremteni kell. Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják... s valamirevaló múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövőendőéhez: mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul elrendezett, a rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert. A megíratlan idő meg egyszerűen el se megy; ködszerűen üli meg a tájat meg az elmét. Barbár, mint a teremtés előtti sötétség.”

A novella szó gyöke a nóvum: a friss hír, az újdonság. E szófejtés nyomás kisprózánknak egy újabb – egyre inkább súlyosbodó – problémájához jutunk. Elbeszélőink – hadd ismételjük még egyszer – túlságosan is a negyvenes-ötvenes évek kalodájába szorultak; olyannyira, hogy nemcsak a régebbi múlt, de e jelen felé sem igen mozdulnak el. Az 1948 februárjával – a nemzetiségi egyenjogúsítással kezdődő korszak lényeges vonásainak a fölfedezésével és művészi ábrázolásával, kivéve

a zárt faluközösségekből kilendített, új életformát kereső hős problematikáját, kisprózánk szinte teljes mértékben adós maradt. Pedig ez az immár három évtizedes időszak a szlovákiai magyarság tápászzkodásának, önösszeszedésének, önmegvalósító küzdelmeinek a kora. Rétegződik, differenciálódik a szlovákiai magyar társadalom; szaporodik a parasztból lett munkások – a bejárók, az ingázók, a vándormunkások – száma, kialakul a magyar iskolahálózat; felnő egy nagyszámú új pedagógus és kisebb számú nem pedagógus értelmiség; szerveződik – sajátos mikrokultúráként – a szlovákiai magyar irodalom, művészet, tudomány, népművelés. Aligha kértelkedhetünk abban, hogy ennek az időszaknak is voltak nagy koreszméi, lelkesítő korfeladatai; mögöttük munka, elképzelés, vágy, csalódás, konfliktus és öröm állt; mindezek mögött pedig a kor formálja és formálója: az ember, az ember a maga történelmi-társadalmi létének teljes meghatározottságában.

A kor kínálta témátár gazdagsága és kisprózánk tematikai szegényessége között, úgy véljük, ellentmondás feszül. Az a fajta jelen idejű novella, amely a társadalmiság igényének is megfelel, ritka, mint a fehér holló. Mai kisprózánk tematikája – némi egyszerűsítéssel – két csoportba osztható. Az egyiket az emlékidéző, a félmúlt társadalmi mozgásait is érzékeltető életképszerű elbeszélés és novella képviseli; a másik csoportot pedig valamiféle, nemzetiségi önismeretünk szempontjából közömbös „társadalmontúltság” jellemzi, olyan tematika, mely a lelki érzéseket, az ösztönélet rezdüléseit figyeli. Azt ugyan megnyugvással szemlélhetjük, hogy formájában, szemléletében, stílusában változatos és gazdag ez a fajta kispróza; színképén megfér egymás mellett Duba Gyula enyhe szatírába oltott epikai nyugalma (*Magánélet képekkel*), Gál Sándor szimbolizmusa (*Szemben velem kilenc tölgyfa*) vagy éppenséggel Kovács Magda folklórtól ihletett látomásossága (*Én, a csillagbognár; A halálos kimenetelű álmom*) és Bereck József pszichologizálása (*Ha úgy veszszük, vereség*) stb. Legjobb novelláink formai változatosságával – úgy véljük – elégedettek lehetünk. Kevésbé örülhetünk viszont annak, amit „társadalmunkívüliség”-nek neveztünk; annak, hogy ezek az „általános emberi”, „lélektani” problémákat fessegető írások nem szocializálódnak, nem töltődnek fel eléggé a nemzetiségi társadalom által meghatározott kérdésekkel és jelentéssel. Az a fajta társadalmi témájú novella, amely egyféle szlovákiai magyar jelenidejűség szellemében íródott volna, ugyancsak ritkán olvasható; hirtelenében csak Grendel Lajos *Tanügyét* tudjuk említeni (Irodalmi Szemle, 1977. 6. sz.), amely egy frappáns történet ürügyén mély gondolatisággal veti fel a „nemzetiségi csoportérdek” és a nemzetiségi egyén erkölcsi magatartásának lehetséges viszonyait. Elgondolkoztató, hogy még a fiatal Kövesdi János prózája is abszolút mértékben múltidéző (lásd az 1976-os *András-napra megjövök* című kötetét); hogy Tóth Elemér könyve, a *Sárga, mint a nap* (1975) nagy általánosságok szintjén beszél szerelemről, szakításról, öregedésről, betegségről és halálról; hogy Zs. Nagy Lajos *Emberke, küzdj!* című szatíragyjűteménye (1975) a nemzetiségi társadalom életének a felületét sem igen borzolja; hogy ugyanez mondható el Dávid Teréz kisprózájáról (*Látomások*, 1974); hogy Kovács Magda a szlovákiai magyar valóságról elvétele és nagy áttételekkel szól; s hogy még az olyan, népből-közösségekben gondolkodó novellistáink is, mint Duba Gyula, Gál Sándor vagy Rácz Olivér, akik a félmúlt nemzetiségi társadalmáról a legemlékezetesebb képeket rajzolták meg, nem jutottak el jelenünk valóságáig, s közösségi problémáink helyett a nemzetiségi önismeret szempontjából közömbös kérdések novellisztikáját műve-

lik; gyakran nem is a legjobb teljesítményük szintjén. Érezhetően, hiszen ahol meggyöngül az *ethos*, ott szinte törvényszerűen halványodik az esztétikai érték is.

Mi magyarázza ezt a „jelenkivüliséget”? Időtávlatra van szükség ahhoz, hogy bizonyos témák „irodalomképesség” váljanak? Halványabbak egy-egy probléma körvonalai, a jellemek kevésbé markánsak, mint a nagy társadalmi földlökések idején, az „ezt vagy azt”-féle választás- és döntéslehetőségek korában? Összetettebb, bonyolultabb lett a valóság; árnyalataira nem eléggé éles a szem? Vagy nem csupán a szlovákiai magyar próza belügyéről van itt szó, hanem egy általánosabb korjelenségről, amely a stabilizált társadalmak irodalmát jellemzi? Az „egy az egyben” ábrázolás nehézségében kell keresnünk az okot? Részigazság mindegyik feltevésben van, nyilván. Mindez azonban végül is nem menthet föl a sürgető igény alól, hogy kisprózánk tematikája, kilépve a félmúlt idézéséből és az általánosságokból, a szó szoros értelmében korszerűbbé váljék.

Az irodalom természete ellen szólnánk persze, ha ezen a korszerűsödésen csupán a mai életképek tematikáját értenénk. Téma és mondanivaló, tudjuk, nem szükségszerűen esik egybe; a mű egész logikájában a kettő úgy viszonyul egymáshoz, mint jelenség és lényeg. Ha az emlékező-vallomások, közvetlen élményből fakadó novella mellé felzárkóznának az objektív kisprózaformák, ha nagyobb szerepet kapna az írói fantázia, a szituációteremtő képesség, a meg nem élt eseményeket is modellálni tudó készség, lehetővé válnék, hogy x jelenség lényegét egy y jelenség nyelvére „lefordítva” mondjuk ki. Mindehhez persze történelmi érzék, filozófiai műveltség és intellektuális hajlam szükségeltetik; elemezni, bontani s más elemekből újra összerakni kell a valóságot. Szólhat mai kor- és sorsproblémáinkról – méghozzá történelemfilozófiai tapasztalatok nem lebecsülendő pluszával – a történelmi tárgyú novella meg elbeszélés is. A parabola ugyancsak alkalmas bizonyos erkölcsi-gondolati kérdések fölvetésére és megválaszolására; attól, hogy kiöltött figurái – Utasi Csaba találó kifejezésével élve – egy „Sehol sincs Mindenüttországban” mozognak, korproblémái és koreszményei lehetnek nagyon is reálisak, „itt és most” érvényűek. Számtalan magyar és világirodalmi példával igazolhatnánk, hogy e látszatra különös műfaj a legkomolyabb közösségi mondanivalók kifejezésére is alkalmas.

Foglaljuk össze a feladatokat és lehetőségeket. Ha a „formai fogyatékoság” helyett a „szemléleti fogyatékoság” kifejezést használjuk, teljes egészében idézhetjük – újra megismételhetjük, másfél évtized után! – Turczel Lajos véleményét: „...novellisztikánkat a fejlődésben, a korszerűsödésben főképpen két fogyatékoság fékezi: az egyre inkább elavuló szemléleti tradíció nyúgei és a mai korszerű tematika hiánya.” Úgy látjuk, kisprózánknak a differenciáltabbá váláshoz föltétlenül szüksége van arra, hogy a szlovákiai magyar társadalmi lét teljes dimenziójában, hatvanéves folytonosságában gondolkodjék. Tematikai gazdagodásának lehetősége egyrészt attól függ, hogy képes lesz-e megragadni a szlovenszkoói magyar társadalom valóságának egy-egy tipikus jelenségét, azaz előtörténetünket; másrészt pedig attól, hogy megújul-e az ötvenes évek utáni korszak társadalmiságában, s létrehoz-e ily módon egy jelen idejű, közvetlen társadalmi élményből táplálkozó prózát. Harmadik lehetőségként – akár a félmúlt előtti, akár a félmúlt utáni korszak ábrázolására – az objektív és az indirekt prózatípus felé való fordulás kínálkozik; más szavakkal: a történelmi tárgyú elbeszélés, ill. a parabola, a látomás meghonosítása. Példát, ha nem is sokat, hogy ezek az utak is járhatók, itt-ott már találunk. Rácz Olivér tette

eddig a legmerészebb kalandozást az új formák és az új szemlélet birodalmában; kötetének, az *Álom Tivadar hadparancsának* néhány darabjában, ha egyelőre nem is olyan kimunkáltan, mint a háborús témájú vallomásos-émlékidéző elbeszélésekben, már a parabola s a groteszk látomás keresi a maga történelmi-társadalmi tárgyát (lásd a gyűjtemény címadó írását s az *Ember a falont*, az *Átcsúszást* stb.). Kovács Magda versszerű, tömény líraiságú látomásai – föltéve, hogy az eddiginél fokozottabban töreksenek társadalmi és történelmi helyzetek modellálására – ugyancsak egykönnyen parabolákká válhatnak át. S az olyan – mai közösség-lélektani kérdéseket boncolgató – írások, mint a már említett *Tanügy*, talán az áttételes fogalmazásra kevésbé hajlamos, hagyományos realista novellisztikát művelőknek is föladják a leckét a szlovákiai magyar népközösség mai életének ábrázolásához egyre sürgetőbb tematikai megújulásból.

(1978)

ZSIGMOND ZALABAI
THE FIGHT WITH PROSE

The author in his study states that the Hungarian literature in Slovakia at the beginning of the 1980's lyre was the most, and drama was the less developed genre, and between the two was the prose, within which novels and short story literature in many cases touched the level of the lyre. Consequently, the author analyses the prose of the fifties, sixties and seventies. He also states that at the beginning of the fifties the prose was formally out of date and schematic, and began to develop only in the following decade: from the point of view of formality and attitude it was able to renew, firstly thanks to the development of novel-writing.

ZBORNÍK
FILOZOFICKEJ FAKULTY
UNIVERZITY KOMENSKÉHO
PHILOGICA

ROČNÍK XXXI

BRATISLAVA 1980

SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ SAKLADATELSTVO
BRATISLAVA 1981

Olvasáspróba Várady Szabolcs
A rejtett kijárat című könyvéhez

ÁRPÁD TŐZSÉR

ENTRANCES. TEST OF READING TO SZABOLCS VÁRADY'S BOOK TITLED THE HIDDEN EXIT

82.09:821.511.141-1

821.511.141-1.09

Szabolcs Várady, post-modern literature, poetic language.

A nem ítélező ítésekről

Saint-Beuve még mondhatta, hogy a kritikus az az ember, aki olvasni tud, és másokat is megtanít olvasni, a mai kritikusokról ez már nem mondható el. Az ítések újabban nem ítéleznek, s nem is a *tudós*, *minősítő olvasást* tartják feladatuknak. Ők nem olvasók, hanem *olvasottak* kívánnak lenni, azaz maguk is szépírói babérokra pályáznak. Azt tartják: a kritika nem valamiről szól, hanem maga a valami.

S mindez, rövidre zárva a dolgot, annyit jelent, hogy a kritikus nem tanítja többé az olvasót, magára hagyja, boldoguljon az olvasmányaival, ahogyan tud. Ezt teszi még az olyan biztató című könyv is, mint Paul de Mann magyarul nemrég megjelent *Az olvasás allegóriái* című műve: olvasáselméletet (-tant) ígérve ugyan, de a jel és a referens összeférhetetlenségéből kiindulva olyan bonyolult filozófiai traktátumot hoz létre, amelyből ha valamit, akkor éppen az olvasás lehetetlenségét lehet megtanulni.

Ha tehát manapság, mondjuk, a modernitásnál megrekedt olvasó az ún. utómodern vagy posztmodern irodalom olvasásának a rejtelmeibe is be akar vezetődni, akkor legjobban teszi, ha olyan szépirodalmi művel kezdi, amely (többek között ebben is különbözve a hagyományosabb stílusiskoláktól) mintegy önmagát olvassa, vagy ahogy Hans Robert Jauss írja az ilyen művek klasszikus darabjáról, Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című regényéről: amellet, hogy „*lektúr a lektúrról*”, az „*összes kurrens olvasáselmélet summája is*”.

Az alábbiakban Várady Szabolcs (1943) *Rejtett kijárat* című könyvét próbálom ilyen műként, azaz a benne rejlő olvasáselméleteket is felfedve és részben alkalmazva, az olvasóval együtt olvasni.

A Werk-könyv

A mű 2003-ban jelent meg (információként írjuk ide: a költő nagyon későn, csak 1981-ben, harmincnégy éves korában debütált), s az alcíme szerint a költő *válogatott verseit, műfordításait, prózáját és egyéb írásait* tartalmazza. „Prózán” esszéket, tanulmányokat, verselemzéseket, interjúkat, „egyében” a szerző által alsóbb osztály-

ba taszított (vagy ahogy a fülszövegben ő mondja: „komolytalan”) versszövegeket (például limerikeket) kell értenünk. Az 565 oldalas könyvnek csak 87 oldala „komoly” vers, de a rendkívül keveset író költő ezzel a kevés versével is oly nagymértékben meghatározta a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes évek magyar líráját, hogy ez a tény és talány már önmagában megérdemelné a fokozottabb figyelmet.

Én a könyvet, úgy, ahogy van, a maga üdítő sokféleségében élvezetes, fordultatos, izgalmas *történő s állandóan önmagát vizsgáló* irodalomként olvastam. Kész *werk-könyv* (ha van ilyen) – hogy súlyát, jelentőségét az idegen szóval is nyomatékosítsam. A Várady Szabolcs-vers *werkje* – természetesen. Ugyanis a jellegzetesen Várady-vers mozdul, készül megszületni a kötet műfordításában is, a Várady-vers genezise és élettere a költő minden tanulmánya, esszéje, verselemzése, interjúja, s a verscsinálás afféle próbafelvételeinek kell tartanunk az *Egyebek* fejezetcím alá sorolt *majdnem-verseket* (Várady Szabolcs kifejezése), verses levelezőlapokat, alkalmi és reklámverseket, limerikeket és dalszövegeket is.

De ami a legérdekesebb: általában maga a Várady-vers is csupa készülődés. Önmaga megírásához. Gyanakvó, aggályos foglalatoskodás nyelvel, rímmel, mondat-szerkezetekkel, szórenddel, retorikai fogásokkal – a jelentés megképződése előtt. Felvételek egy majdani Nagy Könyv (valamiféle versregény?, versorganon?) készülésétől, amelynek az egészéről egyelőre természetesen még semmi konkrétat nem tudunk/nem tudhatunk, csak a nagyvonalúságát érezzük, talán azt a valamit, amit anno a Váradyt méltató Vas István *eleganciának*, Réz Pál *világ végi gráciának* nevezett, én meg ma, 2004-ben inkább formátumosságának neveznék.

Várady Szabolcs nagy formátumú költő, mert eddigi rendhagyóan kisméretű életművébe a jelentés olyan nagy *lehetőségeit* kódolta bele, amelyek megképződése közben az olvasóban a 20–21. század jelentős érzelmi és tudati reprezentációja aktivizálódik.

Próbáljuk a mű néhány versét együtt olvasni, elemeire bontani s értelmezni!

A nyitottság allegóriája

Roland Barthes írja *Az eltűnt idő nyomában* Marceljéről: „*Proust... a narrátorát nem úgy mutatja be, mint aki látott vagy érzett, vagy akár aki megír valamit, hanem olyasvalakiként, aki írni fog (a regény fiatalembere – de voltaképpen menyi idős és ki ő? – írni akar, (...)) s a regény akkor ér véget, amikor az írás végül lehetséges lesz)...”*

A legtöbb Várady-vers valamiképpen mintha szintén az írni akarás, a készülődés, esetenként az elodázás, sőt a kertelés helyzetéről szólna, mintha a narrátor állandóan az önmaga készülő szövegét olvasná, korrigálná, dekonstruálná, s mielőtt a szöveg egyfajta jelentése kikerekedne, a vers véget ér.

A költő, a kultúra papja, új életet kezd című viszonylag korai Várady-vers egy időben tematizálása és *corpusa* is az elmondottaknak.

A hosszú, magyarázkodó cím a középkori, valamint a reneszánsz és barokk témamegjelölésekre, főleg az ún. argumentumokra emlékeztet. A hat terzina-szerű (azért csak -szerű, mert rímtelen és nem következetesen jambikus) strófa végéről hiányzik a megszokott plusz-sor, a zárlat, s így a vers egésze a befejezetlenség, ha nem éppen a kezdés képzetét kelti.

Maga a vers első olvasásra egy olyan szituáció leírásának tűnik, amelyben a költő írni akar, de a tépelődésnél nem jut tovább, s feltehetően azért nem, mert hiányzik a vershez a hagyományos poétikák legfőbb kelléke, az autonóm én, a vallomástevő szubjektum:

*Üres papír az írógépben, te rest pap,
cigarettaázol az írógép fölött,
a cigarettahamu az írógépbe hullik.*

*Összevissza életed makacs áztatás
tatján áll, mintha volna valódi.
Néznék: a felületes figyelemben*

*úgyszólván létezel. Vagy inkább:
létezem. Miért ne első személyben?
Sőt: létezek – ez az elevenebb alak.*

*Ő viszont – hát igen, kétségbe vonja.
S esik kétségbe. Ő, aki, akinek,
mert fontos vagy (vagyok), megnéz figyelmesebben.*

Ezekből a strófákból (a mű 1., 2., 3. és 4. szakaiból) s a fentebb elmondottakból első fokon két kérdés következik: ki az az ő, aki „kétségbevonja” a beszélő alany létezését; illetve valóban arról szól-e a vers, az-e a jelentése, amit leír?

Kezdjük az utóbbi dilemmával!

A leírt helyzet, ismételjük meg most kicsit részletesebben, a következő: az én csak a másik én által létezik, az által, aki nézi és látja („Néznék: a felületes figyelemben/ úgyszólván létezel”); az írás lehetetlen, mert hiányzik hozzá az autonóm, létező én („életed makacs áztatás”). De a vers léte ez utóbbi, közvetett állításra maga cáfol rá: nem az írás, nem a vers mint olyan lehetetlen, csak az egyfajta írás, az önzonos szubjektumot tételező vers megírása nem lehetséges. (A kötet egésze persze ezt a – szintén virtuális – állítást is megcáfolja, de erről majd később.)

Milyen az a vers, amely a kedvezőtlen körülmények ellenére is megszületik, amely mintegy a kiüresedett, a pusztá grammatikai én részvételével jön létre?

A cím és az első strófa iróniát, a kijelentés tartalmától való distanciát hoz a tudomásunkra. A költő, a kultúra papja, új életet akar kezdeni, de mindjárt a verse első strófájában „rest papnak” bizonyul. Az írógépbe vers helyett „cigarettahamu” hull, a papír üresen marad. Az irónia és a distancia a költőnek mint a kultúra papjának a státusa ellen irányul, s ami a versben, illetve versként megvalósul, az maga a nyelv, a retorika és grammatika önműködése, amely során a versbéli költő „összevissza élete” mintegy az anorganikus versstruktúra, a jel és jelölt széttartásának az allegóriája.

Feltűnő a versben a jelnek a jelölttel való azonosulását kifejezendő szóképek, metaforák hiánya. Nem véletlen talán, hogy a mű egyetlen teljes értékű szóképe is – „életed makacs áztatás tatján áll” – az ósrégi, szinte már láthatatlanná koptatott metafora variációja: az ember hajó az élet tengerén! A Várady-vers igazi motorja: a

zavart, a bizonytalanságot fokozó inverziók („*mintha volna valódi*”), az alany létét az önmegszólító második, illetve első személyű igei alakokkal relativizáló játék („*úgy-szólván létezel. Vagy inkább / létezem. Miért ne első személyben?*”) s az egyéb szó-játékok („*...kétségbe vonja./ S esik kétségbe...*”, „*nincs rád fedezet. Felfedez*”, „*Felsültél, kisült az igazság*”, „*A kertelés kertedhez rossz kerítés*”). S ez mind-mind grammatikai elem, s mint ilyen, nem az alany „világ-képére”, a tárgyi világgal való azonosulására, hanem az allegória véletlen, csinált nyelvi-tárgyi kapcsolódásaira utal, s végső soron a szubjektum valósnak tételezett létével szemben az *én* nyelvi eredetét-konstrukcióját jelzi.

Az ún. képviseleti líra („*a költő, a kultúra papja*”) iróniával íródik fölül, utasítódik el, az életrajzi *é*nt központba helyező hagyományos versbeszédet pedig maga a vers *corpusa* lehetetleníti. Ez az értelmezési stratégia tehát a vers önreflexiójaként olvassa Várady Szabolcs művét, s eszerint ennek a jelentése valamiféle kétszeres negatív *ars poetica*.

De hogyan olvassuk mi a verset? Mit kezdhetünk a negyedik strófa *ő*jével?

A hat terzina kétségkívül olvasható az életrajzi hitel szempontjából is. Ha hozzáolvassuk például a szerző Halasi Zoltánnak adott interjúját a könyv 432. oldaláról vagy a konkrét nőkről szóló *Székek a Duna fölött* s az *Eltérítések* című verseket, akkor a kérdéses *ő* akár egy nő is lehet, akinek a vers írója (a költő) „*fontos*”, s ezért „*megnézi figyelmesebben*”. De mivel magában a versben erről az *őről* semmi konkrétat (főleg nő-voltára utaló konkrétumot) nem találunk, szabad a gazda, eljátszhatunk az egyéb behelyettesítési lehetőségekkel is.

Fentebb körülbelül azt mondtuk: a verset még a hagyományos alanyi költő kezdi, s elmondja, hogy a hagyományos, autonóm *én* hiánya hogyan teszi számára lehetetlenné az írást. Az *én* hiányának a leírását viszont a harmadik strófában már valami más: a grammatikai *én* (az „*úgy-szólván létezés*”) osztódásának a tüntető tematizálása követi („*úgy-szólván létezel. Vagy inkább: / létezem. Miért ne első személyben?*”). Ha tehát a létezés itt csak allegória (a *meghatározhatatlan belső* adekvát, mert anorganikus képe, allegóriája), akkor a nevei (a névmások) felcserélhetők. A negyedik strófát akár egy újabb kérdés vezethetné be: Miért ne harmadik személyben?

Ilyen kontextusban viszont az *ő* már nem valami konkrét, kívül álló személy, hanem csak ugyanazon osztott szubjektum működésének egy újabb tárgyasulása, nyelvi megjelenülése és megítélése. S amennyiben az *ő* általában objektívabb, „távolságtartóbb”, érzelemmentesebb, mint az *én* és a *te*, annyiban ennek az *ő*nek a véleménye a legkeményebb, a versbéli költőt a leginkább elmarasztaló. Szavaiból (a mű 5. szakából) kiviláglik:

*És kiderül: nincs rád fedezet: Felfedez.
Felsültél, kisült az igazság.
A kertelés kertedhez rossz kerítés.*

De itt ezt a radikális ítéletet már nem tudjuk halálos komolyan venni, hisz ekkorra felfogjuk: mindez egy dialógusnak (sőt „trialógusnak”) a része. Az ítélező hang (a második személyre váltó narrátor) is a szójátékok és a halmozás kedélyességébe fojtja perhoreszkációját.

Nem így az *én* szerepében megszólaló hang, amely a poétikailag megteremtett (és értékelhető) állapot-sor, időlánc (versbéli) végső pontjaként összegez. Az utolsó strófában az önmegszólítás megint egyes szám első személyre vált, s a dialógus tette:

*Hát fölfordulok, meghalok higgadtan –
vagy mégis inkább, mégis jöjjön a mégis?
Elnyomott cigaretta, leütött betűk, isten nevében.*

Az írás elkezdődik, de az írást végző személy ekkorra már annyira osztottá, képlékennyé válik, hogy semmiképpen sem lehet tartalma s kerete az írásnak. Az írás maga válik önmaga tartalmává, jelezve, hogy a betűvetés folyamata (mint tett) nem eshet egybe a hiteles jelentéssel (mint eredménnyel), emez csak amaz után (mintegy belőle) következhet. De ez a következés már csak annyira tárgy a versnek, amennyiben előzmény is: az „*elnyomott cigaretta*” és a „*leütött betűk*” motívuma visszautal az első strófa, a kezdés szituációjára. A vers önmaga története és dekonstrukciója is egyben, s ezzel (s az egyéb jelentéseivel) véglegesen a jel és jelentés folyamatos elkülönböződésévé (différence-ává, ahogy Derrida mondaná) válik.

Várady verse tehát távolról sem csak arról szól, amit kezdetben megjelenít (nemcsak a szubjektum-hiányos vers „lehetetlenségéről”), hanem arról a most-pontokra hulló időről is (sőt a vers egészét tekintve alapvetően erről), amely a vers tanúsága szerint lehetetlenné teszi, hogy a jelentés egybeeshessen önmagával. S ennél fogva a verscsinálás maximuma csak a különböző jelentések számára maximálisan nyitott (azaz az életrajzi *én* zártsága által nem bezárt) szövegszervezet („*leütött betűk, isten nevében*”) létrehozása lehet – sugallja a teljes mű.

S *A költő, a kultúra papja, új életet kezd* című opus valóban ilyen nyitott szöveg-organizáció, amely a szerveződése által megjelenített történést is ezen nyitottság és befejezhetetlenség allegóriájaként olvassa.

Az *én* homloka

A rejtett kijárat című kötet saját verseket tartalmazó első részében kétségtelenül a fent leírt típusú versek, az osztott *én* nyitott szövegorganizációk a meghatározók, a jellegadók, de előfordulásuk számarányát tekintve dominánsnak nem mondhatók.

Lator László már 1995-ben kimutatta egy írásában (bár nem közvetlenül ez a kimutatás volt a célja), hogyan érvényesül a *Te megjelenés-e?* című Várady-versben a hagyományos alanyi líra és a szubjektumot a centrumból kiszorító szövegvers logikája *egy időben*. A szerző eddigi teljes vers-oeuvre-jét vizsgálva viszont úgy látjuk, hogy a költői alkotás ez az inhomogenitása időnként a verslegeszek egymáshoz való viszonylatában is működik, azaz Várady Szabolcsnak nemegy olyan verse van, amelyben a szubjektum tüntetően visszakerül a centrumba, s a vers egész *corpusa* eszerint alakul, más versei viszont tisztán nyitott szövegorganizációk. (Mint ahogy azt a fent elemzett műben láttuk.)

Lássunk példát az „*én*-azonosságú” versre is!

Külső formáját tekintve *A költő, a kultúra papja...* mellé kívánczik a szerző legújabb versei közül való *Dióhéj* című opus, de amennyiben ez a mű tulajdonképpen hagyományos lírai számvetés, a Várady-versekben oly gyakori, a tette képtelen intellektus „lenni vagy nem lenni” szerű létösszegzése, annyiban a beszélő *én* önazonossága itt töretlen.

*Négyéves lehettem, mikor egy sörétet
dugtam fel az orromba. Már itt van –
mutattam később a homlokomat.*

*Keveselltem volna a törődést?
Volt ház meg kert, domb és folyó.
Meg a kutyánk egyszer a torkomnak ugrott.*

Íme, a hét terzinából plusz egy sorból álló vers első két strófája! Nyilvánvalóan a „homlokba golyó” toposz valóságtartalmának és a gyermekkor megidézett mozzanatának az „egybeesése” a mű generátora. Ebből bomlik ki a személyes régmúlt sejtett-vélt halálvágya, s a mai költő (ibseni) önitélete és halálközelsége. Ez utóbbit példázandó idézzük még ide az utolsó két versszakot és a záró sort:

*Több önutálat, mint önkívület.
Az ilyet aztán ami, ha, utoléri,
az se a sorsa. Hátrál, hátráltat,*

*amíg teheti. Nem elég senkinek.
Homlokba golyó? Megszűnni? Létrejönni?
Ólálkodik az ádáz elodázás,*

ugrásra kész a dupla vagy a semmi.

A grammatikai formáltságot a versben döntően az egyes szám első személy határozza meg, ez csak a hatodik (az idézetünk első) strófá(já)ban vált át harmadik személyre, de ennek a váltásnak a célja nem az én osztása s nem is a szöveg dialogicitása, hanem az önitélet tárgyilagosságának, szenvtelenségének a hangsúlyozása. A vallomás személyes jellegét ezzel még nem érezzük megbontva.

Egyenesen az *én* organikusságát, folytonosságát jelzi a versstruktúra kiasztikus jellege: a negyedik strófáig a gyermekkor előre haladó történéseinek vagyunk a tanúi, a negyedik strófa (a hét strófának a közepe) mintegy a kereszteződés (a chiazma) helye:

*A felnőttkort, igaz, nem olyannak
képzeltem. El sem fogadtam véglegesnek.
Hogy amik esnek, végleg. Hogy volna legvég.*

Innentől a felnőttkor képei következnek, de ezek a képek immár a vers végén megismételt „homlokba golyó” kulcstoposz felől nézve mintegy visszafelé sorjáznak („hátrál, hátráltat”), hogy így a vers két, szimmetrikus oldala mintegy egymásra záródjon, s a kódának (a plusz sornak) a visszacsatoló keresztírmével („létrejönni – vagy a semmi”) a mű befejeződjön.

Érdekes módon különbözik (mert különbözik) a vers „két oldalának” a poétikája és retorikája. A „gyermekkor oldala” dísztelen, tárgyilagos beszámoló, csak a második és harmadik strófa talán nem véletlen három ríme („folyó – a hó – volt jó”) és

a rövid mondatok sietős ritmusa emeli a stílust valamelyest a köznyelv fölé. Itt még semmi sem emlékeztet a költőtől megszokott sajátos spleenre, fanyar humorra. A negyedik strófával (a „chiaz mával”) kezdődően azonban a sorok szinte tobzódnak az elliptikus mondatokban („*Hogy amik esnek, végleg*”), a szójátékokban („*Több önutálat, mint önkívület*”, „*Hátrál, hátráltat*”), a belső rímeken (az „*ádáz elodázás*” kifejezésben az „*ádáz – odáz*”), ezt a részt már az általunk ismert költő mondja. A befejező (plusz) sor pedig (emlékezzünk: a nyitott *A költő, a kultúra papja, új életet kezd* végéről ez hiányzott) nemcsak a terzinák sorát zárja le, hanem egyben a dísztelen gyermekkort s a sorsával nem azonosuló, önutáló férfit, intellektust is egyetlen, szerves kontinuumba fogja.

A bevezetőben említett tudós Paul de Man a könyvének egy helyén azt fejtegeti, hogy nem hódolhatunk egyszerre a forma technikájának (a mi esetünkben mondjuk a posztmodern szövegversnek) és a jelentés (illetve persze a szubjektum vagy mondjuk az ún. utómodern vers) szubsztanciájának. Várad Szabolcs mintha egyenesen azt akarná demonstrálni a könyvében, hogy de bizony hódolhatunk!

S mi, a költő bizonyítékai, a versei alapján megkockáztatjuk a kijelentést: az igazán nyitott költőt talán éppen az teszi nyitottá, hogy – úri passziója és kedélyállapota szerint – egyaránt tud (és hajlandó) megszólalni osztott *énre* vagy hagyományos szubjektumra hangolt, azaz „posztmodern” és „utómodern” és bármilyen versformában is.

Egyéb bejáratok

Várad Szabolcs költészete tehát, ismételjük meg, nem annyira retorikai (ha a retorika alatt az alakzatok és trópusok rendjét értjük) szervezettségű, mint inkább grammatikai. A költő évekkal megelőzi így (az úttörés érdeme persze Tandori Dezsőé) a magyar költészetnek azt a gyakorlatát, amelyet 1998-ban Margócsy István úgy fogalmazott meg, hogy a szó (értsd: a kép) poétika átadja a helyét a mondat (értsd: a nyelvtan, a nyelvkritika) poétikájának.

Az ilyen „mondatpoétikájú” versek értelmezése (s ezzel visszatérünk a bevezető felvetette kritikus-olvasó problémához) még fokozottabban igényli a verstani tudatosságú közelítést, az elméleti iskolázottságú olvasást.

Harmadik elemzési corpusunkként idézzük ide Várad Szabolcs könyvéből azt a verset, amelyből a kötetcím, a *Rejtett kijárat* vététt, s amelynek „mondatpoétikája” a szemléletes öndemonstráción kívül egyéb tanulságokat is kínál.

*Télikabátban, alatta viszont
pizsama, állsz egy idegen fürdőszobában, amely
hozzá jócskán katakombaszerű.
Ide vetett az álom önkénye, itt vagy.
Rémlik, volt egy múltad: ez a személy
felében-harmadában része volt valaminek.
Valami az ő része volt. Persze, a szerelem.
Ha már itt vagy, tisztáldkj. A makacs hús
törekedése hazája felé – visszaverve.
A víz hasznodra válik. A felnőttkor*

kezdetét, igaz, nem ilyenek
 képzelted. El sem fogadod
 véglegesnek – azt már nem, soha nem!
 De acsarkodásnak itt helye nincs.
 Törülközz meg, várd ki a végét.
 Poros húsodat a figyelmes patkányok,
 vagy te végül a rejtett kijáratot,
 de valaki valamit megtalál majd.
 (A felnőttkor kezdete)

A versben a képhiányosságon túl leginkább szembeötlő: a tizedik, tizenegyedik, tizenkettedik és tizenharmadik sora csaknem teljesen megegyezik a *Dióhéj* tizedik és tizenegyedik sorával. Itt:

..... A felnőttkor
 kezdetét, igaz, nem ilyenek
 képzelted. El sem fogadod
 véglegesnek –

Ott:

A felnőttkort, igaz, nem olyannak
 képzeltem. El sem fogadtam véglegesnek.
 Hogy amik esnek, végleg. Hogy volna legvég.

Egy későbbi szöveg tehát mintegy visszaigazol egy korábbi szöveget.

De értelmezhető az egyezés másként is (és sokféleképpen, természetesen). Értelmezzük ezúttal így:

A két idézett versben tulajdonképpen megint csak kétfajta alkotásmód (nevezzük itt őket, emlékeztetőül, a szövegvers és a vallomás-vers alkotásmódjának) rendelődik egymás mellé. Mint *A költő, a kultúra papja...* és a *Dióhéj* című opusokban.

A *felnőttkor* kezdetében az álom (Várady viszonylag gyakran visszatérő versstrukturáló helyzete) a maga virtuális, véletlenszerűen kiteljesedő szerkezetével úgyszólván feltételes módba teszi az elrendelésszerűen, a lét kátéjaként kopogó kijelentő mondatokat. A mondatok nem tartalmaznak szinte egyetlen szóképet sem. A „*katakombaszerű fürdőszoba*” hasonlata alig észrevehető, elkent, s a metaforák „*Ma kacs hús törekedése a hazája felé – visszaverve*” mondat toposzaiban sem igen beszédeselek, inkább argósságukkal és pusztá közlendőjükkel tüntetnek: a felnőttkor kezdetét egy kiábrándító enteriőrből megélő fiatalember sikeresen ellenáll egy „személy” (a szerelmi partner) csábításának és saját szexuális késztetéseiének. A vers eszközkészletében tehát szinte semmi sem utal a lírai alany és tárgya érzelmi azonosulására. A dolgok valamiképpen az énen kívül, attól csaknem függetlenül történnek, az én maga is csak része a történéseknek: az álom esetlegességében, a fogalmazás, a nyelv bizonytalanságaiban, a visszavonásokban, inverziókban („*része volt valaminek. / Valami az ő része volt*”, „*vagy te végül a rejtett kijáratot, / de valaki valamit megtalál majd.*”) tudatosítja önmaga egzisztenciális bizonytalanságát, határozatlanságát. Ezzel meghangsúlyozódik a textus elbeszélő, epikus jellege is, s

mindez fokozottan az objektivitás irányában hat. S végül az önmegszóltítás, a te-forma is erősen távolítja a megfigyelőtől a megfigyeltet.

Röviden: az *én* itt maga is a történet, mondhatnánk (Heideggerrel): a lét eseménye.

A *Dióhéj*t nem akarom újból elemezni, az előbbiekhöz kapcsolódva csak annyit tartok fontosnak megjegyezni róla, hogy míg *A felnőttkor kezdetében* az *én* a világban van, s a létező a külsőben érzékeli a saját létviszonyait (s magának a versnek az alakulása, nyelvi szerveződése is ehhez a külsőhöz tartozik), addig a *Dióhéj*-ban a világ van az *én*-ben. Ami eddig kint volt, most belülré kerül, a te-forma *én*-formára vált, s ebben az érzelmileg telítettebb helyzetben hangzik el újra a nevezetes kijelentés: „*El sem fogadtam véglegesnek.*”

A szövegegyezéssel egymás mellé rendelt két verset nevezhetnénk tehát akár *én*-változatoknak is, de mindkét vers *én*-je ugyanazt a léttapasztalatot közvetíti, tanúsítja: az ember személyes léte csődterhes („*nem elég senkinek*”), de nincsen „*legvég*”. Azaz: ahogy a nyelv önmozgása a verset kiforogja magából, így vagy úgy a dolgok (s személyek) is egyre magukhoz húzzák a hozzájuk illő megoldásokat. A „*Homlokba golyó? Megszűnni? Létrejönni?*” mondat a püthagoraszi lélekvándorlás – vagy a túlvilági lét? – lehetőségét is fölveti. *A felnőttkor kezdeté* záró mondatainak meg mintha egyenesen Seneca-lejtése volna: „*Poros húsodat a figyelmes patkányok, / vagy te végül a rejtett kijáratot, / de valaki valamit megtalál majd*”.

Ez a sztoikus kapu, ez a Heideggerbe oltott Seneca volna tehát a „*kijárat*”, a Várady-kötet címbe emelt végső esszenciája? Nem tudom, s feltehetően maga Várady Szabolcs sem tudja, s valószínűleg a kötete címlapjára sem azért került *A rejtett kijárat* cím, hogy a „*kijáratok*” eredendő meglétét demonstrálja. Ennek a *kijárat*nak csak úgy van értelme, hogy ott van mellette az „*El sem fogadtam véglegesnek. / Hogy amik esnek, végleg. Hogy volna legvég*” mondatok zaklatott tanulsága. A „*kijárat*” itt a „*nincsen legvég*” szinonimája.

Én a dolgozatomban mindenesetre inkább a *bejáratokat* kerestem, mintsem a *kijáratokat*. A kötet értelmezésére nyílókat, természetesen.

Még egy lehetséges *bejárat*: a Várady-versek Shakespeare felől olvasva

A *Dióhéj* alaphelyzetének fölrajzolása közben – közvetve – már utaltam a *Hamletre*, a Várady Szabolcs-válogatás egészében is vissza-visszatérő „*lenni vagy nem lenni*” lét-dilemma diszjunkciójára.

A *Dióhéj* második felében mintha a temetőben, az „*ügyvéd*” koponyája fölött megrengő *Hamletet* hallanánk, amint fanyar életfilozófiáját szójátékokba, szó- és gondolatalkatokba oldja, s végül még a korábbi nagy lét-monológjának a parafrázisát is elmondja: „*Megszűnni? Létrejönni?*”

Úgy tudom, Radnóti Sándor tette először szóvá, hogy Vas István *III. Richárd*-magyarítása mily erősen hatott Várady Szabolcs, Petri György és mások versnyelvére. Az észrevétel kitűnő, de *én* a *III. Richárd* mellé még odatenném a Szabó Lőrinc-magyarította *Athéni Timont*, s talán még inkább a *Troilus és Cressidát* is. A *Petri sírjánál* című versében erről a hatásról maga a költő is ír, így:

..... Versengve
 idéznek nyilvánvalóan „outsiderek”,
 hogy ezt nézzétek! ezt szeretem a legjobban!
 én meg ezt.
 Ki-ki mást. Van, aki a zord ítészt,
 Athéni Timont, Alceste-et, sőt Therszitészt.

Egymáshoz közel álló költőkkel, írókkal gyakran megesik, hogy társaikról azt írják meg, amit tulajdonképpen saját magukról gondolnak. A Shakespeare-hatás szerintem Várady Szabolcs verseiben nyilvánvalóbb, mint Petri György szövegeiben. Várady „lírai hőse” persze nem Athéni Timon s nem is Therszitész (bár a világtól s még inkább saját magától Várady „hőse” is épp eleget viszolyog, a nőkhöz intézett szava-it meg mintha egyenesen az önbecsmérlő Troilus mondaná). A Shakespeare-hatás Várady verseiben elsősorban (a szó tágabb értelmét tekintve) grammatikai. Petri György dioszkurja nem képalkotást tanult Shakespeare-től, hanem mondatfűzést, inverziókat, szójátékképzést, a szó- és gondolatalakzatok nagyvonalú működtetését, és segítségükkel az értekező próza drámaiává emelését. (Talán nem véletlen, hogy a *Petri sírjánál* című versben éppen a két, képben talán legszegényebb Shakespeare-dráma szereplőit emlegeti.)

Kitűnő Petri- és Tandori-tanulmányaiban (s hány, a kötetben szereplő tanulmányához tehetnénk még oda a „kitűnő”-t, de tegyük oda legalább egyhez, a Szép Ernőről szólóhoz, itt kiemelten is!), szóval a kitűnő Petri- és Tandori-tanulmányaiban a költőnk Tandori korai verseit „egy, mondjuk, Szabó Lőrinc-i, Vas István-i típusú életmű paródiájaként” olvassa, Petrit pedig természetesen József Attila felől közelíti meg.

Róla, azt hiszem, akkor írhatnánk igazán izgalmas tanulmányt, ha verseit Shakespeare drámái felől olvasnánk.

Irodalom

Roland Barthes: *A szöveg öröme*. Budapest, 1998.

Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Budapest, 1999.

Vas István: *Egy fiatal költő ironikus arcképe*. In: uő: *Az ismeretlen isten*. Budapest, 1974.

Réz Pál: Várady Szabolcsról. *Kortárs*, 1983.

Lator László: *Mit várhatunk Melpomenétől?* In: uő: *Kakasfej vagy filozófia?* Budapest, 2000.

Radnóti Sándor: *Roszkedvünk tele*. In: uő: *Recrudescunt vulnere*. Budapest, 1991.

ÁRPÁD TÖZSÉR

ENTRANCES. TEST OF READING TO SZABOLCS VÁRADY'S BOOK TITLED THE HIDDEN EXIT

The study introduces the secrets of post-modern literature, analysing the book of relatively rarely publishing Szabolcs Várady. Although, the author's poems were born with the signs post-modernism, and are characterised mainly by openness. According to the author in the poetry of Szabolcs Várady the poetry of word (image) gives its space to the poetry of sentence (grammar). This poetic structure characterises the author's poems. According to the author's opinion on Tőzsér's poetry, it has the power of the elements of Shakespeare's poe-

Hagyomány és kontextus

Beszélgetés Mészáros Andrással

Az egyetemi oktatás kérdése minden társadalom egyik stratégiai fontosságú területe. A nemzeti kisebbségek esetében pedig az anyanyelven folyó oktatás egyenesen létkérdéssé válik. A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke több mint nyolcvan éve a szlovákiai magyar felsőoktatás egyik fontos eleme, 1953-ig – a losonci református teológia mellett – egyetlen műhelye. A tanszék múltjáról és jelenéről Mészáros András professzorral, a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatójával beszélgetünk.

Első kérdésem arra irányul, milyen szerepe volt a magyar tanszék (akkor: szeminárium) megalakulásának 1923-ban, és hogyan jellemezné a tanszék tevékenységét a két világháború közötti időszakban?

Engedtessek meg nekem, hogy egyfajta „metafizikai” felvezetéssel kezdjem el mondanom. Szeretném hangsúlyozni azt, amiről a kizárólagosan a jelenben gyökerező politikai gondolkodás meg szokott feledkezni, vagyis azt, hogy a művelődés és a kultúra területén meghatározó szerepe van a kontinuitásnak. A folyamatosság az, ami a valódi létezést megalapozza, és ami a tradíciót megformálja. A művelődés és a kultúra ugyanis egy adott embercsoport életének az értelmét fogalmazza meg, menti át egy más időszakba, és emeli át ezt az embercsoportot azokba a transzcendens összefüggésekbe, amelyek nélkül elveszne a történelemben. Nem beszélve most arról az egyszerű szociológiai tényről, hogy mindenfajta oktatási intézménynek időre van szüksége ahhoz, hogy saját arculatát megszerezze, és a saját hagyományát kialakítsa. Ebből a szempontból a pozsonyi magyar tanszék nem a jelenkor egy „zöldmezős beruházása”, hanem jelentős múltra visszatekintő oktatási és tudományos intézmény. Gondoljunk csak arra, hogy a 20. század elején Pozsonyban két fontos felsőoktatási intézmény is működött: az Evangélikus Teológiai Akadémia és a Királyi Akadémia a maga bölcséleti és jogi karával. A királyi akadémia olvadt bele 1914-ben az Erzsébet Tudományegyetembe, amelynek Bölcsészettudományi Kara 1918 tavaszán kezdte meg a működését. Ennek a karnak volt a tanára például Kornis Gyula, a két világháború közötti magyar filozófia és művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakja. Az ugyan igaz, hogy az Erzsébet Tudományegyetemet, amelyik valójában alig kezdte el működését, 1921-ben Pécsre telepítették, de azért ennek az egyetemnek az emléke itt maradt Po-

zsonyban. (Elegendő legyen a jelenlegi Egyetemi Könyvtár állományában levő és az Erzsébet Tudományegyetem leltári pecsétjét máig magukon őrző könyvekre utalni.) A frissen megalakult Comenius Egyetemre kerülő cseh egyetemi tanárok ugyancsak egy olyan művelődési és kulturális eszményrendszert hoztak magukkal Pozsonyba, amely a korabeli Európa tudományosságát jellemezte. Vagyis – hogy most már a feltett kérdésre válaszoljak – a megalakuló Magyar Szeminárium valamiképpen egy létező hagyományhoz kapcsolódott. Ennek még személyes vonzatai is voltak, hiszen Pavol Bujnák, aki előbb docensként, majd 1930-tól professzorként (docensi és professzori kinevezése is a prágai Károly Egyetemhez köti őt) volt haláláig, tehát 1933-ig a szeminárium előadó tanára, eredetileg a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia abszolvensse volt. Látjuk: egyrészt jelen volt a prágai egyetemi szellemiség, de az a 19. században gyökerező hagyomány is, amely a pozsonyi protestáns iskolákban (evangélikus líceum és akadémia) végig jelen volt, és amely – erről ritkán van szó – a kolozsvári egyetemen működő Böhm Károly közvetítésével a két világháború közötti magyar szellemi életet alapvetően meghatározta. De hogy folytassam a kérdésre adott választ: Bujnák halála után nem volt a Szemináriumnak kinevezett tanára, ezért a nyelvészetet Ján Bakoš orientalista, az irodalomtörténetet pedig František Jančovič gimnáziumi tanár és tanfelügyelő adta elő külső munkatársként 1945-ig. Ők szlovák nyelven oktattak. A Szemináriumnak egyébként már ekkor jelentős könyvtára (az állomány egy része a volt katolikus főgimnáziumból került át) és állandó hallgatói voltak, akik a prágai tanszéken szerezték meg magyar szakos tanári diplomájukat.

Közvetlenül a második világháború után hogyan alakult a magyar tanszék (szeminárium) sorsa?

1945 után az ismert politikai viszonyok között a magyar tanszék, illetve a szeminárium sem működött. 1950-ben indult újra a magyar tanszék. Ekkor az a helyzet állt elő, hogy 1951-től a tanszék a pedagógiai és a bölcsészettudományi kar egyesített tanszékeként működött. Sas Andor és Csanda Sándor voltak a tanszék tanárai. Egy sajtósárgos kettősségről volt ekkor szó, hiszen a hallgatók többsége a pedagógiai karra iratkozott be. Az okokról, azt hiszem, nem kell itt beszélni, hiszen mindenki előtt ismeretes, mekkora tanító- és tanárhiánnyal küszködtek az akkor újrainduló magyar iskolák Csehszlovákiában. Ezért aztán a bölcsészkaron csak néhány hallgatója volt a tanszéknek. 1953-ban a Pedagógiai Főiskola és a Felsőbb Pedagógiai Iskola magyar tanszéke különvált a bölcsészkar tanszéktől. A bölcsészkar tanszékén, amelyik ekkor szubkatedraként a szlovák tanszékhez tartozott, Sima Ferenc nyelvész oktatott, aki mellett a külsősöket később felváltva Jaroslava Pašiaková és Garaj Lajos vették át az irodalmi tárgyak tanítását. A nagy váltásra aztán 1959-ben került sor, amikor a Pedagógiai Kar és vele együtt a kar magyar tanszéke is Nyitrára került, Pozsonyban pedig a bölcsészkaron önállósult a magyar tanszék Sas Andor vezetésével. Mondhatnánk úgy is, hogy 1959-ig tartott a tanszék előtörténete, és ekkor kezdődött el autonóm fejlődésen alapuló története.

Hogyan jellemezné a tanszék munkáját 1959-től a rendszerváltásig?

Erre a kérdésre több szempontból is lehet válaszolni. Mivel magában a kérdésben benne foglaltatik egy társadalomtörténeti cezúra, vagyis látensen annak a feltétele-

zése, hogy a tanszék működése valamiképpen függött a politikumtól, először ezt válaszolnám meg. 1959 és 1989 között a volt Csehszlovákiában sajtóságon alakult a helyzet. A hatvanas évek elején kezdődő és 1968-cal tetőződő gazdasági, majd pedig politikai reformfolyamatot 1968 augusztusától egy erős totalitáriánus visszarendeződés váltotta fel, és ezek az állapotok csak a nyolcvanas évek második felében enyhültek valamiképpen. Az oktatásban ez úgy csapódott le, hogy a politikai rendszer előbb lépéseket tett az egyetemi autonómia felé, de a hetvenes évek elején központi döntésekhez kötötte még a tanterveket is. Voltak olyan diszciplínák, amelyekben az egész országra kiterjedő központi tanterv létezett, amelytől eltérni nem lehetett. Főként az ideologikummal összefüggő tantárgyakkal volt ez a helyzet. Nos, a magyar tanszék relatíve „szélárnyékos” helyen volt ebben a tekintetben. Az oktatási program lényegében az ELTE hasonló jellegű programját követte. Ebben pedig a szakma kritériumai voltak a meghatározóak. Más a helyzet persze akkor, ha a tanszék tanárainak publikációs lehetőségeit vesszük sorra. Ismerjük a cenzúra és az autocenzúra akkori módozatait. És ismét más a helyzet, ha a szakmai előrelépésről, a tudományos fokozatok megszerzésének lehetővé tételéről vagy éppen ellenkezőleg, lehetetlenné tételéről beszélünk. Ezekről a dolgokról árult el részleteket Turczel tanár úr a tanszék negyven éves évfordulójára rendezett szimpóziumon tartott előadásában. Mindezek ellenére azt kell mondani, hogy a hatvanas évek második felében már egy konszolidált tanszékről beszélhetünk, amelyen jelentős tanáregyenységek működtek. Turczel Lajos (aki Sas halála után 1962-ben vette át a tanszék vezetését, és ezen a poszton állt 1974-ig) irodalomtörténeti és kritikai munkássága ismert. Főként a csehszlovákiai magyar irodalom történetének feltárásában vannak nagy érdemei. Csanda Sándornak (aki 1969-ben került a tanszékre Nyitráról, és 1975-től 1986-ig tanszékvezető volt) ugyancsak az irodalomtörténeti munkássága a jelentős. Rájuk a hagyományosnak tekinthető pozitivistafilológiai módszer alkalmazása volt a jellemző. Mivel azonban mindketten alapvetően feltáró jellegű munkát végeztek, ennek a módszernek az előtérbe helyezése természetesnek tekinthető. Hasonló dolog mondható el Fónod Zoltánról is, aki a nyolcvanas évek második felében vált a tanszék tagjává, és volt 1986 és 1989 között a tanszék vezetője is. A strukturalista nyelvészet és irodalomtudomány Sima Ferenc, Zeman László és Zalabai Zsigmond által volt képviselve. Hármójuk közül Zeman László tanári tevékenységét emelném ki. Óriási szakmai áttekintésével, humánus szigorával és a diáktehetségekkel szembeni érzékenységgel tanárgenerációk gondolkodását és orientációját határozta meg. Az ő példáján demonstrálható az, hogy például az ún. konszolidáció legkeményebb éveiben, a hetvenes évek elején is a legfrissebb tudományos eredményeket közvetítette diákjai felé. Az ő – nyelvészetet és irodalomtudományt is egybefogó – tanári alapállásának méltó követője lett a nyolcvanas évek végétől Zalabai Zsigmond, akit sajnálatos betegsége akasztott meg abban, hogy ígéretes tanári, irodalomtudományi és kritikusi tevékenysége méltón tőződhessen. A hagyományos nyelvűvelő iskola képviselője volt a tanszéken Jakab István. A komparatív irodalomtörténetet művelte Jaroslava Pašiaková és Garaj Lajos. Ők ketten – akárcsak Turczel, Sima, Zeman – egyetemi jegyzetekkel is segítették az oktatást. A magyarországi lektorok is jelentős szerepet játszottak a tanszék működésében. Az adott korszakból Deme László, Käfer István, Gimesi István, Benkő László, Szabó Géza, Kázmér Miklós és Mokány Sándor volt rövidebb-hosz-

szabb ideig a tanszék vendégtanára. Deme öt évet, Kázmér nyolc évet, Mokány pedig hét évet töltött Pozsonyban, és ez alatt az idő alatt mindnyájan szervesen beépültek a tanszék közösségébe és munkájába. Egyébként ez mondható el néhány későbbi vendégtanarról is. Az időben előre ugorva említsük meg Bencze Lóránt, Szabó József és Vörös Ottó nevét. Vörös nyolc évig, 2005-ig oktatott nálunk rendkívül megbízható kollégaként.

Ha most végigtekintjük az itthoni oktatók névsorát, akkor látható, hogy az adott korszakban a magyar tanszéken összpontosultak azok a nyelvészek és irodalmárok, akik a hazai tudományosságot megalapozták és képviselték. Még a (cseh)szlovákiai magyar irodalom saját arculatának a keresése sem képzelhető el a tanszék néhány tanárának (pl. Turczel, Zalabai) kritikusai tevékenysége nélkül. Tették mindezt a tanszék tanárai az általuk művelt tudományágak magyar és csehszlovák összefüggésében. Vagyis már az önálló fejlődés első korszakáról is elmondható, hogy a nem mindig kedvező oktatáspolitikai körülmények ellenére a tanszék a szakmaiságra helyezte a hangsúlyt. Ha a beszélgetésünk kezdetén az időbeni kontinuitás fontosságát emeltem ki, akkor most szeretném hangsúlyozni ennek az időbeli jelentőségét is. Arra gondolok, hogy a szakmaiságnak mindig van egy sajátos belső összefüggérendszer, amelynek figyelembe vétele és alkalmazása felment és megment bennünket attól, hogy a politika bakugrásait követve felaprózódjunk és időről időre változtassunk orientációinkon. Mindezt megfogalmazhatnám patetikusan is. Kantot a feje felett levő csillagos ég és a benne levő erkölcsi törvény töltötte el áhítattal. Áhítatnak pedig csupán a transzcendenciával kapcsolatban van jelentősége. Ez a kettős transzcendencia a mi esetünkben a tudományosság tiszteletben tartása és a nevelés által ránk rótt felelősség – azaz etikai feladat. Az egyetemi oktatás – ha tiszteletben tartjuk az egyetem eredeti jelentését – ezt nem negligálhatja. Meggyőződésem, hogy a tanszék ennek a – nevezük – küldetésnek az adott korszakban eleget tett.

Milyen változásokon ment át a tanszék a rendszerváltást követően?

A változások első, közvetlen jele – mint minden forradalmi rendszerváltáskor – személyi jellegű volt. A megelőző tanszékvezetőt a diákok leváltották, és Zalabai kollégát választották meg helyette. Ő a rá jellemző vehemenciával vetette bele magát a tanszékvezetői munkába: a tervezett Nyelv- és Irodalomtudományi Kabinet számára új státusokat szerzett; Turczel tanár úr adományára alapítva létrehozta a Szenczi Molnár Albert Alapítványt; beindította a hungarisztika szakot stb. Sajnos, betegsége miatt 1992 tavaszán lemondott tanszékvezetői tisztségéről, de mivel a változások ekkor már nemcsak személyi feltételektől, hanem attól is függtek, hogy a tanszék hogyan tud élni a demokratizálódott egyetemi élet adta lehetőségekkel, elmondható, hogy a kilencvenes évek elején elindult változások nem törtek meg. Nem látványosan ugyan, de folyamatosan újítjuk fel a tanszéki könyvtár állományát és a tanszék műszaki ellátottságát. Diákjaink nagyszámban vesznek részt külföldi (nem csak magyarországi) részképzésen. A TDK-t évente megrendezzük a tanszéken. A doktorandusképzés is folyamatos. Magyarországi és más külföldi előadókat szerepeltetünk a tanszéken a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetével együttműködve. A tanszék képviseltetve van a kar és az egyetem csúcsvezetésében. Modernizáltuk és más hasonló jellegű külföldi tanszékkel kompatibilissé tettük tanulmányi prog-

ramjainkat. A tanszék által meghirdetett és a kar többi hallgatója számára megnyitott tárgyra tömegesen jelentkeznek szlovák anyanyelvű diákok stb. Mindezek mellett létezett és létezik egy állandó és következetes belső építkezés: ebben az időszakban került a tanszékre oktatónak Grendel Lajos, Hushegyi Gábor és Csehy Zoltán. Ennek nyomán – amíg Tózsér Árpád nem vonult nyugdíjba – a tanszéknek két Kossuth-díjas tanára volt. Csehy révén pedig először rendelkezünk a régi magyar irodalom olyan oktatójával, aki klasszika-filológusként elismert határainkon túl is. Folyamatos a kollégák kvalifikációs előmenetele is: jelenleg nincs a tanszéknek olyan oktatója, aki nem rendelkezne legalább PhD-fokozattal, vagy nem állna a PhD-fokozat közvetlen megszerzése előtt. A tanszék professzora garantálja az irodalomtudomány és irodalomtörténet doktorandusképzését a karon stb.

A hungarológia oktatását milyen megfontolások vezérelték?

Valójában a két világháború közti időszakban inkább hungarológiai jellegű volt a szeminárium működése, de ezt csak mint távoli előzményt jelölném meg. És az ezzel összefüggő elméleti kérdésekbe sem szívesen bocsátkoznék bele, hiszen tudvalevő, mennyi és milyen viták zajlottak-zajlanak a hungarológia (magyarságtudomány) mibenlétéről a 19. század óta. A konkrétumoknál maradva: már a nyolcvanas évek végén megjelent a tanszéken belül és azon kívül is az a követelmény, hogy a tanszék mellett egy hungarológiai munkacsoport jöjjön létre. A kilencvenes évek elején aztán kutatói munkacsoportként formálódott is egy ilyesfajta képződmény, de valamilyen oknál fogva nem valósult meg, és a csoport tagjait fokozatosan tanári státusba vette a kar. Ugyanakkor viszont 1993-ban beindult az ún. hungarisztika oktatása, mégpedig hungarisztika–szlovák nyelv és irodalom szakpárosításban. Ennek két kurzusa valósult meg, és a végzősök között nagyon tehetséges műfordítók jelentek meg (példaként hadd említsem meg Deák Renáta nevét, aki a *Jadviga párnájának* szlovák fordítójaként tűnt ki). Ez a kurzus aztán egyszerű oktatásszervezési okok miatt megszűnt. Beindítását eredetileg azok a megfontolások vezérelték, hogy vészesen megcsappant azoknak a szakembereknek a száma, akik a magyar és a szlovák kultúra, valamint irodalom között közvetíteni képesek. És már akkor megfogalmazódott az az elképzelés, hogy a hungarológiai oktatásnak szlovák anyanyelvűekre kell építenie. Ez azt is jelentette-jelenti, hogy az oktatás nem maradhat meg az eredeti filológiai orientáltságnál – erre a filológiai meghatározottságra utalt a „hungarisztika” elnevezés is – hanem nyitnia kell, és magába kell fogadnia mindazokat a társtudományokat, amelyek a „magyarságtudomány”-on belül létjogosultsággal bírnak. Vagyis a hungarológiai oktatásnak a „Hungarian Studies”, „Cultural Studies” formáját kell magára öltetnie. Ebből a szempontból az intenzív nyelvoktatás (magyar mint idegen nyelv oktatása) mellett fel kell venni olyan tárgyakat is, mint pl. néprajz, történettudomány, művészettörténet, eszmetörténet, iskola- és egyháztörténet stb. Mára azonban a kilencvenes évek elején felismert feladat mellett megjelent még egy jelenség, amely a tanszéket arra ösztönözte, hogy a hungarológia kérdésével komolyan foglalkozzon. Az egész bölcsészkarra jellemzően megcsappant azon diákok száma, akik a hagyományos tanárképzési formát választják. Ez arányosan a tanszéket is érinti. És nemcsak azért, mert most már nem érvényes az az állapot, amely a hetvenes évek végétől működött, miszerint a pozsonyi tanszék volt hivatott

az általános iskolák felső tagozatos és a középiskolák tanárait képezni, hanem egyszerűen azért, mert ilyen a trend. Közben pedig az egyetemek finanszírozása a diáklétszámhoz kötődik. Ami a tanszék történetében először oda vezetett, hogy a kar vezetése létszámcsökkentéshez folyamodott. A tanszék vezetése az előtt a dilemma előtt állt, hogyan kapcsolja össze a törzsanyagokat oktató tanárok megmentését az elért szint megtartásával és a beinduló hungarológia zökkenőmentes lebonyolításával. A választott megoldás racionalitása az elkövetkező akadémiai években fog elválni. Az azonban a hungarológia kapcsán elmondható, hogy a tanszék szlovákiai viszonylatban szakmailag a legjobban felkészült intézmény, hiszen a magyar mint idegen nyelv oktatásával elméleti és gyakorlati szinten többen is foglalkoznak nálunk. Lassan lezárul egy közös kutatás is a bécsi egyetem rokon tanszékével, amely erre a problémakörre irányult. Nem beszélve arról, hogy a tanszék biztosítja a karon tanuló levéltárosok kötelező magyar nyelvi képzését. Diákjaink az ERASMUS, CEEPUS programok keretében más külföldi egyetemek hasonló jellegű kurzusait látogathatják. Vagyis a hungarológiának nemcsak a szlovákiai sajátosságait, hanem a nemzetközi vonatkozásait is messzemenően figyelembe vettük.

A hungarológiának ez a kiemelt helyzete nem fog a tanárképzés leépüléséhez vezetni?

A tanszék ezt nem szeretné. Mégiscsak ez az a hagyományos oktatási forma, amely a tanszéket szervesen a hazai magyar iskolaügyhöz köti. És a hozzánk jelentkező diákokkal szemben sem volna ez korrekt eljárás. Hiszen az említett általános létszámcsökkenés ellenére arányaiban még mindig sokan jelentkeznek hozzánk. A visszajelzések alapján büszkén mondhatjuk el, hogy sok diák szemében még mindig rang a pozsonyi magyar tanszéken tanulni. Más szempont az, hogy a nemzetközi együttműködésbe könnyebb bejutni olyan tanulmányi programokkal, amelyek másutt, nem csak magyar nyelvterületen is működnek. A hungarológia pedig ez a tanulmányi program. De megismétlem: szó nincs a tanárképzés visszaszorításáról. Csupán a tanszék profilját bővítjük.

Milyen kihívások előtt áll a tanszék napjainkban, mennyiben befolyásolja a tanszék helyzetét az, hogy Komáromban megalakult a Selye Egyetem, Nyitrán létrejött a Közép-európai Tanulmányok Kara?

Először a tények: a tanszék Szlovákia legrangosabb és legrégebbi egyetemének, a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának önálló tanszéke, és mint ilyen, idestova ötvenéves történelmet tudhat a magáénak. Saját hagyományaink és az egyetem többi intézményéhez való viszonyunk szempontjából is van mire hagyatkoznunk. A tanszék már letette névjegyét a szlovákiai és az egyetemes magyar tudományosság asztalára. A nyitrai Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara bátran hivatkozhat arra a negyvenöt éves múltra, amelyet a szlovákiai magyar pedagógusképzés történetéből nem lehet kitörölni. Most azonban sziszifuszi munka vár a kar vezetésére és minden alkalmazottjára, hogy bizonyítsák létjogosultságukat az egyetem többi, már konszolidált karával szemben. Főként, hogy a szlovákiai magyar politikai reprezentáció kegyeiből kiestek. Ezek a szimpátiák most egyértelműen Komárom felé irányulnak. Ez megkönnyíti a Selye Egyetem helyzetét – egyelőre. Nem

lehet tudni, mi lesz akkor, ha a Magyar Koalíció Pártja netán kibukik a hatalomból, és Komáromnak saját jogán kell bizonyítania. Továbbá is a tények szintjén: a Magyarországról érkező anyagi támogatások egyértelmű kedvezményezettje Komárom, ami a szlovákiai magyar nyelvű felsőfokú képzés viszonyait ismerve monopolhelyzetet teremt Komárom javára. Vagyis azt kell mondanom, hogy egyenlőtlen versenyhelyzetben van a három intézmény (és közben nem szóltunk Besztercebányáról). Ugyanakkor létezik bizonyos átfedődés köztünk a tanulmányi programok szempontjából. Különböző fórumokon próbáltunk szót érteni a komáromi egyetem vezetésével abban a tekintetben, hogy koordináljuk ezeket a programokat egyrészt a felesleges duplicitásokat elkerülendő, másrészt a diákmobilitást lehetővé teendő. Vagyis hogy ne vetélytársak, hanem együttműködő és egymást kiegészítő intézmények legyünk. Egyelőre sikertelenül. Sajnos Komáromnak ezt a hozzáállását az MKP rögtönzéseken és szakmai elégtelenségeken alapuló politikája csak bátorítja. Szerintem rövidlátó politizálás ez, amely csak a választási programot veszi alapul, de nem számol a szakmával. Magánvéleményem az, hogy ha ebben az irányban fognak folytatódni az események, akkor lehet, hogy számbelileg növekedni fog a szlovákiai magyarságokon belül az értelmiségiek aránya, de a minőséget tekintve kontraszelektív eredménnyel.

S mit tehet a magyar tanszék ebben az esetben?

A válasz rövid és egyszerű: folytatni és kultiválni azt a hagyományt, amely adva van, valamint előrelépni a tudományos képzés irányában. Ha nem történik semmi előreláthatatlan, akkor például az új akadémiai évtől megnyílik a tanszéken a finn lektorátus, ami nemcsak a tanszék programajánlatát bővíti majd, hanem új távlatokat is nyit regionális viszonylatban. Vagyis lehetséges, hogy nem a Selye Egyetemmel – ami sajnálatos volna ugyan, de egyelőre elkerülhetetlennek látszik –, hanem más felsőoktatási és tudományos intézményekkel fogunk együttműködni mind szlovákiai, mind magyarországi, mind pedig európai viszonylatban. Mi ugyanis úgy látjuk – és itt nem véletlenül használtam a többes számot –, hogy nem a bezárkózásban, hanem a nyitottságban van az előrelépés lehetősége.

Zeman László, a tanszék nyugalmazott oktatója egyik tanulmányában a magyar tanszék helyzetét a hagyomány és kontextus kategóriáival írta körül, melyben „jelentse a hagyomány az egyetemes magyar nyelv- és irodalomtudomány e vonatkozású jellemzőit, míg a »kontextus« azokat a sajátosságokat, adottságokat, beleértve a megfelelő célkitűzést, amelyeket a helyzetünkből következő feladatok a cseh-szlovák (s differenciáltan a cseh és a szlovák) nyelv- és irodalomtudományi gondolkodás ismeretével együttesen alakítanak. A hagyományt tehát egyrészt a kontextus egyik válfajának mondhatjuk, másrészt, amit »kontextuálisnak« nevezünk, hagyománnyá válhat... Megjegyezhetjük még, hogy a kontextust nem csupán mint közvetlen szituációt, hanem elvont rendszerszerűségében fogjuk fel.” Mennyiben tudott e feladatnak eleget tenni a tanszék, tudott-e élni a helyzetéből adódó lehetőségekkel?

Zeman tanár úr, mint mindig, most is nagyon pontosan fogalmazott. Ugyanis nemcsak a hungarológia szempontjából fontos a kontextus, vagyis az, hogy milyen összefüggések között és milyen nyelvi-kulturális közegben valósul meg egy tudomá-

nyos diszciplína, hanem a nyelvészeti és irodalmi kutatások sem mellőzhetik egyrészt saját tárgyuk sajátosságait, másrészt pedig az adott tudományág történeti és intézményi determináltságát. Zeman tanár úr persze a strukturalista és formalista kontextusra utalt itt, valamint arra a hagyományra, amely a tanszék klasszikus oktatási formáin túl meghatározta a nyelvészeti és irodalmi kutatások témáit. Nyugodt lelkiismerettel megállapíthatom, hogy a tanszék megfelel ezeknek a kihívásoknak, amelyeket ugyanakkor lehetőségekként kezel. Ennek a közvetlen megnyilvánulása az, hogy a tanszék több oktatója is kutatásai során kapcsolódik mind a magyarországi, mind a szlovákiai intézményekhez és programokhoz. Ami persze legalább két különböző kontextust és hagyományt is jelent. De hogy konkrét választ is adjak, szeretnék utalni a tanszék által szervezett három olyan nemzetközi konferenciára – mások mellett –, amelyek éppen a kontextus és a hagyomány újraértelmezésére tettek kísérletet. Mindhárom konferencia anyaga megjelent a Dialógus Könyvek sorozatban, amelyet a tanszék a Magyar Köztársaság pozsonyi Kulturális Intézetével és a Kalligram Kiadóval közösen jelentet meg. Az első ezek közül a „Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében – különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége”, a másik az „Eszmetörténeti és irodalomtörténeti hagyományok”, a harmadik pedig az „Iskolai filozófia Magyarországon a XVI–XIX. században” címet viseli. Különböző módszertani megközelítésekkel és más-más anyagon bemutatva, de mindhárom konferencia azt a témakört vette szemügyre, amelyet divatos posztmodern szóhasználattal élve a multikulturalitás, esetleg az interkulturalitás fogalmakkal illethetnénk. Maradva a mindennapi munkánknál: a kontextualitás és a hagyomány együttese valósul meg abban is, hogy a tanszéken megszerzendő doktori fokozatok védésénél együttműködünk a Szlovák Tudományos Akadémia intézményeivel és a Comenius Egyetem egyes tanszékeivel, vagy hogy közös kutatási programunk van a germanisztika tanszékkel, amelynek a témája éppen a magyar és német kulturális hagyomány Pozsonyban a XVIII–XIX. század fordulóján. És mindez harmonikusan simul ahhoz, ahogyan a tanszék munkatársai részt vesznek az MTA és az egyes magyarországi egyetemek kutatási programjaiban. És mindez nem gátol meg senkit sem abban, hogy akár ugyanannak a magyar és/vagy szlovák szakmai társulásnak is a tagja legyen.

A magyar tanszék oktatói pedagógiai és tudományos munkásságuk mellett aktívan részt vettek a szlovákiai magyar irodalmi életben, bekapcsolódtak a közéletbe (Turczel Lajos például szinte egyszemélyes „intézményként” kritikáival, a Madách Kiadó lektoraként pedig hasznos tanácsaival segítette a szlovákiai magyar irodalmi és tudományos életet). A megváltozott társadalmi helyzetben hogyan tudnak a tanszék oktatói közösségi feladatokat ellátni?

A rendszerváltás óta megváltozott a „közösségi feladat” jellege. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a küldetéstudattal megáldott vagy megvert egyének szerepét most elhagynám.) Azzal, hogy a szlovákiai magyarságnak van politikai képviselője, és azzal, hogy most már elválasztható egymástól politika, közéletiség és tudományosság, egy egyetemi oktató társadalmi funkciói is visszanyerték hierarchikusan eredeti helyüket. (Ismét csupán zárójelben: hazai viszonyainkat tekintve ez az „elválaszthatóság” néha csak a maga potencialitásában jelenik meg.) És abban csak re-

ménykedni tudok, hogy ez a „közösségi feladat” senki esetében nem intézményesülhet már a jövőben. Mindezekén túl a tanszék oktatói nagyon is jelen vannak a közéletben. Leginkább persze a szakmaiságuk révén. Néhány példa: a Gramma Iroda a tanszék oktatóira épül; a Mercurius Kutatócsoportban is fontos részt vállalnak a tanszék egyes tagjai; szerkesztőbizottsági tagok: a felsorolás hosszú lenne; alapítványok, társaságok, szakmai társulások tagjai: Kalligram Alapítvány, Szenczi Molnár Albert Társulás, Szlovákiai Magyar Oktatási Fórum, Szlovákiai Magyar Írók Társasága stb. A tanszék több oktatójának társadalmi, oktatáspolitikai és kulturális kérdésekben kifejtett véleményét nemcsak idehaza, hanem Magyarországon is figyelembe veszik. Talán ezért is, mert ezeket a véleményeket nem az aktuálpolitika szemszögéből, hanem a szakma kritériumait alkalmazva fogalmazzuk meg. Ismét általánosítva a kérdést: a magunk szerény eszközeivel próbáljuk újra érvényesíteni az értelmiségi alapállást, melynek a lényege az, hogy nem az önmagába zárt jelen szemszögéből, hanem sub specie aeternitatis látjuk és láttatjuk a dolgokat. Luther wormszi szavait parafrázálva: egy értelmiségi „nem tehet másként”. Én személyesen ezt tartom a valódi közéletiségnek.

Az interjút Fazekas József készítette

FACULTA PHILOSOFICKÁ UNIVERZITY KARLOVY
PRAHY
PRÁCE Z VEDECKÝCH ÚSTAVŮ
KRAJČANOV, JAVORSKÝ A TRNÁVSKÝCH KATEDRY

VI.

DR. PAVEL BUJNÁK

JÁN ARANY
V LITERATŮRE SLOVENSKEJ

OVÁHA
Z OBOBU SROVNÁVACIEJ DEJIN
LITERÁRNÝCH

JEAN ARANY
POETE HONGAIRE DANS LA LITTÉRATURE
SLOVAQUE.

1921

V PRAHE

VEKLTORŮV UČENÝMIŠŤI TRÁVŮ
KRAJČANOV, JAVORSKÝ
A TRNÁVSKÝCH KATEDRY
KRAJČANOV, JAVORSKÝ
A TRNÁVSKÝCH KATEDRY

PLZÁNE

STÁTNÍ PEDAGOGICKÝ ÚSTAV
KRAJČANOV, JAVORSKÝ
A TRNÁVSKÝCH KATEDRY
KRAJČANOV, JAVORSKÝ
A TRNÁVSKÝCH KATEDRY

CENA 11 Kčs

Az összehasonlító irodalomtörténet alapfogalmai*

PAVOL BUJNÁK
THE BASIC CONCEPTIONS OF COMPARATIVE LITERATURE SCIENCE

82.091
82.0

Comparative literature science (comparatism), literature tradition, literature impact.

A feladat, melyet az alábbi elmélkedésben kitűztem, nem könnyű, hiszen az az összehasonlító irodalomtörténet tárgyát képezi. A feladat nehézsége ezzel már részben adott is, hiszen minden összehasonlítás két dolog tökéletes ismeretét feltételezi. S minél távolabb áll egymástól a két dolog, annál nehezebb a feladat. A közeli és hasonló dolgokat könnyű összehasonlítani. Ám ha a hasonlóság kicsi, ha az a részletekben rejlik, egyszóval ha egymástól távol eső dolgokat vetünk össze, a feladat nehézsége megnő. Másrészt a feladat nehézségét számunkra az adja, hogy meg kell különböztetnünk egymástól a rokonság különböző fokozatait, hogy az általunk összehasonlított dolgok különböző mértékben hasonlóak és összehasonlíthatóak lehetnek.

Azt vizsgáljuk, hogy a szlovák irodalomban van-e mit összevetnünk a magyar költő, Arany János költői munkásságával.

Ha egy nemzeti államban, amelyen a történelmi Magyarország volt, több nemzet élt egymás mellett, s mindegyik megteremtette a maga nemzeti irodalmát, ezen irodalmak között mindig volt valamilyen viszony, valamilyen kölcsönösség, valamilyen kapcsolat. Már maga a közös politikai fejlődés bizonyos közös kapcsolatokat teremtet; kialakul a tágabb értelemben vett közös hazafiság, közös érdekek hatnak a hasonló gondolatok stb. megszületésére. Ily módon a kölcsönös irodalmi kapcsolatok különböző módjai alakulnak ki.

A hasonlóság és az összevethetőség eme különböző fokait és fajtáit az irodalomban meg kell határozni, s mi magunknak kell azokat pontosítani.

Az irodalomtörténet ismeri az irodalmi hagyomány fogalmát. Ez a fogalom az első pillantásra csak egy irodalomban lehet fejlett és hasznosítható. Eddig legalábbis úgy tűnt számunkra, ha irodalmi jelenségeket hasonlítottunk össze egymással vagy egymástól távoli irodalmak hatását vizsgáltuk. Ám ha egy államban egymás mellett élő két nemzet irodalmát vizsgáljuk, tágabb irodalmi hagyományról beszélhetünk, például közös forrásból való merítésről (pl. a krónikákból). Éppen a külön-

*A szerző Ján Arany v literatúre slovenskej [*Arany János a szlovák irodalomban*] (Praha, 1924) című monográfiájának első fejezete.

böző nemzetek közös fejlődése – amilyen az egykori történelmi Magyarországon volt – tette lehetővé a közös irodalmi hagyomány kialakulását. Gondoljunk csak a török uralom okozta közös szenvedésre, s máris igazolódik fenti állításunk.

Az irodalmi összehasonlítás további lehetőségei egy irodalomban, egy nemzet irodalmában is megvannak, ám bennünket a továbbiakban nem ez, hanem két, egymással közös állami kötelékben álló irodalom kölcsönös kapcsolatai érdekelnek.

Ha irodalmi hagyományon általában az elmúlt korok minden lehetséges hatását értjük a jelenlegi irodalomra, valami belső, mélyebben, az író lelkében megnyilvánuló világszemléletet, erkölcsi ítéletet, az összehasonlíthatóságnak még más fajtáit is meg kell különböztetnünk. Maga az irodalmi hagyomány még nem jelent irodalmi hatást, hiszen az irodalmi hagyomány eredhet a politika, a társadalom és a természet általános gyökereiből; amikor azonban irodalmi hatásról beszélünk, már valami konkrét, konkrét íróra vagy irodalmi alkotásra gondolunk.

S ha az irodalmi hagyomány szellemében két lehetőségről lehet szó: a közös anyagról és a közös anyag közös vagy hasonló feldolgozásáról, az irodalmi hatás kapcsán is ugyanúgy különböző fokozatokat különböztethetünk meg.

Mindezt az alábbiak szerint szemléltethetjük:

I. Egy irodalomban

A) Az irodalmi hagyomány megnyilvánulhat

- a) a közös anyagban,
- b) a feldolgozás hasonlóságában.

B) Az irodalmi hatás megnyilvánulhat

- a) a közös anyagban és eszmeiségben,
- b) a feldolgozás hasonlóságában.

II. Két, de politikailag rokon irodalomban

A) Az irodalmi hagyomány megnyilvánulhat

- a) az azonos anyag feldolgozásában,
- b) az anyag hasonló feldolgozásában.

B) Az irodalmi hatás ugyancsak megnyilvánulhat

- a) az eszmék hasonlóságában és
- b) az azonos anyag feldolgozásának módjában.

Úgy vélem, mindegyik esetre elég példát találunk mind a magyar, mind a szlovák irodalomban.

A felvázol sémán kívül még más kapcsolatok is lehetségesek két, egy állam határain belül élő aránylag egyenlő nemzet irodalma között. Az ilyen irodalmak közötti kölcsönös viszony alapulhat ellentétben vagy csodálaton, ellenszenvben vagy önkéntes elfogadáson, megvetésen vagy utánzásra, s a hagyományból eredhet az anyag feldolgozásának önkéntelen hasonlósága is.

Mindezeket figyelembe kell vennünk, s amennyiben lehetséges, figyelembe is vesszük, jóllehet csak egyetlen magyar költő hasonlóságát, hatásának nyomait, csodálatát, utánzását kutatjuk a szlovák irodalomban.

De itt is finom disztinkciókat kell tennünk. Már magából a hagyomány fogalmából következik, hogy nem minden minősül hatásnak, ami hasonló. Fontos tudatosítanunk az egyszerű lelkesedés, inspiráció és hatás, illetve a hasonlóság közötti különbséget. Közlebről tehát: a hagyomány befolyásolhatja úgy az anyag hasonlóságát, mint a feldolgozás módját, jóllehet a két költő nem is tudott egymás létezésé-

ról. Tágabb értelemben hatásról beszélünk, ha az egyik költő ismeri a másikat, s ez lehetővé teszi az egyszerű lelkesedést, ha az idegen mű fő eszméje valami hasonló megalkotására lelkesíti őt fel; szorosabb értelemben hatásról beszélünk, ha megnyilvánul a különböző anyagok eszmeiségének és formáinak közössége, avagy hasonló anyag eszmeisége jelenik meg más feldolgozásban, s végül a hasonlóság esetén, ahol hasonló anyag és forma jelenik meg.

Az irodalmi hatás feltételei

Az irodalomtörténészek kedvenc témája az egyik költő másikra gyakorolt hatásának a vizsgálata. S nincs talán egyetlen, bármilyen individualista költő, író vagy tudós sem, akinél nem lehetne kimutatni valamelyik elődje hatását. Még Shakespeare is – nem is szólva leleményességéről – függ formailag és eszmeileg angol elődeitől. S éppen ez az, amit – a nagy egyéniségek esetében nem szívesen beszélünk irodalmi hatásról – tágabb értelemben irodalmi hagyománynak nevezünk.

Tudunk nagy egyéniségek más nemzetek embereire-művészeire gyakorolt hatásáról, illetve nagy művészegyéniségek hatásáról saját nemzete utódaira. Tudunk például Torquato Tasso és Ariosto Arany Jánosra gyakorolt óriási hatásáról, Béranger hatásáról Petőfi költészetére, Goethe *Faustjának* és Byron *Kainjának* hatásáról Madách drámájára vagy nálunk Dante és Petrarca hatásáról Kollár *Slávy dcerájára*, Walter Scott és a lengyel romantikusok hatásáról Hurbanra, Kalinčiakra, Tomášikra, Kubánira és Jirásekre, Byron hatásáról Mácha költészetére stb. Ezért általános szabályként fogalmazhatjuk meg, hogy minél nagyobb valamely nemzet irodalma és fejlettebb a kultúrája, annál több értékes egyéniségeket szül, és annál biztosabb és nagyobb a hatása az alacsonyabb kultúrákra és más nemzetek kisebb irodalmára.

De alig volt valaki, aki észrevette volna, milyen viszony van a nagyjából egyenrangú, nemzeti szempontból többé-kevésbé egyenrangúan fejlett nemzetek irodalma és kultúrája között egy államkereten belül; e nemzetek már helyzetükből adódóan is arra rendeltettek, hogy gondosan elzárkózzanak a másik elől, egymást szidják, versengenek egymással, hogy egyik a másikat a maga vélt függetlenségében felülmúlja. Első pillantásra lehetőségünk nyílik az általános, példa értékű hatás megállapítására, hogy tudniillik amivel az egyik rendelkezik, azt a másik is megpróbálja létrehozni, ám hirtelen felbukkan a közvetlen hatás lehetetlensége is, hiszen féltékenységből eredően mindenki eredeti akar maradni, független a másiktól. De akárhogy is alakult ki ez a viszony, nekünk meg kell határozni.

Az egykori Magyarországon a nemzetek 1790-ig békében éltek egymás mellett, megfértek egymással, mindenki szabadon végezte a dolgát, ám mindegyik a latin nyelv uralma alatt alkotta meg a nemzetileg és nyelvileg sajátost. A reformáció minden nemzetet az anyanyelvi irodalom ápolására ösztönözte, de a győztes ellenreformáció ezt a törekvést meggyengítette. Később a felvilágosodás korában a nemzeti nyelv ismét előretört, a magyarok mások rovására fokozatosan egyre több jogot sajátítottak ki maguknak, s az addigi nyugodt viszony egyre inkább ellenségessé vált. E téren sokatmondó, hogy a kishonti *Solennie* még a 19. század húszas éveiben is szerette volna megóvni a történelmi Magyarország népeinek nyugodt, baráti viszonyát, ezért latin, csehszlovák, magyar és német nyelven közölt tanulmányokat. Később azonban a magyarok számára fokozatosan ellenségessé válik minden szlovák

szó, csak önmagukat látják, az országban szemmel láthatóan a más nyelvű kultúrák megszüntetésére törekednek, és mindenáron megpróbálják elhomályosítani más nemzeteket és azok szellemiségét. Kollár nagy művére fel sem figyelnek, s ha említik is alkotóját, azt is negatív értelemben, mint pánszlávot, a szláv kölcsönösség hirdetőjét. Hiába igyekszik a későbbiekben is Imro Gášpár megismertetni a magyarokkal Sládkovič költői művét, hiába álmodozik arról, hogy egykor majd hazánk jelentősebb városaiban Petőfi, Széchenyi, Eötvös, Ludovít Štúr, Sládkovič, Palárik örök márványemléket kap, a magyarok az ilyen magyar–szlovák toleranciáról hallani sem akarnak. Sőt megfigyelhető, hogy a későbbiek során lexikonjaikban és a történelmi Magyarország íróit bemutató kiadványaikban (Szinnyei: Magyar írók élete és művei) milyen röviden és felületesen elintézik Kollár, Sládkovič, Vajanský, Hviezdoslav tárgyalását. S emlékezzünk még későbbi dolgokra is: milyen gondosan magyarosították a szerkesztőségek Mikszáth minden mondatát, melyben a nógrádi szlovák nép néhány jellegzetes kifejezését próbálta megörökíteni műveiben, milyen gondosan fordította a magyar nyelv tanára és egyben Madách életrajzírója Pesten klasszikus, „magas” irodalmi magyar nyelvre Madách feleségének és szüleinek egyszerű szlovák nyelvű leveleit, csak hogy eltapossa a magyar irodalom nagy büszkeségének életéből a szlovák nyelvnek még a nyomát is. Ezek után nem kell csodálkoznunk azon az ellenséges magatartáson, amit a szlovákok a magyar irodalommal szemben kialakítottak. Ahogyan a magyarok viszonyultak a szlovák irodalomhoz, ugyanúgy viszonyultak a szlovákok a magyar irodalomhoz: észre sem vették, megvetették, hallani sem akartak róla. Ebből megérthető Ondrej Trúchly-Sitnianskynak, az *Orol* szerkesztőjének magatartása, aki még 1874-ben szimpátiával fogadja Imrich Gášpár közbenjárását a magyar–szlovák irodalmi kölcsönösség érdekében*, ám amikor a magyarok egyre nyíltabban kezdik hangoztatni a szlovákok „arte et Marte” kiirtását, szellemiségük elhallgattatását, még a békülékeny Sitniansky is fokozatosan mást tanácsol a szlovákságnak, s 1875-ben az egyik „legrégibb, legjelentősebb költőnk” szavaival azt tanácsolja, hogy „jót tennének fiataljaink maguknak és a nemzetnek azzal, ha a szláv nép egyszerű dalait lelkesen tanulmányoznák, mert ott lelhető fel az a gyökér, amelyből az igazi szláv költészetnek ki kell nőnie és ki kell virágoznia”. 1876-ban a fiatal költőnek azt tanácsolja: „A maga szilaj Pegazusa nem tűri a gyeplőt, utol akarja érni a megszelídíthetetlen Petőfi Pegazusát, amely vadul szárnyal az alföldi pusztán. Szorgalmasan olvassátok a népdalokat, az olyan költőket, mint Hollý, Kollár, Sládkovič, Čelakovský, Hájek, Puškin, Homjakov, Mickiewicz, Słowacki stb., s nem verselők, szlovák Stachók leszte, hanem kedvelt költők.”

Egyébként a figyelmen kívül hagyás, a negáció, a megvetés, az ellenséges viszony is a két irodalom, a szlovák és a magyar irodalom közötti kapcsolatot fejezi ki. Ezt is hangsúlyoznunk kell. De vajon az ilyen kapcsolat esetén beszélhetünk-e egyáltalán irodalmi hatásról, az eszmék és formák hatásáról? Bennünket éppen ez érdekel. S ahogy korábban meghatároztuk az irodalom érintkezési pontjainak lehetőségeit,

*Megjegyzni, hogy „nagyon szívesen közöljük az Ön írásait, és egyben arra kérjük Önt, hogy a mi szlovák olvasóközönségünknek a maguk magyar irodalmával való megismertetését ne nehezítse. Csaknem ezer éve élünk együtt – s nem kellene jobban megismernünk egymást?... s csak azért kellene elfordulnunk egymástól, mert néhány neregát és »szövetségisti« irodalmi barátkozásunkat »arte et marte« elrontani igyekeznek?! Munkára fel, haladjunk vállvetve az egész emberiség közös felvilágosításán. Sok sikert hozzá!”

most is azt mondhatjuk, hogy még két olyan ellenséges viszonyban álló irodalom esetében is, amilyen a szlovák és a magyar, nagyon is élő az irodalmi hagyomány, amely a közös anyag feldolgozásában és a feldolgozás hasonlóságában nyilvánul meg, s amelyhez ösztönzést adhat a már említett féltékenységi is, de lehetséges az eszmék hasonlóságában és a feldolgozás módjában jelentkező irodalmi hatás is.

Csakhogy ennek feltételei kissé mások a két irodalomban, ezért közelebből is foglalkoznunk kell velük. Négy ilyen feltételt különböztetünk meg:

A) A személyiségnek az adott kapcsolatban feltétlenül szimpatikusnak kell lennie. Beszélhetnénk akár a szimpátia különböző fokozatairól. Az ilyen költői vagy művészi személyiség semmiképpen nem lehet ellenséges. Ahol éles nemzeti harc folyik, mint amilyenről a 19. század második felében beszélhetünk, ott a művészi egyéniségnek meg kell szabadulnia a más nemzetekkel szembeni minden ellenséges megnyilvánulásától, hogy hatni tudjon. Amennyiben Aranyt a továbbiakban ezen állítás pozitív példájaként fogom emlegetni, engedtesse meg nekem, hogy ezen alapelv megvilágítása érdekében most negatív példával éljek. A lírában minden bizonnyal Petőfi képviseli a 19. század közepének magyarságát, s talán minden idők magyar líráját, Arany a magyarok legnagyobb epikus költője. Ám Petőfi azzal, hogy renegáttá vált, hogy szlovák vérrel az ereiben a leginkább lázongó magyarrá vált, aki vakká vált vértestvéreivel szemben, nem látta, nem ismerte és nem akarta megismerni őket, elveszítette a szlovákok szimpátiáját. S ha olvasták is műveit, féltek tőle, ellenszenves volt számukra. Ezt jól láthatjuk Sládkovičnál. Imrich Gáspár az *Orol* című lapban 1873-ban leírja a Sládkovičnál tett látogatásait abból a célból, hogy megnyerje a szlovákok szimpátiáját a magyarokkal szemben. Megjegyzi, hogy beszélgetésük azonnal az irodalom körül forgott. „Azonnal látható volt nagy jártassága [Sládkovičé – P. B. megj.] a világirodalomban. Shakespeare-t, Petrarcat, Horatiust, Petőfit említette – ez utóbbiról nem volt jó véleménye.” Jól láthatjuk tehát, hogy Sládkovič nemcsak tudott magyarul, de olvasta Petőfi verseit, ismerte munkásságát, és elítélően szolt róla. Petőfi elutasításának okát nehéz lenne kizárólag Petőfi költészetében keresni; az mélyebben gyökerezik, abban a már említett ellenszenvben, amit Petőfi renegátsága váltott ki a szlovákságban. A csehek ugyanis – akiknek semmi okuk nem volt az ellenszenvre Petőfivel szemben – már 1871-ben ismerték Tuma és Brábek fordításában verseit. Hasonlóképpen szolt Grosman is az *Orolban* 1874-ben közölt Sládkovič-életrajzában is, mely szerint az utóbbi időben olvasta Petőfit is, „aki azonban a maga túlzott érzékiségével nem igazán felelt meg neki, de ő sem vitatta el tőle különleges költői őstehetségét”. Itt akár ellent is mondhatnánk neki, hiszen ha mérlegre tesszük Kollár és Sládkovič költészetének érzékiségét (tudjuk, milyen ellenállást váltott ki a *Marína* a szlovák kritikusok között a maga romantikus érzékiségével), bizonyára nem ebben fogjuk fellelni Sládkovič Petőfivel szembeni igazi ellenszenvét, hanem Petőfi renegátságában, s az érzékisége csupán külsődleges, kritikai szempontból elfogadhatóbb okként említődik. Ennek kapcsán nagyon érdekes az *Orol* szerkesztőjének, Ondrej Trúchly-Sitnianskynak az álláspontja. Sitniansky elismerte és csodálta Petőfi költészetét, sőt közelebből is foglalkozott személyiségével. Amikor a lap 1873-as évfolyamában Viliam Pauliny-Tóth életrajzában mintegy mellékesen azt írja, hogy Pauliny felesége magyar volt, Tóth Vilma Kecskemétről, s a jegyzetben megjegyzi: „mint Körner a Napóleon elleni harcmezőn és a szlovák renegát, a zseniális Petőfi, Percel alezredese – így szer-

zette a harcmezőn a maga szikrázó énekeit, melyeket az egész nép elsajátított”. A következő, 1874-es évfolyamban maga Sitniánsky mutatja be, „Hogyan akart Petőfi képviselő lenni? (Részlet Petőfi 1848-as naplójából)”. Egyrészt amikor fiatal szlovák költőknek ad tanácsokat, sehol sem állítja Petőfit példaképnek, sőt ellenkezőleg, 1876-ban elrettentésként említi „Petőfi szilaj Pegazusát, amely vadul száguld az Alföld pusztáin”. Sitniánsky álláspontjának gyökerét, bár egyértelműen csodálja Petőfi költészetét, ismét csak „a zseniális Petőfi renegátságában” kell keresni. Később, 1893-ban Škultéty, amikor Matzenauer-Beňovský Petőfi lírai költeményeinek fordítását értékeli, a mi elméletünket igazoló álláspontot képviseli: „Az erőteljes magyarosítás korában mi csak *kényszerűségből* fordulhatunk a magyar irodalomhoz” (*Slovenské pohľady*, 1893, 247. p.). S még egy sokatmondó példa és ok a csehszlovák kölcsönösség történetéből. Amikor az 1830-as, 1840-es években a csehek nagyon szigorú álláspontra helyezkedtek a szlovákokkal kapcsolatban, amely őket a legérzékenyebb területen, a nemzeti érzés terén érintette, az elgondolt közeledés helyett éppen az ellenkezője történt: kodifikálták a szlovák irodalmi nyelvet. – Ezekből a példák közül egyértelműen kiderül, hogy az irodalmi hatás feltétele egy szimpatikus személyiség, aki munkássága során vagy egyáltalán nem, vagy csak alig érinti az adott nemzet legérzékenyebb pontjait, ha hatni akar rájuk.

B) Az irodalmi hatás másik feltételét a kor határozza meg. Álláspontunk megvilágításához ismét Petőfihez fordulunk. Az az ellenállás, amely személye ellen kialakult a 19. század hetvenes éveiben, az idő előrehaladtával megszűnt. Bár Paulíny-Tóth még 1875-ben is fordít verseiből, minden bizonnyal felesége hatására és személyes szimpátiájától vezérelve, ahogy az Sitniánsky említett szavaiból kiderül. Sőt különleges kivételként 1869-ben a *Minervában* közölt *Petőfimú* (Petőfihez) című versében maga Banšell is elkötelezi magát Bobulovának Petőfi mellett, „örök példaként” állítva be őt, vágyainak és törekvéseinek „mozgatórugójaként”; miközben az egész *Minerva* a szlovák–magyar közeledést kívánta szolgálni a sokatmondó Szabadság, Egyenlőség, Testvériség! jelszavával, Liptó vármegye főispánjának, Martin Szentlványnak ajánlva, ünneplő cikket is közölt róla, melyet „az első magyar–szlovák részvénytársaság nyomdája” adott ki, megjelentette a magyar költő, Szathmáry Károly hazafiságra buzdító versét: mindezekkel indokolható Banšell versének tartalma is, s az évkönyvbe kért írása eleve jelezte annak célját és irányultságát. De már ebből is világosan látható, mire akarunk kilyukadni. Petőfi már halott volt, s a kor előrehaladtával egyre inkább lanyhult a vele szembeni ellenállás renegátsága miatt, s ugyanakkor egyre inkább elismerték zsenialitását. Hviezdoslav 1880-ban az *Orolban* közli a *Slovensko* (Szlovákia) című versét (válaszként Petőfi *Az Alföld* című versére) – még némi ellenállást érzékeltetve. De ezt követően Emil Podhradský csakhamar könyv alakban kiadja Petőfi verseinek nagyobb gyűjteményét, melybe felveszi Koloman Banšell fordításait is; 1893-ban František Otto Matzenauer-Beňovský Nagyszombatban megjelenteti Petőfi Sándor lírai költeményeit, s később maga Hviezdoslav is sokat fordít verseiből. Ezáltal egy újabb szabály merül fel az irodalmi hatás feltételeként. Ha a személyiség művészileg nagy, más szempontból viszont nem szimpatikus, s hatni akar egy másik nemzetre, ahhoz a kornak kedvezőnek kell lennie; s minél kevésbé szimpatikus vagy minél inkább visszataszító személyiség, annál több időnek kell eltelnie ahhoz, hogy hatni tudjon, és fordítva: minél szimpatikusabb a személyiség, annál korábban megnyilvánul a hatása. De ezzel még keveset mondtunk el ma-

gáról a korról mint az irodalmi hatás feltételéről. Ismeretes, hogy a költők munkájukhoz ösztönzéseket az olyan régebbi korokból merítik, amelyek valamilyen közös, hasonló jegyet tartalmaznak saját korukkal. Amikor a magyar nemzet Béccsel és az udvarral szembeni ellenállásra gondolt, a költők verseik számára hősöket-példaképeket abban a múltban kerestek, amelyben nemzetük a legtöbb kiválóságot mutatta fel, így született meg Katona *Bánk bánja*, Vörösmarty eposza, a *Zalán futása*, Arany *Toldija*. S amikor a szlovákok saját szabadságukra, a magyar elnyomókkal szembeni ellenállásra gondoltak, költőik példaképeket-hősöket Jánošík vagy Szvatopluk megveselésével és drámai megformálásával teremtettek. De ahogy egy nemzet életében a kor viszonyainak hasonlósága ösztönzéseket és hatásokat adhat a múltból a költők számára, ugyanúgy lehetséges, hogy két – politikailag összekapcsolódó, bár egymással ellenségesen is viselkedő – nemzet életében is vannak hasonló korok, melyeket ha nem is mindig, de többnyire együtt élnek át. S ha egy ilyen nemzet költője felismeri kora hangulatát, a másik nemzet költőjére is hatni fog, ha az is hasonlóan fogja fel a kor hangulatát. Azaz a nem szimpatikus személyiség esetében a kor távol-sága, vagyis a kor hasonlósága és rokonsága játszik szerepet.

C) Ha eltekintünk a művész személyiségétől és korától, maga az irodalmi alkotás is hathat eszmei tartalmával. Ha irodalmi hatásról beszélünk, elsősorban erre az eszmei hatásra gondolunk. Tekintettel azonban a magyar és a szlovák nemzet adott viszonyára, valamint e hatás fajtájára és feltételeire, erről részletesebben kell szólnunk. Három lehetőséggel állunk szemben: 1. ha az író vagy művész alkotásában általános emberit ábrázol; 2. ha egyedit, szokatlant, individuálisat; 3. ha nemzetit emel ki és mutat be. Nyilvánvaló, hogy ezeket az elemeket a műalkotásban nehéz megkülönböztetni egymástól: általában minden műalkotásban, legalábbis minden igazi művész alkotásában fellelhető mindhárom elem. Mindegyikről külön kell szólnunk. A régi klasszikus művészet és később a reneszánsz és a klasszicizmus az alábbi alapelvhez tartotta magát: megragadni az általános emberit; talán nem kis mértékben épp ezért nevezik klasszikus művészetnek. Ezzel szemben az új művészet, kezdve a romantikával, az egyéni, különös, ritka, váratlan jegyeit viseli. De nem titkolható, hogy az egyedi és különös keresésében az általános emberi is megnyilvánul, s köztük mindig van egy vékony fonál, amely összeköti őket az általános emberivel. Kérdés, hogy kettejük közül melyik hathat előbb egy idegen irodalomra vagy általában a művészetre? Úgy tűnik számunkra, hogy csak az első mozzanat, az általános emberi az, amely mindenkire egyaránt hat, s mindenkit magával ragad. Hiszen még a leginkább individuális is éppen azzal, hogy mélyebbre hat, a legtökössabb húrokat pendíti meg, az általános emberit fedi fel, s ezzel hat leginkább. Mert miben is nyilvánul meg a művész individualitása? Abban, hogy járatlan útra lép, saját szemüvegén keresztül szemléli a világot, melyet hajlamai, neveltetése, hangulata teszi színessé, s felfedi lelke legféltettebb titkait is. De mindezek alapján az általános emberit is érinti, és egyénisége, amely inkább abban nyilvánul meg, hogyan adja mindezt elő, nem tud hatást kifejteni. Egyszóval azt akarjuk mondani, hogy mindig az általános emberi az, ami hat más művészekre vagy nemzetekre, ami étvágyat csinál náluk ahhoz, hogy valami hasonlót alkossanak, ezzel szemben az individuális, egyedi nem tud hatni, nem tud felszólítani az utánzásra már csak azért sem, mert akkor megszűnne egyedi, individuális lenni. Igen, az erős egyéniség hat a környezetére, de a környezet csupán a módszereit sajátítja el, és sosem azt, ami ép-

pen egyénisége lényegét képezi. Ha tehát a művészi individualitás erős hatásáról van szó, az a következő, negyedik pontunk alá tartozik, a forma alá. A harmadik módtívum, a nemzeti, valójában az előző kettő között helyezkedik el: nem is általános emberi, nem is tisztán individuális, mindkettőből tartalmaz egy keveset, az utóbbiból többet, s ezért mint individuális alapvetően inkább a módszerrel képes hatni, mintsem a saját tartalmával. Az individuális is, a nemzeti is felkínálhatja a másik nemzet költőjének a módszer utánzását, azaz hogy ő is törekedjen megfogalmazni saját maga és nemzete lényegét, ám ez nem eredményezhet közvetlen hatást, nem vezethet eszmei tartalma egyszerű utánzásához. Még világosabban: az individuális és a nemzeti inspirálhat, ösztönözhet, felkeltheti valami utánzása módjának a szükségességét, de egyszerűen nem hathat, nem vezethet belső utánzáshoz.

D) Ezzel már érintettük is az irodalmi és általában a művészi hatás negyedik feltételét, a formát. Ahogy az eddig elmondottakból nyilvánvalóvá vált, amikor a hatásról beszélünk, az általános emberi eszméken kívül elsősorban a formára, a módszerre gondolunk. Valójában ez a kettő, az eszme vagy az általános emberi és a forma hat a művészetben, különösen pedig az irodalomban a legerősebben. Ha például Hollý eposzaira és a magyar költő, Vörösmarty eposzaira gondolunk, tisztán látjuk, hogy a mi Hollýnkat Vörösmarty műve inspirálta: bizonyítékaink vannak a fentebb állítottakra, bizonyítékok az általános emberi eszmék és a formák hatására. Ahogy eposzában Vörösmarty megénekelte népe harcait, ez az általános emberi eszme arra ösztönözte Hollýt is, hogy megénekelje népe régi dicsőségét, s ahogy Vörösmarty hexameterekben énekelt, Hollý is ugyanúgy. De itt csak a külső formára, a hexameterre hoztunk fel példát. Ugyanúgy látjuk Kollárnál a külső forma hatását Pertrarcától, Vajanskýnál, Jesenskýnél a külső forma hatását Puskintól stb. A külső forma mellett azonban fontos a belső forma hatása is: a kompozíció, a figurák, a trópusok, a különleges látásmód hatása, a gondolatok és érzések különleges kifejezése, melyet az előbbieken során individualitásként emeltünk ki. Ezáltal formálisan, főleg a belső forma révén az individualitás hathat másokra is. Az irodalmi hatások legtöbbször ide sorolható, bár ezeket a legnehezebb felismerni. Itt azonban nem okoz nehézséget semmilyen politikai határ, és ha az ellenséges, ám szimpatikus személyiség lenyűgöz a formával, leküzd minden akadályt.

(Fazekas József fordítása)

PAVOL BUJNÁK

THE BASIC CONCEPTIONS OF COMPARATIVE LITERATURE SCIENCE

The study is the first chapter of János Arany's monography written in the Slovak literature in 1924, in which he analyses the basic concepts of comparative literature history (literature comparatism), firstly the issues of literature tradition and the influence of literature. The author provides an analysis through several works of authors of the Slovak and Hungarian literature from the 19th century, mainly by showing the influence of Sándor Petőfi and János Arany on the public opinion of the Slovak literature. In the study the sensitive issues of Slovak-Hungarian literature relationships are also present, for example Sándor Petőfi's long non-acceptance by the Slovaks.

Új kapcsolatok – régi problémák?

RUDOLF CHMEL
NEW RELATIONSHIPS – OLD PROBLEMS?

82.091:821.511.141:821.162.4
821.511.141.091
821.162.4.091

Literature science, comparative research, Slovak and Hungarian literature, literature value.

Kezdjük parafrázissal! A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozásának szükségességéről sokféleképpen beszélhetünk. Mindenekelőtt általánosságban, objektíven, módszertanilag. De beszélhetünk személyes jelleggel, hitünk szerint is, ám ez a kutatómunka során csak ritkán fordul elő. Valahogy így beszélt a nálunk is ismert lengyel irodalmár, Kazimierz Wyka – természetesen nem a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok, hanem az irodalomtörténet tanulmányozásának szükségességéről. De folytassuk még egy ideig szerénytelenül az ő intenciói szerint! Ha már a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának szükségességéről, a szlovák hungarológiaiáról van szó, szeretném az egész problémakört, e szaktudomány tárgyát, a tudományok rendszerében elfoglalt szerepét és jelenkori kultúránkban betöltött funkcióját kívülállóként, bizonyos csodálattal, de főleg szkepszissel szemlélni. Csodálatomat és szkepszisemet az elvégzett munka, annak értelme és hatása, hatékonysága, társadalmi kihatása és jelentősége váltja ki.

Nem a már elvégzett és még elvégzendő munkák fölött akarok érezlegni, jóllehet ez alól sem tudjuk magunkat teljesen kivonni. Épp ellenkezőleg. Eleget dolgozunk? És főleg hogyan? A száraz bibliográfiai adatok bizonyára megörvendeztetnének bennünket, de mi van a számok mögött?

Az e téren végzett kutatást és munkát ma már semmi nem gátolja. Ellenkezőleg. Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó irodalomtudóst találni ma a legegyszerűbb feladat. Új kutatókra lelteni azonban szinte lehetetlenség. Minden deklarált tudományos és kultúrpolitikai igény ellenére sem vagyunk képesek feltölteni e kutatási területet (a magyarországi szlovakisztikában ugyanez a helyzet!) új szakemberekkel. Az e területen dolgozók köre túlságosan zárt, izolált; zárt maga a diszciplína is. Ha valaki megvizsgálná, hogy a szlovák és magyar irodalom összevetése az akadémiai magyar irodalomtörténetben, illetve a magyar és a szlovák irodalom összevetése az akadémiai szlovák irodalomtörténetben mennyire „hatékony”, a két irodalom közelsége ellenére sem állapíthatna meg sokat. (Ez bizonyára összefügg az általános izoláltsággal, a nemzeti irodalomtörténet-írás megalapozásában megnyilvánuló kizárólagosságra törekvéssel, de ugyanakkor a kölcsönös komparatiztikai kutatások tudományos igényességének és fejlettségének fonákságaival is.) Ha

tehát maga a tudományág nem lép túl önmagán, mégpedig magas szinten, továbbra is olyasvalami lesz, aminek megszületését mindenki áhítattal várja, de ami senkinek sem hiányzik. A saját korlátok leküzdése azonban, ha az csupán ünnepi konferenciákon és szimpóziumokon történik, nem helyettesíti a tényleges kutatást.

Valami azonban mégiscsak történik, nálunk is, Magyarországon is. Kívülről szemlélve azonban ez ördögi körnek tűnik. Folynak bizonyos kutatások, főleg a 19. századot, illetve részben a 20. századot, a második világháború utáni időszakot illetően (elsősorban Magyarországon), s vannak – bár nem mindig megfelelő elemzésekkel előkészített – kísérletek e kutatások tágabb irodalmi összefüggésekbe helyezésére is. A 20. század legújabb, 1945 utáni szakasza történelmileg még lezáratlan kor, ez azonban nem gátol bennünket abban, hogy már most megkíséreljük részleges rendszerezését. De hogyan lépünk tovább azoknak a korszakoknak, stílusoknak, műfajoknak és alkotóknak a tanulmányozásában, amelyekről, akikről feltételezzük, vagy részben már tudjuk is, hogy konkrét kapcsolatuk volt az irodalmunkkal, s e kapcsolatoknak szerepük volt irodalmunk fejlődésében?

Az egy – nota bene: aszimmetrikus – államban való közös élet, mint amilyen a szlovákok számára a 19. század elejétől a magyarokkal való együttélés volt, olyan mélyen meggyökereztetett bizonyos dolgokat, hogy azok – akár akarjuk, akár nem – módosulva még ma is előbukkannak. Sem nálunk, sem Magyarországon nincs az irodalmi komparatiztikának olyan területe, ahol az elvégzett munkát – legyen szó átfogó történeti áttekintésről, monográfiáról, antológiáról vagy tanulmányról, utószóról, recenzióról – ne megkülönböztetett figyelemmel kísérnék, és ne tulajdonítanának neki elsődlegesen eszmei-politikai jelentőséget, mint éppen ebben a diszciplínában. Nem jogos-e hát ide vonatkozó csodálatunk és kételyünk, s csoda lenne-e, ha nyugalmasabb és kifizetődőbb területekre vándorolnánk? (Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy e terület kutatója hős vagy mártír.)

Az eddig elmondottak inkább csak olyan érzelmek, felhevülések, amelyekeken már többé-kevésbé túl tudjuk tenni magunkat; ezeknek a fájó emlékeknek ma már úgy mond saját életük van, többnyire a kutatásainktól s még inkább jó szándékainktól független saját életük (a tudományos kutatás légkörét azonban így is mérgezhetik). Kezdjük tehát inkább a módszertani problémákkal, bár azokról is inkább csak külső szemlélőként szólok!

Nem akarok itt az érintkezések és kapcsolatok egyes formáiról és azok kutatásáról beszélni, csupán a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok néhány gyakorlati és módszertani szempontjait szeretném felvetni. A gyakorlatiakat azért, mert ezek közvetve vagy közvetlenül a módszertaniakat is meghatározzák. A két világháború közötti ígéretes kezdetek után e tudományág 1945 után Szlovákiában nem a legkedvezőbb társadalmi-politikai körülmények között rajtolt, s amikor már úgy-ahogy rajt-hoz álltunk volna, kiderült, hogy a csapatnak nincs egyetlen tagja sem. A szlovák hungarológia 1945 után, ha nem számítom ide néhány külső munkatárs elismerést érdemlő, ám többnyire szórványos, alkalmi tevékenységét, azt kell mondanom, hogy a nullapontról indult. Az egyetemi hungarológia kevésnek bizonyult, az akadémiai pedig sokáig – éppen ezért – nem fejlődött. A közöttük levő kapcsolat mindmáig elenyésző. (E tekintetben, úgy vélem, bizonyos „tipológiai hasonlóság” mutatható ki a szlovák hungarológia és a magyar szlovakisztika között.) Naivság lenne ezt az elsősorban szervezeti, kultúrpolitikai, de a tudományág egészének minőségével is ösz-

szefüggő kérdést e helyen megvitatni; a további kutatások érdekében azonban nem nézhetjük közömbösen a kialakult helyzetet.

De maradjunk csak a kutatás módszertanánál, hiszen nem az érzelmekről van szó! Mit kell vizsgálnunk a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok területén? És főként hogyan? A bibliográfiai feldolgozástól az aprólékos szövegelemzésekig, ezek szélesebb, többszörös összefüggésekbe ágyazásáig sok a feladat. E feladatokról, kutatási területekről már vannak hozzátéveleg elképzeléseink. Szerintem nagyon figyelemre méltó Karol Rosenbaumnak az a megállapítása, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kérdéskörét nem lehet elválasztani a szlovák–cseh kapcsolatok kutatásától, jóllehet két különböző, sajátos genezisű és funkciójú kapcsolatról van szó. Ez az összekapcsolás – elsősorban a szlovák irodalom és irodalomtudomány szemszögéből – az elkövetkező időszakban talán gyümölcsözőbb lesz, mint az irodalmakat csak lazán összekapcsoló irodalmi szintézisek. Hangsúlyozom, főleg a szlovák irodalom és irodalomtudomány számára lesz gyümölcsözőbb, mivel a cseh–magyar és a magyar–cseh kapcsolatok a harmadik partnert – a szlovák irodalmat – már nem olyan hangsúlyosan említik és igénylik. A „háromdimenziós” szlovák–cseh–magyar kapcsolatok összevető feldolgozása (főleg az államfordulatig, s részben a harmincas évek végéig tartó szakaszt illetően) azonban még csak a hipotézisek (bár fontos hipotézisek) stádiumában van, miközben magától értetődően e kapcsolatok konkrétsága, történelmi megismételhetetlensége e kapcsolatoknak az irodalom fejlődésében betöltött funkciójából, minőségéből és valós értékeiből adódóan változik.

S valahol itt jutunk el ismét a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok értékrendszeréhez, az összehasonlító irodalomtudomány azon axiológiai problémáihoz, amelyekre Rákos Péter nagyon ösztönzőleg már régebben ráirányította a figyelmünket. A kutató számára ugyanis nem teljesen mindegy a kapcsolatok minősége, jelszerűsége, hierarchiája. Valóban más az, ha ezekben a kapcsolatokban Hviezdoslavról, Baňellről, Škultétyről, Krčméryről, Rázusról, Lukáčról, Beniokról vagy Smrekről van szó, s megint más, ha Ľudovít Haanról, Szeberényi Lajosról, Jakub Grajchmanról, Daniel Bachát-Dumnýról, Belo Klein-Tesnoscalskýról, Gáspár Imréről, Adolf Pechányról vagy éppen Gömöri Jenőről. Egészen más az, ha – a közvetlen kapcsolatoktól és tipológiai egyezésektől eltekintve – a magyar irodalmat Hviezdoslav, Baňell, Roy, Krčméry olvasta nagy érdeklődéssel eredetiben, vagy a szlovák irodalmat az említett magyar szerzők, akiknek jelentősége az adott korszak fő fejlődési áramlata szempontjából szinte mellékes, ők maguk pedig vagy egészen ismeretlenek, vagy kevésbé jelentősek voltak. Ezzel nem mondok ellent Rákos Péternek, aki szerint a jelentéktelen dolgok közt is lehetségesek igazán jelentős összefüggések éppúgy, mint ahogyan a jelentős dolgok között is vannak jelentéktelen összefüggések. De ezeket így is kell minősíteni. Az irodalomtudósnak úgy kell ebből az örögi körből kijutnia, hogy a jelentős alkotók ne mosódjanak össze a kevésbé jelentősökkel, hogy ne legyenek egyformák, vagyis hogy nem csupán a kapcsolatokat vizsgálják önmagukban, hanem a kapcsolatok minőségét, funkcióját, okait és következményeit is.

Az államfordulat előtti Magyarországon nagyjából mindkét oldalon azonos társadalmi feltételek alakították a kölcsönös kapcsolatokat, csak hogy, amint az már ilyenkor lenni szokott, ezek a kapcsolatok is aszimmetrikusak, nem megfelelőek voltak. A szlovákok ismerték a magyar irodalmat, a magyarok azonban csak részben a

szlovákokat, s még kevésbé ismerték el annak létezését. Ez történelmi tény, melyet ma csupán magyarázni tudunk, megváltoztatni nem. Az államfordulat, de főleg a Tanácsköztársaság bukása után a magyar emigránsok részéről ez az elismerés szélesebb körűvé és progresszívebbé vált, ám az utódállamok értelmiségi rétegei és írói bizalmatlanok voltak a magyar irodalommal szemben, s elutasítottak mindenféle irodalmi közeledést. Azok a magyar írók viszont, akik kénytelenek voltak Magyarországhatárain túl élni, az államfordulat előtti ez irányú közömbösségüket nem csupán kényszerhelyzetükből következően változtatták aktív kapcsolatra, hanem egyre inkább az addig tarthatatlan állapot objektív okainak felismerése alapján; az általuk felkínált jobbot azonban még azok az írók sem fogadták el nyomban, akik később a szlovák–magyar kapcsolatok terén hatalmas és pozitív munkát végeztek. Mi több, a helyzetet Szlovákiában az a régebbi vád is nehezítette, amelyet az államfordulat előtt az ismert cseh szlovakofil, Karel Kálal 1922-ben úgy fogalmazott meg, hogy „a szlovák értelmiség képviselői kivétel nélkül mind magyar műveltségűek”. Ez a kitétel olyan általánosan elfogadott dolgot jelzett, amely már régen a levegőben lógott, s melyet csak a kor legkiválóbb szellemei – leginkább Krčméry, majd Lukáč és Smrek – tudták magukban hatálytalanítani, s a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokat a korabeli fájó politikai emlékektől és hordalékoktól megtisztítani. Ebben az ellentmondásos folyamatban a 19. század végétől sajátos szerepet játszottak a szlovák környezetben dolgozó cseh politikusok, kulturális dolgozók, újságírók és kritikusok. Bár nem mindig Kálal szellemében léptek fel, de a szlovák–magyar kapcsolatokhoz és a magyar irodalomhoz való viszonyuk a legjobb esetben is csak tartózkodó volt. Ezt leginkább a századelőn a *Průdy* című folyóirat körül kialakult nemzedék tagjain s részben a Moderna (modern iskola – a ford. megj.) néven ismert nemzedéken figyelhetjük meg. František Votruba és Bohdan Pavlů, akik az államfordulat előtt a szlovák modern iskola nemzedékének, illetve a szlovák realizmus második hullámának voltak reprezentáns kritikussai, a magyar irodalommal szemben bizonyos értelemben merev álláspontra helyezkedtek (részben azért, mert ők nem magyar iskolába jártak, de nem ez volt a fő ok), s álláspontjukat értékszemléletükben is érvényesítették. Ez a tendencia még az államfordulat után is termékeny talajra talált, s a hivatalos csehszlovakista politika is táplálta. Jól látható, hogy a „háromdimenziós” összehasonlítás a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok termékeny problémafelvetéséhez még ebben a nem szándékosan kiválasztott kérdésben is új megoldási lehetőségeket kínál.

A kutatásnak számtalan lehetősége van, de a kiindulópontok eléggé heterogének. Egykor például úgy tűnt, hogy a kettős irodalmiság, az irodalmi struktúrák kölcsönhatásának, interferenciájának elemzése a maguk összetettségében és ellentmondásosságában gyümölcsöző lesz, ahogyan azt a 19. századi, illetve az államfordulat előtti szlovák és magyar irodalom dokumentálta. Ha valami hiányzik az egyik irodalomból, átléphetünk annak az irodalomnak a normái közé, amellyel emez kettős irodalmiságban, kölcsönhatásban áll. A kettős irodalmiság medre (amelyet az államfordulatig a történelmi Magyarországon egy hazában élő magyarok és szlovákok közötti bilingvizmus jellemezett és sajátos társadalmi feltételek determináltak) azonban az utóbbi évtizedekben egyre szűkebbnek bizonyult (szűkebbnek, mint a szlovák–cseh kettős irodalmiságé). A szlovák–magyar kettős irodalmiságot nálunk ma a magyar nemzeti irodalom alkotásainak fordításai helyettesítik. Ebben az ösz-

szefüggésben úgy látom, hogy nálunk a magyar irodalom bizonyos vonzerejét (s itt nem csupán a klasszikusokra – Jókaira, Petőfire, Mikszáthra, Kaffka Margitra, Ady-ra, Móriczra, Karinthyra stb. –, hanem a kortárs irodalomra – Déryre, Örkényre, Darvasra, Szabó Magdára, Ottlikra, Sántára, Fejesre, Kertész Ákosra stb. – is gondolok) az is meghatározza, hogy ez az irodalom ma olyasvalamit közvetít, amivel az olvasó a mai szlovák irodalomban nem találkozik (s ez a „nem találkozik” távolról sem a témákra vagy a műfajokra vonatkozik). Az irodalmi hagyományok egymást felerősítő hatásának, az új környezetben történő adaptációjának, a különböző csatornákon megvalósuló összekapcsolódásának vagyunk ma tanúi, melyek meghatározzák a más nyelvű irodalmakat a hazai kontextusban. Ezen irodalmak elsajátítási folyamatát komparatistikánk vizsgálja. Jelenkori irodalmunk színvonalát és lehetőségeit ugyanis nem mérhetjük a végtelenségig csak magával az irodalommal; ehhez a hazai irodalmi mikrovilág megalkuvás nélküli meghaladása szükséges; a bezártság törvényszerűen az igények leszállítását és a színvonal csökkenését eredményezi (ilyen tekintetben még az irodalomkritikánk is sok mindennel adós).

Ebben az értelemben az összevető szempontokat a korunk irodalmait új módszerekkel megközelítő irodalomtudomány sem nélkülözheti. Nem meddő tipologizálásra vagy távoli analógiák halmozására van persze szükség. Az újfajta tipológiai kutatás szükségességét s az e téren tapasztalható bizonytalanságok kérdését éppen korunk irodalmainak vizsgálata veti fel; ezek fejlődésében egyes külső ideológiai instrukcióknak többnyire azonos vagy analóg tartalmuk és eszmei kihatásuk van a poétikai elemekre; ugyanígy beszélhetünk az ún. hivatalosan szabályozott kapcsolatokról, amelyek az egész társadalmi-politikai-gazdasági integráció részét képezik. Ezek az instrukciók a művészet és irodalom szempontjából csak az első pillanatban tűnnek másodlagosaknak: valójában az irodalom organizmusának alaprétegeiig hatolnak, és hatással vannak az irodalmi kapcsolatokra is. Ezért a komparatistika nem tehet úgy, mintha semmi köze nem lenne az egészhez. A társadalmi integráció az irodalmak között olyan kontextust teremt, amelyet összehasonlító kutatásaink során mindenképpen figyelembe kell vennünk.

Az irodalmak „társadalmi létének azonosságát” (Plehanov kifejezése) az azonosság és különbözőség dialektikus egységében kell vizsgálnunk. Eddigi kutatásaink során többnyire az azonosság mozzanataira figyeltünk, azokra a jelenségekre, amelyek megkönnyítik az irodalmak közötti közeledést, s elhanyagoltuk a különbözőségeket, pedig a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. A befogadás feltétele pedig éppen a különbözőség, hiszen – az integráció alapján – így jön létre a kapcsolatok új minősége. Az ilyen – komplementárisnak is nevezhető – kapcsolat már nem szoros értelemben vett irodalmi kölcsönhatás, hanem az irodalmak közötti bizonyos, az összehasonlítás több formáját is magában hordozó együttműködés, amely nem igényel transzparens kifejtést. Ahogyan B. Reizov mondja: „a nemzeti irodalmak azért élhetnek közös életet, mert nem hasonlítanak egymásra”, az egyes irodalmak sajátossága „ösztönzi a többi érdeklődését emezek irányában, és fejleszti az irodalmi kapcsolatok rendszerét”.

Mi legyen hát szkepszisünkkel, a komparatistikát, különösen a szlovák–magyar komparatistikát illető kétségeinkkel? (Nyilvánvaló, hogy itt nem a tudományágat vagy annak tárgyát érintő, hanem a célhoz vezető utakkal kapcsolatos kétségeinkről van szó.)

Az elmúlt időszak szlovák–magyar irodalmi kapcsolatainak sajátos jellegét nem lehet nem látni, ilyen jellegű kutatásaink tárgya azonban ennek ellenére is egyre inkább az irodalom lesz, s egyre kevésbé az irodalom környezete („környezet” alatt azt a sajátosságot értem, amely inkább ködösítő és ingerlő, mintsem megvilágosító hatású). A probléma „elvonatkoztatása” ebben az esetben a hatások, források és származási láncolatok mechanikus leírásából táplálkozó társadalmi és szakmai előítéletek felszámolását jelenti; szakítanunk kell az üres analógiákkal és a túlságosan általános, nem konkrét tipológiákkal. A kultúra és az irodalom világa visszavonhatatlanul integrálódik, s ez az integrálódás felveti az összehasonlítás és a szintézis igényét. Az esetleges aránytalanságok azonban megakadályozhatják a cél elérését. Még egyszer Kazimierz Wykával szólva: az irodalomtudománynak és ennek részeként a komparatistikának is „tudnia kell önállóan gazdálkodnia. Mint a művészettel foglalkozó más tudományágak, az irodalomtörténet is belsőleg integrált, sokoldalú és szinkretikus tudományág.” Helye van benne a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok igényes kutatásának, e kapcsolatok magasabb egységekbe történő integrálásának is. Még sok hétköznapi munka vár ránk, ezért ne csak ünnepi alkalmakkor munkálkodjunk rajta!

(1986)

(Fazekas József fordítása)

RUDOLF CHMEL

NEW RELATIONSHIPS – OLD PROBLEMS?

The study gives a survey on theoretical and methodological issues of the research of Slovak-Hungarian literature relationships. The author states that while in the historical Hungary these relationships were asymmetric (the Hungarian literature was in dominant position), Slovakia between the two world wars the Slovak literature did not show appropriate invitation of Hungarian literature. After 1945 both, the academic, and the university-degree Slovak-Hungarian comparative literature research was very neglected, and the situation is still not ideal. The author, leaning on Péter Rákos, considering the axiologic aspects of comparative literature research, stresses the necessity of research of the three literatures - Slovak-Czech-Hungarian literature relationships.

A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez

ANDOR SAS

94(=411.16)(437.6)"17/18"

THE JEWS IN POZSONY IN THE LEGAL AND ECONOMIC HISTORY IN THE 18TH AND 19TH CENTURY

Jews in Pozsony, legal regulation, population density, economic life of the Jews.

Annak a két törvénynek, amely a felvilágosodás korában és a Vormärzben¹ a magyarországi zsidóság jogi helyzetét szabályozta – az 1790-ik évi 38. és az 1840-ik évi 29. törvénycikknek –, ámbár közöttük félszázados időbeli rés mutatkozik, nagyjából azonos az alapgondolata: a zsidókat meghagyja az 1790-es, illetve az 1840-es esztendőig szerzett és élvezett jogaikban, s a végső döntést jogi helyzetük pontos körülhatárolásáról, az ún. „polgárosításról” későbbre halasztja.²

Az 1790-es zsidótörvény arra hivatkozik, hogy a zsidóság ügye és némely szabad kir. városnak a zsidók jogi helyzetét érintő kiváltságai a legközelebbi országgyűlésen az e kérdésekről jelentést tevő bizottság előterjesztései alapján kerülnek majd tárgyalásra. Addig is úgy rendelkezik a törvényhozás, hogy a Magyarország határain belül élő zsidók a szabad kir. városokban és más községekben (a bányavárosokat kivéve) abban az állapotban maradjanak meg, amelyben 1790. január elsején voltak, és ha ebben a helyzetükben netalán háborítás érte volna őket, addig élvezett jogaikba visszahelyeztessenek. Ebből a törvényből az tűnik ki, hogy a zsidók jogviszonyainak szabályozása megoldást sürgető probléma volt, de a törvényhozás egyelőre kitért a végleges formában való rendezés elől. A törvénynek a döntő rendezéstől való húzódása azonban magára a zsidóságra nézve nem volt kedvezőtlen, mert 1790. január elsején még II. József uralkodott, és a jozefinista szellemű rendeletek voltak érvényben, melyek a zsidókat humánus elbánásban részesítették.³

Az 1840-ik évi 29. törvénycikk – melynek címe: A zsidókról – az 1790-i idézett törvénnyel azonos, s ugyancsak provizórikus jellegű szabályozást tartalmaz, ami ki-tűnik első mondatából: „Addig is, míg a zsidók állapotáról a törvény nem intézkedik...” Az 1840-es zsidótörvény hat paragrafusból áll. Az első megengedi, hogy azok a zsidók, akik Magyarországon születtek, vagy akik itteni tartózkodásra törvényes úton engedélyt nyertek, s erkölcsi magaviseletük ellen nem merült fel kifogás, szabadon lakhassanak az egész országban. A második megengedi, hogy a zsidók gyá-rakat alapíthassanak, kereskedelmet vagy mesterségeket űzhessenek, és ezekre fiaikat taníttathassák; azokat a tudományokat és szépművészeteket pedig, amelyeknek gyakorlata számukra eddig is meg volt engedve, ezután is gyakorolhatják. A har-

madik paragrafus kötelezi a zsidókat, hogy állandó vezeték- és keresztnévük legyen, s a zsidó újszülötteket a rabbinusok által vezetendő születési lajstromokban anyakönyvezzék. A negyedik paragrafus megkívánja, hogy a zsidók mindennemű szerződést és oklevelet valamely, az országban élő nyelven fogalmazzanak meg. Az ötödik paragrafus alapvető fontosságú kérdése a zsidók ingatlanszerzési jogára vonatkozik, s azt mondja, hogy amennyiben az izraeliták polgári telkek szabad szerezhethetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat a jövőre nézve is fenntartatik. A hatodik paragrafus minden olyan rendeletet és szokást, amely ezzel a törvénnyel ellenkezik, érvényen kívül helyez.⁴

Mindkét törvény nemcsak az ideiglenes rendezésre való törekvés bélyegét viseli magán, hanem ún. kerettörvény természetével bír, melynek alapján a zsidókkal szembeni egységes joggyakorlat kialakulása nem volt lehetséges, mivel maguk a törvények megemlítik, hogy azok a szokások, amelyek a zsidókra vonatkozólag a különböző városokban érvényben vannak, különböző természetűek. Ez a helyzet a hűbéri kor jogi partikularizmusával függött össze. A különböző szabad kir. városoknak különböző kiváltságaik voltak, s ezeknek alapján különböző volt pl. a zsidók számára az ingatlanszerzés lehetősége. A tartózkodási engedély megadása körül is a legeltérőbb gyakorlat alakult ki; néhol vendégként kezelték őket, másutt alkalmatlan idegenek gyanánt. A zsidó nagykereskedelem, bolti kereskedelem és a földesúri jogok bérletének gyakorlata is egymástól teljesen eltérő elvekhez igazodott.

A pozsonyi zsidó közösség fő jelentősége abban rejlik, hogy a törvényhozás közvetlen közelében volt, s így rajta keresztül mentek a zsidóság esetleges beadványai az országgyűléshez. A törvényhozók felfogását a zsidóságról befolyásolták azok a tapasztalatok, amelyeket a pozsonyi zsidósággal való kereskedelmi és személyes érintkezés útján szereztek. Kétségtelen, hogy a pozsonyi gettó műveltségi foka messze meghaladta az ország más városaiban lakó zsidók művelődési színvonalát: itt a világműveltség áramlatai s a német irodalmi és szellemi befolyások gyorsan, frissen és közvetlenül érvényesültek, s itt volt a kamara⁵, a türelmi adó⁶ kivetője is.

A pozsonyi zsidóság statisztikájára vonatkozólag a 18. századtól kezdve a következő adatok állnak rendelkezésre. 1736-ban egy adóösszeírás 772 zsidó lelket említ mint Pozsony területén élő állandó lakost. A következő száz év alatt a pozsonyi zsidóság természetes szaporodás útján mintegy 2000 főre növekedett. Ballus Pál Pozsony városáról írt monográfiájában 1822-ben különböző népszámlálási adatokat idéz, amelyek szerint 1785 és 1815 között a pozsonyi zsidók száma – a Várhegyet és a Zuckermantl⁷ is ideszámítva – kb. 2200 körül mozgott. Ez a szám az akkori összlakosság 7-8%-ának felelt meg; 1842-ben Orosz József *Századunkja* Fényes Elek vizsgálódásai nyomán 38 000-re teszi a pozsonyi lakosságot, s ebből 3700-at tüntet fel zsidónak, ami a zsidóság számarányának mintegy 10%-ra való emelkedését jelenti a város össznépességéhez viszonyítva.⁸

A zsidóság fő foglalkozása a kereskedelem volt. A nagybani gyapjúkereskedést, gabonakereskedelmet és a textilárak forgalmazását jelentékeny arányban zsidók bonyolították le.

A zsidó közösség közigazgatási és igazságszolgáltatási szempontból két különböző hatósághoz tartozott. A Zsidó utcának nyugati oldala városi terület volt, keleti oldala és Zuckermantl mezőváros⁹ az itt élő zsidókkal a Pálffy-féle váruradalom¹⁰ joghatósága alá esett. A zsidóknak nem volt lakhatási joguk a Zsidó utca nyugati ol-

dalán túli többi városterületen (ez alól csak a Vödritz nevű külváros volt kivétel). Megengedték azonban a zsidóknak, hogy megjelenjenek a város vásárain, hogy mint házalók bejárjanak városi területre, azonban se lakást nem bérelhettek városi házban, se nyílt üzletet nem tarthattak. A nagykereskedőknek időről időre megengedték raktárak bérlését városi territóriumon. Városi ingatlan szerzése tilalmazva volt. A Zsidó utcát a 19. század első felében éjszakára elzárták. Az elzáró kapuk a Hal téren és a mai Edelhoffal szemben állottak.

A zsidóság közterhei: 1. Arányos rész vállalása a városra kivetett évi hadiadóból, a kontribúcióból. Ezt az adót quantumnak is nevezték. A kontribúciót egy összegben szabták ki a zsidókra, s annak szubrepartícióját, vagyis az egyes családokra és személyekre való lebontását a zsidók egymás között végezték; 2. A toleranciális vagy türelmi adó, melyet a kamara vetett ki egységes évi összegben az egész ország zsidóságára, s ezt az összeget azután felosztották az egyes községi településekre. Míg a hadiadót a városi hatóság szedte be, a türelmi adó kezelése és behajtása közvetlenül a magyar pénzügyi kamara szervei útján történt.

A zsidóság társadalomtörténete a 19. század első felében folytonos súrlódást mutat a városi hatósággal és népességgel, mely a kontingentált¹¹ céhes termelés kereteiben élve állandóan tartott a zsidó kereskedők konkurenciájától. A zsidókkal szembeni gyanakvó magatartás kereskedelmi területről áttért a kisipar területére is, bár a zsidó iparosok száma felette alacsony volt, s néhány cipészre, szabóra és könyvkötőre korlátozódott. József császár kora óta elvileg és jogilag adott volt a lehetőség, hogy zsidó ipart tanuljon ki, azonban a céhek vezetősége a legerélyesebb ellenállást fejtette ki minden egyes zsidó tanonc felvétele vagy szegődtetése és segédként való felszabadítása ellen. Dacára a zsidók ellen mutatkozó ellenszenvnek, a városi magisztrátus¹² mint a pozsonyi céhek felügyelő hatósága minden ilyen jogvitában a törvényes álláspontot foglalja el, s ha nagy ritkán zsidó tanonc jelentkezik valamely céhbe való felvételre, s a céh a merev elutasítás álláspontjára helyezkedik, a tanács bekéri az illető társulat hivatalos könyveit, s a városi jegyzővel hivatalból végezteti el azoknak az intézkedéseknek a bejegyzését, amelyeket szükségesnek lát. Ha ilyesmi megtörtént, az illető céh abbahagyta az oppozíciót, és belenyugodott a felsőbbség döntésébe.

A városi céhek magatartását érthetővé teszi a kézműves termelés korában az a félelem, hogy a zsidó iparos és kereskedő konkurenciája veszélyezteti azt a mindenképpen keskeny és szűk egzisztenciális alapot, amelyre a kisiparos és kiskereskedő megélhetése támaszkodott.

Ismételten megfigyelhető jelenség, hogy azokban a jogvitákban, amelyek a zsidóság lakhatási joga és kereskedelmi jogosítványai körül fölmerülnek a zsidó közösség és a városi hatóság között, a vármegye és a Pálffy-féle uradalom a zsidóság kérései mellett foglal állást. Ennek a ténynek magyarázatát gazdasági okokban kereshetjük. A megyei nemességnek és a földesuraknak az volt kedvükre, hogy bevásárlás végett a városba érkezvén ott szükségleteiket minél olcsóbban fedezhessék. Az áraknak ezt a mérséklődését a zsidó kereskedelem mozdította elő. A céhek érdeke viszont az volt, hogy a forgalom korlátolt méreteire való tekintettel az árak ne csökkenjenek, mert a termelési költségeket nem tudták csökkenteni.

1807-ben a tűzvész következtében hajléktalanná vált zsidóknak megengedték lakás bérlését városi területen. Mivel a hajléktalanok városi tartózkodása túl hosszú-

ra nyúlt, 1807. június 9-én a tanács elrendeli annak megállapítását, hogy hány zsidó család lakik városi oldalon és a vödrici Újtelepen. Neszter József választott polgár és ácsmester ellen merült fel az a panasz, hogy egyre több zsidót fogad be házaiba, nemcsak a Hosszú utcában lévő Paulaner Hausnak nevezett épületbe, hanem az egykori Lövészárók mellett álló épületbe is.

A szóban forgó zsidóknak kiadják azt az utasítást, hogy Mihály-napon, vagyis szeptember végén kötelesek bérelt lakásaikat elhagyni, s a város területén kívül eső részre költözni. Az ügy előadója javasolta, hogy 52 zsidó családot kivételesen tűrjenek meg tovább is a vödrici Újtelepen. A tanács úgy határoz, hogy e családok maradhatnak lakóhelyükön, de az az 58 háztartás, mely 1790 óta költözött városi területre, köteles lakást keresni a Váralja korlátokkal elzárt részén belül vagy a Pálffy-féle uradalomhoz tartozó oldalon. A Zsidó utca városi oldalán 15 zsidónak volt boltja – ezeket is kötelezik arra, hogy 1807. Mihály napjáig üzlethelyiségeiket ürítsék ki, s béreljenek boltot a Pálffy-uradalomtól. A városi viertelmeisterek¹³ a magisztrátus nevében közlik a vödrici Újtelep háztulajdonosaival, hogy aki Pozsonyban korábban nem lakó zsidót befogad házába, azt 32 forint büntetéssel sújtják. A Neszter János ellen emelt panaszokat a Pozsonyi Városi Kereskedelmi Testület nyújtotta be.

A 19. század első és második évtizedében, a napóleoni háborúkkal kapcsolatos gazdasági és pénzügyi válságok alatt a zsidóság elég jelentékeny szerepet játszik. Bár panaszok hangzanak el, hogy a zsidók pénzspekulációval foglalkoznak, thesaurálják¹⁴ az ércpénzt, s ezzel hozzájárulnak az áruforgalom megnehezítéséhez, olyan adatok is vannak, melyek a zsidók abbéli készségét bizonyítják, hogy a gazdasági nehézségek leküzdésében segédkezzenek. Így pl. egy ízben a zsidó közösség háromezer forint papírpénz ellenében ugyanennyi ércpénzt bocsát a magisztrátus rendelkezésére, hogy a kereskedők a bankópénzzel fizető vevőknek vissza tudjanak adni aprópénzt. A zsidók segédkeznek a természetben és készpénzben előteremtendő hadiszolgáltatások teljesítésében is, s rugalmasságukkal különösen a francia megszállás ideje alatt végeznek igen hasznos szolgálatokat az akkor működő állandó bizottságoknak. 1809-ben egy augsburgi zsidó egymillió forintnyi kölcsön közvetítésére vállalkozik a város részére, eléggé kedvező törlesztési feltételek és kamatláb mellett. A kölcsönajánlat elfogadása csak azért nem történt meg, mert időközben Schönbrunnban megkötötték a békét a franciákkal.¹⁵

Az 1809-es francia megszállással kapcsolatban a pozsonyi zsidóságnak egy vértanúja is volt. 1809. szeptember 27-én Bécsben a francia hadbíróóság halálra ítélte a Pozsonyban letartóztatott Tugend Frigyes negyvenéves pozsonyi születésű puska-művest, valamint Obenbreit Márkus ötvenéves pozsonyi zsidó kereskedőt. Az volt ellenük a vád, hogy fegyvereket rejtettek el azzal a céllal, hogy azokat az osztrák hadseregnek juttassák el. A két halálraítélt letartóztatása Pozsonyban történt, a pernek négy további vádlottja is volt, de ezeket felmentették.

1809 januárjában a zsidó hitközség a Kecsekapun túl szombatokra szóló határjeleket akar a Kecse utcában felállítani. A tanács a kérvényre adott válaszában úgy vélekedik, hogy külön jel helyett alkalmasabb volna valamilyen házikót vagy követ választani határjelzőül.

A zsidó közösség és a városi hatóság hivatalos érintkezésében két kérdés tér vissza és játszik szerepet állandóan: ezek a zsidóság lakhatási joga a város területén és a kereskedelmi tevékenység folytatása. A magisztrátusnak és a városi pol-

gárságnak ezekben a kérdésekben elfoglalt megmásíthatatlanul negatív álláspontját időről időre a körülmények részint enyhítik, részint megmerevítik. 1810-ben pl. a Váralján tűzvész következtében hajléktalanná vált zsidóknak kivételesen megengedték, hogy a városban vehessenek fel lakást. A hajléktalanok kérvénnyel fordulnak a tanácshoz, hogy a következő év Szent György napjáig maradhassanak városi szükségszállásukon. A tanács, miközben hangsúlyozza, hogy ezt a kivételes intézkedést emberszeretetből („aus Menschenliebe”) tette, 1810 májusában a rendkívüli viszonyokra való különös tekintettel („aus besonderer Rücksicht”) 1810 Mihály napjáig engedélyezi a városban való lakást.

A beépített városi terület nyugati és északnyugati peremére szorított zsidók lakta városrész mintegy külön közigazgatási kerületet alkotott, s az erre vonatkozó rendészeti és középítési intézkedéseket a tanács külön tárgyalja és külön határozatok útján rendeli el. 1815 tavaszán a zsidóság tíz utcai lámpa felállítását kéri a várhegyi Újtelep éjszakai megvilágítására, továbbá a Váralja utcának kikövezéséért intéz kérelmet a Sonnenwirthshaus (a későbbi neológ zsinagóga telkén) és a Kreuzwirthshaus (a Kapucinus utca nyugati oldalának utolsó háza helyén) között. A városi tanács követ, sódert és homokot engedélyez az utóbbi célra, de az útépitési anyag szállításához fuvart nem biztosít, ezt maguknak a zsidóknak kell állniuk.

1815 júliusában a magisztrátus a zsidóság részéről előterjesztett panaszra utasítja a városi vámnak és a két part között közlekedő, repülőhídnak nevezett komp bérlőit, hogy az illetékek kirovása és beszedése körül a zsidókkal ugyanúgy bánjanak, mint a keresztényekkel. Viszont mikor a zsidók a helytartótanácshoz¹⁶ fordulnak ugyancsak 1815-ben amiatt, hogy lakásjogukat kiterjesszék a Vödricre is, s a helytartótanács a folyamodványt véleményezés végett elküldi a pozsonyi városi tanácsnak, ez negatív álláspontra helyezkedik, s a helytartótanács a városi tanács véleményezése alapján hozza meg döntését: „A zsidó közösségnek azt a kérvényét, hogy számára lakhatási jogot engedélyezzenek a Vödric külvárosban, elutasítjuk.” Hasonló természetű kérés kerül a tanács elé 1816 októberében, amikor is a város várhegyi Újtelepén lévő és a Dóm templomhoz¹⁷ tartozó ház zsidó lakói azt kérik, hogy tovább is meghagyassanak lakásaikban.

1817 augusztusában a helytartótanács elrendeli a zsidók összeírását aszerint a minta szerint, amelynek alapján 1808-ban összeírták őket. A konskripció kivitelezésével a tanács Námer Antalt,¹⁸ a legtehetségesebb s legműveltebb tisztviselők egyikét, Pozsony negyvenes évekbeli későbbi polgármesterét bízza meg. Ugyanezen év novemberében Bartl János városi kancellista kap megbízatást arra, hogy állítsa össze: kik azok a zsidók, akik mint kereskedők raktárhelyiségeket bérelnek polgári házakban; mióta bérlik a helyiségeket; milyen bért fizetnek értük, és miféle árukat tartanak bennük.

Annál az eleven kereskedelmi és forgalmi kapcsolatnál fogva, melyet a pozsonyi gettó zsidósága Bécs városával fenntartott, fontossággal bírt egy 1817 decemberében elrendelt intézkedés, mely szerint minden Bécsbe érkező és a székváros területére belépő zsidónak külön taksát¹⁹ kellett fizetnie valamilyen policiális²⁰ alapra; és pedig a belföldi nagykereskedőnek 4 forintot, a külföldi nagykereskedőnek 6 forintot, a kiskereskedőnek pedig 2-3 forintot.

A Pozsonyban élő zsidók havi adója vagy kontribúciója az 1817–18-ik kincstári évre 1502 forint 44 krajcárt tett ki. Ugyanekkor császári parancsra a város kontri-

búciós adókontingenséből a helybeli kereskedőkre kivetendő részt közölni kell a Pozsony vármegyei alispánnal, s az állapítja meg, hogy hányadrészt fizessenek belőle a városi területen lévő zsidók. (A zsidók 1808 óta tartoztak újoncokat adni.)

A pozsonyi gettónak a hozzá tartozó és állandóan a városban élő tagjain kívűl volt tekintélyes számú átvonuló és vendégnépe ssége is. 1818 februárjában az idegenből jövő zsidó tanulók ellenőrzése végett elrendelik, hogy ezek lakóhelyük hatóságától bizonyítványt hozzanak arról, hogy van miből megélniök.

A város iparosainak és kereskedőinek szervezetei gyakran fordulnak a tanácshoz a zsidó konkurencia miatti panaszaiikkal. 1818 júniusában a polgári zöldségkereskedők grémiuma Herzfelder Mihály és Hirsch Ábrahám Pálffy-uradalmi „Schutzjudek” el-távolítását kéri a Váralja utca városi oldaláról, mert ezek a Berger-féle házban magtárt bérelnek, a város vásárain gabonát vásárolnak, és ezzel drágaságot okoznak. A tanács utasítja Bartl kancellistát, hogy nevezett zsidók magtárát nyitassa fel, a raktártulajdonosokat szólítsa fel a magtár nyolc napon belül való kiürítésére és a bennük felhalmozott gabona eladására. Mivel ezek a zsidó kereskedők önhatalmúlag üztek kereskedést, rájuk, valamint Berger háztulajdonosra, aki a magtárt a fennálló tilalom ellenére bérbe adta a zsidóknak, 16 forint pénzbüntetést rónak ki. Ezzel nagyjából egy időben a pozsonyi polgári kereskedők testülete is panaszt tesz, miszerint a városi oldalon lakó zsidóság üzleteit vásár- és ünnepnapokon is nyitva tartja, s ugyanekkor árukkal is házal. A város rendőrkapitánya figyelmeztetést intéz a zsidókhöz, s egyidejűleg felkéri Petók megyei komisszáriust, hogy hasonló értelmű felhívást intézzen a Váralja utca uradalmi oldalán lakó zsidó kereskedőkhöz.

A Váralján megtelepült zsidó kereskedők el szeretnék hárítani a városban lévő raktáraik megszüntetését, s 1818 szeptemberében arra kéri a tanácsot, hagyja meg őket Pozsonyban bérelt magazinjaik²¹ és depozitóriumai²² bérleti jogában, s engedje meg a raktáron tartott áruknak saját mérlegeiken való lemérését. Az utóbbi kérés teljesítése nem volt remélhető, mert Schrecker Leonhard, a városi hivatalos mérleg jövedelmének bérlője amellet emelt panaszt, hogy a zsidók nemcsak a város mérlegházával szemközt, hanem számos más házban is a város mérlegjövedelmének kárára mérlegeket állítottak fel.

Bizonyára a zsidókkal kötött leplezett ingatlan-eladási ügyletek okozták annak az 1818-as helytartótanácsi intézkedésnek a kibocsátását, mely arra figyelmeztet, hogy a zsidókat meg kell akadályozni nemesi javaknak zálogba, bérletbe vagy kezelésbe való vételében. Ha ezt a rendelkezést mindenütt szigorúan végrehajtották volna, akkor nem lett volna szükség a tanács 1822-ben kibocsátott figyelmeztetésére, mely a törvényhatóságoknak emlékezetébe idézi az 1818-i intézkedést arról, hogy a zsidókat meg kell akadályozni ingatlan nemesi jószágoknak árendálásában, zálogos birtoklásában vagy kezelésében. Pozsonyt ez a tilalom kevésbé érintette, mert itt városi ház vagy telek nem került zsidó tulajdonba.

A pozsonyi városi tanács még afelett is éberem örködött, hogy városi házrészek bérlet formájában se kerüljenek zsidók rendelkezése alá. 1821-ben bizonyos Novák Venczel Pozsonyból folyamodást intéz a tanácshoz, hogy engedje meg neki magtárak és raktárak bérbeadását zsidók részére. A tanács a kérvényt elutasítóan indoszsálja.²³

1822-ben a pozsonyi zsidóság a belvárosban lévő Neszter-féle házban iskolát készűl nyitni. A tanács arra való tekintettel, hogy ez az épület a Királyi Akadémia és a

Főgimnázium, valamint a kapucinusok kolostorának közelében van, nem engedi meg a zsidó iskola odahelyezését. Maga elé idézi Trsztjánszky ügyvédet mint a Neszter-féle javaknak végrendeletileg kirendelt gondnokát és kezelőjét, s személyesen közli vele, hogy eltiltják bármilyen lakóhelyiségek zsidók részére való bérbe adásától. Ezzel az intézkedéssel a tanács a maga korlátlan rendelkezési jogát kívánta hangsúlyozni a városi territóriumon. Ebben az esetben nem a gazdasági versenytől való nyugtalankodás hozatta meg a tilalmazó határozatot, hanem a polgári hatóságnak az a törekvése, hogy megmutassa hatalmát a bérbe adni szándékozó nemes Nesztereknek és Trsztjánszkyaknak. Ezek bizonyára károsodtak a bérlet elmaradása következtében, de ennek a kárnak az elhárítását a magisztrátus nem tekintette polgári érdeknek. Az állami középiskolák és a kolostor közelsége mint indok a zsidó iskola bérletének eltiltására már csak azért sem lehetett helytálló, mivel az egész gettó a Dóm templomnak és a Káptalan utcának a tőszomszédja volt.

1821-ben Ferenc császár²⁴ királyi rendelettel meghagyja a zsidókat abban a gyakorlatban, hogy a városok és piacok kereskedelmi forgalmában részt vehessenek. Ha ezt a gyakorlatot és jogot maga az uralkodó is elismerte, akkor természetesnek tetszik a pozsonyi váraljai zsidó községnek 1822 tavaszán a városi hatósághoz intézett kérvénye, melyben azért folyamodnak, hogy továbbra is bérelhessenek a városban lerakatokat és magazinokat.

1822 októberében Kern József német polgári szabómesternek a tanács meghagyja, hogy a nála már egy esztendő óta dolgozó izraelita inast, Léwy Móricot a céh útján tanoncnak vétesse fel.

A városi tanács a helytartótanácsnak azt javasolja, hogy utasítsa el a zsidó község kérését a városban bérelt magazinokra vonatkozólag. A helytartótanács nem teszi teljesen magáévá a tanács vélekedését, és 1823-ban arra utasítja a város vezetőségét, hogy ellenőrizze, nehogy a raktárak bérlete a helybeli kereskedők és iparosok kárára váljék, azonban zsidó nagykereskedőket – ez olvasható a helytartótanács ide vonatkozó leiratában – nem lehet a nyersanyagraktárak bérletéből kizárni.

Ugyanebben az időben zsidók csődügyeit tárgyalja ismételten a városi tanács. 1823 októberében Roth Mihály és Jaeger Károly tanácsnokok szerepelnek mint biztosok a Lemberger Ádám ellen indított csődeljárásban. A csődbe jutott kereskedő özvegye a zsidó község szavatolása mellett kéri külön vagyonának és hozományának kiadását a csődtömegből. 1823 decemberében a pozsonyi váraljai zsidók kérik a tanácsot, hogy Lebenstein Sámuel zsidót fogassa el, és javait helyeztesse szekveszter²⁵, azaz zárlat alá; ami nemcsak csődbejutást jelentett, hanem csalárd bukás vádját is magában foglalta. Ebben a csődügyben a magisztrátus Nagy István és Gyurkovics György szenátorokra ruházza a csődbiztosi tisztséget, s az eljárás folyamán ezek a megye által delegált Prikkel Ferencz szolgabíróval működnek együtt.

1823-ban az állam – fokozódó kiadásai, elsősorban a nemzetközi helyzet által szükségessé tett katonai kiadások miatt – megkezdte az adóknak és illetékeknek váltópénz helyett ezüstpénzben való követelését. A város a maga körében kénytelen ehhez a gyakorlathoz alkalmazkodni, s a zsidó hitközséget 1823. július 1-jén felszólítják, hogy a temetőül átengedett városi telekért és a Kecse utca elején lévő kút használatáért az eddig fizetett 60, illetőleg 40 váltóforintot ezentúl ugyanilyen számú ezüstforintban fizesse be évszámra.

A városi zsidóságot a városi bíróság előtt folyó és zsidókat érintő peres ügyekben és peren kívüli eljárásokban egy ún. zsidó biztos támogatta. 1823-ban pl. a morvaországi Triesch uradalom kéri Modern Chájim kihallgatását, aki egy ottani kereskedőnek 166 váltóforinttal adósa maradt. A Pozsonyi Városi Bíróság jegyzője a szóban forgó zsidót a komisszárius útján hallgatja ki.

1823-ban Löwenstein Xavér Ferencz neofita²⁶ barátságos egyezményt köt a városi hatóság előtt apjával, Lewy Izsák zsidóval anyai örökrészének kiadása ügyében.

1824-ben Krailisheim Mihály szerepel mint „izraelitischer Judenkommissär”, s ha hivatalos eljárásokkal kapcsolatban a városi hatóságnak zsidók felől információkra van szüksége, ezeket Krailisheim adja meg.

Ha zsidók mint lakásbérlők a Vödrice kivételével nem tartózkodhattak is a városban, átutazó idegen zsidóknak megengedték, hogy átmenetileg valamelyik fogadóban megszálljanak. A tanács azonban 1824 márciusában figyelmezteti a helybeli polgári vendégfogadókat, hogy ha idegen zsidók éjszakára szállást kérnek, mindig fel kell mutatniuk a helybeli zsidó község által kirendelt komisszárius szállásutalványát.

1828-ban a zsidók lakhatási joga újra napirendre kerül. A Zsidó utcában ugyanis az ottani népesség elszaporodása következtében annyira megromlottak a férőlehetőségek és a lakásviszonyok, hogy ezek lakhelyiségek dolgában a legmesszebbmenő önmegtartózkodáshoz szokott zsidók számára is elviselhetetlenné váltak. A zsidóság felségfolyamodványt adott be, hogy a Vödricen adjanak további lakhatási engedélyeket, azonkívül panasszal fordultak a megyéhez, hogy a Váralja utcán képtelenek megmaradni, mert a szobák túlszűfolttsága minden képzeletet meghalad. A megye meghallgatja a panaszt, s bizottságot küld ki megvizsgálására, amely bizottságba a várost is meghívja.

Még a városi katonai parancsnokság útján is érkezik kérvény a zsidók ügyében a tanácshoz. 1828-ban Eugen Ritter von Cays nyugalmazott százados kéri, hogy a Kecskékapunál lévő házában egy Stern nevű zsidó bérkocsisnak istállót és kocsiszínt adhasson bérbe. Bár a százados kérvényét a pozsonyi térparancsnokság pártólólag terjeszti a tanács elé, ez hajthatatlan marad, mert szerinte a zsidók csak a vödricei Újtelepnek számukra kijelölt részén lakhatnak, a város egyéb részén áruraktárt ugyan bérelhetnek, de lakást nem, s nem is árusíthatnak. Ha a háztulajdonosok nem tartják magukat ehhez az előíráshoz, akkor a tanács karhatalommal fog ellenük fellépni. A magisztrátus hangsúlyozza, hogy a zsidóságnak az a törekvése, hogy forma szerint átköltözzön Pozsony szabad kir. városnak a területére, az érvényben lévő városjogok ellen irányul.

Míg a pozsonyi Váralján a lakásviszonyok még az akkori nem túlságosan magas fokú közegészségügyi igények mellett is tűrhetetleneknek mutatkoztak, jómódú zsidóknak egyes esetekben mégiscsak sikerült valamilyen módon kényelmes elhelyezkedéshez jutni városi házak fedele alatt. 1828 februárjában a választott polgárság panaszt tesz a magisztrátus előtt, hogy az utolsó országgyűlés kezdete, vagyis 1825 óta Seligman Eduard zsidó spekuláns, aki a kir. váruradalom területén már két kúriát vásárolt, s ott teljes kényelemben berendezkedett, a fennálló tilalom ellenére az Arany Naphoz címzett vendégfogadóban, vagyis a város első szállójában négy szobát, egy kabinetet, kocsiszínt és istállót bérel immár két éven keresztül havi bér ellenében, és ezt a lakását saját bútoraival rendezte be. A tanács maga elé idézte a vendégfogadó tulajdonosát, Schwartz Ferenczet, aki a hozzá intézett kérdé-

sekre nem is tagadta a tényállás helyességét, de azzal a kifogással hozakodott elő, hogy Seligman nem lakott állandóan nála, mert a nyári hónapokat rendszeren Sopron vármegyében töltötte. A tanács utasítja a fogadóst, hogy ezentúl ne adjon ki szobát állandó bérletben zsidónak (amivel azonban a tanács nem akarja tilalmazni idegen vagy átutazó zsidónak rövid időre történő elszállásolását), és hogy a nevezett Seligmant azonnal távolítsa el a fogadóbeli lakásból. A tanács úgy rendelkezik, hogy 1828. február végéig Seligmannak minden cökmókjával („mit Sack und Pack”) el kell hagynia az Arany Naphoz fogadót.

A tanács utóbb mégsem tudta érvényesíteni szigorú jogi álláspontját, mert az érdekeltek – tehát ebben az esetben Seligman Eduard és a tőle bizonyára tetemes jövedelmet húzó fogadós – bemutatják wali, sonnenturmi és aranyosmaróti gróf Migazzy Ferencz tanúságlevelét arról, hogy Seligman Eduard az ő kinevezett uradalmi ügyvivője, s ő ezzel a címmel s minőséggel élhet. A tanács nem tehet egyebet, minthogy közhírré teszi, és jegyzőkönyvbe véteti ezt a nyilatkozatot; valószínűleg nem azért, hogy neki ellenszegüljön és a Seligman ellen tervbe vett intézkedést foganatosíttassa...

1828-ban éles ellentét támad a vármegye és a város között a zsidók piaci kereskedelmi tevékenysége dolgában. A város hivatkozik arra az 1823-as felsőbb rendeletre, mely megszabta, hogy a zsidók nagykereskedelmi cikket raktárakban tarthatnak ugyan, de ezt a kivételes kegyet nem használhatják arra, hogy az itteni kereskedőknek ártó kereskedést üzzenek a raktáron tartott javakkal. A zsidóknak tehát a raktárakat nem szabad nyitva tartaniok, s a piacon csak olyan árukat hozhatnak forgalomba, amelyek nem a helybeli magazinokból származnak, hanem más helyről hozták ide őket.

Ugyanekkor panasz érkezik a tanácshoz a zsidók ellen azért, mivel heti vásárok napján raktáraikat nyitva tartják, és gabonát nemcsak nagyban, hanem egészen kis tételekben is árusítanak. A zsidók erre a megye elé mennek azzal a sérelemmel, hogy a város megtiltja nekik raktáraikból a gabonát eladás végett piacra vinni, s ezzel a piaci forgalomban való részesedésüket akadályozza. A megye pedig ebben a jogvitában a kereskedelem szabadságának nevében a város intézkedései ellen fordul, és egyenesen a zsidók mellé áll. A megye, mivel a város nem akarta megengedni, hogy a zsidók városi raktáraikból szabadon kereskedhessenek, fiskális akciót, vagyis bünygyi eljárást készül indíttatni a város ellen. 1828. június 22-én Pálffy Fidé^l²⁷ Pozsony megyei adminisztrátor beiktatásának napján megyegyűlést tartanak, melyen a város kiküldött szenátorai is megjelennek, s ezek július 25-én jelentik a tanácsnak, hogy a város ellen eljárás indul. A tanács utasítja a képviselőjében kiküldött szenátorokat, hogy haladéktalanul szerezzék meg a megye periratának szövegét, mert legfelsőbb helyen akarja kérelmezni a megindított eljárás hatályon kívül helyezését.

A felsőbb hatóságok a pozsonyi Zsidó utca lakásviszonyaival foglalkoznak, s 1829. október 20-án báró Pongrácz József kamarás és kir. tanácsos mint kir. biztos megjelenik a városi tanács ülésén, melynek napirendjére tűzik a zsidóknak azt a kérelmét, hogy a Váralja utcai lakások szűk volta miatt engedjék meg nekik a Vödric külvárosba való átköltözést a szükség mértékéhez képest. A zsidók összeírására kiküldött bizottság jelentését a báró Pongrácz elnöklete alatt tartott tanácsülésen felolvasták, de a biztos elégedetlen ezzel a jelentéssel, s mert tisztán akar látni a szóban forgó ügyben, kiegészítés végett visszaadja a jelentést a bizottságnak.

Részletes kimutatást kér arról, hogy hány zsidó személyt írtak össze és hány lakást, s a jelentésből tűnjék ki, hogy átlagosan hány személy lakik a Zsidó utcán egy szobában. Ebből az esetből az látszik, hogy a magas állami hivatalok és a nemesség sokkal megértőbb magatartást tanúsított a zsidóság szociális viszonyaival szemben, mint a városi házakban és a városi kiváltságok mögé elzárkózó polgárság.

A vármegyének a zsidók vásári kereskedését támogató határozata 1829 januárjában uralkodói megerősítést is nyert, mert Ferenc a pozsonyi zsidóknak megengedte, hogy városi raktáraikban lévő gabonájukat kivihessék árusítani a heti vásárookra, s egyébként a városban üzleteket bérlő zsidók gabonával nagyban kereskedhessenek. A tanács még a királyi rendeletet is bírálja, s arra hivatkozik, hogy az uralkodó rendelete ellentétben áll az 1790-ik évi 38. számú törvénycikkkel, s a zsidóknak jogcímet ad a városba való betolakodásra. A tanács szerint a nagy- és kiskereskedelemnek nincsen pontosan megállapítva a határa, s így féltő, hogy a zsidók ipari és kereskedelmi téren el fogják nyomni a keresztényeket. A magisztrátus a rendelkezés elleni kifogásokat írásba foglalva küldi el a helytartótanácsnak. Ebben az elleniratban kifejezésre jut a polgárság leküzdhetetlen ellenszenvé és nem fékezhető féltelme a zsidósággal mint kereskedelmi tényezővel szemben.

Ilyen körülmények között szívesen hallgatta meg a tanács két gabonakereskedőnek, Sperl Ádámnak és Zierer Károlynak azt a feljelentését, mely szerint az Illésházy grófok magtárában Berl zsidó, az Esterházy grófok raktárában Löb zsidó, az Apponyi grófok magtárában Herschl zsidó, a Haas-féle magtárban Mandl zsidó, a Schönhofer-féle magtárban Schreiber zsidó nemcsak raktárakat bérelnek, hanem napról napra gabonát árusítanak, éspedig nemcsak nagyban, hanem kicsiben is, pedig a királyi rendelet csak a nagykereskedelmet engedélyezte. Berl zsidó az általa bérelt magtárban rendes lakást és hálószobát rendezett be a maga számára. Ilyen panaszoknak jegyzőkönyvezése nem változtathatott azon a vásári és kereskedelmi renden, amelyet az uralkodó szava állapított meg. Mivel a magisztrátus felszólalt az ellen, hogy a zsidók gabonával való nagybani kereskedését a királyi rendelet megengedte anélkül, hogy határvonalat vont volna a nagy- és a kiskereskedő között, a helytartótanács 1829 októberében közli, hogy a 30 pozsonyi mérőn²⁸ túl kötött gabonaüzletek a nagykereskedelem körébe tartozóknak tekintendők. Ugyanekkor értesésre adja a város tanácsának, hogy az uralkodó a megye által indított fiskális akciót megszünteti, de inti a várost, hogy a zsidókat nem szabad mindennemű kereskedésben akadályozni s tőlük az eladásra szánt gabonát elkobozni. Ez a figyelmeztetés nem ok nélkül intéződött a városhoz. 1828 júniusában a magisztrátus a Pálffy-uradalom védelme alatt álló Kohn Mihály zsidótól 38 mérő rozst, 2 mérő búzát és 18 gabonaszákot kobozott el. Kohn 1828 decemberében a királyilag engedélyezett gabonaforgalmazásra hivatkozva kéri az elkobzott javak visszaadását. A város 1829 januárjában azt feleli erre a beadványra, hogy az idézett királyi rendelet az elmúlt év decemberében érkezett le, s nincs neki visszaható ereje.

Kivételesen olyan céh is akad, amely nem húzódozik a zsidó kereskedőkkel való kapcsolattól. Így 1829 szeptemberében a polgári Land- und Lohnkutschermeister-Innungen, tehát a személyszállító és bérkocsis céhek kérik a tanácsot, hogy Fürszt Lipót zsidó lókereskedőnek engedjék meg a szokásos országos vásárokon és heti vásárokon kívüli valamely vendégfogadóban való tartózkodást. Kérésüket azzal okolják meg, hogy Fürszt igen előnyös feltételek mellett szokott nekik lovakat elad-

ni és becserélni, s mivel a becserélésre szoruló hibás lovak éppen a vásári napokon vannak foglalkoztatva, és valahol úton járnak, Fürszttel csak akkor tudják a számukra kívánatos ügyleteket megkötni, ha megengedik neki, hogy a vásári napokon túl is Pozsonyban maradjon, s a fuvarosmesterek által megtalálható legyen. A kérelmezőket a tanács elutasítja, mert kérésük ellenkezik a vásártartás rendjével, s alkalmat adhat arra, hogy a zsidók lassacskán állandó tartózkodást igényeljenek a városban, s ott naponta forgalmat bonyolíthassanak le.

1830-ban Kuhe Lipót orvosdoktor azt a személyre szóló kedvezményt kéri a várostól, hogy városi területen lakást bérelhessen. A magisztrátus azonban megengedhetetlennek tartja, hogy valamely izraelita a hittestvérei számára lakóhelyül kijelölt várhegyi Újtelepen kívül lakást vehessen fel magának. Ugyanezen év augusztusában a helytartótanács Manheimer Ede zsidónak engedélyt ad arra, hogy a városban a tanács által kijelölt helyen állandóan lakjék; a tanács a várhegyi Újtelepet jelöli ki számára szálláshelyül.

A 19. század húszas és harmincas éveiben az értelmiségi pályák közül az orvosni volt az, melyen nagyobb számmal találni zsidókat. Egy dr. Löbl nevű zsidó orvosnak a várhegyi Újtelepet jelölték ki tartózkodási helyül, ő azonban Bécsbe szeretett volna telepedni, s ezért felségfolyamodvánnyal fordul a császárhoz. Kérését azonban legfelsőbb helyen elutasították.

Ebben az évben (1830) is életben marad az a gyakorlat, hogy a zsidók türelmi adóját, a toleranciális taxát a kamara tisztviselői szedik be, s ezeknek a helytartótanács idevágó rendelkezése értelmében a város köteles asszisztenciát adni.

Van arra is eset, hogy a váraljai telep valamelyik zsidó lakója túl nagyra tartja a zsidó adókvetítő bizottság által rá kirótt illetéket, s ezért a városi tanácshoz fordul panasszal. Ezt teszi Breysach Wolf özvegye, Franziska, és a tanács Diószeghy Ferencz és Roth Mihály szenátorokat jelöli ki, hogy vizsgálják meg, nem vetett-e ki az izraelita község túlságosan magas adót a házipénztár számára Breysach Franziskára.

1831-ben ismét összeírják a zsidókat, elsősorban azokat, akik az utolsó tíz év alatt vándoroltak be a városba. Ez a rendelkezés azt mutatja, hogy tízesztendős ittartózkodás után tekintettek valakit állandó pozsonyi lakosnak. Az összeírásra vonatkozó utasítás azonban hangsúlyozza, hogy nem szabad háborgatni azokat a zsidókat, akik az ország más törvényhatóságainak területéről engedéllyel jöttek be.

A Várhegyen és a városhoz tartozó várhegyi Újtelepen lakó zsidók ünnepnapjait terjedelmének kijelölése végett a keresztény népesség által lakott városrészekben ún. Sabbat-schnüreket helyeztek el. A tanács a városkapitányt utasítja, hogy gondoskodjék ezeknek a határjelző zsinóroknak az eltávolításáról.

1832 decemberében az akkor összeülő országgyűlésre kiküldött pozsonyi városi követek, Pósfay Ferencz és Gyurikovics György számára a városi hatóság utasításokat dolgoztatott ki, s ezekben az utasításokban a zsidókról is említés esik. Nevezetesen meghagyják a két követnek, hogy mindenben csatlakozzék az 1825–27-es országgyűlés által kiküldött reformbizottság javaslataihoz, azonban különvéleményt jelentsenek be a városok rendezésének, valamint a zsidók jogi helyzetének kérdésében, ahhoz a javaslathoz ragaszkodva, amelyet ezekben a kérdésekben Gyurikovics György szenátor dolgozott ki s terjesztett a városi magisztrátus felfogásával összhangban a szóban forgó reformbizottság elé.

Ekkoriban már előfordul, hogy zsidók katonai szolgálatot teljesítenek. 1832 júniusában a Prágai Városi Tanács felkéri Pozsony magisztrátusát, hogy vigye orvosi szemlére Vinternitz Simon kereskedősegédet, s szolgálatképesség esetén soroztassa be. Mivel Vinternitz az orvosi vizsgálaton nem találtatott alkalmasnak, az erre vonatkozó ajánlati lapot a pozsonyi tanács elküldi a prágaiaknak.

1832 májusában Freistadt János zsidó cipésszegéd tanulólevél kiállítását kéri a tanácstól, minthogy azt a helybeli polgári cipészceh megtagadta tőle. Ferenczy szenátor, a cipészceh biztosa vállalkozik arra, hogy nyitott céhláda mellett összehívja a céhet, és felvilágosítást kér, vajon a tanulólevél kiadását csupán azért tagadták-e meg, mert a segéd zsidó vallású. Ha így állna a dolog, akkor a céh meg nem engedett ürüggyel akar kibújni kötelességének teljesítése alól. Úgy látszik, csakis ilyen ok forgott fenn. Mivel azonban a tanács nem akart kényszereszközöket alkalmazni, Ferenczy meghallgatása után úgy határoz, hogy rendes tanácsi bizonylat formájában tanúsítja Freistadt tanonckodását és felszabadítását. A tanács tehát mint fellebbviteli céhhatóság sorompóba lép a zsidó iparoslegény mellett, vállalva és teljesítve a céh funkcióját.

Az 1831-ben elrendelt zsidó összeírást a kolera késleltette, s keresztülvitelére csak 1832 tavaszán került sor. Az újabb utasítás értelmében a vödrici Újtelepen, tehát városi területen élő zsidókat egyéenként kell összeírni. Aki nem lakik tíz éve a városban, előző lakóhelyére utasítandó. Az olyan tanító vagy háztulajdonos, aki még nem lakik itt tíz éve, kérhet tartózkodási engedélyt a tanácstól. Arról, hogy valaki tíz év óta szakadatlanul Pozsonyban tartózkodik, a háziurak tesznek hiteles tanúságot. Utoljára 1821-ben volt összeírás. Most akadnak a városban olyan zsidó családok, melyek végrehajtás vagy engedményezés útján házaknak zálogos birtokába jutottak. Mindazoknak a zsidóknak, akik a Váralja utca városi oldalán boltokban árulnak, meghagyják, hogy kötelesek a boltbérlet további engedélyezéséért kérvénnyel fordulni a tanácshoz. Olyan kereskedő, akinek a bolthelyiség bérletére vonatkozólag több évre szóló szerződése van, megmaradhat a városban 1833. Mihály napjáig. A többieknek azonban 1832. Mihály napjáig el kell költözniök Pozsonyból.

A pozsonyi zsidó pedagógusok kulturmunkájának elismerése az a bizonyítvány, melyet a tanács 1832 februárjában állít ki Ronsperger Ignác tanító számára, aki a legfelsőbb engedéllyel létesített héber–német hitközségi tanintézetben működött. A bizonyítvány megemlékezik kiváló tanítói teljesítményeiről, melyeket a pozsonyi katolikus és evangélikus iskolák igazgatóságainak a zsidó iskola vizsgálatain jelenlévő tagjai is elismertek.

Az 1832-es zsidó összeírást Roth és Bartl tanácsosok hajtják végre.

1836-ban a zsidóknak szabad a városi területen dohánylerakatokat tartaniok, azonban nem készíthetnek dohánytermékeket, és nem árulhatnak ilyeneket kicsinyben és boltban.

Ugyanebben az évben nem hagy jóvá a magisztrátus egy házvételt zsidó által. Böhmisch József és Filippine házát árverés alá bocsátották, s az árverésen Tritsch Lipót zsidó volt a legtöbbet ígérő. Mivel azonban – így hangzik az idevonatkozó tanácsi határozat – az ország törvényei értelmében semmiféle zsidó nem szerezhet tulajdonjogot polgári ingatlanra, s különösen Pozsony szabad kir. koronázó városban, ahol az izraeliták a számukra kijelölt várhegyi Újtelepen kívül még csak szállást sem bérelhetnek polgári házban, a licitáció Tritsch javára nem hagyható jóvá.

1836 szeptemberében báró Pongrácz József kir. biztos újra sürgeti a Zsidó utca túlzásúfoltsága miatt a zsidók számára kijelölendő további települési helyek kérdését. A helytartótanács célja az volt, hogy a magisztrátus a várhegyi Újtelepen kívül is utaljon ki utcákat, ahol a zsidók lakhatnak.

1838-ban egy zsidó letartóztatásával kapcsolatban sajtáságos hatásköri összeütközés támad Pozsonyban a hatóságok között. Arenstein Wolf oroszvári zsidó 1838. október 16-án feleségével együtt Pozsonyba érkezett, s itt a bécsi rendőrségnek egy komisszáriusa letartóztatta. A letartóztatást egy Herzel József nevű bécsi rendőrségi alkalmazott foganatosította, s arra hivatkozott, hogy valami sikkasztási vád merült fel a letartóztatott ellen, azonban elfogatóparancsot nem tudott felmutatni, s a városhoz sem érkezett addig nyomozólevél Arenstein ellen. Takácsy József ügyvéd a letartóztatást követő napon gróf Zichy oroszvári földesúr megbízásából tiltakozik a városnál az elfogatás ellen, s arra hivatkozik, hogy a letartóztatott zsidó „jurisdictionatus Oroszvariensis”, vagyis az oroszvári uradalom joghatósága alá tartozik. Mivel ennek a domíniumnak pallosjoga is van, bármit követett is el a zsidó, az oroszvári földesúri szék jogosult csak ítélni felette. Takácsy ügyvéd az ellen is óvást tett, hogy a zsidót kiadják Bécsnek. A városi magisztrátus nem tudja, hogy e két törvényhatóság vitájában mihez is kezdjen, mert a bécsi rendőrséggel éppoly kevéssé akar ujjat húzni, mint az oroszvári földesúrral – tehát legfelsőbb helyről kér döntést az ügyben, s amíg ez megtörténik, Arenstein fogva tartását határozza el.

Gróf Zichy Károly 1838. november 1-jétől kezdődőleg új szervezetet adott a városkapitányi hivatalnak, s e szervezeti szabályzat értelmében két zsidó komisszárius tartozik a városkapitányság személyi állományába. A zsidó biztosok feladata, hogy támogassák a városkapitányt munkájában. Mivel ők városi alkalmazottaknak tekintették magukat, a tanácstól az 1838-ik évre két-két öl tűzifának természetbeni járandóság gyanánt való kiutalását kérik.

1839-ben ül össze az az országgyűlés, amelyben jelentékeny számú törvényhozó a polgári jogoknak a zsidókra való kiterjesztése mellett foglalt állást. A közhangulatnak ebben a kedvező fordulatában érthető, hogy a városi tanács rendelkezései között olyanokat is találunk, amelyek a zsidók jogi helyzetének és a velük való közigazgatási elbánásnak kedvezőbbre való fordulását bizonyítják. Így pl. 1839 májusában dr. Fuchs Ede orvos és sebész kéri orvosi diplomájának kihirdetését és a városban való letelepedésének engedélyezését. A kérvényre a tanács a következő végzést hozza: „Fuchs Ede orvos-doktor és sebész úrnak bemutatott diplomáit közhírré tettük; ennek következtében nevezettnek a városi tanács megadja azt a jogosítványt, hogy a város kebelében orvosi és sebészeti gyakorlatot folytasson; mivel azonban az a kérdés, hogy joga van-e a pozsonyi magisztrátusnak zsidó számára lakhatási engedélyt, inkolátust²⁹ adni, jelenleg felsőbb helyen meghozandó döntés előtt áll, a kérvényező úrnak erre vonatkozó kérelmét ez idő szerint még nem lehetett teljesíteni.” A tanács tehát ezúttal nem helyezkedik a régi városi joggyakorlat alapjára, hanem ismerve a körülményeket, és várva az országgyűlés döntését a zsidók polgárosítása kérdésében, várakozó álláspontra helyezkedik.

A zsidók már 1807-ben kérvényt nyújtottak be az országgyűléshez a polgárosításért. 1839–40-ben a karok és rendek a teljes polgárosítás mellett foglaltak állást, a főrendek azonban módosították a javaslatot.

1839 márciusában a helytartótanács megengedte a várhegyi Újtelepen lakó zsidóknak, hogy ezentúl Pozsony északi külvárosának Gais-Gasse, Nonnenbahn és Waidgasse nevű utcáiban is lakhassanak. A választott polgárság e rendelet leérkezése után hangoztatja, hogy a legfelsőbb határozat ellenkezik a városnak az 1790-ik évi 38. törvénycikkben is biztosított municipiális jogaival, de azért végrehajtja azt. Elővigyázatosságot ajánl, nehogy idegen vagy az Újtelep várhegyi oldalán lakó zsidók a városba jöjjenek most lakni. A város vezetősége végül önmagának tartja fenn azt a jogot, hogy a Pálffy-uralom alá tartozó váraljai részről vagy egyebünnen származó zsidókat felvegyen a helybeli jurisdictio³⁰ kötelékébe, s ilyenek bolt- vagy rakárnnyításra engedélyt adjon.

1839-ben a zsidó hitközség temető céljára újabb telket kér a várostól, s jelenti, hogy készül megvásárolni erre a célra a Kecske utcában lévő szőlők egyikét. A város a beadványra azt feleli, hogy a törvény értelmében sem egyes zsidók, sem a zsidó közösség nem szerezhethet ingatlan tulajdonságot. A város majd más, alkalmasabb telket fog kiutalni temető céljára, kiköti azonban, hogy minden sírhely után illetéket fizesse a városi pénztárba, s a temetőbe csakis a város joghatósága alá tartozott és a városban élő idegen zsidók temetkezhetnek, míg a Pálffy-féle Schlossgrundon élők forduljanak földesuraságukhoz új temetkezési hely kijelölése végett.

A hivatalos apparátus lassú tevékenységét bizonyítja, hogy az 1838 októberében letartóztatott oroszvári Arenstein Wolf fogva tartásáról csak 1839 decemberében érkezik meg az udvari hatóság döntése, éspedig olyan értelemben, hogy Arenstein nem Bécsbe, hanem Oroszvárnak adandó ki. Nem kell azonban azt gondolni, hogy az illető vizsgálati fogsága több mint egy esztendőn át húzódott, mivel az udvari rendelet leérkezésével kapcsolatban a tanácsi jegyzőkönyv azt a feljegyzést tartalmazza, hogy Arensteint időközben szabadon bocsátották.

1839 augusztusában a magisztrátus bezárátja Brüll J. M. dohány-, gubacs- és hamuzsír-nagykereskedőnek a Jurenák-féle házban lévő irodáját, mert nagykereskedők városi területen tarthatnak ugyan raktárt, de nem tarthatnak lerakatot, ahonnan kereskedelmi forgalmat bonyolítanak le.

1843 júliusában a pozsonyi izraelita község elöljárói, Schlesinger Hirsch Mózes és Schlesinger József 4200 pengő forint kölcsönt kérnek a városi árvaszéktől a zsidó község számára. A kért kölcsönt a városi hatóság megszavazza, azzal a kitétel-lel, hogy a zsidó község a tanács, illetve az árvapénztár részére megfelelő jelzálógos biztosítékot nyújtson.

A pozsonyi zsidó településnek 18. századbeli jelentőségét világosan mutatja az a jelentékeny hányad, melyet a zsidóságra kivetett országos türelmi adókból vállal. 1760-ban a türelmi adót Magyarországon tízéves időtartamra évi 30 ezer forintban állapították meg. Ebben az esztendőben ebből a 30 ezer forintból 2760 forintot, vagyis az egész összegnek több mint 9%-át vetik ki a Pozsony megyei váraljai zsidóságra, míg a megye többi részében: a hegyeken inneni részen 1345 forintot, a hegyeken túli részen 527 forintot szolgáltatnak az ott élő zsidók türelmi díj fejében.

A magyarországi zsidóság évi türelmiadó-kontingense a 18. század közepe óta állandó emelkedést mutat. 1749-ben még csak húszezer forintot tett ki, 1755-ben a következő öt évre ezt az összeget évi ötezer forinttal felemelik, s 1759 végén újabb ötezer forintos emelkedés következett be. Az 1759-ben megállapított évi harmincezer forintnyi toleranciális taksát a következő tíz évre állapították meg, jellem-

ző azonban, hogy 1765-ben a türelmetlenkedő Mária Terézia már előre jelzi, hogy a tíz év elteltével a türelmi adót tovább fogja emelni. 1755-ben a türelmi díj megállapítása úgy történt, hogy az ország zsidóságának képviselőjében 83 zsidó érkezett Pozsonyba, s itt megkötik a kamarával az évi 25 ezer forintot megajánló szerződést. Nem valószínű, hogy a toleranciális díj megállapításának ezt a módját a későbbi időben is fenntartották volna, hanem a kamara emelte az adó összegét, kiküldöttekkel való megbeszélés és velük kötött szerződés nélkül, egyszerűen az állam szükségleteinek és a zsidóság számának növekedésére hivatkozva.

Jegyzetek

1. Az 1848 előtti időszak.
2. A magyarországi zsidóság feltétel nélküli egyenjogúsításáról az 1867. évi XVII. tc. rendelkezett. Az izraelita vallás recepciójára 1895-ben került sor (XLII. tc).
3. Az 1790-es törvény a „A zsidókról” címet viselte. Fenntartotta a korábbi jogi állapotot.
4. A törvény, mivel biztosította a szabad letelepedés jogát (kivéve a bányavárosokat), elősegítette a zsidó közösségek számának növekedését. Az állandó lakhely szabad megváltása kérdésessé tette a türelmi adó beszedését a zsidóktól. Az egy összegű megváltásról 1846-ban született megegyezés a kormány és a zsidóság képviselői között.
5. A Magyar Királyi Kamarát, amely az összes közjövdelem kezelésével és a számadások felülvizsgálatával foglalkozott, 1785 és 1790 között a Helytartótanáccsal vonták össze. 1797 és 1848 között újra önállóan működött.
6. A türelmi adót (Toleranztaxe) 1749-ben Mária Terézia tette kötelezővé. A zsidók ezzel az adófizetéssel megvásárolták a letelepedés és gazdálkodás jogát.
7. A Váralja (Schlossgrund) Zuckermantllal együtt a várbirtok részét alkotta. Közigazgatásilag 1855-ben Pozsony városához csatolták.
8. Sas a német nyelvű tanulmányában a magyarországi zsidók lélekszámát 1840-ben 241 ezerre teszi, amelyből a pozsonyi és Pozsony környéki zsidóság kb. 1,5%-ot (3700 lakos) képviselt. A zsidó népesség Magyarországon a 19. század eleji 100-120 ezer főről 1840-re 216 324 főre nőtt.
9. A szerző Váralja középkori kiváltságaira (halászati jogok, külön bíró és tanács, céhes privilegiumok) gondolhat.
10. A Pálffyak 1599-ben kapják meg Pozsony megye örökös főispáni rangját és a várkapitányi címet.
11. Megszabott rész, hozzájárulás.
12. A városi előljáróság igazgatási és bírói jogköreit az adományozott királyi kiváltságlevelek szabályozták. A városi közigazgatás élén a bíró állt. Pozsonyban a 14. század folyamán alakult ki a városi előljáróság (tanács), amely adminisztrációs és gazdasági ügyekkel, valamint a környező jobbágyfalvak irányításával foglalkozott.
13. Viertelmeister – városnegyedmester. Magyarországon a német jogú középkori városokban (tűz)rendészeti és közbiztonsági feladatokat láttak el.
14. Felhalmozzák.
15. 1809. október 14-én.
16. A Habsburg-hatalom 1723–1848, ill. 1861–1867 közötti magyarországi kormányszerve.
17. Szent Márton-dóm, a koronázó templom.
18. Námer Antal (1781–1852), pozsonyi polgármester. A Borovszky-féle monográfia szerint a „magyar pezsgő első készítője volt hazánkban”.
19. Adó, díj.
20. Policiális = városi?

21. Raktár.
22. Raktár.
23. Hátirattal ellát, iktat.
24. I. Ferenc, 1792–1835 között magyar király.
25. Kényszerfelügyelet.
26. Egy vallásra újonnan áttért személy. Egy tan újsütetű híve.
27. Pálffy Fidél grófot 1820-ban nevezik ki Pozsony megye főispáni helytartójává. 1836–1838 között magyar kancellár. Udvarhú politikus, az 1830-as években szembehe-lyezkedik a magyar nemzeti reformtörekvésekkel.
28. A pozsonyi mérő szemes termények mérésére szolgált, 1550-ig 54 liter 3 deciliter térfoga-tú volt. Ezután 62 liter 39 centiliter nagyságúnak számították. A 18. század elejétől az egész országban a köből (kb. 62, 94, 125 liter) negyedrésze.
29. Incolatus – lakhatási jog.
30. Törvénykezés.

(A jegyzeteket készítette Gaucsík István)

ANDOR SAS

THE JEWS IN POZSONY IN THE LEGAL AND ECONOMIC HISTORY IN THE 18TH AND 19TH CENTURY

The study analyses the legal and economic history of Jews in Pozsony in the 18th and 19th century on the basis of the 38th Article from 1790 and 29th Article from 1840 of the Law. Both Acts have identical basic idea: it remains the rights of the Jews acquired in 1790, and/or to 1840. The author introduces the statistical data of Jews in Pozsony, the he writes about the main pro-fession of the Jews, trading and describes the public burdens of the Jews in detail. At the end of the study the author describes the relationship between the Jewish and non-Jewish population in Pozsony.

Ismeretlen Sas-kézirat a pozsonyi zsidóság történetéről

Sas Andor szerteágazó gazdaság- és művelődéstörténeti munkásságának, publikált cikkeinek, tanulmányainak számbavétele mellett külön figyelmet kellene szentelni lap-pangó, magántulajdonba került kéziratainak, szövegtöredékeinek is. Az alábbi Sas-tanulmányt, amely az újkori magyarországi zsidó történelem egyik legjelentősebb közö-ségével, a pozsonyi zsidósággal foglalkozik, Csanda Gábor bocsátotta a szerkesztő-ség rendelkezésére. A dolgozatot és a hozzá tartozó nyolc kisebb papírdarabra feljegy-zett szövegrészleteket 1992-ben kapta Párkány Antaltól, amikor *A szlovákiai zsidók ü-l-dőzése 1939–1945* című kötetet szerkesztette. Kézenfekvő volt, hogy a kéziratot ösz-szehasonlítsuk a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában található Sas-hagyaték irat-anyagával, amely publikációinak kéziratain és néhány közöletlen cikkén kívül kicédulá-zott levéltári forráshelyeket és szakirodalmi hivatkozásokat is tartalmaz.

A szövegkritikai bűvárkodás során egyértelművé vált, hogy a szóban forgó írás előképe a valószínűleg 1940 és 1944 között németül megjelent tanulmányának.¹ A magyar nyelvű kéziratából több helyen mondatokat és – néhol minimálisan átfogal-mazva – egész bekezdéseket emelt át és épített be a német szövegbe.² A két vál-tozat közül a magyar nyelvű a korábbi. Datálására nincs biztos adat. Lehetséges, hogy az írás az 1930-as évek végén születhetett. Koncepciójában és felépítésében is más a némettől: aprólékosabb, inkább a levéltári források információit bemutató tulajdonságok és leírás jellemzik. Szorosan időrendben tárgyalja az eseményeket. A tudományos heurisztika szinte alig tapintható ki. A címmel ellentétben bővebben csak a 19. század első négy évtizedével foglalkozik, a 18. századra néhány statisztikai adatot közöl. A pozsony-váraljai zsidóság társadalomtörténeti rajzának gerincét a kiváltságait őrző német polgárság és a zsidóság közti gazdasági és kereskedelmi jellegű konfliktusok okainak feltárása alkotja. A német nyelvű dolgozata ezzel szem-ben összefoglalásra törekszik, bőven foglalkozik a Pálffy-féle földesúri oltalom kér-déseivel és a lokális pozsonyi eseménysorokat országos viszonyok közé helyezi, azokban értelmezi. Tudatosan felépített szerkezete és a téma pontos időbeli beha-tárolása indokolttá teszi feltevésünket, hogy a magyar nyelvű szöveg elsődlegesen fogalmazvány volt.³

A magyarországi zsidó történelem iránti érdeklődése már 1921–1933 közötti munkácsi kutatói korszakát jellemezte. Tanulmányaiban a 18. századi munkácsi uradalom zsidóságának gazdasági és szociális helyzetével, ill. egy zsidó üzletember üzleti karrierjével foglalkozott.⁴ A pozsonyi zsidóság történetéhez 1933 után, Po-zsonyba való költözése után kezdhetett levéltári forrásokat gyűjteni. Sajnos sem a német nyelvű, sem a most közzétett szöveg nem tartalmazza a felhasznált levéltá-ri forrásokat, esetleg a szakirodalmat.⁵ Sas nem hivatkozik egyetlen iratra sem. Va-lószínűleg az ismeretterjesztésre összpontosíthatott, amikor később ilyen formában

publikálta német tanulmányát. Minden bizonnyal a pozsonyi magisztrátus fondjából, a tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvekből meríthetett.⁶

Jegyzetek

1. Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltára (SZNML), Sas Andor hagyatéka (SAH), 16. d. Zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte der Pressburger Judenschaft im XVIII. und XIX. Jahrhundert. *Židovská kultura–Jüdische Kultur*, 3. füzet, 17–32. p. A 32. oldallal a tanulmány megszakad, a többi oldal hiányzik. A folyóirat borítóján levő rövidítés szerint a kiadó az 1940-ben létrehozott Ústredňa Židov elnevezésű szerv kulturális osztálya volt. Sas a zsidóellenes intézkedések következtében 1944 szeptemberétől bujkált, így a tanulmányt azelőtt kellett megírnia. Ezenkívül fennmaradt egy négyoldalas írása a pozsonyi zsidóság lakhatási gondjairól: *Das Wohnungsproblem in Alt-Pressburg und die Juden*. SZNML, SAH, 3. d.
2. A német szövegben pl. a következő oldalakon mutatható ki: 18., 19., 24., 28., 29., 30., 31., 32.
3. Német nyelvű írásának legfontosabb témái: a zsidókkal foglalkozó intézmények, hivatalok áttekintése, kibővített és részletesen elemzett népesedési és adózási statisztika, a zsidóság mint adóalany, a kamarai pénzpoltika céljai, állami törvények és földesúri privilégiumok, a városi polgárság és a Pálffyak magatartása. Nem tudhatjuk, hogy időben meddig kívánta tárgyalni a problémakört, 1848-ig vagy a 19. század végéig.
4. SZNML, SAH, 16. d. Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Dominium Munkacs-Szentmiklos im XVIII. Jahrhundert. *Jüdisches Archiv*, 1928 Oktober–December, Heft 1–2, 1–6. p. folytatása uo. Jänner–Februar 1929, Heft 3–4, 33–39. p. Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában. *Századunk*, 1. sz.
5. Sas többek között nem kerülhette meg Ortvy Tivadar, Kemény Lajos és Gold Hugo munkáit. A pozsonyi városi levéltár igazgatója 1922–1945 között Ovidius Faust volt, aki segíthette kutatásaiban.
6. A középkori zsidóság helyzetére és a vonatkozó oklevelekre vö. Tandlich, Tomáš: Židia stredovekej Bratislavy v listinných prameňoch uhorských panovníkov. *Slovenská archivistika*, 2005, 1. sz., 23–30. p. A városi tanács 1245–1945 közötti anyagára *Informatívny sprievodca štátnych archívov Slovenskej republiky II/1*. Bratislava, 2001, 19. p. A pozsonyi magisztrátus levéltári anyaga nagyon értékes és bőséges; az okiratok, bírósági és gazdasági könyvek sok adatot tartalmaznak a zsidókról. Az 1750-es rendezéskor külön témakört alkottak a zsidósággal kapcsolatos iratok. A zsidó lakosság adófizetésével kapcsolatos iratok az 1548 és 1824 közötti időszakból maradtak fenn. Sas a Helytartótanácstól érkezett iratokat a CL szignatúrájú csomóból (decreta et intimata consilii locumententalis regii, 1700–1840 közötti időszak) és az adminisztratív iratokból tanulmányozhatta, emellett Váralja (Schlossgrund) község anyagát szintén kutathatta. Vö. *Archív mesta Bratislavy. Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Praha, 1955, 18., 20., 30., 31., 37., 38., 86. p.
A Sas Andor által tárgyalt problémakör és részterületek legújabb összefoglalására, értékelésére lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, 25–35., 38–47. p. A pozsonyi zsidóságot röviden tárgyalja Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999, 21–22. p.

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék kiadványai

- Sima Ferenc: *Magyar hangtan*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1960.
- Garaj Lajos: *A magyar felvilágosodás és a reformkor irodalma*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1960.
- Sborník FFUK Bratislava. Philologica, ročník 11-12. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1959-1960.
- Bartha Tibor–Csanda Sándor–Garaj Lajos–Szeberényi Zoltán: *Az újabb magyar irodalom története*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1963.
- Jakab István–Kazimírné Pesthy Mária–Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964.
- Turczel Lajos–Rákos Péter: *A magyar irodalom története (1772–1848)*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Univerzita Komenského, 1965. (1. kiadás)
- Turczel Lajos–Rákos Péter: *A magyar irodalom története (1772–1848)*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1968. (2. kiadás)
- Turczel Lajos: *A magyar irodalom története 1772-ig*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1968.
- Jakab István–Kazimírné Pesthy Mária–Zeman László: *A magyar nyelv leíró nyelvtana*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1968.
- Turczel Lajos: *Szemelvények a régi magyar irodalomból*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970.
- Zborník FFUK. Philologica, ročník 20. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970.
- Sima Ferenc: *Magyar nyelvtörténet I. A nyelvtörténet forrásai, hangtörténet, nyelvemlék-szemelvények*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971.
- Zborník FFUK. Philologica, ročník 25. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974.
- Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny – Tanulmányok a magyar–szlovák összevető nyelvwizsgálat köréből*. Red. Sima F. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977.
- Zborník FFUK. Philologica, ročník 31. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981
- Csanda Sándor (főszerk.): *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona*. Bratislava, Madách, 1981.
- Jaroslava Pašiaková: *A magyar irodalom története 3. 1905–1945*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1987.

- Garaj Lajos: *A magyar irodalom története 2. (1820–1905)*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1989.
- Csanda Sándor: *Dejiny maďarskej literatúry 1. A magyar irodalom története 1. (11. až 18. storočie)*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1985.
- Tanszéki Hírmondó 1990*. Pozsony, Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1990.
- Tanszéki Hírmondó 1991*. Pozsony, Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1991.
- Fónod Zoltán: *Rövid áttekintés az 1945 utáni magyar irodalomról*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1991.
- Fónod Zoltán: *A csehszlovákiai magyar irodalom története 1918–1945*. Bratislava, 1992.
- Jaroslava Pašiaková – Ludovít Garaj: *Úvod do dejín maďarskej kultúry a literatúry*. Bratislava, Univerzita Komenského, 1992.
- Mészáros András [szerk.]: *Eszmetörténeti és irodalomtörténeti hagyományok – Ideové a literárnohistorické tradície*. Pozsony/Bratislava, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1997. /Dialógus Könyvek./
- Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében. Jazykové kontakty v Karpatskej kotline*. Pozsony/Bratislava, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1998. /Dialógus Könyvek./
- Iskolai filozófia Magyarországon a XVI–XIX. században. Pozsony/Bratislava, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1998. /Dialógus Könyvek./
- A pozsonyi Magyar Tanszék múltja és jelene. A Comenius Egyetem Magyar Tanszékének 40 éve. – Minulosť a prítomnosť Katedry maďarského jazyka a literatúry Štyridsať rokov Katedry Maďarského jazyka a literatúry Univerzity Komenského v Bratislave*. Pozsony/Bratislava, 2002. /Dialógus Könyvek./

(Összeállította Fazekas József)

NYOLCÓSKÖLSEI ÖZÉRNE TERTY

Utanadta Szemlelő
+ Szemlelő

Phonológus Kézikönyv

Terjedési adatok: Kézikönyv

A MAGYAR IRDALOM TÖRTÉNETE

(1773 - 1848)

NYOLCÓSKÖLSEI ÖZÉRNE TERTY

Számunk szerzői

Bujnák, Pavol (1882–1933)
irodalomtörténész (Prága, Pozsony,
Csehszlovákia)

Csanda Sándor (1927–1989)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Csehy Zoltán (1973)
irodalomtörténész, műfordító
(Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Dusík Anikó (1963)
irodalomtörténész (Comenius Egyetem,
Pozsony, Szlovákia)

Fazekas József (1953)
irodalomtörténész (Fórum Kiseb-
ségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)

Fónod Zoltán (1930)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Garaj Lajos (1932)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Gaucsík István (1973)
történész (Vágsellyei Levéltár,
Vágsellye, Szlovákia)

Grendel Lajos (1948)
irodalomtörténész, író (Comenius
Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Hizsnyai Tóth Ildikó (1966)
irodalomtörténész, műfordító
(Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Hushegyi Gábor (1959)
esztéta (Szlovák Nemzeti Múzeum –
A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma,
Pozsony, Szlovákia)

Chmel, Rudolf (1939)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Jakab István (1928)
nyelvész (Komárom, Szlovákia)

Lanstyák István (1959)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Mészáros András (1948)
filozófus (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Misad Katalin (1961)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Pašiaková, Jaroslava (1931)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Sas Andor (1887–1962)
történész (Pozsony, Szlovákia)

Sima Ferenc (1917–2005)
nyelvész (Pozsony, Szlovákia)

Szabómihály Gizella (1956)
nyelvész (Gamma Nyelvi Iroda,
Dunaszerdahely, Szlovákia)

Tózsér Árpád (1935)
irodalomtörténész, költő (Pozsony,
Szlovákia)

Turczel Lajos (1917)
irodalomtörténész (Pozsony, Szlovákia)

Zalabai Zsigmond (1948–2003)
irodalomtörténész (Somorja, Szlovákia)

Zeman László (1928)
nyelvész (Pozsony, Szlovákia)